

.....
260.857
II.
OSZK

Carlyle

A francia forradalom története

OSZK

II

OSZK

VILÁGKÖNYVTÁR

13.

OSZK

OSZK

CARLYLE

A FRANCIA FORRADALOM TÖRTÉNETE

FORDITOTTA

BARÁTH FERENC

II. KÖTET

MÁSODIK KIADÁS

RÉVAI-KIADÁS

OSZK

260. 857

R 1965

ORSZ. SZÉCHENYI-KÖNYVTÁR
N Növedéknapló
1954 év 398 sz.

R 2

Révai Testvérek Irodalmi Intézet Részvénytársaság Nyomdája
Budapest, V., Ügynök-utca 8.

II. RÉSZ.

AZ ALKOTMÁNY.

OSZK

OSZK

I. KÖNYV.

A DÁRDÁK ÜNNEPÉLYE.

I. FEJEZET.

A Tuileriesben.

Miután az áldozat megkapta a kegyelemdöfést: olybá vehetjük a dolgot, mintha maga a válság is már szintén elkövetkezett volna. Nem igen érdemes többé nézni és hallgatni hosszu, tompa nyögését; csak midőn olykor élesebb kínban jajdul fel, azt ha feljegyezzük; s azt, hogy minő rángatódzó erőfeszitést fejt ki, hogy a kinzástól megszabaduljon; s végre magának az életnek belőle való elszállását, s azt, a hogy ott fekszik, kivégezve és élettelenül, vagy diszesen a köpeny redőibe takarva, mint Caesar, vagy disztelenül lerogyva, mint a kinek még arra sincs ereje, hogy meghaljon.

Avagy a franczia királyság, midőn azon október 6-ik napján, 1789-ben, elhurczolták szó-

nyegeiről, a leirt módon: ilyen áldozat volt-e? Az egész Francziaország, s a megyékhez küldött királyi proclamatiók, megnyugtatólag felelik, hogy *nem*. Mindamellett a legrosszabbtól tarthatunk. A királyság már az előtt is oly crejevesztett, haldokló vala; kevés élet van benne arra nézve, hogy egy ilyen sebet meg tudjon gyógyitani. Mennyi elveszett erejéből, mely különben is csak a képzeleté volt; a csőcselék közelről a király szeme közé nézett és nem halt meg. Mikor az összecsoportosult varjak kihúzhatják madárijesztőjöket és annak azt mondhatják: te itt fogsz állani és nem ott; s intézkedhetnek fölötte, s a végtelenből egy egészen véges alkotmányos madárijesztőt csinálhatnak: mit várjon akkor az ember? Ha valahol, ugy többé nem a véges alkotmányos madárijesztőben, hanem abban a még meg nem mért, véghetetlennek látszó erőben van némi remény, a mely a köré gyülekezhetik. Mert az a legnagyobb igazság, hogy minden létező tekintély *miszticus* feltételeiben, s „Isten kegyelméből" van.

A királyság haldoklásának nézésénél sokkal örvendetesebb dolog lesz nézni a sansculottismus növekvését és ugrándozását; mert az emberi dolgokban, főként az emberi társadalmakban, minden meghalás csak a halálból való ujjászületés: igy, ha a királyi pálcza kiesik Lajos kezéből, az csak azért van, hogy más alakban más királyi pálczák uralkodjanak, ha azok esetleg dárdák volnának is. S azt fogjuk tapasztalni, hogy ebben a viszketeges elemben, mely annyira

tele van tápláló nedvességgel, a sansculottismus gyorsan nő, sőt igen eleven játékot tesz néha, melyből némi kecs sem hiányzik: a minthogy a legtöbb fiatal állat játékszerető; sőt az is eszünkbe juthat, hogy valamint a felnőtt macska, s a macskafaj általában a legkegyetlenebb minden állatfajok közt: ugy a legjátékosabb, legtréfásabb állat a kis czicza vagy a növekvő macska.

Azonban képzeljük, a mint a királyi család felkelt ágyából, arra az őrült napra következett reggelen; képzeljük a városi tisztviselőket a mint tudakozták: „hogyan óhajtana ő felsége lakni?“ — s erre a királynak nyers feleletét: „mindenki lakjék úgy a hogy tud, én elég jól vagyok így:“ s hogyan ütik el azt bókolással és maguk hajtogatásával, kifejező arczfintorgatások mellett, hátuk mögött a kész kárpitosok; s hogyan festik újra és diszitik fel a Tuileries palotát aranyos királyi lakássá, s Lafayette az ő kék nemzetőreivel körülfolylya azt, óvó nyugalommal, mint (költők nyelvén szólva) a kék Neptun valamely szigetet. Itt ismét összeverődhetnek a rehabilitált loyalitásnak hajótörést szenvedett darabjai, ha ez alkotmányos lesz; mert az Alkotmányosság nem gondol semmi roszat: sőt maga a Sansculottismus is örül királya látásán. A menádok felkelésének szemete félre söpörtetik az útból, a mint ebben az örökké jószivű világban minden szemét félre seperhető; s igy ismét feltisztult ég alatt, új feltételek mel-

lett, sőt mondhatni, az új fejedelmi pompa egy nemével, új cselekvésfolyamatot kezdünk.

Young Arthur tanúja volt a legsajátosabb látványnak: t. i. ő felsége kiséret nélkül sétált a Tuileries kertjében, s a vegyes, háromszinű kokárdával diszitett tömeg megéljenezte s tiszteletteljesen nyitott neki útat: magát a királynét is nézik annyiba, hogy legalább tiszteletteljes hallgatással fogadják és sajnálkozva kikerülik*) A királyi tavakban az együgyű kacsák a fiatal királyfi kezéből hulló morzsalékok után kapkodnak: a kis trónörökösnek egy kis rostélyos kertje van, a hol lehet látni a mint áskál, piros orczával és szőke göndör hajjal; s azon kivül egy kis házikója, a hova játékait rakja, s a hol meghúzhatja magát esőben. Minő békés egyszerüség! Vajjon annak az apának békéje-e ez, a ki fiaival kibékült? Vagy pedig azé a felügyelőjé, kinek elvették korbácsát? Lafayette és a városi tisztviselők s az egyetemes Alkotmányosság az előbbit állitják, s megteszik, a mi tőlük telik annak valósitására. Az olyan patriotismust, a melyik veszélyesen morog és fogait mutogatja, a patrollotismus majd féken fogja tartani; vagy a mi még jobb, a királyság lesimitja haragosan fölálló haját gyöngéd fejveregetés s a mi mindenek között leghatásosabb, bővebb táplálás által. Igen, nem csak hogy tápláltatni fog Párizs, hanem hadd lássék meg a király keze abban a

*) Arthur Young's Travels, I. 264—280.

dologban. A szegények házi eszközei, bizonyos mennyiségig, a királyi bőkezűség folytán, kiváltatnak a zálogházból, s az a kielégithetetlen *Mont de Piété* önti a maga tartalmát; kocsizások a városban, a kisérő *Vive-le-Roi* mellett, nem fognak elmaradni: s igy lassankint, lényeg és látszat által, a királyság népszerüsittetni fog, a mennyire azt emberi mesterség népszerűsitheti.*)

Avagy talán, fájdalom, sem a gyermekeivel kibékült atya, sem a korbácsától megfosztott felügyelő az, a ki ott sétál, hanem természetellenes összetétele mind a kettőnek s megszámlálhatatlan más heterogén elemeknek, a melyet semmiféle elnevezés alá venni nem lehet, hanemha ezen most fölfödözött alá nem: *Lajos király, visszaállitója a franczia szabadságnak.* Valóban az emberek, s Lajos király is, mint más ember, azért élnek a világon, hogy törvényt vigyenek a törvény nélkül valóba; hogy élő energiájuk által kényszeritsék magát a képtelenséget, hogy kevésbé képtelen legyen. Igen, de ha nincs élő energia, csupán élő passivitás? A kigyó király, midőn váratlanul bele dobták vizi birodalmába, legalább mart, s elhihetőleg bebizonyitotta, hogy ott van: de a mi a szegény *Lécz királyt* illeti, a mely ide és oda lökdöstetik, a mint az ezerszeres véletlen s mindenkinek akarata, csak a magáé nem, mozgatja: minő szerencse erre

*) Deux Amis, III. 10. f.

nézve, hogy igazán fából volt, és semmit nem csinálván, nem is láthatott és szenvedhetett semmit. Valóban eszeveszett állapot ez!

A franczia király ő felsége előtt, azonban, a legnagyobb szerencsétlenség az, hogy nem vadászhat. Fájdalom, ezen túl nem ő vadász, hanem ő rá vadásznak végzetesen! Csak még a legközelebbi juniusi hetekben fogja izlelni ismét a vadpusztitás gyönyörét; a legközelebbi juniusban és soha se többé. Lakatoseszközeit hozatja elő; s naponként, mikor a hivatalos és más ügyeknek vége van, egy-két rántást tesz a reszelővel, *quelques coups de lime.*"*) Ártatlan halandó testvérünk, miért nem lehettél te egy homályban élő derék lakatkészitő; miért itélt a végzet ama másik, messze kilátszó mesterségre, hogy ott világra szóló bolondságokat és valótlanságokat csinálj; önmagukat szétromboló dolgokat, a melyeket nincs halandó erő, a mely össze tudna kalapálni!

Szegény Lajosnak pedig van belátása, sőt az akaratból is van benne egy kevés; némi élesség jelentkezik nála néha, ki-kipattanva a különben stagnáló jellemből. Ha a senkinek nem ártó tehetetlenség képes volna őt megmenteni, úgy jól lenne dolga; azonban csak szunyókálni fog és kínosan álmodozni, s hogy *tegyen* is valamit, arra nincs képessége. Royalista antiquariusok még most is mutogatják a szobákat, a hol ő

*) Le Château des Tuileries, ou récit etc. par Roussel (Hist. Parl. IV. 195—219.)

felsége és hozzátartozói laktak ezen rendkivüli körülmények közt. Itt ült a királyné, olvasgatva, — minthogy ő elhozta magával könyvtárát, jóllehet a király a magáét Versaillesban hagyatta; heves tanácsokat kérve és hallgatva meg a heves tanácstalantól; keseregve a megváltozott idők felett, mindamellett biztos reményével a jövendő jobb napoknak: avagy rózsás arczú kis fia nem a remény élő jelképe gyanánt állott-e előtte? Az égbolt sötét, felhők kovályognak rajta — de még megcsillan arany fényével a szürkület, vagy a még sötétebb, villámmal terhes éjszaka. Itt ismét, a főbejárat másik oldalán, ez a kis szoba a királyé volt: itt szokott ő felsége reggelizni, s végezé a hivatalos dolgokat; itt szokta fogadni naponkint, reggeli után a királynét, néha patheticus, meleg barátsággal, néha emberi duzzogással, mert a test gyenge; s midőn a hivatalos dolgok felől kérdezte, azt felelé: „Asszonyom, önnek csak a gyerekek körül legyen dolga.“ Nem úgy, Sire, nem volna-e jobb, ha felséged maga venné gondjai alá a gyerekeket? Ezt kérdezi a részrehajlatlan történelem, némi gúnynyal sajnálva, hogy a *vastagabb* hajó nem volt egyszersmind az erősebb; s nagyobb szánakozással tekintve az emberiség porczellánanyagára mint a durva cserépanyagra, bár *mind a kettő* összetörött.

Azonban úgy fog itt ülni a franczia király és királyné ezen medici Tuileriesben negyvenegy hónapon keresztül, s látni fogja, a mint egy vadúl forrongó Francziaország megteremti saját

sorsát és az övéket is. Sötét, barátságtalan, rohamos viszontagságokkal teljes hónapok ezek; mindamellett szelid, halvány fény játszik itt és ott; mint egy áprilisi napé, a mely, mintha lombos nyár felé vezetne; mint egy októberi napé, a mely örök télbe vezetett. Medici Tuileriek, mekkorát változtatok attól fogva, mikor még békés vályogföld gyanánt pihentetek! Vagy talán maga a talaj is végzetes, megátkozott; egy Atreus-palota ez; mert hiszen most is ott van közel a Louvrenek azon ablaka, a melyből egy Capet, a fúriák által korbácsolva, a jellövést adta a Szent-Bertalan éjszakára! Sötét az örökkévalónak útja, a mint az időnek ezen világában visszatükrözik; az Isten útja a tengeren vagyon, és az ő ösvénye a feneketlen mélységekben.

II. FEJEZET.

A Salle de Manégeben.

A hivő hazafiak előtt azonban az most már világos, hogy az alkotmány járni fog, *marcher*, — csak már egyszer lábai volnának, a melyeken álljon. Rajta tehát, ti hazafiak, lássatok dologhoz és csináljátok meg, csináljatok lábakat neki! Előbb az *Archevêchében* vagy érseki palotában, — miután ő magassága is külföldre menekült, — azután pedig a lovaglóteremben, az u. n. Manégeben, mely ott van közvetlen a Tuileries

mellett; ott ütött tanyát a nemzetgyülés, s fogott hozzá ehez a csodálatos munkához. Sikerrel munkálkodhatott volna, ha lett volna köztük egy egekbe hágó Prometheus; de miután az nem volt, sikertelenül. Ott, zajos viták közt, — mert az ülések olykor-olykor botrányosak, s néha három szónok is áll az emelvényen egyszerre, — hogy miként fogyasztják a lassan telő hónapokat egymásután, képzeletünkkel megnézhetjük.

A dogmaticus, szivós Abbé Maury győzi szóval; Cazalès ciceroilag patheticus. Másfelől a fiatal Barnave élesen metsző tulajdonát ragyogtatja; eskütdt ellensége a sophismáknak; mint egy éles damaskusi kard, ugy vagdal széjjel minden sophismát, nem törődve azzal, akármi egyebet vág is szét vele. Egyszerűnek látszol te, oh szolid, hollandus-szabású Pétion; ha még csak szolid volnál, de unalmas is vagy. A te szavad sem életet keltő, te elevenebb, polemicus Rabaut. Kibeszélhetetlen nyugalomban fujja orrán át a levegőt, magasan, egyedül, a nagy Sieyès. Az ő alkotmányát agyon fecseghetitek, elronthatjátok, de semmiképen nem javithattok rajta: avagy nem a politika-e az a tudomány, a mely neki a kis ujjában van? Hidegvérrel, csendesen ül ott a két katona Lameth, arczukon némi előkelő gúny, vagy félgúny; lovagiasan visszafizetik anyjuk nyugdiját, midőn a veres könyvet előmutatják; lovagiasan sebet kapnak párbajokban. Ott ül Marquis Toulongeon is, kinek tolláért most is hálásak vagyunk; stoicus, elmélkedő

hangulatban; legtöbbnyire hallgat; elfogadja, a mit a végzet határoz. Thouret és a parlementi Duport a javitott törvények egész halmazát hordják elő; a melyek szabadelvűek, anglomaniacusok; részben használhatók, részben nem. Halandók emelkednek és buknak. Most például az a kérdés, hogy az ostoba Gobel, — vagy Göbel, mert ő strassburgi, német származású, legyen-e alkotmányos érsek vagy ne?

Valamennyi közt, egyedül Mirabeau kezdi világosan észrevenni, hogy merre felé haladnak a dolgok. A patriotismus, ebből folyólag, sajnálkozik rajta, hogy tüze csillapodni kezd. Az emberek megjegyezték, hogy augusztus negyedikének azon hires pünkösdéjszakáján, midőn az új hit hirtelen csodálatos lánggá gyuladt ki, mely a vén feudalismust elégeté: Mirabeau semmi részt nem vett azokban a dolgokban; sőt tényleg ő akkor szerencsésen távol volt. De nem védelmezte-e a *Vétot*, sőt a *Véto absolut;* s nem azt mondta-e a heves Barnavenak, hogy hat száz nemfelelős senator minden zsarnokságok közül a legeltürhetetlenebb lenne? S ismét, hogyan sürgette, hogy a király miniszterei ülésük és szavazatuk legyen a nemzetgyülésben; — kétségkivül fél szemmel oda nézett, hogy ő maga legyen miniszter! Mire a nemzetgyülés elhatározza, és ez igen fontos dolog, hogy egyetlen képviselő se lehet miniszter; s ő, az ő büszke, indulatos modorával, tanácsolja nekik, hogy igy fogalmazzák, „egyetlen képviselő

sem, a kit Mirabeaunak hínak.“*) Olyan ember, a kiben talán a feudalistikus nézetek megcsontosodtak; ki szereti a cselvetést; igen gyakran láthatólag hajlik a royalista oldal felé: gyanús ember, kinek a patriotismus majd le fogja rántani álarczát! Ime például, ezekben a juniusi napokban, midőn az a kérdés kerül tanácskozás alá, hogy *kinek legyen joga háborút izenni,* hallhatjuk, a mint az utczákon rekedt hirlapárulók kiáltozzák siralmasan: „Mirabeau gróf nagy árulása, ára csak egy sou;“ — mivel ő azt vitatja, hogy ez a jog ne a nemzetgyülésé legyen, hanem a királyé. Vitatja, sőt keresztülviszi: mert daczára a rekedt hirlapárulóknak, s a nagyszámú csőcseléknek, melyet ezek egész a „*Lanterne*“ kiabálásig felizgattak, ő másnap a szónoki emelvényre megy; elszánt, elhatározott; barátjainak, kik a veszélyre figyelmeztetik, mély hangján morogja: „tudom: e helyről vagy diadallal szállok le, vagy darabokra tépve;“ s diadallal szállt le onnat.

Egy erős szivű ember ez, kinek népszerűsége nem a csőcselékféle, *„pas populacière“;* kit sem a mosdatlan tömeg lármája a házon kivül, sem a megmosdott tömegé a házon belől, nem tántorithat le útjáról! Dumont emlékszik rá, hogy hallotta, a mint egy jelentést adott elő Marseilleről; „a *Côté droit*“ minden szavát piszkoló jelzőkkel szakította félbe, mint: rágalmazó, ha-

*) Moniteur, 65, 86. sz. (szept. 29., nov. 7. 1789.)

zug, gyilkos, gazember (scélérat). Mirabeau megáll egy pillanatra, s azután mézes hangon, a legdühösebbhez fordulva mondja: „Várakozni fogok, uraim, mig ezeknek a kedveskedéseknek végök lesz.“*) Rejtélyes ember, a kit nehéz leálczázni! Példának okáért, hol veszi a pénzt? Avagy fel lehet-e tenni, hogy egy hirlap jövedelme, a melyből Dame Le Jayre is meglehetős sok felmegy, hogy ez, és a képviselőnek tizennyolcz frank napidija, elégségesek az ő költekezésére? Házat tart a Chaussée d'Antinben; falusi lakása van Argenteuilben; fény, lakmározás, orgiák, — úgy él, mintha egy aranybányája volna! Valamennyi szalón, melyek be voltak zárva a kalandor Mirabeau előtt, most szélesre kitárják ajtaikat Mirabeau király, Európa vezércsillaga előtt, kinek látásáért reszket a nőnemü Francziaország, — bár az ember Mirabeau most is ugyanaz. A mi a pénzt illeti, azt is mondhatjuk tán, hogy a royalismustól kapja, a mit ha a royalismus ád, ő miért ne venne el szivesen, midőn ő előtte a pénz mindig szivesen látott dolog?

Akármit gondoljon különben a patriotismus, „eladva“ nem igen lehet: a szellemi tűz, a mely ezen emberben van; a mely akárminemű zűrzavaron ragyogjon is át, mindamellett meggyőződés, s őt erőssé teszi, s a mely nélkül semmi ereje sem volna; — az meg nem vehető, sem el

*) Dumont, Souvenirs, 278. l.

nem adható; a cserekereskedés ilyen átruházásánál eltűnnék és nem léteznék többé. Talán csak „fizetve volt, és nem eladva, *„payé pas vendu"* mint a hogy a szegény Rivarol, csakhogy szerencsétlenségre épen megfordítva, mondja magáról, „eladva és nem fizetve." Egy olyan ember, ki mint az üstökös, fényben és ködben vándorol a maga szabálytalan útján; kit a távcsöves patriotismus szemmel kisérhet sokáig, de felsőbb mathesis nélkül nem fog megérteni. Egy gyanús, nagyon hibáztatható ember! mindamellett előttünk a legnevezetesebb valamennyi közt. A természet, mint már többször mondók, a maga gazdag bőkezűségéből, — egy rövidlátó, szemüveges, logikán rágódó nemzedék közepett, ennek az embernek szemet adott. Szavát örömmel hallják, a hol beszél és munkálkodik, s mind nagyobb örömmel fogják hallani, mert egyedül ez hat a dolog lényegéig: a logikai pókhálószövet szétszakad, s egy *dolgot* látsz magad előtt, a hogy az ván, s a hogy azzal munkálni lehet.

Szerencsétlenségre a mi nemzetgyülésünknek sok dolga van: egy Francziaországot kell neki újjá teremtenie; s Francziaország annyi mindennek hijával van, hijával még a pénznek is. Ezek a pénzügyek elég bajt szereznek; nem lehet elfojtani a deficitet, a mely mindegyre ezt tátogatja: *adj, adj!* Hogy a deficitet kevesbitsük, egy merész lépést próbálunk meg, a papság földjeinek és felesleges épületeinek eladását, a mely igen koczkáztató lépés. Sőt, ha az eladás megtör-

ténhetnék is, ki fogná azokat megvenni, miután a készpénz eltünt? Miért is deczember 19-ik napján elhatározzák, hogy arra a clericalis-nemzeti vagyonra papirpénzt, biztositott kötvényeket, u. n. „Assignatokat" bocsátanak ki, s ha azt, a vagyont pénzzé lehet tenni, annyiban biztositottak is: ez volt az első a pénzügyi miveletek azon hosszú sorában, mely bámulattal fogja betölteni az emberi nemet. Úgy, hogy most már, a mig csak ócska rongy van, forgalmi eszköz is lesz; de hogy a mi ezekért forgalomba jutna, olyan kerül-e, az egészen más kérdés. Azonban utoljára is ez az Assignatok története nem mond-e kötetekkel felérő dicséretet a modern tudomány mellett? Elmondhatjuk, hogy pénzügyi bukás következett be, mint a hogy minden önáltatásnak szükségképen végének kell lenni: azonban minő gyöngéden, enyhitő megoszlásban, szelid egymásutánban történt itt az esés; nem úgy jött, mint egy mindent összezúzó hógörgeteg, hanem mint a finom, tűhegy nagyságú hónak csendes szitálódzása, hullva lassan egymásután, a mig utoljára minden be lőn temetve, s összerombolva kevés, a mit vagy pótolni, vagy nélkülözni ne lehetne. Ennyire haladt a modern tudományos mesterség. A bankrott, mint mondók, nagy vala; azonban, jól megnézve, maga a pénz is egy élő csoda.

Általában ez a papság dolga végnélküli nehézségeknek szülő anyaga. A papi vagyont a nemzetévé lehet tenni s a papságot az állam fizetett szolgáivá; de ha ez igy van, nem egészen más

egyház-e az már? Azonkivül elkerülhetetlenekké lettek mindenféle zavaros természetű rendezések. Régi határvonalok bárminő értelemben is, nem maradhatnak meg az uj Francziaországban. Sőt a szó szoros értelmében magát a talajt is ujra osztják; a régi pártszinezetű *Province*-ok új, egyforma *Département*-okká lesznek, szám szerint nyolczvanhárommá; — minek következtében, mintha a föld tengelye véletlenül kibillent volna: hirtelenében egyetlen halandó sem tudja, hogy hol lakik. Itt van a tizenkét régi Parlement is, mit tegyünk velök? A régi Parlementekre kimondják, hogy mind „állandó törvénykezési szünetet" tartanak — mig a megyei törvényszékeknek, nemzeti fellebbezési törvényszékeknek, választott biráknak, békebiráknak új egyenlő igazságszolgáltatása, s más egyéb ilyen Thouret-Duport-féle apparatus el nem készül. Ezeknek a régi Parlementeknek ott kell ülniök nyugtalan várakozásban; mintha a kötél nyakuk köré volna már keritve, s tele torokkal kiáltják: *Senki sincs, a ki bennünket megszabaditson?* Szerencsére a felelet az lévén, hogy *senki*, eléggé el lehet bánni ezekkel a régi Parlementekkel. Ha az ember jól rájuk kiált, elhallgatnak; a párizsi, mely bölcsebb a legtöbbnél, csak egyetlen egyszer se mukkant. Ott fognak ülni, mert ott kell ülniök, olyan törvénykezési szünet mellett, a minőt a viszonyok parancsolnak; az alatt törvényszüneti kamarájuk elvégzi azt a kis igazságszolgáltatást, a mi folyamatban van. A kötéllel nyakuk körül, sorsuk meg van pecsé-

telve! November 13-án 1790-ben Bailly polgármester a Palais de Justicehez ballag, a nélkül, hogy az emberek nagy része csak rá is ügyelne, hivatalos pecsétnyomóval, és egy kis forró viaszszal lepecsétli a papirral telt parlementi szobákat, — s az egykor rettegett párizsi parlement eltünt a kaoszba, oly észrevétlenül, mint egy álom. Igy fognak a parlementek elveszni egymás után, s temérdek szem száraz lesz utánok.

Nem ilyen könnyű a papság dolga. Mert megengedve még azt is, hogy a vallás halott; hogy egy félszázaddal ezelőtt meghalt, a kimondhatatlan Duboisval, vagy nem rég költözött ki Elsassba Rohan-Nyakláncz-bibornokkal; vagy hogy most mint feltámadt rém jár-kél Talleyranddal, Autun püspökével; mindamellett nincsen-e meg még most is a vallásnak némi árnyéka, legalább képmutatása a vallásnak? A papságnak van anyaga és vannak eszközei: eszközei a szám, szervezet és társadalmi súly: anyaga, ha más nem, a köztudatlanság, melyről tudva van, hogy a vallásos odaadás anyja. Sőt mindent összevéve, nem lehető-e, hogy nehány egyszerű szivben, lappangva, rejtve, mint egy-egy aranyszem az iszapos homokban, még most is lakozik némi valódi hit Istenben, oly sajátságos és szivós természetű, hogy még egy Maury vagy Talleyrand is szimbolumai lehettek. Elég az hozzá, hogy a papságnak van ereje, van ravaszsága és most oka a boszankodásra. A legvégzetesebb ügy ezé a papságé. Egy nyüzsgő kigyógomoly, melyet a nemzetgyülés zavart föl saját

fülei körül; a mely sziszeg és szúr; a melyet nem lehet elcsendesiteni, mig eleven, s a melyet nem lehet agyongázolni. Végzetes, elejétől fogva az utoljáig! Tizenöt hónapi vitatkozás után alig tudnak annyira menni, hogy *a papság polgári* alkotmányát papirra teszik; hát még ahhoz mennyi idő kell, hogy az életbe bele vigyék. Fájdalom, egy ilyen polgári alkotmány csak arra való végzés, hogy visszavonást támasszon. Egy új hasadással ketté szakitja Francziaországot, egyik szélétől a másikig, végtelenül complicálván a többi hasadásokat: egyik részen a catholicismus dühöng, a mi még megmaradt belőle, a catholicismus képmutatásával egyesülve, s a másikon a scepticus pogányság; az ellentmondás által mind a kettő fanaticussá válva. Minő végnélküli czivakodása a makacs, ellenszegülő papoknak, a kiket megvetnek; a gyöngéd lelkiismereteknek, minő a királyé, s az égetőn megsebzetteknek, aminő népe egy részéé: hogy az egész az értelem lakomáiban és a vendéei háborúban végződjék! Oly mélyen gyökeredzik a vallás az ember szivében, s összeköttetésben valamennyi végetlen szenvedélylyel. Ha a vallásnak csupán holt visszhangja is ilyenre volt képes, mit nem tehetett egykor élő szava.

Pénzügy és alkotmány, törvény és evangeliom: mindezek bizonyára elég dolgot adnak. De ez még nem minden. A dolog ugy áll, hogy a miniszterek, s Necker maga is, kit egy „a nép által ajtaja fölé szegezett" érczfelirás *„Ministre adoré"*-nak nevez, mind világosabb semmiséggé

párolognak el. Végrehajtás vagy törvényhozás, berendezés vagy a részletek kivitele, rőtlen újjaik közül mind megtétlenül hullanak ki; s mindez a teher végre a fenséges képviselőtestület munkával megrakott vállaira nehezedik. Szegény súlyosan megterhelt nemzetgyülés! Hallania kell megszámlálhatatlan új forradalmakról, brigandok csatangolásáról, felgyújtott kastélyokról nyugoton, különösen felégetett levéltárakról *(Chartiers);* mert a túlságosan megterhelt szamár ott is rettenetesen rugdalódzik. A déli városokról, melyek torkig vannak olyan hevességgel és féltékenységgel, a mely a kardok összemérésében végződik, Marseille Toulon ellen, s Carpentras Avignon által ostromolva; — annyi royalista összeütközésről, a szabadság utján, sőt hazafiak összeütközéséről is, melyet csupán a *gyorsaságban* való különbség idézett elő. Jourdan Coup-têteről, ki a Châtelet körmei közül ide osont ezekre a déli tájakra, s egész ezredeket állit ki csupa gazemberekből.

Hasonlóképen hallania kell a *jalèsi* royalista táborról; Jalès hegyektől övedzett sikság, Cevennes kősziklái közt; honnat a royalismus, a mint remélik és félnek tőle, ugy fog leomlani, mint egy rettenetes vizár, s elmeriti az egész Franciaországot. Csodálatos dolog ez a jalèsi tábor: főként csak papiroson létezik. Mert a Jalèsben levő katonák, parasztokból vagy nemzetőrökből állván, szivükben a legbuzgóbb sansculotttok voltak: s mindaz, a mit a royalista kapitányok tehettek, abból állott, hogy hazug szavakkal ott

tarták csatarendben felállitva őket, illetőleg a róluk szóló tudósitást, s látni is lehetett őket a képzelődés segedelmével: hogy legyenek ijedelmül és jelenségül, — ha esetleg Franczia országot vissza lehetne hóditani szinpadi gépezettel, egy talpra állitott royalista hadsereg festett képével! *) S ez a csoda-szörny csak a harmadik nyáron pusztult el végkép, miután apró lángokban tartalma kiégett s az egész hamuvá lett; csak a harmadik nyáron röpitették légbe nemzetőrök az ócska jalèsi kastélyt, miután ott emberi szemek semmiféle tábort nem voltak képesek felfedezni.

Hasonlóképen hallania kell nemcsak Brissotról és az ő *szerecsen-barátjairól*, hanem rövid időn egy egész lángban álló St. Domingóról, mely kétszeresen is tűzben áll, a szószerintiben és az ennél sokkal rosszabb metaphoricusban, bevilágitván az éjszakának boltozatját. E mellett pangásban van minden érdek, a hajózásé, a földmivelésé. Az ipar és szorgalom mindenütt lenyügözve, elrettentve, s csak a forradalom tenyész gazdagon. Az altisztek, katonák és tengerészek egymást ölik vizen és szárazon. A katonákra, Nancyban, a mint majd látni fogjuk, a derék Bouillé kénytelen ágyúkkal lövetni. A tengerészek, sőt magok a gályarabok közé is kartácscsal kell lövetni Brestben, csakhogy azt már nem Bouillé teljesiti. Mert, hogy röviden ki-

*) Dampmartin, Événements, I. 208.

mondjuk, azokban a napokban *nem volt király Izráelben,* s minden ember cselekedte azt, a mi maga előtt jónak látszott.*)

Ilyen dolgokról kell a magas nemzetgyülésnek hallania, a mig Francziaország regenerálásában fáradozik. Szomorú és nehéz állapot, de hogyan segitsünk rajta? Készitsétek el az alkotmányt, s arra minden ember megesküszik: mert nem érkeznek-e „bizalmi feliratok" talyigaszámra? Ilyen módon, Isten áldása s az elkészitett alkotmány segedelmével, a feneketlen tűzörvény majd be lesz boltozva rongy-papirral, Rend és Szabadság összekelnek és azon fognak lakni, mindaddig, mig nagyon forró nem lesz rájok nézve. Oh *Côté Gauche,* méltó vagy te rá, hogy — mint a bizalmi feliratok általában kifejezik — „a világegyetem reád függeszsze tekintetét," vagy legalább is ez a mi szegény planétánk itt alant!

Sőt be kell vallanunk, hogy a *Côté Droit* még őrültebben viseli magát. Egy oktalan nemzedék ez; oktalan, tehetetlen, az ezt jellemző heves makacssággal; olyan nemzedék, a mely nem akar tanulni. Leomló Bastille, nők felkelése, a füstölgő uri lakok ezrei, egy egész ország, mely-

**) Deux Amis, III. f. 14. IV. f. 2. 3. 4. 7. 9. 14. Expédition des Volontaires de Brest sur Lannion; Les Lyonnais Sauveurs des Dauphinois; Massacre au Mans; Troubles du Maine. (Röpiratok és kivonatok a Hist. Parl.-ben, III. 251. IV. 162—168.)

ben nem az érett gabona csillog, hanem a sansculottok fegyverei: mindezek elég tanitó leczkéül szolgálhattak, de ők azért mégsem tanultak. Ma is vannak emberek, a kikre ráillik az irás szava: törd meg őket mozsárban! Avagy, szelidebb nyelven szólva, ők *megesküdtek* ábrándjaikkal, és sem tűz, sem kard, sem a tapasztalat kegyetlensége nem tudja elszakitani a kötést, mig a *halál* őket el nem választja! Az ég könyörüljön az ilyeneken; mert a föld, az ő szigoru szükségességi törvényeivel nem fog könyörülni.

S ugyanakkor valljuk be, hogy ez igen természetes volt. Az ember reményből él: midőn Pandora szelenczéjéből az istenek ajándékai mind szét-kiáradtak, és levének az istenek átkaivá, a remény ott maradt a szelencze fenekén. Egy oktalan halandó, kinek magas állomását földre döntötték, s ő, mert oktalan volt, jövedelem nélkül maradt, hogyan mondjon le a hitről, hogy azt ismét fel fogják épiteni? Mikor az ismét rendbe hozna mindent; mikor az oly kimondhatatlanul kivánatosnak látszik, oly észszerünek — csak a helyes szempontból tekintenétek! Mert nem kell-e annak, a mi volt, tovább is léteznie; vagy máskülönben a szilárd világ darabokra hullana szét? Igen, csak folytassátok a munkát, ti megbódult sansculottjai Franczia-országnak! Lázadjatok föl a megállapitott tekintélyek ellen; üzzétek ki jogos uraitokat, kik szivök fenekén úgy szerettek benneteket, s készséggel önték véröket ti értetek a csatákban,

Rossbachnál és egyebütt; s még mikor a vadtilalmat föntarták is, a ti érdeketekben cselekedtek, csak tudtátok volna megérteni: kergessétek ki őket, mintha veszett farkasok volnának; gyujtsátok fel kastélyaikat és levéltáraikat, mint valamely farkas-odút; s aztán? Nos hát, azután támadjon mindenik ember embertársa ellen! A zűrzavar, éhség, kétségbeesés közt sirassátok az elmult napokat; kivánjátok vissza azokat keseregve, s kivánjatok vissza minket is azokkal együtt. A megbánást kifejező könyörgések előtt nem maradunk süketek.

Ilyen, homályosabb vagy világosabb öntudattal kell a jobb oldalnak okoskodnia és cselekednie. Helyzetök talán kikerülhetetlen, de a legfélszegebb rájok nézve. Ezentul imádságuknak lényegileg igy kell hangzani: Rosz, légy a mi Javunk! Minél szilajabbá válik ez a forrongás, annál hamarabb vége lesz; mert utoljára is ez csak egy esetleges, őrült forrongás; a világ szilárd, s nem eshetik széjjel darabokra.

Különben pedig, az egyetlen dolog, a miben positiv munkásságot fejtenek ki, az összeesküvések és titkos tanácskozások. Összeesküvések, a melyeket nem lehet végrehajtani, s melyek legnagyobb részt csak elméletben készülnek el; a melyekért mindazáltal ez és amaz a gyakorlati Sieur Augeard, Sieur Maillebois, Sieur Bonne Savardin bajba keveredik, börtönbe jut, honnat csak nehezen szabadul ki. Sőt a szegény gyakorlati Chevalier Favrast fel is akasztják érte, a világ hangos helyeslése mellett, magára

Monsieurre is esvén a gyanúnak némi árnya. Szegény Favras, „a nap egész többi részén keresztül“ végrendeletét diktálja a Hotel de Villeben (komor, februári nap volt); ajánlatot tesz, hogy titkokat fog felfedezni, ha életben hagyják; s miután ezt nem kapja meg, szépen megtagadja a felfödözést is; s azután meghal, fáklyák fénye mellett, a legilledelmesebb nyugalommal; megjegyezve inkább, mintsem felkiáltva, kinyujtott kezekkel: „Nép, én ártatlanul halok meg; könyörögj értem.“ *) Szegény Favras; — typusa annyinak, kik ragadozva járnak Francziaország földjén ezekben a napokban, s szabadabb mezőn, *kereshettek* volna is a ragadozás helyett, — te rád nézve ez a dolog nem elmélet!

A tanács-házban ismét, a jobboldal állás-pontja a nyugodt hitetlenséggé. Ám hadd csináljon a magas nemzetgyülés augusztus negyediki jeleneteket a feudalizmus eltörlésével; mondja ki, hogy a papok államszolgák, kiket az állam fizet; szavazza meg a felfüggesztő vetot s az uj törvényszékeket; döntsön vagy határozzon el akármely vitás ügyet úgy, a hogy neki tetszik; ám kiáltsanak rá éljent Francziaország négy sarka felől; sőt járuljon hozzá a király szentesitése és bármely egyéb gondolható szentesités: azt tapasztaljuk, hogy a jobboldal mindezen ugynevezett határozatokat megzavarhatatlan kitartással úgy tekinti, s olykor-olykor ki

*) Lásd: Deux Amis IV. f. 14. 7; Hist. Parl. VI. 384.

is mutatja, hogy ugy tekinti, mint csupán ideig-óráig tartó bolondságokat, a melyek igaz, hogy ott állanak a papiron, de tényleg és a gyakorlatban nem léteznek és nem is létezhetnek. Képzeljük Abbé Maury érczfejét, a mint jezsuita ékesszólást áradoz ki ebben az értelemben; s a sötét D'Espréménil, a Hordó Mirabeau (valószinüleg szeszszel teli) s több mások a jobboldalról tapsolnak neki; s képzeljük, hogy például a tengerzöld Robespierre minő arczczal néz rá a baloldalról. S hogyan fújja orrán keresztül a léget, leirhatatlanul Sieyès rá; vagy nem is méltatja arra, hogy felé szuszszintson; a karzat hogyan bőg, ha jó kedve van, vagy hogyan ugat rá veszettül; ugy, hogy mikor a termet elhagyja, hogy a lámpavasra ne jusson, ugyancsak szüksége van a lélek-jelenlétre és arra az egy pár pisztolyra övében. Mert ő egyike a legszivósabb embereknek.

S itt egyszersmind igen feltünővé lesz egy nagy különbség a mi polgár-háboruink két neme között: a modern, vagy *nyelvvel* történő, parlamentaris-logikai háboru, s a régi vagy *kézzel,* csatatéren, karddal vivott között, s az előbbinek nagy hátrányára. A kézzel vivott harczban, a hol az ember kivont karddal áll ellenfelével szemközt, egy derekas vágás bevégzi a csatát; mert, — physicailag szólva, — ha egyszer valakinek kilocscsant az agyveleje, az becsületesen meghal és nem alkalmatlankodik többé senkinek. De mennyire másként van a dolog, a hol az emberek argumentumokkal küzdenek!

Itt nem lehet még csak gondolni sem olyan győzelmet, a mely véglegesnek volna tekinthető. Ám verd le ellenfeledet parlamenti csapásokkal, mig csak eszét nem veszti; szeld kétfelé, egyik részét a dilemma egyik szarvára tűzvén, másikat a másikra; az agyvelőt, vagyis a gondolkodó képességet pusztitsd ki belőle egy időre: mindez nem használ semmit; másnapra ismét feléled és összeszedi magát; holnap ujra kezdi a tüzelést ellened. Annak feltalálása, a mi őt logikailag is képes lesz kivégezni, még eddig az alkotmányos mivelődés desideratumai közé tartozik. Mert mig az ember nem tudja, legalább bizonyos mértékben, hogy mikor válik ő logikailag halottá: hogyan lehessen a parlamenti ügyeket végezni, s hogyan szünjék vagy csillapodjék a beszédnek árja?

Kétségkivül ezen nehézségnek némi érzete volt az, s világos belátása annak, hogy mily kevés ilyen nemü ismeret létezik még a franczia nemzetben, mely egészen ujoncz az alkotmányos élet terén, s hogy az aristokraták, daczára annak, hogy a törvény által kivégeztettek, mindamellett feljárnak kisérteni Isten tudja minő sokáig még, mint például Partridge is, az almanach-csináló: mely megmozdult a nép barátjának Maratnak lelke mélyében, egy kiválóan gyakorlati lélekben; s ott, abban a rendkivül gazdag, megtrágyázott földben, a cselekvés olyan eredeti tervévé nőtt meg, a minőt még soha nép elé nem adtak. Még most nem nőtt meg, de a csira már kidugta fejét és nő; gyökereit

eresztvén lefelé a Tartarusba, ágaival ég felé törve; mostanhoz két esztendőre már előttünk lesz, kiemelkedve a feneketlen mélységből, mint nagyra nőtt fa, a rettenetes félhomályban, — egy bürök fa, nagy mint a világ; a melynek ágain vagy ágai alatt a világ összes népbarátai ellakhatnak. „Kétszázhatvan ezer aristokrata fő;“ ennyi a legszabatosabb számitás szerint, bár egy pár százzal lehet több vagy kevesebb, mindamellett a háromszáz ezer kerek számig nem megyünk fel. Ám borzadj meg e tervre oh nép, mindamellett az oly igaz, mint az, hogy ti és a ti népbarátotok éltek. Ezek a ti fecsegő senatoraitok haszontalanul rágódnak a száraz betűn és soha sem fogják megmenteni a forradalmat. Még Cassandra-Marat sem mentheti meg, elszáradt karjával, egyedül; azonban egynehány elhatározott ember segélyével lehető volna. „Adjatok nekem“ — mondá a nép barátja, szokott egyszerü nyugalmával, midőn a fiatal Barbaroux, kit egykor optikára tanitott, meglátogatta, „adjatok nekem kétszáz nápolyi brávót, mindeniknél egy becsületes tőr, s balkarjukon, egy-egy vas karmantyút paizs gyanánt: azokkal én bejárom Franciaországot és végrehajtom a forradalmat.“ *) Maradj komoly, fiatal Barbaroux; mert jól láthatod, hogy semmi tréfa sincs azokban a folyós szemekben, ebben a kormos emberben, ki a legkomolyabb a teremtett dolgok

*) Mémoires de Barbaroux (Paris, 1822.) 57. l.

között; sőt még őrültség sincs benne olyan nemü, a mit kötözni kellene.

Ilyen gyümölcsöt fog érlelni az idő ebben az embergyülölő, mélységekkel telt Maratban; ki Párizs pinczeszobáiban él, egyedül, mint valamely fanaticus anachoreta a maga Thebaisában; vagy mondjuk inkább, mint valamely messzelátszó Simon a maga oszlopán, — különös szempontból nézvén onnat a világot. A hazafiak mosolyoghatnak rajta; s használva őt mint vérebet, most szájkosarat téve rá, majd uszitva, hogy ugasson, nevezhetik őt, mint Desmoulins, „a patriotismus maximumának“ és „Cassandra-Marat“-nak: de nem lenne-e különös, ha épen ez az ő tőr- és karmantyú terve fogadtatnék el, igen csekély módositásokkal.

Ily módon s ilyen körülmények közt regenerálják Francziaországot a magas senatorok. Sőt a mi több, valósággal *hiszik rólok*, hogy regenerálják azt; és ennél a nevezetes ténynél fogva, mely a legfőbb tény történetünkben, a kifáradt szemnek soha sem szabad őket egészen ignorálni.

Azonban hagyjuk itt most ezt a Tuileriek környékét, a hol az alkotmányos royalismus, akárhogy öntözze is azt Lafayette, igen olyanformán hervadoz, mint egy levágott ág, s a hol magas senatorok igazában nem tesznek egyebet, minthogy „a hiányos igék elméletét“ tökéletesitik: — s nézzük meg, hogy hogyan tenyész a fiatal valóság, az ifju sansculottismus? A figyelmes szemlélő azt feielheti rá, hogy derekasan tenyész, uj rügyeket tolva ki, s kifejlesztve a régi

bimbókat levelekké és ágakká. Hiszen a franczia lét, mely egészen *felbomló* állapotban van, a leggerjesztőbb és legtáplálóbb rá nézve. A sansculottismusnak az a tulajdonsága van, hogy attól nő, a mitől más dolog kivész: izgatás, veszekedés és szétbomlás által, egy szóval, — a mi mindezeknek szimboluma és gyümölcse, — *éhség* által.

Egy ilyen Franciaországban, mint ez, az éhségnek, mint már megjegyeztük, alig lehet kimaradnia. A megyék és a déli városok egymásután érzik látogatását, s a mi azzal együtt jár: az elkeseredést, a természetellenes gyanakvást. Párizsban a bőségnek nehány derült napja következett be a menádok fölkelése, — a versaillesi gabonás kocsik s a szabadság ujonnan fölfedezett visszaállitójának megérkezte után, de ez nem tarthatott soká. Még csak októberben vagyunk, midőn az éhező Saint-Antoine, a szenvedély pillanatában megfog egy szegény péket, az ártatlan „François péket“ *) s konstantinápolyi divat szerint felakasztja; — s elég különös, de még ez által sem válik olcsóbbá a kenyér! Az pedig nagyon világos, hogy sem királyi bőkezüség sem előljárói ügyesség nem képesek kellőleg táplálni egy Bastillet-lerontó Párizst. Miért is, a felakasztott pék láttára, az Alkotmányosság, bánatában és haragjában „*Loi Martiale*“ — rögtön itélő szigoru törvény — kihirdetését köve-

*) Október 21. 1789. (Moniteur, 76. sz.)

teli, a mit gyorsan és vonogatás nélkül meg is kap, csaknem még naplemente előtt.

Ez az a híres *martialis törvény,* veres lobogójával vagy *„Drapeau Rouge"*-ával, melynél fogva ezen túl csak ki kell tüznie Bailly polgármesternek, vagy akármely más polgármesternek ezt az ő uj *Oriflammeját;* azután olvasnia vagy mormolnia kell valamit a közbiztonságról és közbékéről: s rövid szünet után, ha a tömeg szét nem oszlik, közéjük lövetnie puska-tüzeléssel, vagy bármely egyéb sortűzzel, mely őket szétoszlatja. Határozott és világos törvény, s nagyon igazságos is egy föltétel alatt: hogy t. i. minden patrollotismus Istentől-vagyon, s minden tömeg-csődülés az ördög munkája: különben nem oly igazságos. Bailly polgármester, ovakodjál ezen törvény alkalmazásától! Ne tüzd ki azt az uj Oriflammet, mely nem az *aranynak,* hanem az arany hiányának a *lángja.* Azt hiszed, hogy a háromszor áldott forradalom már be van fejezve? Ha igen, ugy az Isten könyörüljön te rajtad.

S ezután ne mondja semmiféle halandó, hogy a magas nemzetgyülés kivánja a népfölkeléseket; a mit egyszer kivánt, volt már elég népfölkelés arra, hogy az udvar ármányait ellensulyozza; s mindaz, a mit most kiván az égtől vagy földtől, az, hogy ezt az ő elméletét a hiányos igékről tökéletessé tehesse.

III. FEJEZET.

A mustrálás.

Midőn éhség uralkodik s az emberek a hiányos igék alkotmányos elméletén dolgoznak: ilyenkor minden más egyéb izgalom is természetes. A franczia létnek egyetemes ingadozása és bomlása állt be: melynek folytában, e keveredés egy vonásaként, az alant fekvő alakoknak minő sokasága kerül hirtelen a fölszinre, s kezd ugyancsak dolgozni ott!

Az eborvos Marat-t, ki most messze ellátszik, mint Stiléta Simon, már ismerjük; őt és másokat, kik igy felemelkedtek. Mindezek csak mintái azoknak, a melyek utánok jőnek, s hosszu sorban jőnek utánok, felfelé, az éjnek birodalmából. Chaumette, a ki nem sokára Anaxagoras Chaumette-té lesz, már feltünt: mézédesen foly ajkáról a beszéd az utczai csoportok előtt; nem matróz-fiu többé, mászkálva a magas és ingadozó árboczon, hanem édes ajku tribunusa a köznépnek, hosszu göndör fürtökkel, ott állva és szónokolva a keresztutczák sarok-kövein; egyszersmind ügyes ujságiró, a ki emelkedni fog, — fel egész az akasztófáig. Tallien irnok is ujságiróvá lett, s lesz belőle tehetséges főszerkesztő és még több is. Momoro a könyvkereskedő és Prudhomme a nyomdász, uj üzlet kezdésére látnak kinálkozó alkalmat. Collot d'Herbois, a ki rongyokra tépi a szenvedélyt, megállapodik a thespiai határon; s fekete, borzas fejével hall-

gatódzik a világ-dráma zajára: vajon a szinészi valódivá lesz-e? Lepisszegtétek őt Lyon férfiai? *) Jobb lett volna, ha tapsoltok neki.

Valóban, most szerencsés minden nemü szinészkedő, fél-eredeti ember! Felfútt nagy hangú kiáltozás, több vagy kevesebb őszinteséggel, de a minek nem szükséges egészen őszintének lenni, mind a mellett minél őszintébb, annál jobb: ezzel most nagyra lehet vinni. Azt mondjuk-e, hogy a forradalmi elem mind ritkábbá alakul át, ugy hogy egyre könnyebb testek képesek benne uszni, míg végre az egyetlen fönnuszó anyag a vizbuborék? A lélek korlátoltsága, hevesség, készség, merészség, mindezek igen használhető dolgok: melyekhez adjuk hozzá még ezt a kettőt: a ravaszságot és a jó tüdőt. A jó szerencsét előre fel kell tenni. S valóban, valamennyi osztály közt a leginkább emelkedő most az ügyvédeké; nézzük csak meg a Bazireket, Carrièreket, Fouquier-Tinvilleket, Basoche főnököt, Bourdonokat, — több is az elégnél. Ilyen alakokat bocsát majd ki az Éj, raj számra, a maga csodákat szülő kebeléből. Egy másik mélyebb és legmélyebb rajról, a mely még nem került a világ bámuló szemei elé: az enyves kezü lámpa-oltogatókról, tolvaj-inasokról, csuhát levetett kapuczinusokról: a mind meg annyi Hébertekről, Henriotokról, Ronsinokról, Rossignolokról, a meddig elkerülhetjük, ne szóljunk.

*) Buzot, Mémoires (Paris, 1823.) 90. l.

Így most Francziaországban minden mozgásban van, a miben csak, — mint a physiologusok nevezik — *izgékonyság* lakozik; mennyivel inkább, a hol az izgékonyság *életképességgé* tökélyesült, tényleges látássá és erővé, a mely akarni tud. Minden mozog; s a mi még nincs Párizsban, ide törekszik; Danton elnök egyre nagyobbra nő az ő Cordeliers-kerületében; szónoki képletei mind „nagyszerűek," energia ragyog ki fekete szemöldei alól, az fenyeget athletai alakjában, az hömpölyög szava hangjában, „mely a dómokról visszaverődik:" ennek az embernek is van természetes *szeme,* miként Mirabeaunak, s kezdi látni, hogy az alkotmányosság merre felé halad, bár e tekintetben egészen más ohajtásai vannak mint Mirabeaunak.

Jegyezzük meg másfelől, hogy Dumouriez tábornok hogyan hagyta el Normandiát és a cherbourgi gátat, hogy siessen — ugy is tudjuk hogy hova. Ez az ő második, sőt harmadik próbálkozása Párizsban, mióta ez az új kor elkezdődött; de most igazi komolysággal teszi, miután elhagyott minden egyebet. Szivós, ruganyos, fáradhatatlan ember; kinek élete egy harcz és előnyomulás volt! Nem, *nem* Choiseul teremtménye; „az Isten termtménye és saját kardomé" — felelte daczosan, a régebbi napokban. Korzikai ágyútelepeket támad meg, öldöklő golyó-zápor közt; legyőzhetlenül vergődik ki lova alól, Clostercampnál, Németalföldön, bár nyügözik „az alászorult kengyelvas és tizenkilencz seb," megáll Lengyelország határszélén, mint egy fel-

adott reménység; élet-halál harczot vív, makacson, fenyegetőleg; ármányt sző, csatázik a kabinetben és a harczmezőn; messze elkóborol, ismeretlenül, mint a király kéme, vagy ott ül fogolyként a Bastilleban; viaskodik, röpiratokat készit, tervez és küzd születésétől fogva,*) — ez az ember ennyire vitte. Mennyire elnyomott, mennyire elnyomhatatlan! Mint valamely börtönbe falazott szellem, és valóban ez *volt* is; gránit falakat törve át a szabadulásért; tűzszikrákat csapkodva ki belőlük. S most az egyetemes földrengés az ő sirboltját is megnyitotta. Husz évvel ifjabban mit nem tehetett volna! Azonban haja már szürkülni kezd; gondolkodás-módja egészen megszilárdult, katonai. Ő nem *nőhet* tovább, s ez az új világ olyan növésben van. Egészben őt az égi svájcziak egyikének nevezhetjük; a kiben nincs hit; a kinek, mindenek felett, munkára van szüksége, munkára *akármicsoda* részen. S valóban, van számára rendelve munka, s ő azt el is fogja végzeni.**)

Nem csupán Franczia országból, hanem Európa minden részeiből, tolúl a nyugtalan elem Párizs felé. A hol a hulla van, oda gyülnek a sas-keselyük. Gondoljuk csak el, mennyi spanyol Guzman, Martinico Fournier a kit „Fournier *l'Américain*"-nek hivnak, Miranda gépész

*) Dumouriez, Mémoires, I. 28. etc.
**) Dumouriez, Mémoires, I. 28.

az Andes mellől, özönlik, vagy már özönlött oda. A vallon Pereyra a legkülönösebb atyafisággal dicsekedhetik; azt mondják, hogy őt Kaunitz herczeg, a diplomata gondatlanul ejté el, mint egy struczcz tojást, hogy a véletlen keltse ki struczcz-*falóvá*. Zsidó vagy német Freyok dolgoznak az *Agio* nagy mocsárjában, amelyet ez az Assignata-féle dolog még büzhödtebbé és feneketlenebbé tett. A svájczi Clavière sehogy sem tudott Irlandban socinianus genfi gyarmatot alapitani; azonban évekkel ez előtt jóslólag állott meg a ministeri palota előtt Párizsban, s azt mondá, ő lelkében érzi, hogy egykor miniszter lesz, és nevetett.*) Másfelől a sima fejü svájczi Pache csendesen és takarékosan él; bámulat tárgya kis utczácskája — sőt még a szomszéd utczák előtt is, lelkének alázatossága s a legtöbb emberénél mélyebb gondolat miatt, a mi benne lakozik; csendesen ül a Tartuffe, a mig szükség lesz rá! Ti olasz Dufournyk, flandriai Prolyk, seregeljetek ide, ti kétlábú ragadozók! Jöjjön mind az a ki nem tud nyugton maradni, kinek lelke fékezhetetlen, legyen az a kifejletlenség kaosza, vagy a pusztulás kaosza; az, a ki nem tud ismertté válni, s a ki nagyon is ismeretes: ha van valami eladó tehetségtek, sőt ha egyebetek nincs is, mint gyomrotok és tüdőtök, jöjjetek ide! S ők jönnek; szivők tele van heves, kifejezhetetlen dolgokkal;

*) Dumont, Souvenirs sur Mirabeau, 399. l.

seregelnek, mint a zarándokok valamely csodatevő oltárhoz. Sőt mennyien jönnek, mint csupa kóborlók, kikkel Európa most ugy tele van, czéltalanul, csupán csak a *valami* felé! Mert a madarak az éjben, ha megvered pihenő bokraikat, rohannak akármi világosság felé. Igy például itt van Trenck Fridrik báró is Magdeburg pinczéiből, zavart fővel, semmit se látva; minotaurusi czellákból jön s Ariadnéja elveszett! Sajátságos, hogy Trenck ezen években borral kereskedik, nem ugyan palaczk, hanem hordó számra.

Még a mi Angliánk sem marad ki küldötteivel. Itt van életmentő Needhamja, kinek egykor ünnepélyesen ajándékoztak egy „polgári kardot," mely azóta rég agyon rozsdásodott. Itt van Paineje, a fésületlen, forradalmi vállfüző csináló, a ki érzi, hogy bár ő csak egy egyszerű szabó-mesterember, mindamellett az ő *Common Sense* (Józan ész) röpiratával felszabaditá Amerikát; hogy fel fogja szabaditani, és képes is rá, ezt az egész világot, talán még a másikat is. A Price-Stanhope alkotmányos egyesület üdvözlő követséget küld át; *) melyet a nemzetgyűlés szivesen fogad, habár ők csak egy londoni club is; melyet Burke és a Toryk görbe szemmel néznek.

Te rád is juttassunk vagy vesztegessünk egykét szót, oh Chevalier John Paul, ha csupán hazád kedvéért is! Paul Jones, megkopott tengerész-

*) Moniteur, nov. 10., deczem. 7. 1789.

egyenruhájában láthatólag itt kisért, mint egy bortömlő, melyből a bor kifogyott. Mint kisértő lelke önmagának! Egykor olyan lármás hangja most csendes; alig hallható, legfölebb egy-egy miniszteri előszobában, vagy vendégszerető ebédlő-teremben, a hol multjára tekintenek. Minő változások; minő emelkedés és bukás! Szegény Pál, nem most volt az, a midőn sovár epedéssel néztél a Solway öböl sós vizén keresztül, a szülőhely Criffel lábainál, a kék, hegyes Cumberlandbe, a kék végtelenségbe; a midőn körülvéve takarékos jóllét s egyszerű szeretet által, te magad, fiatal bolond, vágyódtál onnat kiemelkedni, sőt a helytől messze menni. Igen, azon a zafir-kék hegyfokon túl, a melyet St. Beesnek neveznek, a mely azonban, *közelről nézve,* nem zafir-kék, hanem barna homokkő, ott egy egész világ van. Ezt a világot te majd meg fogod kóstolni. Túl onnat a White Havenből füstfelleg emelkedik fel, veszélyt jelentő, de eredmény nélküli. A büszke Forth reszket dagadó vitorlái láttára, ha a szél hirtelen meg nem fordul. A flamboroughi aratók, haza felé menve, megállnak a halom oldalán: mert micsoda kén felleg az, a mely elékteleníti a síma tengert; kénfelleg, lángnyelvet okádva? Tengeri kakas-viadal az, még pedig ugyancsak tűzes; a hol a brit *Serapis* és a franczia-amerikai *Bon Homme Richard* karmolják és fojtogatják egymást, a maguk módja szerint; s most a kétségbeesett bátorság leverte az elhatározottat, s Paul Jones is a tenger királyai közé tartozik!

Majd azután a fekete tenger és a meotiai vizek érezték a te hatalmadat, ó Pál, s a hosszú-köntösü törökök; s tüzes lelked elpusztitá magát, ezer ellentmondásban, czél nélkül. Mert avagy a távoli országokban, a buja Nassau-Siegenekkel, bünös uralkodó Katalinokkal, nem épen ugy megtörik-e a sziv, mint otthon az alacsony sorsúak között? Szegény Pál! éhség és leveretés követik sülyedő lépteidet; ebben a forradalmi zűrzavarban egyszer vagy kétszer a te alakod is kiemelkedik; némán, kisértetszerürüleg, mint egy halványan pislákoló csillag. És azután, mikor a világ végkép kialudt, a nemzeti törvényhozás „ünnepélyes temetést" szavaz meg számodra. Épen olyan jó lett volna szülőfölded presbiteri egyházának egyszerű harangszója, s hat láb hosszú skót föld, szeretteid porai között. *Ilyen* világ nyugovék ott, St. Bees hegyfokán túl. Ilyen a bűnös emberi nem élete itt alant.

Azonban valamennyi idegen közt, a legnevezetesebb előttünk Jean Baptiste de Clootz báró; vagy elhagyva a kereszteléstől és feudalismustól kapott czafrangokat: a világ-polgár Clootz Anacharsis, Cleveből. Jegyezd meg őt, értelmes olvasó. Ismerted nagybátyját, az éles látású, a dolgok magvát kereső Cornelius de Pauw-t, ki irgalom nélkül semmisiti meg a kedvelt illusiókat, s a legszebb ódon spártai alakokból modern torkukat-metsző Mainotokat

csinál.*) Hasonló anyag van Anacharsisban: izzó ércz, tele salakkal, a mely kiolvadhatott volna, s a melynek ki kellett volna olvadnia belőle, de benne maradt. Keresztül vándorolta ezt a szárazból és vizből álló planétát, keresve a paradicsomot, a melyet mi oly rég elvesztettünk. Látta az angol Burket, s érintkezett a portugál inquisitioval; kóborolt, küzdött és irt, s irja egyebek közt „a mohamedán vallás tulajdonságait.“ S ime most itt van, a hol scytha névrokona volt, Paris-Athenében; bizonnyal lelke megtalálta végre kikötőjét. Eleven ember, kit szeretnek a hazafias, ebédlő társaságok, maguk közt; van benne vigság, sőt humor is; szabad beszédű, metsző itéletű, erszénye szája nyitva; öltözete tisztességes, bár volt-e valaha halandó, a ki jobban megveté nálánál az öltözetet? Anacharsis minden öltözet alatt az embert keresi; még Stiléta Marat sem tapodja meg bátrabban az öltözetet, ha abban ember nincs. Anacharsisnak hite az, hogy van felfedezhető paradicsom, hogy minden öltözetben kellene embernek lenni. Oh Anacharsis, minő esztelen, falnak menő hit ez! Ha ezen indulsz, attól félek, a *Sehova* város felé fogsz haladni s oda meg is érkezel! Ha már oda mégy, *legalább jól tartsd magad a lovon, mig oda érsz,* a mi szinte ér valamit.

Ennyi sok új személy és új dolog jött be-

*) De Pauw, Recherches sur les Grecs etc.

ölteni ezt a Franciaországot. Régi Beszéde, Gondolata, s a mi ezekből foly: *Cselekvése:* mind változóban vannak, forrongva ismeretlen eredmények létrehozásában. Még a legvastagasabb agyú paraszt fejébe is, a mint ott űl este tűzhelyénél, agyon csigázva, mélán — bele férkőzött egy eszme: hogy kastélyok égettettek föl, hogy a kastélyok megéghetők. Mennyire megváltozott minden kávéház a vidéken vagy a fővárosban! Az *Antre de Procope*-nak most más dolga is van, mint az, hogy a stagirainak hármas egysége felett vitatkozzék; nem szinházi czivakodásokról, hanem egy világversengésről beszélhetnek; s a szépen felfrizirozott fejű logikusok ott, vagy a régi czopfosok vagy a modern Brutusfejüek, zsinagógát tartanak s a kaosz űl a birói széken. A párizsi szalonok örökkétartó dallama uj alaphangot kapott: mely szintén örökké tartó s a mely már hallatszott, s bizony még az egek is meghallották — az apostata Julián idejétől fogva, sőt még korábban is; ma is olyan őrült mint hajdan volt.

Itt látható Suard ex-censor is; ex-censor, minthogy sajtószabadságunk van; párthoz nem tartozó, sőt közönyös. Grimm, a zsarnok nagy szemeket mereszt a bizonytalan jövő időre. Naigeon az atheista, Diderotnak szeretett tanitványa, a maga kicsinyes, kínlódó módja szerint kukorékol, vidám hajnalt hirdetve.*)

*) Naigeon, Adresse à l'Assemblée Nationale (Paris, 1790) sur la liberté des opinions.

Azonban másfelől mennyi Morellet és Marmontel kodácsol most, kétségbeesett — szinte eszeveszett állapotban, kik egész életüket a philosophiai tojások kiköltésében töltötték, azok miatt a csirkék miatt, a melyeket ők költöttek!*) Olyan gyönyörüséges dolog volt, mikor az ember a maga philosophiai elméletét kifejtette s azt a szalonokban megkoszorúzták: s most ez az esztelen nép nem elégszik meg a speculatioval, hanem gyakorlatot követel!

Hasonlóképen jegyezzük meg Genlis Tanitónőt, vagy Silleryt, vagy Sillery-Genlist — mert a mi férjünk gróf és Marquis is egyszersmind, s több a czime egynél. Követelő, üres habtól felfútt asszony; puritán, de hite nincs: szavakkal homályos tanácsokat ád, bölcseség nélkül! Ott működik a sentimentalismus és a híresebb asszonyok vékony eleme közt; örömest lenne őszinte, de nem képes többre menni az őszinteség képmutatásánál, az őszinteség-tettetés sok formában megvan nála, végződvén az odaadás formájában. Jelenleg ékszer gyanánt egy parányi Bastillet visel még mindig meglehetős fehérségü nyakán, mely egyszerü homok-kőből van faragva, csakhogy igazi Bastille-kőből. M. le Marquis egyike D'Orleans eszközeinek, a nemzetgyülésben és egyebütt. A mi pedig a Madame-ot illeti, ő egy

*) Lásd: Marmontel, Mémoires; Morellet, Mémoires etc.

fiatal D'Orleans nemzedéket nevel, olyan „legfinomabb" erkölcsiséggel, a minő csak kerül tőle; mindamellett a szép Mademoiselle Pameláról, arról a leányról, a kit *ő felfogadott*, kissé rejtélyesen ad számot. Igy működik ő a Palais Royal salonjaiban: — a hova — a mint észrevehetjük, — maga D'Orleans is visszatért, Lafayette boszantására, abból az ő angol „missiójából;" a mely bizonyára nem volt kellemes missio, miután az angolok szóba sem állottak vele, és az angol Saint Hannah More, aki annyira nem hasonlit a franczia Saint Sillery-Genlishez, látta, hogyan kerülték ki a Vauxhall-kertekben, mint valamely pestises lényt,*) s veres-kék szenvedélytelen arcza alig vált egy finom árnyalattal kékebbé rá.

IV. FEJEZET.

Journalismus.

A mi az alkotmányosságot illeti az ő nemzeterőivel együtt, az teszi, a mire képes, s van elég tennivalója: egyik kezével, mint már régóta, rábeszélőleg integet, fékezve a patriotismust; s a másikat ökölre szoritva tartja, fenyegetve a royalista összeesküvőket. Szörnyü kényes feladat, a mely tapintatot kiván.

*) Hannah More's Life and Correspondence, II. f. 5.

Igy, ha a nép barátja Marat ellen ma végre hajtják a „*prise de corps* vagy elfogatási parancsot“ s ő lemerül a mélybe az emberi szemek elől, holnap már ismét szabadon eresztik, vagy épen neki biztatják mint valamely vérebet, a melynek ugatása hasznos lehet. Danton elnök, nyilvános gyülésteremben, menydörgő hangon nyilatkoztatja ki, hogy olyan esetben mint Maraté, „az erőszaknak erőszakkal lehet ellene állani.“ Mire a Châtelet Danton ellen is elfogatási rendeletet ád ki, melyet azonban, minthogy az egész Cordeliers-kerület felszólal rá, hol van az a rendőr-szolga a melyik hajlandó volna végrehajtani? Még kétszer bocsátja ki, új külön alkalmakkor, a Châtelet a maga elfogatási parancsát, s mind a kétszer hijában: Danton testéhez a Châtelet nem fér; ő maga fogja látni, ha egy kis időre menekülni kénytelen is, a mint magát a Châtelet-t dobják börtönbe.

Az alatt a városi törvényhatóság és Brissot már messze haladtak törvényhatósági alkotmányukkal. A hatvan *District*ből negyvennyolcz *Section* lesz; sok mindenféle rendbe fog hozatni s Párizs alkotmányt kap. Az alkotmány egészen választáson fog nyugodni, a mint kell, hogy ezután minden franczia kormány azon nyugodjék. És mégis, egy végzetes elem jutott be az alkotmányba: a *citoyen actif*-é. Egyetlen ember is, a ki nem fizeti meg a *marc d'argént*-t, vagyis a három napi munkabérrel felérő évi adót, nem lehet más mint *passiv* polgár: s nin-

csen legkisebb szavazata sem, habár az egész esztendőn át *működjék* is a kalapácscsal vagy az erdő-irtó fejszével! Hallatlan! kiáltják a hazafias hirlapok. Bizonyára az, hazafi barátim: ha a szabadság, minden ember lelkének ezen szenvedélye és könyörgése azt a szabadságot jelenti, hogy ötven-ezred részeteket, mint nyelvharczosokat elküldhetitek egy nemzeti vitatkozó-társaságba: akkor, az istenek bizonyságai, ti veletek kegyetlenül bántak. Oh ha abban a nemzeti *Palaver*ben (a mint az afrikaiak nevezik) csakugyan akkora boldogság van: melyik zsarnok fogná azt megtagadni Ádámnak fiától! Sőt miért ne lehetne egy asszony parliament is, „sikoltozással az ellenzéki padokról," s „a tisztelt képviselő görcsös rohamok közt vitetve ki a házból*" Egy gyerek-parliamentbe én is szivesen beleegyezném, vagy akár lejebb is mennék, ha úgy kivánnátok. Szeretett atyámfiai! bizony attól félek, hogy a szabadság, mint a régi bölcs mondá, valóban *égi*. Vajjon mit gondol a felvilágosult közönség, ezen a földön hol találta a derék kis Dame de Staal (nem Neckernek a leánya, hanem egy sokkal éles-eszűbb nő mint az), a legnagyobb közeledést a szabadsághoz? Érett megfontolás után, hideg nyugalommal, a minő Dilworthé, azt felelé: a *Bastilleban.**) „Égi?" — mondhatják kérdőleg sokan. Jaj nekik, hogy ezt *kérdezhetik*, mert épen ez a nyomorúság! Ez hogy „égi," sokat jelent; jelentheti a nemzeti palaverben való részvétel!

de épen oly valószinüséggel *nem* is jelentheti azt.

Egy sansculott-ág, a mely egyre virágzik, a journalismus. A nép szava isten szava *levén*, egy ilyen isteni szó ne hallatná-e magát? Hallatja is, Francziaország határáig, s oly sokféle nyelven, mint mikor az *első* nagy Bábelt akarták épiteni. Az egyik hangosan mint az oroszlán, a másik csendesen mint a gőgicsélő galamb. Mirabeaunak is megvan a maga oktató hirlapja, sőt több is egynél, melyekbe genfi napszámosok dolgoznak; s van neki czivakodása is elég Dame de Jayvel, nőnemü könyvárusával, akárminő túl-engedékeny legyen is ez különben.**)

Király barátja Royou még mindig tartja magát. Barrière érzékeny loyalis könnyeket sir a *Break of Day* hirlapban, bár a lap kelendősége apad. De miért Fréron oly tüzes, demokratikus? Fréron, a királybarát unokaöcscse? Vériben van ez a hevesség; Fréron *darázs* nemzé; Voltaire Frélonja, a ki szurkált és csipkedett, a mig csak fulánkja és méreg-zacskója volt, habár csak mint kritikus is, s ha máson nem is, mint nyomtatott papiron. Megszünés nélkül, s világot terjesztve mint az éjjeli lámpatartó, jelen meg a hasznos Moniteur, mert most már napi lappá lőn: tényekkel és azokhoz egy kevés

*) De Staal, Mémoires (Paris, 1821.) I. 169—280.
**) Dumont, Souvenirs, 6.

magyarázattal; hivatalos, biztosan halad a középen, derék kiadói rég elsülyedtek — visszaidézhetőleg vagy visszahozhatlanul, a mély sötétségbe. A fanyar Loustalot, kinek olyan „ereje“ van mint az éretlen kökénynek, soha sem fog megérni, hanem meghal idő előtt: mindamellett az ő Prudhommeja nem engedi, hogy a *Révolutions de Paris* elveszszen hanem maga fogja kiadni, sok más egyébbel együtt, — akármilyen unalmas, zsörtölődő nyomdász legyen is különben.

Cassandra-Maratról elégszer szólottunk már: de a legjobban meglepő igazságot még ezután kell elmondanunk róla: hogy t. i. neki valósággal van esze, s fagyos, rekedt torkával az igazság egész tömegét rikácsolja ki, sok mindenféle dolog felől. Sőt néha szinte azt látja az ember, hogy van benne valami a humorból is, s nevet egy kissé, mélyen le, az ő benső énjébe. Camille szikrázóbb mint valaha, szókimondóbb, cynicusabb; mindamellett napfényes mint mindig. Könnyű dallamos teremtés; „arra születve“ — a mint maga is mindig panaszolja, keserű könnyek közt, „hogy verseket irjon;“ könnyű Apolló, oly világos, oly szeliden tündöklő, a Titánok ezen harczában, a hol ő nem fog hóditani!

Összehajtogatott és az utczán árult hirlapok vannak minden országban; azonban ilyen journalista elem között, a minő ezé a Franciaországé, más és különösebb nemü hirlapokat is várhatunk. Mit mond az angol olvasó a Journal-

affiche-hez, a falakra ragasztott hirlaphoz, melyet még az is olvashat, a kinek egy krajczárja sincs, s mely ragyogó, tarka szinével magához vonja a szemet már messziről? A ránk jövő hónapokban, a mint a magán és nyilvános hazafias társulatok szaporodnak s tudnak aláirás utján pénzt teremteni, ilyenek nagy mennyiségben lesznek kifüggesztve: *lapok*, enyves lapok, hogy fogjanak azt a mit tudnak! Magának a kormánynak is lesz ilyen felragasztott hirlapja; Louvet, ki most egy új „gyönyörü regény" irásával van elfoglalva, irni fogja a *Sentinelleket*, s ki is ragasztja majd, meglehetős eredménynyel; sőt Bertrand de Moleville, végszükségében, még ravaszabb módon próbálja meg azt. Nagy a journalismus! Nem egy-egy uralkodója-e a világnak mindenik derék szerkesztő, az által hogy annak rábeszélője? bár önmaga által teszi azzá, de szentesiti hirlapjának a kelendősége? A kit, igaz, hogy a világ igen könnyü szerrel letehet, ha szükség van rá, egyszerüen az által, hogy hozzá se nyul, a minek agyonéheztetés a vége.

S ne is becsméreljétek azt, a mit ezeknek a lap-ragasztóknak végezniök kellett Párizsban; kik többen voltak hatvannál, mindenik keresztalakú léczekkel, nagy tarisznyákkal és enyves fazekakkal ellátva; sőt még ólom-táblácskákkal is, miután a hatóságtól van engedélyök. Egy szent collegium ők, voltaképen a világ uralkodóinak előhirnökei, bár nem tisztelik őket olyanok gyanánt, egy oly korban, amely még új

és kiforratlan. Ezek Párizs kőfalait tanitóvá, rá beszélővé tették ezzel az örökké új időszaki irodalommal, a hol még a ki szaladva megy is, olvashat egy csomó felragasztott hirlapot, felragasztott gúnyiratot, hatósági rendeletet, királyi proclamátiót, — hozzá adva a többi egész közönséges hirdetések birodalmát, — vagy ott hagyva azokat megvetéssel. Minő kimondhatatlan dolgokat beszéltek a kőfalak ez alatt az öt év alatt! De mindez elmult; a ma benyelte a tegnapot, és azután a maga sorjában benyeletett a holnap által, a hogy elnyeletik a beszéd is örökkön örökké. De sőt, oh te halhatatlan iró, mi más az irás maga is, mint egy időre fentartott beszéd? A kiragasztott hirlap föntartá azt egy napig; némely könyvek föntartják tiz esztendeig; sőt némelyek három ezerig: de hát azután? Nos hát *akkor*, miután az évek mind elteltek, az is meghal, és a világ megszabadul tőle. Oh ha nem volna szellem az ember szavában, a mint van az emberben magában is, a mely túlélte a hallható, testben létező világot, s törekvék vagy fel az Isten felé vagy le az Ördög felé mindörökre, mit törődnék nagyon sokat annak igazságával vagy hamisságával, hanem ha csupán a jövedelemért? De hát az ő halhatatlansága, s az, hogy vajjon egy fél emberéletig vagy másfél emberéletig tart-e: nem igen fontos dolog ez? Halhatatlanság, halandóság; — bizonyos megfutamodott katonákat Nagy Frigyes ezekkel a szavakkal kergetett vissza a

csatába: „*Racker, wollt ihr ewig leben?* Gazficzkók, örökké akartok élni?“

Ez a gondolatnak közlése; minő boldogság, a midőn van közölni való gondolat! Azért nem kell elhanyagolni az egyszerűbb, régi methodust sem, a maga körében. A Palais-Royal sátrat a zsarnok patrollotismus elpusztitá; de elpusztithatja-e az emberek tüdejét? Láttuk Anaxagoras Chaumettet egy utczasarki kövön állva, a mig Tallien üldögélve dolgozott a szerkesztői iróasztal mellett. A mivelt világ bármelyik sarkában fel lehet forditani egy hordót, s egy artikulátlan beszélő kétlábú, arra felállhat. Sőt némi ügyességgel egy hordozható zsámolyt vagy tábori széket is lehet szerezni, pénzért vagy jó szóért; ezt a peripateticus szónok kezébe veheti, s miután innét elkergették, amott ütheti föl sátrát, szeliden mondván a bölcs Biassal: *Omnia mea mecum porto.*

Ilyen a journalismus, a melyet utczán árulnak, falra ragasztanak és szóval hirdetnek. Mennyire megváltozott minden, a mióta valami vén Metra itt járt-kelt ugyanezekben a Tuileries-kertekben, aranyos, háromszögletü kalapban, orra előtt vagy háta megett kezében nagyjából összehajtott hirlapot tartva, s Párizsnak egyik nevezetessége volt, „Metra a hirlaphordozó“*) s maga Lajos meg szokta kérdezni: *Qu'en dit*

*) Dulaure, Histoire de Paris, VIII. 483; Mercier, Nouveau Paris etc.

Metra? s mióta az első velenczei hirlap-ivet egy *gazzán* vagy filléren árulták, s azt *Gazette*-nek nevezték! Bizony termékeny világban élünk!

V. FEJEZET.

A clubok.

A hol a sziv tele van, igyekszik magán, ezer okból és ezer módon, a közlés által könnyiteni. Minő édes, elengedhetetlen ily esetekben a barátság, a lélek mysticusan erősítvén a lelket! Némelyek azt hiszik, hogy a gondolkodó németek azon véleményben voltak, hogy a lelkesedés általában, nem egyéb, mint túlságos összetolulás, *Schwärmerei*. Különben is nem láttuk-e elégszer, hogy a pislákoló, félig kialudt parazsat ha *összekotorják*, a legragyogóbb fehér izzó lánggal ég?

Ilyen Franciaországban a nyájszerü egyesületeknek szükségkép szaporodniok, erősödniök kell; a franczia élet kilép a házakból s a házi életből nyilvános club-életté lesz. Régi clubok, a melyek már kihajtottak, most nőnek és virágoznak, bimbódznak mindenfelé. Ez legbiztosabb jelensége a társadalmi nyugtalanságnak; ilyen módon fejlődik ki a legcsalhatatlanabbúl; ilyen módon talál enyhülést és táplálékot. Mindenik franczia fejében ott van most, akár rémités, akár reménység okáért, valami pró-

fétai képe egy uj Franciaországnak: olyan jóslat, melyre el fog jönni a teljesülés, sőt a mely csaknem beteljesülése már önmagának; s öntudatosan és öntudatlanul, minden útakon arra felé törekszik.

Jegyezzük meg továbbá, hogy az összegyüjtő elv, ha egyszer elég mély, hogyan növekszik, még pedig geometriai haladványban; s hogy ilyen alakitó korban, midőn az egész világ clubokká alakul, egy valamelyik club, a mely a legerősebb vagy legszerencsésebb, hogyan lesz, barátságos oda vonzás vagy győzelmes kényszerítés által mind erősebbé, mignem mérhetetlenül erőssé válik, s a többiek valamennyien, erejükkel együtt, vagy szeretőleg benyeletnek, vagy ellenségesen eltöröltetnek általa. Ez történik, midőn a clubszellem általános, midőn a kor alakító. S miután most mind a kettő megvan, ilyen mindent elnyelő, mindeneken uralkodó club sem fog kimaradni sokáig.

Minő haladás történt a bretagnei bizottság első kipattanása óta! Sokáig titokban működött, de nem ernyedve; a nemzetgyüléssel Párizsba jött; magát *club*nak nevezi; majd utánzásaképen — mint némelyek gondolják — azoknak a nemes lelkü Price-Stanhope angoloknak, kik üdvözlő követséget küldöttek, a *Franczia forradalmi club*nak; de nemsokára, s több eredetiséggel, *Az alkotmány barátjai clubjának*. Továbbá kibérelte, tisztességes haszonbérért, a maga számára a jakobinusok konventjének nagy termét, mely egyike a fölösleges épületeknek, s onnan kezd

most, ezekben a tavaszi hónapokban, tündökleni az őt csodáló Párizsra. S igy, lassanként, a *jakobinusok clubjának* rövidebb, népszerü neve alatt ismeretessé fog válni minden idők és minden országok előtt. Nézzünk be egy pillanatra: szerény kinézésü, de erős padok, a melyek ugyancsak be vannak ülve; nem kevesebb mint ezer háromszáz válogatott hazafi van ott: köztük több tagja a nemzetgyülésnek. Ott láthatók Barnave és a két Lameth; néha-néha Mirabeau is, Robespierre állandóan; ott látható Fouquier-Tinville menyét-arcza is, más ügyvédekével; a porosz-scytha Anacharsis mindenféle hazafiakkal együtt, — bár még most mindnyájan a legtökéletesebb kimosdott állapotban vannak; illedelmesek, sőt méltóságosak. Ott van az elnök az emelvényen s az elnöki csengetyü; magas tribün a szónokok számára; karzat a látogatóknak, a hol nők is ülnek. Vajjon megőrizte-e valamely franczia antiquarius-társaság a jakobinusok konventjének ezt az irott bér-szerződését? Vagy az még szerencsétlenebbül járt mint a Magna Charta, s valamely szentségtörő szabó felhasználta a szabásnál? Az egyetemes történelem nem közönyös ez iránt a dolog iránt.

Az alkotmánynak ezen barátai, mint a nevök is mutatná, főként azért gyültek össze, hogy a választásokra ügyeljenek, midőn választás fordul elő, s szerezzenek alkalmas embereket: de meg azért is, hogy általában ügyeljenek fel a közügyre, hogy az kárt ne szenvedjen; bár ennek a felügyelésnek a módját még nem látja

az ember. Mert valóban jöjjön össze két vagy három ember akárhol, ha csak a templomban nem, a hol mindnyájan kötelezve vannak a *passiv* állapotra: egyetlen halandó sem mondhatja meg pontosan, ők ép oly kevéssé mint más, hogy voltaképen *miért* gyültek össze. Hányszor vált a megcsapolt hordó nem az örömnek és szívkiömlésnek, hanem a veszekedésnek és fejbeverésnek okozójává; s a kilátásban volt vendégség a Lapithák lakomájává lőn. Ennek a jakobin clubnak, a mely kezdetben tündökölve ragyogott, s azt hitték róla, hogy egy uj égi nap lesz, mely világosságot terjeszt a nemzetek fölé, keresztül kellett haladnia, mint minden dolognak, elrendelt phasisain; szerencsétlenségre mind sötétebben, kénesebben, veszettebben égett, s végre úgy uszott a bámuló égen keresztül, mint egy pokoli tünemény, s sötéten égő fogháza kinlódó lelkeknek.

Hogy ékesen tudott beszélni? Örűlj olvasó, hogy ezt az ékesszólást nem ismered, hogy soha sem ismerheted meg tökéletesen. A jakobinusok adtak ki egy hirlapot a vitatkozásokról, a hol, a kinek bátorsága van, ma is megismerkedhetik ezekkel: szenvedélyes, egy hangon lármázó hazafias ékesszólás van azokban; engesztelhetetlen; terméketlen, csak rombolásra való, a minthogy valóban az is volt munkája; a legnagyobb mértékben fárasztó és kínos. Adj hálát értte, hogy a feledés annyi sok mindent betakar; hogy a föld zöld keble lassanként minden hullát betemet, sőt ez azt annál zöldebbé teszi. A jako-

binûsok temetve vannak, de munkájok nincs; az tovább él, „csinálva a maga körutját a világban", úgy a hogy tudja. Igy például legutóbb ott volt látható, mezitelen mellel s halált megvető tekintettel, ott a görög Missolonghinál; elég sajátságos, hogy a régóta szunnyadó Hellas *somnambulismusra* ébresztetett általa, mely világos ébrenlétellé fog változni, egy szóra a St. Honoré utczából. Minden meghal, miként gyakran mondjuk, kivéve az ember szellemét, s azt a mit az ember *tesz. Igy* nem pusztult-e el a föld színéről a jakobinusoknak még házok is, alig maradva fen homályosan egy-két öreg ember emlékezetében? A St. Honoré piacz elseperte, s ahol egykor egyhangúan lármázó ékesszólás rázta meg a világot, mint egy végitélet trombitája, ott most békés tere-csere folyik baromfiakért és zöldségért. Maga a szent nemzeti gyülésterem is köztérré lőn; a hol az elnök széke volt, ott most talyigák és szemetes kocsik járnak, mert a Rue de Rivoli ott megy keresztül. Igazán a kakas kukorikolásra (legyen az ezé vagy amazé a kakasé) *minden* tünemények szétfoszlanak és eltünnek a légben.

A párizsi jakobinusok clubja „anya-társasággá" *Société Mère*-ré lett, s nem kevesebb, mint „háromszáz" éles nyelvü leánya volt, mind „közvetlen érintkezésben" vele. A mi a közvetve érintkezőket, s a hogy őket nevezhetjük, az unokákat és az aprócseprőket illeti, azoknak száma felment „negyvennégy ezerre". Most még csak két dolgot jegyezzünk meg: az első csak egy

adoma. Egyik éjszaka két jakobinus testvér az ajtónálló; mert ezt a tisztet a tagok kötelességből és becsületből felváltva magok teljesitik, és senkit se bocsátanak be, a kinek jegye nincs. Az egyik ajtónálló volt az érdemes Sieur Lais, egy hazafias operaénekes, rokkant öreg ember, kinek gégéje már rég bedugult, a nélkül, hogy annak többé valami hasznát venné; a másik fiatal ember, a neve Lajos Fülöp, D'Orleansnak elsőszülött fia, ki az utóbbi években hallatlan viszontagságok után, polgár-királylyá lőn, s vesződött az uralkodással egy darabig. Minden hús csak olyan, mint a fű, akár magasabb sás, akár alacsony haraszt.

A másik dolog, a melyet meg akarunk jegyezni, történeti: hogy az anyatársaság még ezen ragyogó korában sem képes kielégiteni minden hazafit. Már eddig is kénytelen kibocsátani magából, hogy úgy szóljunk, két elégedetlen rajt; egyik rajt jobbra s a másik balra. Az egyik párt, mely a jakobinusokat lágymelegeknek tartja, a *Cordelierek clubjává* alakul át; ez a hevesebb elem, Danton eleme, s ezekkel megy Desmoulins is. A másik párt pedig, mely a jakobinusokat égető melegeknek hiszi, a jobb oldalra megy át, s az 1789-iki clubbá, s a *monarchicus* alkotmány barátjaivá lesz. Ezek később *„Feuillants clubnak"* neveztetnek, miután gyülés-helyük a Feuillants convent volt. Lafayette fő emberük, vagy az lesz csakhamar, támogatva a tisztességes hazafiak által mindenfelé, a vagyon és értelem tömege által, a legvirágzóbb kilátások közt.

Ezek, az 1790-ik év ezen juniusi napjaiban, ott ebédelnek ünnepélyesen a Palais Royalban, nyitott ablakok mellett, a nép tapsa közt; felköszöntéseket mondva, lelkesitő dalokat énekelve, — melyek közül legalább egyik a leggyengébb dal, a melyet valaha emberek énekeltek.*) Ugyanezeket majd a kellő időben kihuhogatják onnat, keresztül a határon, az örök éjszakába.

Egy másik bevallottan monarchicus vagy royalista club, „*Club des Monarchiens,*“ bár tőkéje bőségesen van és csupa damaszk kanapékon ül, a legparányibb tapsra sem tud szert tenni; az a mit kap, csak csúfolódás és boszantó orditozás; — mignem egyszer bizonyos hazafiak, megolvasatlanul de elég számosan, eljárnak oda egy pár éjszaka, s kiorditják a clubot onnat. Egyedül az anya-társaság és az ő családja él és boldogul. Magok a Cordelierek is visszatérnek kebelébe, miután az elég meleggé vált.

Végzetes szine van ennek a dolognak! Az ilyen társaságok nem egy kezdődő új rendje-e már magának a társadalomnak? A csoportositó elv ismét működésben van egy olyan társadalom közepett, mely megvénhedett, szétkorhadt, s feloszlóban van elemi parányaira.

*) Hist. Parl. VI. 334.

VI. FEJEZET.

Je le jure.

Az időknek ilyen jelei mellett nem meglepő-e, hogy mégis az uralkodó érzés az egész Francziaország fölött még mindig a remény vala? Oh áldott reménység, egyedüli üdve halandó embernek, mely gyönyörü, messze kiterjedő tájképeket festesz fogházának szük falaira, s még a halál éjszakájába is áldó sugarakat lövelsz! Te elvehetetlen birtoka vagy mindenkinek, Istennek ezen világában; a bölcsnek egy szent Konstántin-lobogó, mely az örökkétartó egekre van festve; a mely alatt győzni *fog*, mert maga a harcz is győzelem: a bolondnak hiú délibáb, vagy a csendes vizek fenekén látszó kép, a mely által mégis földi vándorlásuk, mely másként nagyon terhes volna, vidámabbá lesz, lehetővé lesz.

Egy sülyedező társadalom halál-vergődésében a franczia remény csupán szülési kinjait látja egy új, kimondhatatlanul jobb társadalomnak, s a hitnek teljes biztonságával énekli eleven dalát, melyet valamely inspirált hegedüs épen ezekben a napokban szerzett számára, a világhirű *Ca-ira*-t. Igen, „menni fog“: és azután *jönni* is — ? Minden ember remél; még Marat is reméli — hogy a patriotismus felveszi a tőrt és karmantyút. Lajos király is remél: az eshetőségek könyvében; menekülésben valami Bouillé-

hoz: abban, hogy népszerüvé teszi magát Párizsban. De hogy minő reménylő népe volt neki, itéljétek meg abból a tényből, s a tények azon sorozatából, a melyet most leirunk.

Szegény Lajosnak, ki mindig a legjobbat hiszi, követnie kell, kevés belátás és még kevesebb önelhatározás mellett, ezen ő homályos vándorlásában, azokat a jeleket, a melyeket adnak neki hol a függöny mögötti royalismus, hol a hivatalos vagy titokban működő Alkotmányosság, a melyiknek épen sikerült arra a hónapra meggyőzni a királyi lelket. Ha a Bouilléhez való szökés, s (rettenetes rá gondolni is) a polgárháború kardjának *kivonása*, mint elmélet ott függ, egész rettentőségével a háttérben: sokkal közelebbi dolog, s egyszersmind tény is, ez a tizenkét száz király, a kik ott ülnek a *Salle de Manége*-ben. Királyok, a kiket ő nem képes ellenőrizni, a kik mindazáltal nem tiszteletlenek irányában. Ha az ezekkel való jó bánásmód sikert eredményezne, mennyivel jobb volna az, mint a fegyveres emigránsok, turini cselszövények és Ausztria segélye! De sőt a *két* remény összeegyeztethetlen-e? Azt tapasztaltuk, hogy a külvárosokban való kocsizások nem sokba kerülnek, s mégis mindig hoztak *éljeneket.**) Egy gyöngéd szó még olcsóbb és már sokszor elforditá a haragot. Ezekben a rohamos napokban, a mig Francziaország egészen új

*) Bertrand-Moleville, I. 241 etc.

Departementekre osztatik szét, a papság egész új szervezésnek néz elébe, népies társulatok keletkeznek, s a feudalismus és annyi sok más, az olvasztó edénybe való dobatáshoz vannak közel — miért ne próbálná meg az ember?

Csakugyan február 4-ikén az elnök egy rövidke kis kéziratot olvas fel a nemzetgyülés előtt, mely tudatja, hogy ő felsége át fog menni oda, minden szertartás mellőzésével, valószinüleg dél-tájban. Azért csak gondolkodjatok rajta, Messieurs, mit jelenthet ez; főként pedig azon, hogyan diszíttetitek fel a termet egy kissé. A titkár asztalát addig letehetik az emelvényről; az elnök székére teritsék ezt a „viola szinü s arany liliomokkal átszőtt takarót" — mert ha az igazat meg kell vallani, az elnököt kéz alatt már előbb tudósították a dologról, s ez tanácskozott Dr. Guillotínnal. Azután nem lehetne-e ennek a bársony szőnyegnek valami hulladékát oda teriteni a székkel szemben, a hol a titkárok rendesen ülni szoktak? Az eszes Guillotin igy tanácsolta: s az eredmény kielégitőnek találtatott. Továbbá, minthogy valószinű, hogy ő felsége nem ül le, hanem állani fog, daczára a liliomos bársonynak: jó lesz ha az alatt az idő alatt az elnök is állva végzi tisztét. S igy a mig nehány tisztelt tag vitatkozik, mondjuk, a megyék kikerekitése fölött: egyszer csak az ajtónállók jelentik: „ő felsége!" Ő felsége személyesen belép, csekély kisérettel: a beszélő szónok rögtön elhallgat; a gyűlés tagjai felugranak: a tizenkét száz király, „csaknem valamennyi", s a karzatok nem ke-

vésbé, loyalis örömkiáltással üdvözlik a franczia szabadság visszaállitóját. Ő felsége beszéde finom, hivatalos formába öntve, lényegileg ezt tartalmazta: hogy ő minden franczián jobban örül azon, hogy Franczia országot regenerálják; s másfelől bizonyosan tudja, hogy gyöngéden fognak vele bánni ennél a munkánál, s az ujjáteremtést nem munkálják *durván*. Ilyenforma volt ő felsége beszéde: a hőstett a mit véghez vitt, abban állott, hogy eljött azt elmondani, s azután ismét vissza ment.

Bizony ez nem sok volt és csak egy vérmesen reménylő nép épithetett rá valamit. S mégis mit nem épitettek rá! Mily kibeszélhetetlenül bátoritó maga a tény, hogy a király beszélt, hogy önként jött el, hogy beszéljen! Királyi arczának tekintete, mint összpontositott napsugarak, nem gyujtott-e fel minden szivet a magas nemzetgyülésben; s az által nem-e az egész gyulékony, lelkesülő Franczia országban? Hogy „köszönő küldöttséget" inditványozzon, ez csak egy ember szerencsés sorsa lehet; hogy részt vegyen ebben a küldöttségben, az sem lehet soké. A küldöttek elmentek és vissza is tértek, édes nyájas bókokat hozva magukkal, még a királyné is elfogadta őket, a trónörökössel karjai közt. S szivéink nem égnek-e még most is a kielégithetetlen hála tüzében: s valakinek a gyűlésben még magasabb áldott gondolat jut eszébe: inditványozza, hogy újitsuk meg a nemzeti esküt.

Boldog érdemes képviselő, kinek szava

oly idejében jött, mint igen ritkán jött szó; varázstelt vezénylője egy egész nemzetgyülésnek, mely ott ült, vajudva, hogy tegyen valamit; vezénylője egy egész oda néző Franciaországnak! Az elnök megesküszik; kimondja, hogy mindenik tag külön *je le jure*-rel fog esküdni. Sőt maga a karzat egy irott papirszeletet küld le neki, aláírásokkal, mely az ő esküjöket tolmácsolja, s midőn most a gyűlés arra felé néz, az egész karzat feláll és ismét megesküszik. S a gyüléstermen kivül, nézzük csak, hogyan esküszik meg újra Bailly, a nagy labdázó-terembeli esküvő, este felé, a Hôtel-de-Villeben az összes tisztviselőkkel és az oda gyűlt kerületfőnökökkel együtt. S azután „M. Danton felhozza, hogy a nagy közönség is szeretne részt venni az esküben:“ mire Bailly tizenharmad magával kilép a nagy külső erkélyre; kinyujtott karjaival csendre inti a hullámzó sokaságot; felveszi esküjöket a „pörgő dobok“ zaja és olyan örömkiáltozás közt, mely megrepeszti az égboltozatot. S az utczákon mindenütt az örvendező nép, szemében könynyel és tüzzel, „önként csoportokba gyülekezett s ott egymásnak megesküdött,“*) — s az egész város ki lőn világitva. Ez volt február 4-ike 1790-ben: olyan nap, mely megérdemli, hogy csillaggal jelöltessék meg az alkotmányos évkönyvekben.

*) Hirlapok: (Hist. Parl. IV. 445.)

S a kivilágitás is nem csak ezen az egy éjen át tart, hanem részben vagy egészen meglehetős számú éjszakán keresztül. Mert mindenik kerület, mindenik kerület választói külön fel akarnak esküdni; s a mint valamely kerület ezt elvégezte, ugyanakkor világit is. Nézd őket, amint kerület kerület után megjelen valamely nyilt téren, a hol a nem-választó nép láthatja őket és csatlakozhatik hozzájok, feltartott jobb kezüket és *je el jure*-jeikkel; dobpörgés mellett, ölelkezés, és a felszabadult emberek azon végtelen éljen kiáltozása közt —, melyet jó lesz ha valamennyi zsarnok megjegyez magának! Hivek a királyhoz, a törvényhez, az alkotmányhoz, a melyet a nemzetgyűlés *fog* készitени.

Képzeljük például az egyetemi tanárokat, a mint végig parádéznak az utczákon a fiatal Francziaországgal, és lelkesedve esküsznek — bizonyosan nagy tömeg tolongása mellett. Egy kevés képzelettel megcsinálhatjuk magunknak a képet erről az egyszerü tényről: ugyanezt ismételték Francziaország minden városában és kerületében! Sőt egy hazafias anya a bretagnei Lagnonban, maga köré gyűjti tiz gyermekét, feltartva öreg, reszkető kezét, megesketi mindnyájukat, a magas lelkű, tiszteletreméltó asszony. Mindezekről, továbbá, a nemzetgyülés ékesszólással tudósittatik. Ilyen három hét, a mely csupa esküvésből áll! Látott valaha a nap ilyen esküvő népet? Talán valamely esküvő tarantella csipte meg őket? Nem: ha-

nem ők emberek és francziák; a kiknek reményök van, s elég sajátságos, hitök is, habár csupán csak a Jean Jacques szerinti evangeliomban. Oh atyámfiai, adná az ég, hogy minden úgy lenne, a hogy ti gondoljátok s a miként megesküdtetek! Azonban vannak szerelmi eskük, a melyeket, még ha oly igazak voltak is mint a szerelem maga, *nem lehet* megtartani; hogy ne is szóljunk egy másik ismert esküről, a koczka-játékoséról.

VII. FEJEZET.

Jelek és csodák.

Ennyire vitte a dolgot a *Contrat Social* a hivő szivekben. Az ember, mint jól mondják, hit által él; mindenik nemzedéknek megvan többé-kevésbbé a maga hite, s nevet előzőinek hitén, — igen oktalanul. Mindamellett valljuk be, hogy ez a társadalmi szerződésben való hit a csodálatosabb természetüek közé tartozik; hogy egy későbbi nemzedék, ha nem nevet is rajta, de megbámulja és kegyelettel fogja vizsgálgatni. Mert fájdalom, mi az a *contrat*? Ha minden ember olyan volna, hogy a mit kimondott vagy a mire megesküdött, az őt kötelezné: minden ember valódi ember volna, s a kormány fölösleges. Egy ilyen bünös világban mint a mienk, nem arra lehet épiteni, a mit

te és én igértünk egymásnak, hanem csak arra, a mire erőnk kölcsönös mértéke képesit bennünket, hogy tegyünk egymással. Főként pedig, mikor egy nép és egy uralkodó igérnek egymásnak valamit; mintha egy egész népet, a mely nemzedékről nemzedékre, sőt óráról-órára változik, lehetne valaha, akárminemű methodus által arra vinni, hogy *beszéljen* vagy igérjen ; s beszéljen csupa solecismusokat, ilyen formán: „Az ég legyen tanúnk, a mely ég azonban ma már nem tesz csodákat, hogy mi, örökké változó milliók, *megengedjük* neked, változékony egyén, hogy rajtunk uralkodjál, vagy hogy minket kormányozzál!“ Bizonynyal a világ kevés hitet látott, a mely ehhez hasonlitana.

Mindamellett a világ akkor így fogta fel a dolgot. Ha *nem* igy fogták volna fel, mennyire mások lettek volna reményeik, törekvéseik, s azoknak eredményei. Azonban a felsőbb hatalmak így akarták hogy legyen és nem másként. Szabadság társadalmi szerződés folytán: valóban ez volt azon kornak evangelioma. S minden ember hitt benne, mint a hogy az égi örvendetes izenetben hinniök kellene, s csordultig tele levő szivvel és felemelt hanggal ragaszkodtak hozzá, s megálltak mellette, szembeszállva az idővel és örökkévalósággal. S ne mosolyogjatok, vagy szomorúbb mosolylyal mint a minők a könnyek! Még ez is többet érő hit volt, mint az, a melyet helyettesitett; mint a hit az örökkévaló semmiben és az ember

emésztő képességében, melynél alább már hit nem szállhat.

Nem mondhatjuk még sem, hogy a remények ezen egyetemesen uralkodó, egyetemesen esküt tevő érzése mindenkivel közös lett volna. Éppen nem. Az idő gonoszat sejtető volt: a társadalmi szétbomlás közeli és bizonyos; a társadalom ujjáteremtése még mindig feladat, nehéz és messze levő, habár biztos is. De hogyha rosszat sejtető volt a kor néhány tiszta látású szemlélő előtt, a kinek hite sem az egyik sem a másik részhez nem csatlakozott, a kiket a görögnek göröggel való harcza egyáltalában nem érdekelt, — mily kibszélhetetlenül gonosz jelentésünek kellett lennie a homályos látású royalista szereplőkre nézve; kik előtt a royalismus az emberi nem palládiuma volt; s a kik szerint a legkeresztyénibb királyság és a leg-Talleyrandabb püspökség eltörlésével minden alattvalói engedelmesség és vallásos hit egyszerre kivész a földről, s örök éjszaka boritja be az emberiség sorsát! Az ezen részen levő komoly szivekre nézve a dolog mély jelentőségü: késztetve őket, a mint láttuk, titkos összeesküvésekre, kivándorlásra háborus szándékkal, monarchicus clubbok alkotására, sőt még őrültebb dolgokra is.

Például a jóslás szellemét kihaltnak tekinték már nehány század óta; mindamellett ezek az utolsó napok, a mint az az utolsó napokkal együtt jár, ismét feltámasztják: hogy igy a franczia őrült dolgok közt kapjunk egy pár

példányt a legőrültebbekből is. Távoli földmivelő vidékeken, a hova a philosophismus sugarai még nem hatottak el, a hol a clerus heterodox alkotmánya a harczot az oltár köré viszi, s magokat a templom harangjait olvasztják meg és verik apró réz-pénzzé: ott valószinűnek látszik, hogy a világ vége már nem lehet messze. Mélyen elgondolkodó epés öreg emberek, főként pedig öreg asszonyok jelentgetik homályos módon, hogy ők tudják, a mit tudnak. A szent szűz, a ki már régóta hallgat, nem némult meg egészen; — s bizonyára most van ideje, hogy beszéljen, ha még valaha szólani akar e világon. Egy nő-próféta szava, bár a gondatlan történetirók nem jegyezték fel nevét, állapotát és egyéb viszonyait, eljut az egész nemzet fülébe; hitelt talál soknál; még magánál Gerle szerzetesnél, a szegény hazafias karthauzinál is a nemzetgyűlésben. Ez a nő pythiai recitativ hangon, szilaj, meredt nézésü szemekkel énekli, hogy rövid időn *jelt* látnak; hogy maga az égi nap fog jelt mutatni, egy csali napot, mely, a mint sokan mondják, a felakasztott Favras fejét fogja mutatni. No csak figyelj, Gerle barát, a te szegény, üres fejeddel; figyelj és ne hallj semmit.*)

Nevezetesebb volt azonban ennél Sieur d'Hoziernek és Petit-Jeannak, a roueni parlement tagjainak „magneticus velin papirja,

*) Deux Amis, V. 7.

vélin magnétique-je." Kedves, fiatal D'Hozier „felnevelve mise-könyvében és a pergamenre irott geneologiákban," s általában a pergamentekben való hitben; kiégett, szomorú, közép idejü Petit-Jean: miért jött ez a két ember Saint-Cloudba, a hol ő felsége épen vadászgatott, szent Péter és szent Pálnak ünnepén; s ott várakozott az előszobákban egész nap, nagy bámultára a suttogó svájcziaknak; sőt ott várakoztak még a rácsozaton kivül is, midőn kiküldték őket, s inasaikat visszaküldték Párisba, mintha az lenne a czéljok, hogy vég nélkül ott várakozzanak. Ennek a két embernek egy delejes velinpapirja van: s a szent szüz csodálatosan felöltözködvén delejes Cagliostro-féle rejtett philosophiába, inspirálta őket, hogy arra tanácsokat és jóslatokat irjanak ennek a szegény, szorongatott királynak számára. A kinek ma, égi rendelés folytán azt át fogják adni, s megmentik vele a monarchiát és a világot! Megfoghatatlan két, szemmel látható tárgy! Ti emberek volnátok, még pedig XVIII. századbeliek; azonban a ti delejes velin papirtok nem engedi, hogy annak tartsunk benneteket. Mondjátok meg, mik vagytok ti? Ezt kérdezik az őrház kapitányai, ezt Saint-Cloud polgármestere; sőt nagy sokára ezt kérdezi a vizsgáló bizottság is, nem a városi hatóságé, hanem a nemzetgyűlésé. Hetekig semmi határozott felelet nem jő a kérdésre; mig végre világossá lesz, hogy az igazi felelet *negativ*. Menjetek ti chimerák, a ti delejes velinpapirtokkal; kedves fiatal chimera, és te kiégett középkoru!

A börtön ajtai nyitva vannak. Alig fogtok ti többé elnökölni a roueni számvevőszéknél, hanem eltüntök a börtön homályos éjszakájában.*)

VIII. FEJEZET.

Ünnepélyes szerződés és szövetség.

Ilyen sötét tömegek és még sötétebb fekete foltok müködnek a franczia lélek izzó-fehér tüzében, mely most csupa forrongás és zürzavar. Itt öreg asszonyok esketik meg tiz gyermeküket Jean Jacques evangeliomára; amott más öreg asszonyok keresik Favras fejét az égi tüneményben: mindezek természetellenes jelek, a melyek jelentenek valamit.

Valósággal még magok a reménynek hazafias gyermekei is belátják, hogy nehézségek vannak: vándorló, menekülő urak; egymással alacsony, de annál gonoszabb harcban álló parlementek (habár a kötél nyakuk köré van is keritve); s mindenek felett „a gabonának legkézzelfoghatóbb hiánya.“ Szomorú, de egy remélő nemzetre nézve nem gyógyithatatlan. Egy oly nemzetre nézve, mely forrongásban van és a gondolatokat saját égő tüzében termeli és közli; mely egyetlen vezénylő szavára, mint egy begya-

*) Deux Amis, V. 199.

korlott ezred emeli fel jobb kezét, s megesküszik és kivilágitást rendez, mig minden falu az Ardennestől a Pyreneesig meg nem verte dobját, fel nem küldé esküjét, s nehány rőfnyire csillogó faggyugyertya kivilágitást nem rendezett az Éj birodalmában.

Ha a gabona kevés, ez nem a természetnek vagy a nemzetgyülésnek a hibája, hanem a ravaszságé és a nemzet-ellenes cselszövőké. Az ilyen fajta, rossz indulatu, gaz nemből való egyéneknek hatalmukban áll, hogy minket boszantsanak, a mig az alkotmány munkában van. Csak kitartás, hős lelkü hazafiak; avagy hát miért ne segitenétek rajta? Gabona terem, ott van kévékben vagy zsákokban; csakhogy a gabona-kupeczek és royalista cselszövők, hogy a népet törvénytelen tettekre ingereljék, nem engedik azt piaczra jutni. Gyüljetek össze gyorsan, ti szervezett hazafias hatóságok, fegyveres nemzetőrök; egyesitsétek jó akaratotokat; az egyesülésben tizszeres erő van; hadd sujtson le a ti hazafiuságtok villáma ezekre a tolvaj gazokra, mint egy *coup de soleil,* s tegye őket vakokká és bénákká!

Hogy a huszonöt millió közül melyiknek a háló-sipkája alatt született meg ez a pregnans eszme, — mert hogy valamelyik főben megszületett, bizonyos, — ma már senki sem tudná megmondani. Igen parányi eszme, megérti az egész világ: de élő, alkalmatos; és mérhetetlen kiterjedésüvé nőtt meg, akár tartsuk azt nagynak, akár nem. Midőn egy nemzet ilyen

állapotban van, hogy a vezénylőnek ekkora hatása van rá, mit nem tehet a kellő időben kimondott szó, a kellő időben végrehajtott cselekedet! Az valóban, mint a gyerek borsója a tündérmesében, fel az egekig fog nőni az éjszaka, s rajta lakások és események fognak helyet. Még most azonban, szerencsétlenségre, csak egy borsószem az (mert a hosszu életü tölgy *nem* igy nő); s a legközelebbi éjjel ott fekhetik ledöntve, vizszintesen, belegázolva az utcza sarába. Jegyezzük meg mellékesen, hogy minő természetes akármely izgatott nemzetnél, a melynek hite van, ez a szövetség-kötés. A skótok, hivén egy felettök levő igazságos égben, és egy egészen másféle evangeliomban mint a Jean-Jacquesé, a végszükségben, esküvel, ünnepélyes szerződést és szövetséget kötöttek, mint testvérek, akik egy vesztett ügy mellett, csata előtt Isten felé fordított szemmel megölelik egymást és az egész sziget melléjök esküdött; sőt az esküt az ő nyers, ó-szász, héber-presbyteri módjuk szerint meg is tartották többé-kevésbbé; — mert azt a dolgot, — mint az ilyen dolgokat mindig; meghallották az égben s részben jóvá is hagyták odafönt; s még ma sem halt meg, ha épen látni akarod, s nem is valószinü, hogy meghaljon. A francziákban is van, a mint láttuk, az ő gallus-pogány könnyen lelkesülésük és pezsgő elevenségük mellett bizonyos nemü igazi hit; nagy szorongattatásban vannak, habár csupa remény közt élnek is: Franciaországban is lesz egy nemzeti ünnepélyes szerződés és szövetség; de

mennyire más körülmények közt, mennyire más kifejlődéssel és eredménynyel!

Jegyezzük fel azonban a kicsiny kezdetet; első szikráját egy hatalmas tüzi-játéknak: mert ha a főt meg nem találjuk is, melyre a kalap ráillik, a kerületet megtalálhatjuk. Mult év novemberének 29-ik napján nemzetőrök vonultak ezrével, távolról és közelről, katonai zene mellett, három szinü övvel diszitett hatósági tisztviselőkkel, a Rhône folyam irányában és partja mellett Étoile nevü kis város felé. S ott diszes had-kanyarulatok és manőverek s hangzatos szónoklatok mellett, puska-lövések közt, s mind annak kiséretében, a mit csak a hazafias genius kitalálhatott, esküt és fogadást tettek, hogy hüségesen megállanak egymás mellett, a törvény és király alatt; különösen pedig rajta lesznek, hogy a gabonának, a mig csak gabona van valahol, szabad forgalma legyen, daczára rablóknak és bevásárló kupeczeknek egyaránt. Ez volt az étoilei gyülés határozata, 1789 novemberének szelid vége felé.

De ha csupán csak egy hadi szemle is, a mely után ebéd, bál, s az ebben előforduló mozgások, kaczérság és hóditások következnek, érdekli a boldog megyei székvárost, s azt irigylés tárgyává teszi a körülte levő megyei székvárosok előtt, mennyivel inkább azzá teheti ez a dolog! Pár hét alatt a sokkal nagyobb Montélimart, félig elszégyelve magát, ugyanazt teszi, csakhogy még jobban. Deczember 13-ika új gyülekezésnek és fogadás-tételnek tanúja Montélimart mezején,

vagy a mi épen olyan jól hangzik, „Montélimart falai alatt;“ hat ezer erős ember esküszik ott, s most ezen három nevezetes pontozattal többre, melyeket egyhangulag elhatároznak. Először, hogy Montélimart férfiai szövetséget kötnek a már szövetségbe állt étoilei férfiakkal. Másodszor, hogy alatta értve, bár ki nem fejezve a gabonaforgalmat, „esküsznek Isten és hazájuk szine előtt,“ sokkal nagyobb emphasissal és hatálylyal, „miszerint engedelmeskedni fognak a nemzetgyülés minden határozatának, s másokat is kényszeritni fognak az engedelmességre, a halálig, *jusqu'á la mort.*“ Harmadszor, s a mi legfontosabb, hogy minderről hivatalos jelentés nyujtassék át ünnepélyesen a nemzetgyülésnek, M. de Lafayettenek, s a „franczia szabadság visszaállitójának,“ rájok bizván, hogy meritsenek abból annyi vigasztalást, a mennyit tudnak. Igy vindicálja a nagyobb Montélimart saját hazafias fontosságát, s fentartja rangját a megyei székhelyek között.*)

S igy, az uj évvel, a jeltüz magasra röppent: mert nincsen-e ott a nemzetgyülés s az ünnepélyes átadások, vagy legalább egy nemzeti távirda? Nem csak hogy a gabonának szabad forgalma lesz, a mig gabona van, az országutakon, a Rhône vizén, s az egész délkeleti tájékon mindenfelé, — s a hol ha Monseigneur d'Artoisnak kedve kerekednék betörni Turinból,

*) Hist. Parl. VII. 4.

bizony kurucz jó nappal fogadnák: hanem ha netalán Francziaországnak valamely provinczia szükében van a gabonának, vagy veszekedő parlement, alkotmányellenes összeesküvők, monarchikus clubok, s más ilyen, a hazafiakat gyötrő dolgok bosszantják, — felkelhet, hogy ugyanazt tegye vagy még derekabbat ennél. S most különösen, mikor a februári esküvés valamennyit talpra állitotta! Bretagnetól Burgundig, Francziaország legtöbb sikján, a legtöbb város falai alatt trombiták harsogása, zászlók lobogása van s alkotmányos hadi szemlék folynak, a kék égboltozat alatt, s ugyanakkor a természet is kifejlésre hozza a tavasz zöld reménységét, a napnak fényes ragyogása mellett, a mely legyőzte a vihart hordó fellegeket, mint a hogy a patriotismus győzedelmeskedik, bár nem minden nehézség nélkül, az aristokráczia és a gabona hiánya fölött. Igy vonulnak és alkotmányosan mozdulnak tova, a dob és tárogató *ça-irája* mellett, háromszinnel ékesitett tisztviselőiktől vezetve, a mi fényesen ragyogó phalanxaink; vagy pedig megállanak, felemelt jobb kézzel; s a puskák ropogása Jupiter mennydörgéséhez hasonlit; s az egész ország, s képleg szólva, „az egész mindenség“ rájok néz. Derék férfiak, s szépen felcziczomázott asszonyok, a kik nem egyikének szeretője van ott; esküdvén az örökkévaló egek s ezen zölden tenyésző, mindeneket tápláló föld láttára, hogy Francziaország szabad!

Gyönyörü, boldog napok, a midőn (egész csodásan hangzik) halandók jöttek össze való-

sággal, hogy egyesüljenek a testvérszeretetben; s az ember, habár ez hosszú, kietlen századokon keresztül csak egyszer történik is, pillanatra valóban testvére az embernek! — És azután jőnek a küldöttségek a nemzetgyüléshez, magas nyelven tartott leiró ékesszólással; Lafayettehez és a szabadság visszaállitójához; s igen gyakran a patriotismus anyjához is, a mely ott ül erős padjain, a jakobinusok nagy termében! A nagy közönség egyebet se hall, mint csupa szövetkezést. A hazafiak uj nevei emelkednek ki, melyek egykor ismeretesek lesznek: Boyer-Fonfréde, ékesen szóló bevádlója a lázadó bordeauxi parlementnek; Isnard Maximilian, ékesen szóló előadója a draguignani szövetségnek; ékes beszédü pár, kiket Franczia-ország egész szélessége választ el egymástól, de a kik mindazáital találkozni fognak. A szövetkezés lángja mind szélesebb kiterjedésben lobog, mind szélesebben és fényesebben. Igy a bretagnei és anjoui testvérek emlegetni kezdik *valamennyi* igaz franczia testvéri szövetségét, s „pusztulást és halált" kivánnak minden renegátra: továbbá, a mig a nemzetgyülésben mondott beszédükben panaszkodva czéloznak a *marc d'argentra*, a mely annyi polgárt passzivvá tesz: amoda át már, az Anya-társulatban, a hol ők magok is „nem bretagneiak vagy anjouiak többé, hanem franczíák", azt kérdezik, hogy „miért nem áll az egész Franczia-ország szövetségbe, s miért nem esküsznek föl egyetemesen egymás testvéreivé egyszer s min-

denkorra?*) A legkorszerübb inditvány, mely márcziusnak végén tétetik. Ezt a korszerü inditványt az egész hazafias világ felkapja, ismétli és izgat mellette, mignem ugyancsak *hangzóvá* lesz; — a mikor jól teszi a városi hatóság, ha azt figyelembe veszi és gondolkodik fölötte.

Valamely egyetemes szövetkezés elkerülhetetlennek látszik: a helyre nézve tisztában vannak, hogy az csak Párizs lehet; csak a mikorra és miként nézve nem. Ezt is majd meghozza a termékeny idő, sőt már hozza is. Mert a mint ez a szövetkezési munka előre halad, azon mértékben tökélyesül, s a hazafias genius egyik javitást a másik után teszi rajta. Igy Lyonban, május hónap végén nem kevesebb, mint ötven- vagy hatvanezer ember gyül össze, hogy szövetkezzék; s akkora számu sokaság van ott néző gyanánt, a melyet nehéz volna megolvasni. Mert ezek a mi lyoni nemzetőreink hadi rendben állottak öt órakor a derült, harmatos reggelen , s tömör sorokban csillogva-villogva mentek a Quai de Rhônera, hogy onnat a szövetkezési mezőre vonuljanak, kalappal való integetések és zsebkendők lobogtatása mellett; mintegy kétszázezer hazafias sziv és torok, szépek és derekak éljenzése közt. A kik között, mintegy kerülve a figyelmet, s mégis a legnevezetesebb mindannyijok közt, ki ez a királynői alak, a ki a legelsőkkel jött ki, kiséretében házi barátai s Champaneux, a hazafias kiadó?

*) Hist. Parl. IX. 122—147.

Azok a sötét szemek lelkesedéstől ragyognak; arról az erős kifejezésü Minerva-arczról méltóság és komoly öröm sugárzik alá; övé a legnagyobb öröm, a hol mindnyájan örülnek. Ez a nő Roland de la Platriére feleségе!*) A pontos időses Roland a gyárak királyi felügyelője itt; s jelenleg, a nép választása folytán, a legpontosabb tagja a lyoni tisztviselő testületnek: olyan ember, a ki sokat nyert az élettől, ha vagyon és képesség nyereségnek tekinthetők; de legtöbbet nyert akkor, a midőn feleségül kapta Phliponnak, a párizsi érczmetszőnek leányát. Nézd meg jól olvasó, ezt a királynői polgár-asszonyt: szép, amazonszerü, kedves a szemnek, még inkább a léleknek. Mit se tud saját értékéről (a mint hogy minden érték öntudatlan), saját nagyságáról, kristálytisztaságáról; valódi és igaz, az őszinteség és természet teremtménye, a mesterségesség, romlottság és képmutatás korában; ott, az ő nyugodt tökélyében, az ő nyugodt legyőzhetetlenségében, — ha valaki tudná — ő a legnemesebb minden élő franczia nők közt, s majd egy napon láthatóvá is lesz. Oh áldottabb, a mig az láthatatlan, önmaga előtt is. Még most, minden kétely nélkül bámul erre a nagy szinházi látványosságra, s azt hiszi, hogy az ő ifjui álmai be fognak teljesülni.

Hajnaltól alkonyatig tart, mint mondók, s bizonyára oly látvány, melynek nem igen van

*) Madame Roland, Mémoires, I. (Discours Préliminaire, 23. l.)

párja. Már a dobok pörgése és trombiták harsogása is valami: de képzeljük csak el azt az „ötven láb magas mesterséges kőszíklát", mely csupa lépcsőkkel van berovátkolva, s egy kissé hasonlit valami „bokorhoz!" Belső ürege, — mert tulajdonképen deszkából van az egész —, ünnepélyesen ott néz rád, mint „az egyetértés temploma"; kivül a tetőn az óriási, mértföldekre ellátszó „szabadság oszlopa" emelkedik, dárdájával és phrygiai fövegével s polgári szobrával; lábainál a „haza oltára", *„Autel de la Patrie"*: — s mindezek elkészitésénél sem a gerendát, sem a léczet és enyvet, sem a különböző szinü festéket nem kiméltek. Képzeljük a kőszikla lépcsőit elboritó lobogókat; a nagy misét, melyet elénekeltek, s a polgári esküt ötvenezer torokból jövé; minő vulcanicus kitörése lehetett az a hangnak ércz és másnemü torkokból, elég arra, hogy viszszaijessze folytában a Saônet és a Rhônet; s hogyan zárták be fényes tüzi játékok, bál és lakoma azt az isteni éjszakát!*) S ily módon a lyoni szövetkezés is eltünik, benyeletve a sötétség által; de még sem egészen, mert a mi szép Rolandunk ott volt; s ő — bár a legmélyebb titokban — , leirja a látottakat Champagneuxnak *Courrier de Lyons*-jában, s a kis dolgozat mintegy hatvanezer példányban circulál, melyet az ember szeretne ma elolvasni.

Mindezekből pedig láthatjuk, hogy Párizs-

*) Hist. Parl. XII. 274.

nak magának keveset kell kitalálnia; elég ha kölcsönöz és azt alkalmazza. S a mi a napot illeti, a naptárnak melyik napja volna egy ilyen dolog véghezvitelére alkalmas, ha a Bastille bevételének évfordulója nem? S az is világos, hogy a hely nem lehet más, mint a Champ-de-Mars, a hol annyi hitehagyott Juliánt emeltek paizsra, hogy legyen Francziaországnak vagy a világnak uralkodója; s a hol vasba öltözött frankok, hangzó csengéssel feleltek Nagy Károly szavaira, s hol a legrégibb időktől fogva mindenféle fenséges dolgok történtek.

IX. FEJEZET.

Szimbolumok.

Minő természetes, elhatározó körülmények közt, a szimbolikus kép, minden nemü emberek előtt! Sőt mi más az embernek egész földi élete, mint szimbolikus kiábrázolása és láthatóvá tétele a benne levő, égi, láthatatlan erőnek? Ezt igyekszik cselekedni szóval és tettel; őszinteséggel, ha lehet; s ha ez hiányzik, szinészkedéssel, mely utóbbinak is megvan a maga jelentése. Egy lármás álarczos-menet nem semmi; vidámabb korban mint a mienk, a karácsonyi bohózatok, szamár-ünnepek, bolondok napja, mind jelentékeny valamik voltak, őszinte tréfás játékok voltak, a mint az álarczos menetek őszinte vágyat fejeznek ki az ilyen játék után.

De minő lehetett másfelől, az a mi igazán komoly vala; mondjuk, egy héber sátoros ünnep! Egy egész nemzet, összegyűlve, a Legmagasabb nevében, a Legmagasabb szemei előtt; maga a képzelődés is lebocsátja szárnyait a valóság súlya alatt; s mindaz a legfenségesebb szertartás, a mely még nem vált szertartássá, hanem ünnepélyes, jelentéssel biró, a legkisebb csüngő rojtig! Sőt még a modern magánéletben sem oly teljesen megvetendők a színészi jelenetek, könnyen siró nők, kik egy hangversenyen egész vég batizt zsebkendőt megnedvesitenek; szenvedélyes, pelyhedző bajuszú fiatal-emberek, kik öngyilkosság elkövetésével fenyegetődznek és más ilyenek: inkább ejts magad is egy-két könnycseppet miattuk!

S általában megjegyezhetjük, hogy nincs olyan nemzet, amely abba hagyja napi munkáját és kimegy komoly elhatározással a nélkül, hogy ezzel valamit jelenteni nem akarna. Mert valóban nincs olyan színészkedő egyén, hitvány, képmutató nézetekkel, a ki arra adná fejét, hogy egy jelenetet játszszék el magán-beszéd-alakjában; s nem épen ebben a helyzetben volna-e egy egész színészkedő nemzet, magánbeszédet tartva, egyedül saját gyönyörüségére, hogy saját hóbortos vagy másnemű kedvtelésének hizelegjen? S mégis, ezen jelenetjátszási készség tekintetében igen nagy a különbség ép úgy a nemzetek, mint az emberek között. Ha például a mi szász-puritán barátaink megesküdtek és aláirták az ő nemzeti Covenantjukat

lőpor-fogyasztás vagy dobpergés nélkül, az edinburghi High-Street egyik sötét zsák-utczájában, egy piszkos szobában, a hol most hitvány pálinkát mérnek: ez az esküvési mód megegyezett az ő természetükkel. A mi gallus-encyclopedicus barátainknak már egy Champ-de-Marsra van szükségök, melyet az egész világ vagy világegyetem lásson; s olyan szinpadi kiállításra, melyhez képest a régi amphitheatrum csak egy rossz szin volt, s a minőt ez a mi vén földgolyóbisunk ritkán, vagy alig látott valaha. S talán e két eskünek *megtartása* is meglehetős arányban volt a hűhóval, a melylyel tették, csakhogy megforditott arányban. Mert egy népnek szinészkedése kettős arány szerint nő: bizalmuk, társulási erényök és tüzük aránya szerint; de egyszersmind gyulékonyságuk és sekélyességük szerint, a melyekben nincs *tartó* erő; vagy mondjuk, könnyen felrobbanó természetük szerint, melynek fényes lángja van, de nem tartós.

Mennyire igaz az is, hogy még egyszer ismételjük, hogy soha egyén vagy nemzet, a ki abban a *tudatban* cselekedett, hogy valami nagy dolgot vitt véghez, nem cselekedett egyebet kis dolognál! Oh Mars-mezői szövetség a háromszáz dobossal, tizenkétszáz trombitással, s a halmok tetejére, messze sorban felállitott ágyúkkal, hogy az örvendetes hirt végig dörögjék az egész Francziaországon, pár pillanat alatt! Vajjon valami athesta-Naigeon képes lett volna-e meglátni, tizennyolcz századdal előbb, azt a tizenhárom, igen szegény, kopott

ruhájú embert, a kik egy szegényes zsidó házban vacsoránál ültek, minden szimbolumuk „a bánat isteni mélységeibe," elmerült szív s ez a pár szó: *Ezt cselekedjétek az én emlékezetemre;* — s aztán hagyná abba azt az ő nyavalyás, erőlködő károgását, ha ugyan arra nem volna kárhoztatva?

X. FEJEZET.

Az emberi nem.

Megbocsátható az emberek szinészkedése, sőt talán megindító is, mint szenvedélyes nyilatkozata egy nyelvnek, a mely őszintén *hebeg,* vagy egy főnek, a mely őszinteség nélkül *félre beszél,* — miután megbolondúlt. Mégis a természet váratlan kitörésével összehasonlitva, a mínő volt az asszonyok fölkelése, mennyire üres, tanulság és gyönyörködtetés nélkül való; olyan, mint a pohárban megposhadt sör, mint a pezsgés, a mely megszünt pezsegni. Az ilyen látványok, a melyek igy előre ki vannak csinálva, ha még oly világraszólók s ha még oly ravaszul kiterveltettek is; alapjukban nem egyebek, mint kéreg-papir és festék. De a másikak eredetiek; magának a természetnek nagy, örökké élő szivéből származnak: a mínő alakot *azok* felvesznek, az kimondhatatlanul jelentőségteljes. Azért ez a franczia nemzeti ünnepélyes kötés és szövetség ránk nézve hadd legyen a legmagasabb, följegyeztetett diadal, a thespiai nemből: bizonyára győzedelmes, minthogy az egész földszint, a mely huszonöt

millió emberből áll, nemcsak tapsol neki, hanem maga is a szinpadra ugrik, és ott szenvedélyesen elkezd játszani. S miután ilyen, tekintsük ilyennek: nézzünk rá őszinte, futólagos csodálkozással, bámuljuk messziről. Egy egész komédiát játszó nemzet megérdemel ennyit; de nem érdemli meg azt a szerető részletezést, a melyet az asszonyok fölkelése megérdemelt. Még inkább el lehetnek tőlünk a megelőző vagy próba-szövetkezési-jelenetek, a mint a magok rendében egymás után következnek, s a téreken és a városok falai előtt csak hadd harsogjanak a megszámlálhatatlan trombiták a légbe, mi nem veszünk róluk tudomást.

Mindamellett egy jelenetnél még a legsietősebb olvasónak is meg kell állapodnia egy pillanatra: a midőn Anacharsis Clootz lép fel, Ádámnak összes bűnös maradékaival. Mert a hazafias tisztviselőség mostanra, t. i. junius 4-kére elkészült a maga tervével, s azt a nemzetgyülés szentesité, s a hazafias király is beleegyezett, a kire, még ha szabad lett volna is neki ellentmondania, ezen szövetkezési szónoklatoknak, melyek gyöngyöznek a loyalitástól, kétségtelenül van némi édessége. E czélra küldött nemzetőrök fognak jönni, nem kevesebb mint száz, Franciaországnak mind a nyolczvanhárom kerületéből. Hasonlóképen a hajós és szárazföldi királyi hadsereg bizonyos számú képviselőket küld; a nemzeti katonaságnak a királyi katonasággal való ilyen szövetkezése, mintegy magától jövén, már fordult elő és szentesittetett. Egyébiránt, úgy hiszik, hogy mintegy negyven

ezer ember jöhet; a költséget a küldő kerületek viselik; azért is mindenik kerületnek és megyének gondja legyen rá, hogy alkalmas embereket válaszszon, — kiket párizsi testvéreik örömmel várnak és ölelnek keblükre.

Az alatt pedig a mi hazafias művészeink ugyancsak el vannak foglalva, erősen tanácskozva a fölött, hogy miként tegyék olyanná az előadást, mely megérdemelje, hogy a világegyetem rá nézzen. Nem kevesebb mint tizenöt ezer ember foglalkozik a Champ-de-Marson: ásva, földet talyigázva, köveket faragva, sulykolva, méregetve; feláskálva azt egy nemzeti amphitheatrummá, hogy alkalmas legyen ilyen ünnepély tartására. Mert ugy reméljük, hogy ez ismétlődni fog évről-évre, a végtelenig; a „dárdák ünnepélye, *Fête des Piques*" lesz az, legkitűnőbb az évnek kitűnő napjai közt: s aztán, egy látványokban gyönyörködő szabad nemzetnek ne legyen-e valamely állandó nemzeti amphitheatruma? A Mars-mezőt áskálják, mérik; s a legtöbb párizsi főnek napi beszéde és éjjeli álma a nagy szövetkezés és csak is ez. Egyes szövetségek küldöttei már útban vannak. A nemzetgyülésnek, mind saját kiszabott munkájával, mind ezen szövetségek és nagy szövetkezés szónoklatainak meghallgatásával és az azokra adott feleletekkel elég dolga lesz! Jön először is az „amerikai bizottság" szónoklata, a mely bizottság tagjai közt ott látjuk Paul Jones megtört alakját, mint valami bálvány fényű csillagot, — a ki eljött, hogy örömét fejezze ki előttünk, egy ilyen nagy dolgokat hirdető nap

közeledtekor. A Bastille-hősök szónoklata, kik eljöttek, hogy „lemondjanak“ bármely specialis kitűntetésről, bármely külön kiváló helyről az ünnepélyek alkalmával; — minthogy a központi gránátosok ugy is duzzognának a miatt. Jön a „labdázó-termi club“ szónoklata, kik egy messze fénylő érczlappal lépnek be, mely egy póznára van tüzve, s rá vésve a labdázó termi eskü; s ezt a messze tündöklő ércz-lapot ünnepélyesen fel akarják szegezni az illetékes helyre Versaillesben, ezen hónap huszadikán, mely évfordulója ama napnak, mint halhatatlan emléket, legalább nehány esztendőre! s aztán, viszszajövet, a Bois de Boulogneban fognak ebédelni;*) ezt mindazáltal nem hajthatnák végre anélkül, hogy arról a világot ne értesitenék. Ilyen dolgokat kénytelen a nemzetgyülés egyszer is másszor is vidám arczczal végig hallgatni, félbe-félbehagyva ujjáteremtő munkáját; s a rögtönzött ékesszólás egy nemével, nyájasan felel is valamennyire: a mint az már régóta szokásban van; mert ez a franczia szónokló és gesztikuláló nép, s szive is van, s azt a kabátja ujjában viseli.

Ily körülmények közt felvillant Anacharsis Clootz lelkében, hogy a mig ennyi mindenféle dolog ölt testet valamely clubban vagy bizottságban, s szónokolva tapsot arat: még hátra van valami ezeknél nagyobb, voltaképen a legnagyobb; a *mely* ha szintén megtestesül és szónoklattal láttatik el, micsoda nagy eredmény volna az: ez t. i. maga az emberi nem, *le*

*) Deux Amis, V. 122. Hist. Parl. etc.

Genre Humain! Hogy minő elragadtatott, teremtő pillanatban született meg a gondolat Anacharsis lelkében; minő kinjai voltak, a mig annak alakot adott és megszülte azt; hogyan gúnyolták érte a hideg világfiak, s ő hogyan gúnyolta viszont ezeket, mivel maga is értett a finom sarcasmushoz; hogyan járt-kelt rábeszélő nyelvvel a kávéházakban és estélyeken, s merült le, erős kitartással, Párizsnak mérhetlen mélységeibe, mignem a gondolatból tény lett: minderről azon időszak szellemi életrajzai nem szólanak semmit. Elég az hozzá, hogy 1790. junius 19-ének estvéjén, a lehanyatló nap sugarai olyan jelenetre vetettek világot, a minőt a mi kis hóbortos planétánknak nem igen gyakran volt alkalma felmutatni: t. i. Anacharsis Clootz belépett a magas Salle de Manégebe, nyomában az egész emberi nemmel. Svédek, spanyolok, lengyelek, törökök, chaldéaiak, görögök, Mesopotamia lakói: ím eljöttek valamennyien, hogy helyet kérjenek maguknak a nagy szövetségben, miután kétségtelen érdekük van nekik is abban.

„A mi követségi felhatalmazásaink — mondá a tüzes Clootz — nem pergamenre vannak irva, hanem élő szivébe minden embernek.“ Ezek a szakállas lengyelek, hosszú turbános izmáeliták, csillagvizsgáló chaldeusok, kik oly némán állanak itt, hadd szóljanak némaságuk által hozzátok ti magas senatorok, ékesenszólóbban, mint a hogy ékesszólás tudna. Néma képviselői ők lekötött nyelvü, meglánczolt, súlyosan megterhelt nemzeteiknek; kik az ő sötét elhagyatottságukból epedve, bámulva, hinni alig merő remény-

nyel néznek felétek, s ezen ti franczia szövetkezéstek fényes világa felé: mely egy különös, fényes hajnal-csillag, hirnöke az egyetemes napnak. Mi azt kérjük, hogy ott állhassunk mint néma emlékszobrok, szótlan szenvedélyünkkel sokat kifejezve. — A képviselők padjairól és a karzatokról „ismételt taps" hangzik; mert melyik az a magas senator, a kinek ne hizelegne, hogy az emberi nemnek még csak árnyéka is ő tőle függ? Sieyès elnök, a ki épen vezeti a gyülést ezen nevezetes napokban, daczára kis terjedelmü hangjának, ékesen, bár éles hangon válaszol. Anacharsis és az „idegenek bizottsága" helyet fognak kapni a szövetkezésnél; azon kikötéssel, hogy elmondják külön-külön saját nemzeteiknek, a mit ott láttak. S ugyanakkor abban a tiszteletben részesitjük őket, hogy az ülésben — *honneur de la séance* — részt vehetnek. Egy hosszú köntösü török, válaszképen, keleti ünnepélyességgel meghajtja magát s articulált hangon szól: de minthogy a franczia nyelvet csak igen tökéletlenül beszéli,*) szavai nyom nélkül elvesznek; s a gondolat, a melyet ki akart fejezni, mind e mai napig csak hozzávetés tárgyát képezi.

Anacharsis és az Emberiség elfogadják a házban való maradás megtisztelteté sét, s miként a régi hirlapokban ma is megolvasható, szerencséjük van látni és hallani különböző nevezetes dolgokat. Először is, s a mi a legfőbb, Lamethnek, Lafayettenek, Saint-Fargeaunak és más

*) Moniteur etc. (Hist. Parl. XII. 283.)

hazafias nemeseknek inditványára, — akárhogy ellenezzék is a többiek —: a nemességnek minden czimei, a herczegtől a „nemzetes úrig“ vagy még lejebb ezentúlra *eltöröltetnek!* Hasonlóképen a „libériás cselédek,“ vagyis inkább, a cselédek libériái. S jövendőre egyetlen — magát nemesnek mondó — férfit vagy nőt sem szabad „megtömjénezni,“ — haszontalan módon tömjénnel megfüstölni a templomban, a mint az eddig szokásban volt. Egy szóval, miután a feudalismus már halott vagy 10 hónap óta, miért élnék azt túl haszontalan czafrangjai és sallangjai. Magokat a nemesi czimereket is le kell törölni mindenünnet; — mindamellett Cassandra-Marat kisüti, hogy egyik-másik hintó oldalán „csak rájok van festve,“ s attól lehet félni, hogy ismét átkandikálnak.

Ugy hogy ezentúl De Lafayette csak Sieur Motier, és Saint-Fargeau egyszerűen Lepelletier Mihály; ugy hogy Mirabeau, nem sokkal azután, kissé felhúzott orral mondá: *A ti Riquetti*-tekkel Európának három napi fejtörést szereztetek.“ Mert az ő grófsága nem közönyös ez előtt az ember előtt és ezt a czímet az érte rajongó nép meg is adja neki mindvégig. Azonban a túlzó patriotismus, s főként Anacharsis és az emberiség örülhetnek: mert most már bizonyos, hogy egyugyanazon Ádám az apánk valamenynyiönknek!

Igy folyt le történeti pontossággal megirva, Anacharsisnak híres tette. Igy talált a köztestületek legnagyobbika bizonyos nemű szószólót. A melyből legalább egy dolgot me-

itélhetünk: hogy t. i. micsoda hangulatba jutott az egykor duzzogó és csúfolódó Párizs városa és Clootz báró: a midőn ilyen jelenet eljátszása tiszteletreméltónak látszhatott, melytől csak egy lépés van a fenségesig. Igaz, hogy az irigység később eltorzitotta Anacharsisnak ezen sikerét, belőle „az idegen nemzetek bizottságának egyszeri szónokából," „az emberi faj állandó, hivatalos szónokát, „Orateur," csinálván, a mely hivatalt mindössze is csak megérdemelt; s rágalmazólag azt állitván, hogy az ő csillagvizsgáló chaldeusai és a többiek csak franczia, szemen szedett korhely ficzkók voltak, kiket a komédiára idegen köntösbe bujtatott; egy szóval csufolták, gúnyolták Anacharsist, hidegen, kiméletlenül: ezt a gúnyt azonban, a milyen ember ő volt, fel tudta fogni vászon köpenyével, vagy pedig kitért előle, és ment a *maga* utján.

A köztestületek legnagyobbikának neveztük ezt a küldöttséget, s nevezhetjük a legváratlanabbiknak is: mert ki gondolta volna, hogy minden nemzeteket együtt lásson, a Tuileriek lovagló termében? És mégis ugy van; s bizonyára csodálatos dolgok történhetnek akkor, midőn egy egész nép szinjátszóvá lesz. Avagy nem láttál-e esetleg magad is valamely koronás Kleopátrát, a Ptolemeusok leányát, a mint csaknem térdre esvé könyörgött a köznapi ebédlő-teremben, vagy a homályosan világitott szatócsboltban, valamely hajthatatlan, durva városi méltóság előtt, hogy hagyja őt uralkodni és meghalni, miután ahoz képest van öltözve,

pénze nincs, de vannak kis gyermekei: — mialatt hirtelen a rendőrszolgák bezárták a thespiai szint, s az ő Antoniusa hijában könyörgött? Ilyen tüneményes képek villannak keresztül ezen a földön, ha a thespiai szinpadot össze-vissza rendezik: s még sokkal inkább akkor, midőn, mint mondók, a földszint a szinpadra ugrik; akkor igazán, mint Tieck ur drámájában, *Verkehrte Welt*, felforditott világ áll elő!

Miután magát az emberi fajt láttuk, „az emberi faj legvénebbjének" látása már nem is bámulat tárgya előttünk. Ilyen „legvénebb ember" *„Doyen du Genre Humain"* jelentkezett itt ezekben a hetekben: Jean Claude Jacob, született jobbágy, szülő-helyéről, a Jura hegységek közül küldve, hogy megköszönje a nemzetgyűlésnek, a többiek nevében, a miért őket felszabaditották. Halvány, megviselt arcza százhúsz esztendő barázdáival van felszántva. Hallott valamit, homályos paraszti szóbeszédben a halhatatlan nagy monarcha győzelmeiről; a felégetett palatinusról, a mig *maga* izzadt és fáradott, hogy ezen földnek egy darabját zöldebbé tegye; a dragonádokról a Cevennek közt, s Marlborough hadviseléséről. Négy nemzedék született, szeretett és gyülölt és rothadt el ismét az ő életében; negyvenhat éves volt, midőn tizennegyedik Lajos meghalt. A gyülés, mint egy ember állott fel magától, hogy tiszteletet tegyen a világ legvénebbjének; az öreg János foglaljon helyet *(séance)* köztök, megtisztelve, fedett fővel. S ő gyengén pislogva bámul ott, vén sze-

neivel, erre az uj világ-szinjátékra, mely előtte oly álomszerű és bizonytalan, himbálódzva a régi emlékek töredékei és a jelen álmai közt. Mert az idő mind jobban tartalom nélkülivé és álomszerüvé válik; Jánosnak szemei és lelke ki vannak fáradva s közel ahoz, hogy bezáródjanak, — s egy egészen más világ-jelenet előtt nyiljanak meg ismét, a mely valódi lészen. Hazafias adományokat, királyi nyugdijat szereztek neki, s az öreg nagy örömmel sietett haza; azonban két hónap múlva elhagyta az otthont ismét, s ment a maga ismeretlen útján.*)

XI. FEJEZET.

Mint az aranykorban.

Ezalatt a Mars mezőn dolgozó Párizs előtt, mely egyik nap ugy, mint a másik nap, kimegy oda és este visszatér, ásóival és talyigáival, fájdalmasan lesz világossá, hogy az ásási munkálatokkal nem lesznek készen a kellő időre. Akkora darab földet kell átalakitani: háromszázezer négyszög lábat: mert az Ecole Militairetől (a melyet erkélyekkel és karzatokkal látnak el) nyugotra a folyam melletti kapuig (a hol fából szintén diadalivet fognak állitani,) mintegy háromezer lábnyi a tér; s a szélesség, ettől a nyolcz soros árnyas fasortól a déli oldalon a neki megfelelőig az északin, valamivel több

*) Deux Amis, IV. 111

vagy kevesebb ezer lábnál. Ezt az egész teret ki kell ásni, és a földet harántosan feltalyigázni két oldalt, elég magasan; miután az ismét le lesz súlykolva ott, s lépcsőzetesen elkészitve „harmincz sor kényelmes üléssé," jó erősen beboritva pázsittal, s befödve tartós deszkafödéllel; s még azután a tér közepére kell emelni a mi roppant pyramis alaku haza-oltárunkat, *Autel de la Patrie,* s azt is oldal-lépcsőkkel kell ellátni. Tüzes kényszermunka; de egy világ amphitheatruma készül ott! Már csak tizenöt napunk van, s a milyen lassan halad a dolog, legalább is annyi hét kellene rá. S a mi szintén különös, ugy látszik, hogy az ásással foglalkozók lassan dolgoznak; nem akarnak két annyi ideig dolgozni, még ha több árt ajánlanak is fel nekik, bár munkaidejök csak hét óra; haragosan válaszolják, hogy az emberi porhüvelynek szüksége van egy kis alkalomszerü pihenésre!

Az aristokraták titkos megvesztegetése-e ez? Az aristokraták képesek arra. Csak hat hónapja is, nem szárnyalt-e hire, hogy a földalatti Párizs, — mert mi csatornák és katakombák fölött járunk, veszélyesen, mintha az ég és pokol közt lebegnénk, s alattunk üres a tér — meg van töltve lőporral, a mely mindnyájunkat levegőbe röpithet? Mignem a Cordeliers egy küldöttsége valósággal kiment, hogy megvizsgálja, s azt tapasztalá — hogy a lőport már elvitték onnan!*) Átkozott, javithatatlan faj ez: mindannyi „útlevelet" kér ezekben a szent napokban.

*) Deczember 23. 1789. (Hist. Parl. IV. 44.)

Zavargás, csetepaté, kastély-égetések vannak napi renden Limousinban és egyebütt; mert ezek nem nyugosznak. A legjobb nép és a legjobb szabadság-visszaállitó király közé hintik a visszavonás magvát; minő ördögi vigyorgással néznék, ha ez a szövetkezés, melyre a mindenség bámulva fog tekinteni, dugába dőlne!

Mindamellett ásó-kapa munka hiánya miatt nem fog dugába dőlni. A kinek két keze és franczia szive van, az áshat, és ásni fog! Julius elsején, hétfőn, alig, hogy eldördült a jeladó ágyu, s alig tette le a bágyadt, bérelt tizenötezer dolgozó eszközeit, mig a nézők szomoruan tekintettek a még mindig magasan levő napra: midőn egyik és másik hazafi, villogó szemekkel, kézbe veszi az ásót és talyigát, s méltatlankodva maga kezd dolgozni. Az elsők példáját követi húsz, harmincz, ezekét százak; s rövid időn egy tizenötezer emberből álló önkéntes csapat hordja és súlykolja a földet, óriások szivével: s minden a legnagyobb rendben megy, az ő rögtönzött ügyességükkel; s akkorát segitenek a dolgon, amennyi felér a bérelt napszámosok három napi munkájával; s csak akkor teszik le a szerszámokat, midőn az alkonyat sötétje leszállt s öröm-kiáltozásuk a Montmartren túlra elhallatszik!

Másnap a fellelkesült népcsoport ott *várakozik* sóvárgással, *míg* a munkaeszközök szabadok lesznek. De minek várakozni? Ásók vannak másutt is. S im most a párizsi lelkesedésnek, jószivüségnek és testvéri szeretetnek olyan felbuzdulása tör ki, a minőt — ha a krónikák igazat szólnak, — nem láttak az aranykor óta.

Párizsnak férfia, nője tódul a város délnyugoti széle felé, ásóval vállán. Hömpölygő folyama az embereknek, minden rend nélkül, vagy pedig olyan rendben, a melyet az ösztönszerü vagy véletlen egyesülés hozott létre az önként vállalkozó testvér-napszámosok közt, halad a Marsmező felé. A férfiak hármasával mennek, húros hangszerek zenéje mellett; előttük fiatal leányok, zöld ágakkal és háromszinü szalagokkal felékesitve, katonás módon vállaikon viszik a lapátot és kapát, s egyesült erővel dalolják a *ça-irat*. Igen, *pardieu*, *ça-ira*, kiáltják az elmenők az utczákon. Valamennyi czéh, a polgároknak mindennemü magán és köztestülete, a legmagasabbtól a legalsóig, megy; még az utczai házalók is abba hagyták a kiáltozást egy napra. A szomszéd falvak népsége mind kitódul; derekabb férfiaik jönnek, a falusi hegedü, vagy czitera zenéje mellett, polgármesterük, vagy polgármesterük és papjuk vezetése alatt, kik szintén felásózva jönnek, s háromszinü övvel. Nem kevesebb, mint százötvenezer munkás dolgozik naponként; sőt némely napokon, a mint megolvasták, kétszázötvenezer is; mert különösen délután, melyik halandó az, a ki hamarosan elvégezvén napi teendőit, oda ne sietne! Nyüzsgésben van az egész város; a XV. Lajos terétől fogva délfelé, a folyamon túl, minden fasor közt eleven ár mozog. Ennyi munkás került; s nem pénzen vásárolt báb-napszámosok, hanem igaziak, kik komolyan dologhoz látnak: mindenik hazafi neki veti magát a makacs földnek; s ás és talyigáz meglevő összes sulyával.

Szeretetreméltó gyermekek, *aimables enfants!* Ők maguk végzik a „*police de l'atelier*"-t az igazgatást és rendezést is, azzal az ő kész akaratukkal, azzal a rögtönző ügyességgel. Igazi testvérek munkája; minden megkülönböztetés el van feledve, el van törölve; mint a hogy az kezdetben vala, midőn Ádám maga is ásott. Hosszu kámzsás, beretvált fejü barátok rövid zubbonyos vizhordókkal, s fecske farkú, szépen felfrizirozott, hazafias hajlamu *Incroyablessel* vegyest; fekete szénhordók s liszt-fehér parókacsinálók vagy éppen parókahordók, mert ott vannak az ügyvédek és birák is, s a kerületek minden főnökei; szemérmes apáczák testvériesen vegyülve az operának felcziczomázott nymphaival, s a szegény, ugynevezett szerencsétlen leányokkal; a hazafias rongyszedő, s illatszeres lakója a palotáknak; mert a hazafiasság mint az ujjászületés, valamint a halál is egyenlősit mindent. Eljöttek a nyomdászok is, Prudhomme emberei valamennyien, papir-sipkában, melyre a *Révolutions de Paris* van nyomtatva: a mint Camille megjegyzé; ki egyszersmind ohajtja, hogy ezekben a nagy napokban történjék egy *Pacte des Écrivains* is, vagyis a kitünő szerkesztők szövetkezése.*) Gyönyörüség nézni ezt a népet! A hófehér ing és a finom pantalló tarkán váltakozva a piszkos durva inggel és a bőszárú bugyogóval; mert mindannyian levetették felső ruháikat, s mindannyinak ruhája alatt két kar s bizonyos

*) Lásd a hirlapokat etc. (Hist. Parl. VI. 381—406).

mennyiségü hazafias izom van. Ott ásnak és hányják a földet, vagy pedig a tetésen rakott talyiga elé fogva magukat egész sorban, huzzák azt, egy szivvel-lélekkel örvendezve. Ott látták Abbé Sieyès is a mint húzta, kitartással, buzgón, bár ő gyenge legény a talyiga-vonásra; mellette Beauharnais, kitől királyok fognak származni, bár ő maga nem az. Abbé Maury nem tolta a talyigát, hanem a szénhordók egy alakost hoztak oda, a ki épen úgy volt öltözve mint ő, s igy *in effigie* kellett dolgoznia. S ne is vesse meg egyetlen magas senator se a munkát; Bailly polgármester és Generalissimo Lafayette ott vannak; — s fájdalom, ott lesznek majd *ismét*, egy másik napon! Maga a király eljött hogy megnézze mindezeket: eget-rengető *Vive-le-roi:* „s akkor egyszerre, vállhoz fektetett ásókkal, tiszteletőrséget formálnak körüle." A ki csak jöhet, az mind kijön; hogy dolgozzék, vagy nézzen és áldja a munkát.

Egész családok eljöttek. Egy ilyen család, amelyet tisztán látunk, három nemzedéket képvisel, az apa ás, az anya lapátol, a gyerekek szorgalmasan tolják a talyigát; az öreg nagyapa, a kit kilenczvenhárom év őszitett meg, a legfiatalabb gyermeket karjai közt tartja;*) eleven, de még segiteni nem tudó kis gyerek: a ki azonban elmondhatja majd az ő unokáinak a mit látott, s hogyan néztek oda a jövő és a mult egyaránt, s egyik felől elhaló, a másik részen még alig kifejlett hangon mondták az ő

*) Mercier, II. 76. etc.

*ça-ira*jukat. Egy borárus hazafias négykerekűjén egy hordó bort szállitott oda: „Ne igyatok, testvérek, ha szomjasok nem vagytok, hogy a hordó tartalma tovább tartson," — nem is ivott más, csak azok, a kik „láthatólag ki voltak merülve." Egy finom öltözetü abbé gúnyos mosollyal nézi a munkásokat: „a talyiga mellé!" kiáltnak rá többen, kiknek az abbé, nehogy rosszabb sors érje, szót fogad: azonban most egy bölcsebb hazafi talyigás érkezik oda, s elkiáltja magát: *„arrêtez;"* s azután letevén saját talyigáját, megragadja az abbéét; gyorsan keresztül tolja azt, mint valamely inficiált dolgot a Champ-de-Mars körúton, s odakint kiforditja. Igy egy más egyén (külseje után előkelő, vagy vagyonos ember), sietve megérkezvén leveti kabátját, mellényét, s ezzel együtt két zsebórát, és azzal szalad oda, a hol javában foly a munka. „Hát a zsebórák!" — kiált rá valamennyi hang· — „Ne bizzék-e az ember testvéreiben?" — felelt az illető; s valóban a zsebórákat nem lopták el. Minő szép a nemes érzés: mint a fehér ökörnyál, szép és olcsó; csakhogy az esőt, vihart nem állja ki! Szép, olcsó ökörnyál, csinos külső látszata az erény nyers anyagának, a melyet nem gyúrtak át kötelességgé, s valószinűleg nem is fognak; jobb vagy a semminél, s egyszersmind rosszabb is.

Fiatal iskolás fiúk és nagyobb tanulók kiabálják hogy *Vive la Nation*, és sajnálják, hogy ők még most „nem adhatnak egyebet izzadtságuknál." Mit beszélünk mi a fiukról? A legszebb Hébék, Párizsnak legszeretetreméltóbb teremtései, könnyű lenge ruháikban s háromszinű

szalagövükkel mind ott vannak, ásva, talicskázva mint a többiek; Hébe szemeik ragyogóbbak a szokottnál a lelkesedéstől, s hosszú hajok, szabadon eresztve, gyönyörűen úszik utánok; kis tenyeröket feltörte a talicska-nyél, hanem azért tolják a honfiui talyigát és kényszeritik azt, hogy a lejtős oldal tetejére felmenjen (egy kis segitséggel, amelyet akármelyik férfi karja ezer örömmel ád) s azután ismét leszaladnak vele s mennek új hozatalért; hosszú hajok és szalagjok úszik utánuk a légben; kecsesek, mint a rózsás hórák. Oh, midőn az esti nap a Champ-de-Marsra veté sugarait és égő lángszint adott a sűrű árnyas bokroknak, annak mindkét oldalán, s egyenesen oda tűzött az Ecole Militaire kupoláira és negyvenkét ablakára s azokat tündöklő aranyszinben ragyogtatta: látott-e nagy égövi utján ehez hasonló látványt? Egy eleven kert, ilyen virágokkal tarkázva, ékesitve; a prizmának minden szine ott van; a legszebb barátságosan összehajolva a leghasznosabbal; mindannyi testvériesen dolgozva és fáradozva ott, egyetlen meleg érzés heviti valamennyit, ha csupán egy pár napra is; csak egyetlen egyszer és soha sem többé! Azonban az est leszáll; ez az est is eltűnik az örökkévalóságba. A legjobban sietö utazó is Versailles felé mentében megállitja lovát Chaillot magaslatain: perczekig oda bámul a folyamon túlra; s Versaillesben könnyek közt beszéli el, a mit látott.*)

Az alatt az ország minden tája felől érkez-

*) Mercier, II. 81.

nek a szövetkezők: Dél heves gyermekei, „kik büszkék az ő Mirabeaujukra;“ higgadt, északi vérmérsékletű lakói a Jura hegyeknek; könnyen felpattanó, élesen visszatorló bretagneiak; normannok, kinek nincs párjok az adás-vevésben; valamennyien a hazafiság egyetlen, legnemesebb tüze által lelkesitve. Elfogadásukra a párizsi testvérek elibök mennek; katonai díszszel, testvéri öleléssel s olyan vendégszeretettel, mely méltó a hősi korokhoz. Ezek a szövetkezők ott vannak a nemzetgyülés tanácskozásain; a karzatok fen vannak tartva számukra. Segítenek a Marsmezői munkában; mindenik uj csapat megfogja az ásó nyelét s egy rakás földet hord a haza oltárához. Vegyük ehez a szónoki virágok nagy tenyészetét, mert igazán szónokló nép ez; erkölcsi fenségét azoknak a beszédeknek, melyeket a magas nemzetgyűlés, s a hazafias szabadság-visszaállitó előtt tartanak! Sőt a bretagnei szövetkezők kapitánya a lelkesedés elragadtatásában letérdel és felajánlja kardját, könnyes szemmel a könnyező királynak. Szegény Lajos! Mint később maga mondá, életének fényes napjai közé tartoznak ezek.

Hadi szemlék is fognak tartatni, királyi szövetségi — hadi szemlék; a király, királyné és a háromszinű udvar nézőkül ott lesznek; s a legroszabb esetben, ha esni talál, a mi most nagyon mindennapi dolog, a mi szövetséges önkénteseink keresztül vonulnak a belső udvar főutjain, a hol a királyi család megázás nélkül végig nézheti őket. Sőt, ha esetleg megállás történnék, a legszebb újjak Francziaországban

gyöngéden megérinthetik válladat, s azt kérdhetik tőled, lágy, fuvolaszerü hangon: „Monsieur, melyik tartományból való ön?“ Boldog az, ki kardját lovagiasan lebocsátva azt felelheti: „Asszonyom, azon megyéből, a mely felett az ön ősei uralkodtak.“ Ennek a boldog vidéki ügyvédnek, a ki most „vidéki szövetkező,“ napfényes mosoly a jutalma, s dallamos örvendező szavak a királyhoz intézve: „Sire, ezek az ön hű lotharingjai!“ Bizonyára kedvesebb a szemnek ez az égszinkék, veres hajtókás nemzetőri gúnya, ezekben az ünnepélyes napokban, mint a vidéki ügyvédnek megszokott fekete és szürke ruhája, a melyet dolog-napokon viselni szokott. Mert ugyanez a háromszor áldott lotharingiai fog ma este őrt állani a királyné ajtaja előtt, s érzi hogy ezerszer meg tudna halni érte; s a királyné ujra látni fogja a külső kapunál, sőt látni fogja még harmadszor is, mert ez úgy akarja: fegyverével nyomatékosan tisztelkedvén, ugy hogy az megcsörren a kövön: s a királyné köszöntésében ujra ott van a napfényes mosoly, s a kis, szőke fürtü, eleven trónörököst szeliden megfeddi: „Köszönjön hát, uram, s ne legyen udvariatlan“; s azzal, mint egy fényes égi vándor vagy bolygó csillag, a maga kis holdjával, tovább megy, a maga külön utján.*)

S képzeljük este, midőn a hazafias ásás-munkának vége van, a vendégszeretet szent ritusának gyakorlását; Lepelletier Saint-Far-

*) Egy lotharingiai szövetkező elbeszélése (Hist. Parl. VI. 389—91.)

geaunak, ki csak egyszerű tanácsnok, de nagy vagyonú ember, naponként „száz vendég ül asztalánál"; Generalissimo Lafayette asztala körül mintegy két annyi. Alacsony házban és fényes termekben körbe jár a boros pohár, megkoszorúzva a szépek mosolya által, legyen e mosoly a könnyen libegő grisetteé, vagy a méltósággal bókoló úri hölgyé, mert mind a kettőnek egyaránt van szépsége és mosolya, a melyek kedvesek a bátrak és derekak előtt.

XII. FEJEZET.

Zaj és füst.

És ilyeténképen, daczára az arisztokraták összeesküvésének, a lusta, bérelt munkásoknak, sőt szinte magának a végzetnek is (mert sok eső járt a dolgozás alatt) a Champ-de-Mars a hónap 13-ára meglehetős kész; lesulykolva, feldiszitve, kőmives munkával megerősitve; s a patriotismus bejárhatja, csodálva a müvet, s mintegy próbát tartva ott, mert mindenik főben van bizonyos kifejezhetetlen kép a holnapról. Imádkozzunk, hogy eső ne legyen. De nézd, micsoda, esőnél is gonoszabb dolog ez a félrevezetett hatóságé, mely azt akarja, hogy a hazafiakat az ünnepélyre csak jegyekkel bocsássák oda! Vajjon jegyekkel bocsátottak-e bennünket a munkára, s oda, a mi a munkát eredményezte? Jegyekkel vettük-e be a Bastillet? A félrevezetett hatóság belátja a hibát; későn, éjfél körül, dobok pörgése tudatja az ágy-

ból félig kibúvó patriotismussal, hogy az ünnepélyre nem kell belépti jegy. Huzzátok fejetekre azért a hálósipkát megint s félig árticulált dörmögés közt, a mely sok mindenfélét jelent, menjetek ismét aludni. Holnap szerda reggel: elfeledhetetlen a világ ünnepélyei közt.

A másnap reggel eljő; kissé hideg, juliusi reggelnek: azonban ilyen ünnepély Grönlandot is mosolygóvá tenné. Ama nemzeti amphitheatrumnak minden bejáratán keresztül (mert a kerülete egy mértföld, s kellő közökben nyilások vannak rajta) ömlik be az élő áradat, s tért tér után tölt be, minden tolongás nélkül. Az École Militaire karzatokkal és boltozatos ülésekkel van ellátva, a fensőbb hatóság számára, melyeknek készitésénél az asztalosok és festők versenyeztek; a folyam mellett levő kapunál diadalivek vannak, feliratokkal, melyek bár gyengék, de jó indulatról tanuskodnak és orthodoxok. Magasan fönt, a haza oltára fölött, hosszú vas tartóikon függve himbálódznak a mi ódon *Cassolette*jeink vagy tömjéntartóink; kellemes tömjénfüstöt terjesztve szét — nem tudja az ember kinek — ha csak a pogány mythologia számára nem. Kétszázezer hazafi, s a mi legalább kétannyit ér, százezer honleány ül itt várakozásban a Champ-de-Marson, valamennyi diszruhában, felékesitve, a hogy csak képzelni lehet.

Minő kép ez ott, a ragyogó élet kiterülve a harminczsoros üléseken, hátuk mögött a fasor fáinak sűrű, gazdag lombozata, mert azok derekát elnyelé a magas töltés: s azon túl csupa zöld,

termő mező, vizek csillogása s egy-egy fehér kőépület ide villanása: egy kis kerek zománcz-festmény, egy ilyen smaragd-vázának közepében! S maga a váza sem üres: az invalidusok kupolái s a Montmartre messze fekvő szélmalmai nézőkkel vannak megrakva; a legtávolabb eső tornyon s a már nem is látható falusi kis tornyocskán emberek állnak, távcsővel kezükben. Chaillot magaslatain tarka hullámzó tömegek; köröskörül messze, azok a körben fekvő magaslatok, a melyek Párizst körülveszik, ugy néznek ki, mint egy megnépesedett amphitheatrum, melynek nézésébe bele fárad a szem. Sőt, amint föntebb emlitők, egyes magaslatokon ágyúk vannak elhelyezve, s egy úszó ágyú-telep a Szajnán. A hol már a szem mit sem ér, ott a fül teszi meg a szolgálatot; s voltaképen az egész Francziaország egy amphitheatrum: miután a kövezett városban s a kövezetlen falucskában egyaránt, az emberek hallgatózva jönnek-mennek, mig a tompa menydörgés hallhatóvá nem lesz köröttük is, hogy ők is elkezdhessék az esküt és tüzelést.*) Azonban ime, érkeznek a szövetségesek hangos zene mellett, nagy számmal, — miután előbb összegyültek a Saint-Antoine Boulevardon vagy a körül, s katonai rendben jönnek keresztül a városon, a nyolczvanhárom kerület lobogóival, s nem hangos, de mélyből jövő áldások közt; jön a nemzetgyülés és helyet foglal a számára készitett mennyezet alatt; jön a királyi család, s a mennyezet mellett álló

*) Deux Amis, V. 168.

trónt elfoglalja. Itt van Lafayette is, fehér paripáján s vele együtt az összes polgári hatóság, s a szövetségesek tánczra kerekednek, mielőtt szorosan katonai mozdulataik és hadgyakorlataik megkezdődnének.

Forduiatok és hadgyakorlatok? Halandó tollától ne várjátok, hogy azokat leirja: a fáradt képzelet ellankad; — s azt mondja, hogy voltaképen nem érdemes leirni. Vannak kanyarulások és fordulások, lassúbb, gyorsabb s még gyorsabb menetben; Sieur Motier, vagy Generalissimo Lafayette, mert a kettő ugyanaz, s egyszersmind ő huszonnégy órára Francziaország tábornoka a király helyett; tehát Sieur Motier előlép, az ő fenséges, lovagias tartásával; ünnepélyesen felhág a haza oltárának lépcsőire; az ég és a lélekzeni alig merő föld nézvén reá; s a himbálódzó *Cassolettek*-nek nyikorgása alatt, „kardja hegyét erősen oda szegezve", elmondja az esküt: *A királynak, A törvénynek* és *A nemzetnek* (nem is említvén „a gabonát" és annak szabad forgalmát), saját nevében és a fegyveres Francziaországéban. Erre a lobogók bólingató lengése és hangos örömkiáltás következik. A nemzetgyülésnek is meg kell esküdnie, fenállva, a maga helyén; meg a királynak is, nagy fennszóval. A király megesküszik: és most hadd repedjen meg az égboltozat az éljenektől; a felszabaditott polgárok hadd ölelkezzenek, megteljesedett szivvel egymás tenyerébe csapva: a fegyveres szövetségesek hadd csörgessék fegyvereiket; s mindenekfelett hadd szólaljon meg az az úszó ágyútelep! Az ágyútelep megszólalt, s hangja Francziaor-

ság négy sarka felé száll. Magaslaton magaslat után riad föl a dörgés, alig hallva, hangosan ismételve. Minő követ dobtak, s minő tóba! ennek a hullámgyűrűzetei *nem* lesznek mind elmosódottabbakká. Arrastól Avignonig; Metztől Bayonneig! Az egymásnak felelgető ágyuk dörgése keresztül hömpölyög Orleanson és Bloison; Puy attól zúg, gránit hegyei közt; attól Pau, hol a Nagy Henrik kagyló-bölcsője van. Messze Marseilleban, ugy is tudjuk, a veres fényű alkony *annak* a tanúja; s a Földközi tenger mély, kék vizei fölött, az If erősség minden ágyúja szájából öltögeti ki sötét veres tűznyelvét, s az egész nép azt kiáltja: Igen, Francziaország szabad! Oh dicsőséges Francziaország, mely akkora zajban és füstben törtél ki; s elnyerted a szabadság phrygiai *sapkáját!* Egyszersmind minden városban szabadság-fákat is lehet ültetni, akár van benne haszon, akár nincs. Nem mondtuk-e, hogy ez volt a thespiai müvészetnek legfényesebb sikere ezen a földtekén, a mit eddig elértek, vagy a mi általában elérhető?

Szerencsétlenségre még mindig thespiai művészetnek vagyunk kénytelenek nevezni azt; mert ime, a nemzeti lobogókat, ezen a Mars mezején, mielőtt az eskü bekövetkezett volna, mind meg kellett áldani. Igen helyes intézkedés, miután, bizonyára az égnek kegyelemből adott, vagy mondjuk épen, hallhatólag vagy némán *kért* áldása nélkül, egyetlen földi lobogó vagy szövetség sem lehet győzedelmes: de hogyan hajtották ezek végre? Micsoda háromszor áldott Franklin-féle villany-sodrony segélyével hozzák le a csodákat tevő tüzet az égből; a mely gyöngéden száll le,

életet adva, üdülésére az emberek lelkének? Fájdalom, a legegyszerűbb módon: kétszáz borotvált fejü ember által, a kik „hófehér papi ingben, három szinű övekkel", ott állnak sorban, a haza oltárának lépcsőin, s élükön szószóló gyanánt a lelkekre felügyelő Talleyrand-Perigord! Ezek fogják a csodatevő villany-sodronyt helyettesiteni olyan hosszúságban, a mekkora kitelik belőlük. Oh ti magas, azúrkék egek, s te zöld, mindeneket tápláló föld; vizeitekkel örökké sietö folyamok; ti pusztuló erdők, a melyek kivesztek és ujra születtek folytonosan, mint az emberek fiai; kősziklák, meglágyulva naponként a hulló zápor vizétől, de el nem enyészve, emberektől meg nem csonkitva állotok ott, korokon keresztül; de ujjá sem születve, hanem ha olyan új világalakulás, s olyan mindent felforgató omlás és rázkódás közt, mely a föld darabjait a hold felé szórja; óh te megmérhetetlen titkos *Mindenség*, ruhája és lakóhelye a *Megnevezhetetlennek;* és te, artikuláltan beszélő emberi szellem, a ki alakitod és gyúrod ezt a megmérhetetlent és megnevezhetetlent, a miképen látjuk, — avagy nem csoda-e *az:* hogy néhány franczia halandó, nem mondjuk hogy hihette, hanem azt képzelte hogy hiszi, miszerint Talleyrand és a kétszáz darab fehér szövetbe öltözött egyén hozhatja az áldást az égből!

E pontnál azonban kénytelenek vagyunk megemliteni, azon nap sajnálkozó történetiróival egyetemben, hogy a midőn Talleyrand püspök hosszú ingében, infulásan és három szinű övvel, épen felfelé menőben volt az oltár lépcsőin,

hogy a csudát véghez vigye: hirtelen a természeti ég beborult; északi szél kezde fütyülni, hideg nedvességet hordva szárnyain, s megindult a zápor, mintha vizözön jönne. Biz ez bús egy látvány! A harmincz sor ülőhely az amphitheatrum körül egyszerre esernyőkkel födöztetik be, a melyek bizony csalékonyak, midőn olyan sűrűn van ember-ember mellett; a mi ódon *Cassolette*jeink viztartó edényekké lesznek; a tömjénfüst sisteregve szállt el egy fuvatnyi piszkos gőz alakjában. Az éljeneket haragos czivakodás és zsörtölődés váltotta fel. Mintegy három-négy száz ezer emberi lény érzi, hogy bőre van, a mely szerencsére nem áthatlan. A tábornok övéről csurog a viz; a hadi lobogók csüngnek lefelé; nem libegnek többé szabadon, hanem lomhán összeragadnak, mintha festett ólom-lobogókká változtak volna! De még sokkal rosszabb sorsa van ama száz ezer lénynek (ennyire becsüli őket a történelem) Franczia-ország legszebb hölgyeinek. Hófehér habszövet ruhájuk csuron-viz és összeállott; a struczcz toll, — szégyen gyalázat! — egy tollszárrá zsugorodott össze; minden kalap tönkre van téve; az enyv megolvadt, a kéreg-papir kivált: a Szépség nem lebeg többé felékesitve, öltözetében, mint valamely szerelem-istennő, félig elrejtőzve, félig magát kitárva, paphiai felhői közt, hanem mint nyomasztó fogházban, vergődik öltönyében, mert a „test-idomok egészen kivehetők voltak", s ilyen viszonyok közt csak résztvevő megjegyzések, elrejtett mosoly, a közös bajon való nevetés és elhatározott jó kedv segitenek. Valóságos

özönviz; az eső táblákban és folyékony oszlopokban ömlik alá; ugy hogy a mi lélek-felügyelőnk püspök süvege egészen megtelik vizzel; nem püspöksüveg, hanem egy vizzel telt, csurgó tűzoltó veder van ő tisztelendőségének fején! — Azonban mindezekre nem tekintve, lélek-felügyelő Talleyrand végrehajtja a csodát; Talleyrand áldása, mely annyira különbözik Jákobétól, ott van Francziaország mind a nyolczvanhárom kerületének lobogóján; a melyek meglebbennek vagy lecsüngenek, akkora háládatossággal, a mekkora csak illik. Három óra felé a nap ismét kisüt; az elmaradt had-fordulatokat fényes ég alatt lehet véghez vinni, bár a diszitményekben sok kár esett.

Szerdán a szövetkezésnek vége van, de a vendégeskedés eltart azon a héten, sőt még a következőn is. Olyan vendégségek, a melyeken semmiféle bagdádi kalifa vagy lámpásos Aladdin sem tudott volna túl tenni. Versenyúszás van a folyón, vizbeugrálás, birkózás, locsolódás és kaczagás mellett. Abbé Fauchet, a *Te Deum* Fauchet, a gabonapiacz körivei alatt, a maga jó szántából halotti beszédet tart Franklin fölött, kiért a nemzetgyülés csak nemrég öltött három napos gyászt. Motier és Lepelletier urak asztalai még most is görnyednek az eledelek súlya alatt; hazafias felköszöntésektől cseng a terem. Az ötödik estén, mely a keresztyének szombat napja, vagy nyugalom-ünnepe, egyetemes tánczmulatság rendeztetik. Szobában és szabad ég alatt az egész Párizs, férfi, nő, gyermek: rakják a tánczot, a czitera és a négy húrú hegedű zenéje mel-

lett. Még a legkopaszabb vén ember is ujrázza azt, ezen mi alsó csillagzatunkon; beszélni nem tudó apróságok, „népia tekna", mint a görög mondja, bele gögyögnek a zenébe a dajka karján s mozgatják gömbölyű kövér kis tagjaikat — melyekből még hiányzik az izomerő, — maguk sem tudva miért. A legerősebb padlózat meghajlik többé kevésbé; minden ereszték recseg.

Vagy pedig kint az anyaföldnek kebelén, nézd meg a Bastille romjai közt mi történik. Minden lámpa fényben ragyog, allegoricusan felékesitve; egy hatvan láb magas szabadság-fa, s annak tetejében egy roppant nagyságu phrygiai sapka, akkora, hogy alatta Arthur király és az ő kerek asztala bátran megebédelhettek volna! A háttér bensejében egyetlen gyászos lámpa ég, homályosan megvilágitva egy vas kalitkát, mely félig el van temetve, és nehány börtönkövet; — maga a zsarnokság eltünt a pokolba, csak nyoma marad itt; a hely többi része csupa virágfüzér lámpákból, igazi vagy kéregpapirból készült élőfák, hasonlitva egy tündér-barlanghoz, ezzel a felirással, melyet még a szaladó ember is elolvashat: „*Ici l'on danse*, itt tánczolnak". Mintha mindezeket homályosan megérezte volna Cagliostro,*) a világbolonditók jósló fejedelme, a midőn négy évvel ez előtt elhagyta e kemény fogságot, hogy még keményebb kezekbe essék, t. i. a római inquisitioéba, és azt el ne hagyja többé.

*) Lásd levelét: au Peuple Français (London 1786).

Azonban micsoda mindez a Bastille mulatság ahoz képest, a mi a *Champs Elysées*-n történik! Ezen mezők felé, a melyeket méltán nevezneknek elyseumiaknak, erre törekszik minden ember. Tündöklik az, mintha csak nappal volna, a lámpák füzérsorától: kis olajmécsek, mint tarka-barka tüzmadárkák, pompásan megvilágitják a legmagasabb lombokat is; valamennyi fa boritva van mindenféle szinü lánggal, a melyek messze vetik fényüket a homályos erdőbe. Ott, a szabad ég alatt szövik a mi vállas, czombos szövetségeseink, csak most talált kedveseikkel, — kik ruganyosak mint Diána, de nem oly visszautasitók és harapós természetüek — a mámor édes szövetét az egész ambróziás éjen keresztül; szivek tárultak ki és gyuladtak lángra; s bizonyára ez a mi vén bolygónk, azzal az ő roppant, kúpalakú árnyékával, „mely túl ér a holdon és éjnek neveztetik", ritkán szolgált eltakaró függönyéül ilyen hálteremnek. Oh ha, a mint Seneca mondja, magok az Istenek néznek le a balsorssal harczoló bátor emberre és mosolyognak: mit gondolhatnak erről a huszonöt millió se jó se rossz emberről, kik győzedelmeskedtek a balsors fölött — nyolcz és egynehány napra?

Azonban ily módon és ily módokon a dárdák lakomája ki és letánczolta magát: a lovagias szövetségesek vonulnak haza felé, a delejtü minden irányában, lázas idegekkel, sérült szivvel és zavart fővel; sőt nehányan közülök, mint Dampmartin időses, tisztes strassburgi barátja, egészen kiégve az italtól, s közeledve a végkial-

váshoz.*) A dárdák lakomájának vége lett a tánczban, oda lőn, s most már csak kisértő szelleme a lakomának, belőle mi sem maradva fön, mint csupán ez a látomány az emberek emlékezetében; s az a hely, mely annak tanúja volt (mert az a lejtő a Champ-de-Marson eredeti magasságának felére roskadt le**), ma már mit se tud róla. Kétségtelenül egyike volt ez a legemlékezetesebb nemzeti felbuzdulásoknak. Mint mondók, sohasem, vagy alig valaha, történt eskü olyan szivfelbuzdulás mellett, olyan nyomatékossággal és az örvendezés akkora szabad folyásával: és azután helyrehozhatlanul meg lőn törve alig egy év lefolyta alatt. Miért kellett ennek történnie? Midőn az eskü oly mennyei gyönyört adott, a mellek az ölelésben egymásra borultak, s huszonöt millió sziv mind együtt lángolt: oh ti kérlelhetetlen végzetek, miért kellett ennek történnie? Részben, épen mivel oly kitörő öröm mellett történt az eskü; de főként egy régibb oknál fogva: mivel a bűn bejött a világra és a bűn által a nyomor. Ezen huszonöt millió ember *fölött*, ha jól megtekintjük, ezentúl nincs semmiféle erő, mely őket kösse és vezesse; sem *magukban* nincs, semmiféle vezető erő, vagy a helyesen élésnek törvénye: hogyan maradhatna tehát ki, a midőn valamennyien, zabola nélkül, ilyen sebességgel, ismeretlen utakon rohannak, előttük semmi czél nem levén: a kimondhatatlan felfordulás? Mert bizonyára nem ez a szövet-

*) Dampmartin, Événements, I. 144—184.
**) Dulaure, Histoire de Paris, VIII. 25.

kezési rózsaszin a szine e földnek és az ő munkájának; nem a nemes érzelem kiömlésével, hanem egészen más készülékkel ellátva megy szembe a férfi az élet feladatával.

S minő bölcs dolog, minden esetben, mérsékelve tartani tüzedet; elfödve tartani azt mélyen, mint az élet gyökerében lévő éltető tüzet! A kitörések, még ha a legerőteljesebbek s a legjobban irányzottak is, mindég kétes sikerüek; a legtöbbször hijábavalók, s mindég rettenetesen pusztitók: s most képzeljünk egy embert, egy egész nemzetet az emberekből, kik összes tűz anyagjukat egy mesterséges tűzi-játékban fogyasztják el. Igy láttunk esküvőket is (mert az egyéneknek is megvan a maguk áremelkedése mint épen a nemzeteknek), melyeket a mámor és tombolás olyan kitörésével ültek meg, melyre az öregebbek fejöket csóválták. Jobb lett volna a komoly vidámság, mert nagy dolog volt az, a mire ők vállalkoztak. Egymás szerelmébe mélyedt pár! minél nagyobb diadalban, s minél győzedelmesebbeknek érzitek magatokat a földi bajok felett, a melyek mintha végkép eltöröltettek volna: annál nagyobbra nyilik fel szemetek a csalódás alkalmával, a midőn tapasztalni fogjátok, hogy földi bajok mégis vannak. „S miért vannak ?“ mindenikőtök siránkozva mondja majd: „Mert az én csalfa társam hazudva mondta, hogy bajok nincsenek; a mi engem illet, én becsületesen szólottam és hittem, és cselekedtem, vagy cselekedtem volna!“ Mire a túlságosan édes mézes hét sok esztendőnek eczetjévé válto-

zik által, s talán szétoldó eczetté, mint Hannibále volt.

Avagy ne azt mondjuk-e hát, hogy a franczia nemzet oda vezette a királyságot, vagy hizelgéssel rávette és rákényszerité a szegény királyságot, hogy az vezesse *őt*, a haza oltárának hymen-ágyához, ilyen túlédes módon: s hogy a menyegzőt kellő fénynyel és feltünéssel ülje meg, szörnyü gondatlansággal — elégeté nyoszolyáját?

II. KÖNYV.

NANCY.

I. FEJEZET.

Bouillé.

Metzben, az észak-keleti határon, homályosan láthatólag, már több hónap óta felvillant szemeink előtt bizonyos derék Bouillé, utolsó menedéke a royalismusnak, a szökés minden terveiben és eshetőségeiben; neve, vagy árnyéka a derék Bouillénak; nézzünk rá most erősen egy pillanatra, a mig lényeggé és valóságos személylyé lesz reánk nézve. Az ember maga méltó egy tekintetre; helyzete és eljárása ott, ezekben a napokban, sok dologra vet világosságot.

Mert Bouilléval is úgy áll a dolog, mint valamennyi franczia parancsnok-tiszttel, csakhogy erősebb mértékben. A nagy nemzeti szövetkezés, mint előre is sejthettük, nem volt egyéb mint üres hang, vagy még annál is rosszabb: utolsó, leghangosabb egyetemes mámoros *éljen,* telt poharak mellett, az alkotmány csinálás azon nemzeti lapithák-lakomájában; mintegy hangos

tagadása a kézzelfoghatólag létezőnek; mintha éljenzéssel fel lehetne tartóztatni jöttében a kikerülhetetlent, mely már az ajtón kopogtat! Ez az új, nemzeti telt pohár, — azt mondhatjuk rá, — csak a részegséget teszi erősebbé; s minél hangosabban esküsznek egymásnak testvériséget, annál hamarabb és annál biztosabban vezet az a cannibalismusra. Oh, az alatt a testvéries mutogatás és szópengés alatt a kiengesztelhetetlen egyenetlenségnek micsoda mély világa nyugszik, pillanatra elcsendesedve, letaposva egy kis időre! A tisztes katonai szövetségesek alig értek haza szállásaikra; s az, a ki köztük leggyulékonyabb volt, „haldokolva, kiégve az ital és szivesség folytán“ még ki sem adta lelkét; a ragyogás alig tünt el az emberek szemei elől, s még most is ott tündöklik mindenkinek emlékezetében, betöltve azt: midőn az egyenetlenség ismét kitör, sokkal sötétebben mint valaha. Vegyük szemügyre Bouillét, és nézzük hogyan történik ez.

Jelenleg Bouillé a parancsnok a metzi erősségben, s nagy messze a vidéken, keletre és nyugotra, miután a kormánynak egyik ujabb rendelete, a nemzetgyülés szentesitése mellett, a négy főparancsnok egyikévé nevezte őt ki. Másik két társa Rochambeau és Mailly, nevezetes férfiak és marsallok ezekben a napokban, bár minket nem igen érdekelnek; a szivós, vén, fecsegő Luckner, — ránk nézve szintén érdektelen, — lesz valószinüleg a harmadik. Bouillé Marquis határozott royalista; nem ellensége a mérsékelt reformoknak, de annál határozottab

ellensége a mérséklés nélkül valóknak. Olyan ember, ki régóta gyanus a patriotismus előtt; ki nem egyszer szerzett már bajt a magas nemzetgyülésnek: a ki például nem akarta letenni a nemzeti esküt, amint az kötelessége lett volna, hanem folyvást halogatta egy vagy más ürügy alatt, mignem Ő felségének sajátkezü irata felkérte, hogy tegye meg azt, mint szivességet. Itt, ebben az állásban, amely ha nem a tiszteleté is, legalább a kitünőségé és a veszélyé, itt várakozik hallgatag, figyelő helyzetben, sok kételylyel a jövő felől. Az összes régi katonai kitünőségek közül, mint mondja „ő az egyetlen", vagy csaknem egyetlen, a ki nem vándorolt ki, azonban keserübb perczeiben mindig arra gondol, hogy rá nézve sincs más választás, mint hogy keresztül menjen a határon. Kimehetne például Trierbe vagy Coblenzbe, ahol egy napon számüzött herczegek fognak összegyülni; vagy például Luxemburgba, hol az öreg Broglie őgyeleg és eped. Vagy nincs-e ott az európai diplomácziának nagy homályos mélye, a hol Calonne és Breteuil kezdenek kisérteni, a félhomályban kivehetőleg?

Bouillé ott várakozik, kiszámithatatlan, zavart kilátások és czélok közt, tulajdonkép minden egyéb világos czél nélkül, mint hogy ő felségének igyekezzék szolgálatot tenni; igyekezvén rajta, a mennyire lehet, hogy kerületét megtartsa a hűségben, katonáit az engedelmességben, s hogy a laktanyák el legyenek látva a szükségesekkel. Rokonával, Lafayettel még most föntart némi vékony diplomácziai összeköttetést levelek és hirvivők által; lovagias, alkotmányos

nyilatkozatok az egyik részen, katonai komolyság és rövidség a másikon; a mely vékony összeköttetés mind vékonyabbá és üresebbé válik, haladva a teljes megszűnés felé.*) Hirtelen haragú, epés, élesen különböztető, megtörhetlenül küzdő ember; elfojtott, de könnyen kitörhető elhatározással, férfias bátorsággal, sőt mindent merő vakmerőséggel: egy olyan ember, ki inkább helyén volt, midőn oroszlán módra védte a Windward szigeteket, vagy mikor egy katonai tigris-ugrással kitépte Nevist és Montserratot az angolok kezéből, — mint itt ebben a lenyomott állapotban, felszájkosarazva, megkötözve diplomácziai kötelékekkel; polgárháboru jöttét lesve, a mely soha sem érkezik meg. Nehány évvel ez előtt Bouilléra egy franczia keletindiai vállalat vezérletét akarták bizni, s hogy hóditsa vissza, vagy foglalja el Pondicheryt és a Nap birodalmát: azonban hirtelen az egész világ megváltozott és ő is azzal együtt; a végzet akarta, hogy ne úgy legyen, hanem igy.

II. FEJEZET.

Fizetés-hátralék és arisztokraták.

Valóban, a hogy a dolgok általában állanak, maga Bouillé sem jövendöl sok jót belőlök. A franczia hadsereg a régi Bastille-napok — sőt már régibb idő óta, a legkétségesebb állapotban

*) Bouillé, Mémoires (London, 1797 I. c. 8.)

volt, s ez állapot napról-napra rosszabbá lett. A fegyelem, mely mindenkor egy neme a csodának és hit által működik, akkor leomlott, s bizony nem tudjuk, mikor fog ismét talpra állani. A franczia gárda végzetes játszmát játszott: s hogy miként nyerte meg s vivé el érte a dijat, mindnyájan tudjuk. Láttuk, hogy abban az általános fölfordultságban a bérelt harczosok hogyan tagadták meg a küzdést. Tudva van, hogy maguk a Château-Vieux svájcziak, kik tulajdonképen a franczia svájcziak közül valók Genfből és Pays de Vaudból, megtagadták azt. Szökevények mentek át; még a Royal-Allemand is zavart és bátortalan volt, bár tisztában volt magával. Egy szóval, a *katonai fegyelem*, a mint láttuk a szegény Besenval alakjában, az ő lázas kormányozhatatlan táborával együtt, két vértanúi napot töltött a Champ-de-Marson; s azután elrejtve magát — hogy úgy szóljunk — „az éj felhői alá," elvonult a Szajna balpartján lefelé, hogy másutt keresen menedéket, miután az már világos, hogy *ez* a hely nagyon kényelmetlenné lett rá nézve.

De hol keressenek új talajt, micsoda orvossághoz folyamodjanak? Olyan állomást keresni, a mely még nincs „megmételyezve": kétségtelenül ez volna, katonai józan pontossággal tekintve, a leghelyesebb terv. Fájdalom, Párizstól el a legtávolabbi gunyhóig, minden helyen, minden állomáson ott van a romlottság, a lázadás ragálya: azt lehelik be, terjesztik érintkezés és társalgás által, mignem a legbárgyúbb katona is elkapja azt! Egyenruhás emberek társalognak

az egyenruhátlanokkal; egyenruhás emberek hirlapokat olvasnak, sőt irnak is azokba.*) Nyilvános kérelmezések és tiltakozások történnek; magánkiküldöttek járnak és magántársulatok állanak elő; mindenütt elégedetlenség, féltékenység, bizonytalanság, s hirtelen fellobbanó, gyanakvó hangulat. Az egész franczia hadsereg sötét tűzben forrongva, ijesztő, baljóslatu kinézésü, mely jót senki számára nem jelent.

Ugy, hogy az általános társadalmi szétbomlásban és forradalomban meg kell érnünk annak ezen legmélyebb és legiszonyatosabb nemét, a katonai forradalmat. Sivár, mélyen elszomoritó a forradalom minden formájában; de mily végtelenül inkább az, midőn a katonai fölkelés alakjában jelenik meg! Épen magának, a kormányzásnak és fékentartásnak eszköze, a mely a többit mind igazgatta és rendben tartotta, lett a fejetlenségnek legrettenetesebb s mérhetetlen súlyú eszközévé; épen úgy, mint mikor a tüz, a mi legnélkülözhetetlenebb, mindenre szükséges szolgánk *úrrá* lesz felettünk és emésztő tűzvészszé válik. A fegyelmet a csodák egy nemének neveztük: s valóban nem csodálatos-e, hogyan mozgat egy ember százezreket; melyeknek minden egyede külön-külön, ugy lehet, nem szereti őt, s egymagában nem is fél tőle: s mégis engedelmeskedni kénytelen neki, kénytelen ide menni és oda menni, elindulni és megállani, ölni, sőt megöletni magát, mintha csak a végzet szólott volna; s a parancsszó csaknem szó szerinti értelemben bűvszóvá lesz.

*) Lásd a juliusi hirlapokat 1789. (Hist. Parl. II. 35.)

De ha egyszer ezt a bűvszót elfelejtik, s annak varázsa meg van törve? A buzgó, szolgáló szellemek légiói akkor rád támadnak mint fenyegető ördögök; a jól berendezett, szabad szinpad alvilági lények dulakodó helyévé lesz, s a boldogtalan varázslót darabokra tépik. A katonai zavargók abban különböznek egyéb zavargóktól, hogy puska van kezökben és halál függ fejök felett, mert halál az engedetlenség büntetése és ők engedetlenkedtek. S ha már most minden tömegfelkelés tulajdonképen őrültség, és eszeveszetten működik, a forróból a hidegbe csapva át, miután a szilaj düh oly összefüggés nélkül szokott váltakozni a páni rémülettel: képzeljük el, hogy mi lesz egy katonai fölkelés, a kötelességek és a büntetés olyan összeütközésével, hányódva a düh és lelkiismeretmardosás közt, s a bőszült pillanatokra töltött fegyver kezükben! Magára a katonára nézve a fölkelés rettenetes, s a legtöbbször talán szánalomra méltó; mindamellett annyira veszélyes, hogy csak gyűlölni lehet, szánni nem. Csodálatos osztálya a halandóknak ezek a szegény bérelt gyilkosok! Olyan őszinteséggel, a mely meglepőnek látszhatik ez időben a moralisták előtt, megesküdtek, hogy gépek lesznek; s mindamellett részben mégis emberek. Eszélyes, hatalomban levő egyén soha ne emlékeztesse őket ez utóbbi tényre; hanem inkább vigyázzon rá, hogy a kényszerités, s mindenek fölött az igazságtalanság állapodjék meg határozottan az ellenható vonal ezen oldalán! Katonai fölkelések, mint gyakran mondjuk, történnek: ha ez igy nem

volna, sok dolog, a mi csak átmeneti ebben a világban, örökkétartóvá lenne.

Az általános panaszon túl és a fölött, a melyet Ádámnak minden fia folytat sorsával itt alant: a franczia katonaság sérelmei kettőbe vonhatók össze. Először, hogy tisztjeik arisztokraták! másodszor, hogy azok ellopják az ő zsoldjukat. Két főérelem, vagy mondjuk inkább, egy, a melyekből igen könnyen száz lehet; mert magában az első tételben, hogy a tisztek arisztokraták, a belőle folyó mellékérelmeknek mekkora sokasága van készen adva! A sérelmeknek feneketlen, kifogyhatatlan vizű forrása ez; nevezhetjük a sérelmek egyetemes nyersanyagjának is, melyből az egyéni sérelmek sokasága kél ki, napról-napra, egymás után. S egy neme van benne a vigasztalásnak, ha azt időről-időre valamely határozott alakban kifejezhetik. Ellopják a zsoldunkat! Ez valóban világosan van kifejezve; kézzelfogható, vádképen kimondható, sőt belehelhető, ha csupán haragos szavakban is.

Mert, szerencsétlenségre, a sérelmek ama nagy forrása valósággal létezik: csaknem összes tisztjeink szükségképen arisztokraták; vérükben és csontjukban van az. Egy külön törvénynél fogva senki sem lehet még csak egy haszontalan hadnagyocska sem, ha csak előbb, az oroszlánkirály előtt igazolásul, négy nemzedékre terjedő nemességét ki nem mutatja. Nem csak nemességét, hanem abból négy nemzedéket; ez utóbbi módositást nem rég csatolta hozzá egy hadügyminiszter, a kit nagyon zaklattak a tiszti hiva-

talokért.*) Ez a módositás könnyitett ugyan a zaklatott hadügyminiszteren, de még nagyobbá tette Franciaországban a szakadást a közrend és a nemesség közt, sőt az uj és a régi nemesség között is; mintha már nem volna elég ellentét és szakadás az uj és régi, s azután a régi, régibb és legrégibb nemesség között; s ime most az egyetemes összerogyást láthatja és hallhatja minden ember, s a sajátságos örvényben minden ellenmondás lesodortatott a fenékre. Elsodortatik, vagy közel van ahoz, örömzaj mellett, a visszatérés reménye nélkül; s e sodró ár mindenüvé behatott, csak a katonai állapotok közé nem: s méltán kérdheti az ember, hogy ott örökké megmarad-e a dolgoknak ez a rendje? Igen valószinű, hogy nem.

Igaz, hogy külső béke idején, a mikor nem kell harczolni, hanem csak hadigyakorlat minden dolog: az a kérdés, hogy miként emelkedhetik valaki a katonai rangban, inkább elméletinek látszik. Azonban az „Ember jogaihoz" viszonyitva a kérdés állandóan gyakorlati. A katona megesküdött, hogy hű lesz nemcsak a királyhoz, hanem a törvényhez és a nemzethez is. Szeretik a mi tisztjeink a forradalmat? kérdezi valamennyi katona. Szerencsétlenségre nem; gyülölik azt, és szeretik az ellenforradalmat. Vállrojtos fiatal tisztek nemes vérrel ereikben s megrontva a nemesi büszkeség által, ország-világ előtt orrukat fintorgatják, olyan méltatlankodással, mely igen hasonlit a megvetéshez, a mi

*) Dampmartin, Événements, I. 89.

„Ember-jogainkra," mint valamely frissen szőtt pókhálóra, a melyet ismét le fognak sepreni. Az öregebb tisztek, kik óvatosabbak, hallgatnak mozdulatlan zárt ajakkal, azonban az ember sejti, hogy mi történik belül. Sőt ki tudja, hogy vajjon a legkifogástalanabb parancsszó alatt is nem rejlik-e valami ellenforradalom, kiszökés a számüzött herczegekhez és az ausztriai császárhoz: az áruló arisztokraták elvakitván azt a kevés belátást is, a mi bennünk közönséges emberekben van? — Ilyen módon hat a sérelmeknek ez az általános nyers anyagja; végzetes az; a bizalom és tisztelet helyett gyülöletet, végnélküli gyanusitást szül, s a parancsolás és engedelmesség lehetetlenségét. S mi lesz most, midőn ez a második, sokkal kézzelfoghatóbb sérelem formát öltött egyetemesen a közemberek lelkében: a zsold ellopása! A legaljasabb természetű csalás létezik, s létezett rég óta; de, ha csak ez az ujonnan kihirdetett „Ember jogai" és mindenféle jog nem haszontalan pókháló, nem fog létezni tovább.

A franczia katonai rendszer úgy látszik haldoklik, s szomorú öngyilkos-halállal vész el. De a mi több, maguk a polgárok is, — s ez természetes —, pártok szerint sorakoznak ebben az ügyben. A közkatona nagyszámú hallgatóságot és kifogyhatatlan rokonszenvet talál az alsóbb osztályú hazafiak közt. S a magasabb osztályok sem süketek a tisztek szavaira. A tiszt felveszi diszruháját és illatszerrel locsolja meg magát, hogy a ki nem költözöttek egyik-másik szomorú *soirée*-jára menjen, a mit még tartanak

ezekben a napokban, — s ott kibeszéli fájdalmát, a mely fájdalmak avagy nem ő felségéi s a természetéi is egyszersmind? Kifejezi egyúttal a maga könnyűvérű kicsinylését és szilárd elszántságát. A polgárok s még inkább a polgárnők, látják a kérdés jogos és jogtalan oldalát; s minden azt mutatja, hogy nemcsak a katonai rendszer vész el öngyilkosság folytán, hanem sok más egyéb is vele együtt. Mint mondók, lehető még egy mélyebbről jövő szétrobbantás is, mint a minőt eddig láttunk: *feltörése* ama legmélyebb, sötéten égő, kénes talajnak, a melyen mind a többi nyugszik és növekszik!

S hogyan fognak mindezek a dolgok hatni a katona durva lelkére, annak katonai pedánságával, s tapasztalatlanságával mind a körül, a mi a diszszemlék terén kivül fekszik; olyan tapasztalatlansággal, mint egy gyermeké, mindamellett egy férfi vadságával és egy franczia hevességével! Régóta járja már, hogy titkos súgás-bugások az étteremben és az őrszobában, görbe tekintetek, s ezerféle apró boszantás a parancsnok és az engedelmeskedők közt, teszik kellemetlenné az unalmas katonai életet. Kérdezzük meg Dempmartin kapitányt: aki authenticus, eszes, tollat forgató tiszt a lovasságnál; aki szereti a szabadság uralkodását bizonyos formában mindamellett szivét sokszor egész az elevenig sebezték, a heves délnyugoti vidékeken és egyebütt; aki látott felkelést, polgárok harczát, napvilágnál és fáklyafénynél, s fejetlenséget, mely gyülöletesebb mint a halál. Hogyan jöttek szembe fegyelemről elfelejtkező lovas katonák,

ittas fővel, Dampmartin kapitánynyal és egy másikkal a mellvédfal mellett, a hol nincs sem kitérés, sem mellékut; s a katonai köszöntést megteszik pontosan, miután nyugodt arczczal rájuk nézünk; mind a mellett pöczkösen, csaknem sértő módon teszik meg; hogyan rakják egy reggel „irhabőr ingeiket“ és felesleges gallérjaikat, melyeknek hordását már megunták, rakásba a kapitány ajtajához, melyen „nevetünk,“ mint a szamár, mikor szamár kenyeret eszik: sőt hogy hogyan „fonnak össze két szénahordó kötelet“, hangos általános káromkodás közt, azzal a világos szándékkal, hogy a szállásmestert felakasztják: — mindezeket az érdemes kapitány, az édes szomorú visszaemlékezés vörösbarna üvegén nézve vissza rájok, futólag leirta*). A közkatonák határozatlan elégedetlenség közt zúgolódnak; a tisztek eldobják tiszti állásukat, s megundorodva kivándorolnak.

Vagy kérdezzünk meg egy másik pennátforgató tisztet, a ki még nem kapitány, mindössze is csak alhadnagy a La Fère tüzérezredben: huszonegy éves fiatal ember, ki némi joggal szólhat ezekről a dolgokról; a neve *Napoleon Buonaparte*. Ilyen magasra, egész az alhadnagyságig felvitte már, öt évvel ezelőtt hagyván el a briennei iskolát, „miután La Place a mathematikában elég képzettnek találta.“ Ő ezen hónapok alatt nyugoton, Auxonneban tanyáz, nem valami fényes lakásban — „egy borbély házánál, a kinek neje iránt nem viseltetett a szokásos

*) Dampmartin, Événements, I. 122—146.

tisztelettel;" vagy épen odaát a pavillonban, mezitelen négy falú szobában, melynek összes butorzata „egy viselt ágy, függönyök nélkül, két karosszék, s az egyik ablak mélyedésében egy asztal, könyvekkel és papirral födve"; testvére Lajos egy durva matráczon fekszik a szomszéd szobában. Mindamellett a fiatal hadnagy valami nagy dolgot csinál most: irva első könyvét vagy röpiratát, a szónoki hangú, heves *levelet M. Matteo Buttafuocohoz,* ami korzikai képviselőnkhöz, ki nem hazafi, hanem aristokrata s méltatlan a képviselőségre. A dôlei Joly a kiadó. A pennátforgató alhadnagy javitgatja az iveket: „minden reggel négy órakor elindul gyalog Auxonneból Dôleba: s miután az iveket keresztül nézte, rendkivül takarékos reggelit költ el Jolyval együtt, s csakhamar visszaindul állomására, hova még délelőtt megérkezik, több mint husz mértföldnyi útat tevén meg a nap korábbi felében."

Ez az alhadnagy arról tanuskodik, hogy a társalgótermekben, az utczákon, az országutakon, a vendéglőkben és mindenütt az emberek lelke el van készitve, hogy lángra gyuladjon. Hogy egy hazafi, ha az elfogadó teremben, vagy tisztek közt jelenik meg, nagyon ki van téve annak, hogy elhallgattassék, oly nagy ellene a többség: de alig, hogy kiér az utczára vagy a közkatonák közé, ismét úgy érzi, mintha az egész nemzet vele volna. Hogy „a királynak, a nemzetnek és a törvénynek" tett hires eskü óta nagy változás állott be; hogy azelőtt, ha azt parancsolták volna, hogy tüzeljen a népre, ő például megtette

volna, a király nevében; de az eskü után, a nemzet nevében nem tette volna meg! Hasonlóképen, hogy a hazafias tisztek, bár sokkal számosabban voltak a tűzéreknél és ingenieuröknél, mint egyébütt, mégis csekély számmal valának; mindamellett, minthogy a katonák az ő részükön voltak, ők uralkodtak az ezredben, s gyakran kimenték az arisztokrata testvértisztet a szorultságból és veszedelemből. Valamelyik nap, például saját ebédlőtársaságunk egyik tagja felingerlé, a tömeget az által, hogy az ebédlőterem ablakából dalolta: *„Ó Richard, ó én királyom,* s nekem kellett őt kiragadnom dühök elől.“*)

Mindezeket képzelje maga elé az olvasó tizszerezve és százszorozva, s csekély változtatással helyezze szét Francziaország minden táborhelyein és laktanyáiban. Ugy látszik, hogy a franczia hadsereg az egyetemes lázadás örvényének a legszélén van.

Egyetemes lázadás! Bizonynyal van ennek alakjában valami, ami méltán borzongásba hozza a hazafias constitutionalismust és a magas nemzetgyűlést. Valamit múlhatlanul tenni kell; de hogy mit, senki sem tudja megmondani. Mirabeau azt inditványozza, hogy miután a katonaság ilyen válságos állapotra jutott, rögtön fel kell oszlatni azt, mind a kétszáz nyolczvanezer embert, s újra szervezni az egészet.**) Lehe-

*) Norvins, Histoire de Napoleon, I. 47; Las Cases, Mémoires (leforditva Haslitt Life of Napoleonjában. I. 23, 31.)

**) Moniteur, 1790, Nr. 233.

tetlen, ilyen egyszerre! kiáltja minden ember. És mégis, mi azt mondjuk rá, hogy egy vagy más módon az elkerülhetetlen. Egy ilyen hadsereg, a négy nemzedékre terjedő nemességgel, a zsold ellopásával, és a szénahordó kötelek összefonásával, hogy a szállásmestert felakaszszák: nem állhat fönt egy ilyen forradalom mellett. Nincs más választás, mint vagy lassan emésztő, hosszan elkinlódó feloszlás és újraszervezés, vagy pedig gyors és eldöntő; a kinlódás esztendőkön keresztül nyulva, vagy egy órára összpontosítva. Ha Mirabeau a miniszter vagy kormányzó, ez utóbbira esik a választás; de minthogy nem Mirabeau a kormányzó, természetesen az előbbi fog történni.

III. FEJEZET.

Bouillé Metzben.

Bouillé előtt, az ő északkeleti kerületében, ezen dolgok egyike sem marad egészen ismeretlen. A határon túlra való menekülés sokszor felvillan előtte, mint utolsó kivezető ebből a nagy zűrzavarból: mindamellett folyvást csak megmarad állomásán, igyekezvén mindegyre a legjobbat remélni, nem az új szervezéstől, hanem valamely szerencsés ellenforradalomtól és a régihez való visszatéréstől. Egyébiránt pedig, az előtte világos, hogy ez a lármás Nemzeti szövetség, s a népnek és katonaságnak egyetemes föleskövése és egymással való barátkozása „kiszá-

mithatlan kárt" eredményezett. Oly sok dolog, a mi eddig titokban forrongott, ez által nyilást kapott és nyilvánossá lett: nemzetőrök és rendes sorkatonák ünnepélyesen megölelik egymást a gyakorlótereken, isznak, hazafias esküket tesznek, rendetlen utczai menetekben, alkotmányos katonákhoz nem illő kiáltozásokban és éljenzésekben vesznek részt. Melynek folytán a Picardie ezred, mint egy a többi közül, kirendelteték a laktanya négyszögterére itt Metzben, s erősen meg dorgálta maga a tábornok, azonban az ezred bünbánatot mutat.*)

A mint a jelentések bizonyítják, az engedetlenkedés távol és közel mind hangosabban kezdi fejét fölemelni. Néhol tiszteket zártak be ebédlő termeikbe, támadtak meg lármás követelésekkel, fenyegetések közt. Az engedetlen főizgatókat „sárga utlevéllel" bocsátják el, — sárga istentelen dolog, a melyet ők *cartouche jaunenak* neveznek; azonban tiz új vezető támad az egy helyén, s a sárga *cartouche*-t nem tekintik többé megbecstelenítőnek. „Alig két héttel" vagy legfölebb egy hónappal azon fenséges dárdák ünnepélye után, az egész franczia hadsereg, a hátralékot sürgetve, olvasó-köröket alakitva, népszerü társulatokba járva: olyan állapotban van, a melyet Bouillé semmi más névvel nem nevezhet, mint csupán a lázadásával. Bouillé ugy ismeri ezeket a dolgokat, mint a hogy igen kevesen, s keserves tapasztalásból beszél. Vegyük ezt az egy példát a sok helyett.

*) Bouillé, Mémoires I. 113.

Augusztus elején történt, az időt szabatosan nem lehet többé megállapitani, hogy Bouillét, mikor épen indulóban volt az aacheni fürdőbe, hirtelen visszahivják a metzi laktanyához. A katonák sorakozva, hadi rendben állanak; fegyvereik töltve; a tisztek mind ott vannak kényszerítés folytán: és sokhangu nyomatékkal követelik, hogy hátralékaikat fizessék ki. A Picardie-ezred megbánta bünét, de úgy látszik visszaesett bele; a széles tér csillog és tarkállik lázongó fegyveres emberektől. A derék Bouillé oda megy a legközelebbi ezredhez; parancsoló ajkát szónoklásra nyitja: azonban válaszul nem nyer egyebet, mint panaszkodó, bosszús hangzavart, s érthetőleg azt, hogy ennyi meg ennyi ezer livre jár nekik törvény szerint. Nehéz, kisértő pillanat; most mintegy tizezer katona van Metzben, s úgy látszik, hogy egy szellem járta át valamennyit.

Bouillé szilárd mint a gyémánt: de mit tegyen? Egy Salm nevü német ezredről azt hiszi, hogy az fegyelmezettebb hangulatú: azonban Salm is hallhatott valamit arról a parancsról, hogy *Ne lopj!* Salm is tudhatja, hogy a pénz pénz. Bouillé egész bizalommal megy a Salm-ezred felé, bizalomteljesen szól hozzájok: azonban a felelet itt is azon kiáltás, hogy negyvennégy ezer livre és egynéhány sou a hátralék. A kiáltás mind hangosabbá válik, a szerint a mint Salm rossz kedve magasabbra hág; s miután sem pénzt, sem a pénznek igéretét nem volt képes szülni, a vállra vetett fegyverek

messze terjedő, egyszerre való csörgésében és abban végződik, hogy a Salm-ezred elszánt, gyors katonai léptekkel megindul parancsnokának háza felé, a legközelebbi utczában, hogy ott a zászlókat és a katonai pénztárt lefoglalja. Ezt cselekszi Salm a maga részéről; erős lévén a hitben, hogy az *enyém* nem a *tied*, hogy a szép beszéd nem negyvennégyezer livre és egynéhány sou.

Mennek, feltartóztathatlanúl! Salm katonai léptekkel halad, gyorsan közelítve a czélhoz. Bouillé és a többi tisztek, kardot rántva, kettős sebességü *pas-de-charge*-val, vagyis a katonai renddel ellenkező rohammal vágtatnak, hogy elibük kerülhessenek; hogy a külső lépcsőzetet elfoglalják, és ott megálljanak olyan halálmegvetéssel, a minőre képesek, s az éles aczélkarddal kezökben; a Salm-ezred, mindenre készen tolul fel, sor sor után, velök szemben: képzelhetjük milyen hangulatban, a mely szerencsére még nem emelkedett az öldöklő kedvig. Bouillé ott fog állani, legalább *egy* ember elhatározásával tisztában lévén: iszonyatos nyugalomban, várva az eredményt. A mit a legrettenthetetlenebb ember és tábornok megtehet, az meg van téve. Bouillé, bár az utcza mindkét végén eltorlaszoló őrtanya van, s szemei előtt a halál, mindamellett megpróbálja egy dragonyos ezredért küldeni, azzal a rendelettel, hogy intézzen rohamot: a dragonyos tisztek lóra ülnek, a közkatonák nem akarnak: innét nincs számára remény. Az utcza, mint mondók, el van torlaszolva; a Föld kizárva egészen; csak a közönyö-

sen néző Égboltozat fejük fölött: talán itt és amott egy-egy félénk háztulajdonos kukucskál ki az ablakon, könyörögve Bouilléért: s a csőcselék elég nagy számmal a kövezeten, könyörögve Salmért: így áll a két fél egymással szemben, mint egy keskeny utczában összeakadt két kocsi; mint egymást átölelő birkózók egy élet-halál szoritásban! Két óra hosszat állnak így: Bouillénak kardja ragyog kezében, gyémántszilárd elhatározás ül homlokán: mi alatt két órát haladtak át Metz órái. Salm zord-hallgatagon áll, olykor-olykor megcsörditi fegyverét, de nem tüzel. A csőcselék időről-időre biztatja egyik-másik gránátost, hogy irányozza fegyverét a tábornokra, ki úgy néz rájok, mintha egy ércztábornok volna: s valami káplár vagy más ember rendesen leüti a gránátos fegyverét.

Ilyen figyelemreméltó helyzetben válik ki előttünk láthatólag a derék Bouillé alakja, ki már rég árnyék a homályosságból, a mint ott áll két óra hosszat az erkélyen, és személylyé lesz. Különben pedig, minthogy Salm nem lőtte őt agyon az első pillanatban, s minthogy ő benne magában nincs semmi változandóság: a veszély kisebbedni fog. Végre a polgármestert, „egy rendkivüli tiszteletreméltó embert", a városi tisztviselőkkel és háromszinű övekkel, oda bocsátják; ez szónokol, magyaráz, igér, s végül ráveszi Salmot, hogy haza menjen a laktanyákba. Legközelebbi nap, a mi tiszteletreméltó polgármesterünk kölcsönözvén a pénzt, a tisztek lefizetik a követelés *felét,* készpénzben. A mely

liquidatio folytán Salm kibékül, s a jelenre az egész dolgot elsimitják, úgy a hogy lehet.*)

Ilyen jelenetek, mint ez a metzi, vagy előkészületek az ilyenre és apróbb tüntetések: mindenfelé jelentkeznek Francziaországban. Dampmartin az összefont szénahordó kötelekkel és felhalmozott irha-felöltőkkel ott van Strassburgban, délkeleten. Hesdinben, a messze északnyugaton, ugyanezen napokban vagy inkább éjeken, a Royal Champagne azt kiáltozza: „*Vive la Nation, au diable les aristocrates*“ valami harmincz égő gyertya mellett. „Bitche várőrsége“ — a mint Rewbell követ sajnálattal kénytelen tudatni, kivonult a városból dobpergés mellett; tisztjeit letette; s azután megint visszatért a városba, kivont karddal kezében.“**) Nem volna-e szükséges, hogy a nemzetgyülés kiterjesztené figyelmét ezekre a dolgokra? Francziaország katonasága mindenfelé keserü, gyulékony hangulatban van, a mely itt és amott útat törve magának füstölög: egész kazla a füstölgő lennek, a melyet bármely haragos szél is ide-oda fúhatván, igen könnyen lángra lobbanhat és tűztengerré válhat.

Az alkotmányos patriotismus természetesen mély ijedelemmel szemléli ezeket a dolgokat. A magas nemzetgyülés szorgalmasan tanácskozva ülésez; semmiféleképen nem meri elhatározni Mirabeauval a rögtöni feloszlatást és a tűz kioltását; úgy találja, hogy palliativ eszközök

*) Bouillé, I. 140—5.
**) Moniteur, (Hist. Parl. VII. 29.)

használata könnyebb. De legalább ezt a hátralékok sérelmét meg kell szüntetni. Egy tervet találtak ki erre nézve, az „augusztus hatodiki rendelet“ neve alatt, mely nagy zajt ütött azokban a napokban. Biztosok fogják meglátogatni mindegyik hadsereget, s bizonyos kiválasztott káplárok és „irni tudó közkatonák“ segedelmével igazolni fogják, mennyi hátralék és sikkasztás forog fenn és azt eligazitják. Helyes, ha ily módon a füstölgő forróságot le lehet hűteni; ha csak — mint mondók — túlságos szellőztetést nem kap, s szikra vagy összeütközés következtében lángban nem *tör* ki.

IV. FEJEZET.

Hátralékok Nancyban.

Azonban meg kell jegyeznünk, hogy valamennyi kerület közt ez a Bouilléé látszik leggyulékonyabbnak. A királyi család, ha menekülni akart, mindég Bouilléra és Metzre gondolt; Ausztria is közel fekszik; igen természetes, hogy a meghasonlott nép, itt sokkal inkább mint egyebütt, reménynyel vagy aggodalommal, kölcsönös elkeserültséggel néz által a határokon az idegen politika és diplomáczia homályos tengerébe.

Csak épen a napokban történt, hogy bizonyos ausztriai csapatok békésen vonulván keresztül ezen vidék egyik sarkán, azt hitték rólok, hogy itt van az invasio; s egyszerre mintegy

harminczezer nemzetőr rohant Stenai felé, puskával vállán, minden irányból, hogy megnézze miben áll a dolog.*) Kisült, hogy az egész diplomácziai intézkedés; az ausztriai császár, sietve akarván Belgiumba jutni, kieszközölte ezt a rövidebb utat. Az európai politikának végetlen, homályos mozgása ide veté árnyékát erre a helyre, a mint ment a maga útján, mint valamely saskeselyünek eltünő árnyát: s egyszerre harminczezer szárnyas repült arra, ennek következtében, ilyen zavart kodácsolással és károgással! Mert, még mindezekhez, a mint mondók, ez a nép nagyon meg van hasonolva: arisztokraták nagy számmal vannak; a patriotismusnak mind a kettőre, az arisztokratákra és az osztrákokra is vigyáznia kell. Ez a tájék itt Lotharingia; nem oly felvilágosult, mint a régi Francziaország; emlékezik még a régi feudalismusra; sőt, még emberek emlékezetére, saját udvara és királya volt, vagy legalább a fénye az udvarnak és királynak, annak terhe nélkül. Azután, ennek visszájaként, a párizsi jakobinusok templomában ülésező anyatársulatnak leányai vannak itt a városban, éles nyelvüek, tele keserü indulattal: képzeljük el, hogy a jó Stanislaus királynak, s a korokra terjedő imperialis hűbériségnek emléke hogyan fér össze ezzel az új, marós evangeliommal, s az egyenetlenségnek minő heves forrongása lehet ott! A katonaság is részt vesz benne, sőt most már fő részt, a tisztek az egyik részen, a köz-

*) Moniteur, Séance du 9 Aout, 1790.

katonák a másikon; és a katonaság továbbá annál forrongóbb itt, minthogy sürübben vannak, a mennyiben a határszéli tartomány követeli azt.

Igy áll Lotharingia, de a főváros még igyebben. Nancyban, a kedves városban, melyet az enyésző hűbériség szeret, a hol Stanislaus király személyesen lakott és tündökölt, arisztokrata előljáróság van s azon kivül a jakobinusoknak egy leánytársasága; mintegy negyvenezer lélekből álló, egymással meghasonlott népesség lakja; s három nagy ezred tanyáz benne, s ezeknek egyike a svájczi Château-Vieux, kedves a patriotismus szemében, attól az időtől fogva, midőn megtagadta a harczolást, vagy legalább azt hitték róla, hogy megtagadta a Bastille-napokban. Szerencsétlenségre itt minden gonosz befolyás összpontosulni látszik; a féltékenység és elfojtott tűz minden helyek közt itt törhet ki legelőször. S valóban, az utóbbi hónapok alatt ember embernek ellensége lőn: a mosdott a mosdatlannak, a hazafias közkatona az arisztokratikus kapitánynak, s hovatovább mind nagyobb elkeseredettséggel állanak egymással szemben: s a neheztelések hosszú sora gyült össze a rováson.

Vannak megnevezhető neheztelések és megnevezhetetlenek: mert a haragnak pontos számoló természete van, s naponként ir fel valamit a számlába, a „különfélék" rovatába, legyen az csupán a szem nézése, vagy a szólás hangja, vagy a legparányibb tett vagy mulasztás, melyek mindegyre szaporitják a fő summát. Például a

mult áprilisban, az előzetes szövetkezés azon napjaiban, midőn nemzetőrök és katonák mindenféle testvériséget esküdtek egymásnak, s az egész Francziaország helyi szövetkezésekkel volt elfoglalva, előkészületeket tevén a nagy nemzeti „dárdák ünnepélyére“: azt tapasztalták, hogy ezek a Nancy-beli tisztek hideg vizet öntenek az egész testvéresülési munkára; hogy először meg sem akartak jelenni a nancyi szövetkezésen; azután megjelentek, de mind csak *rédingote*-ban s egyenruha nélkül, alig véve egy tiszta inget magukra; sőt, hogy egyikőjök, azon ünnepélyes pillanatban, midőn a nemzeti lobogók mellette vonultak el, minden látható szükségesség nélkül alkalmat vett rá, hogy egyet *köpjön*.*)

Apró „mindenféle dolgok, mintegy naplóba vezetve“, de végnélküliek! Az arisztokrata előljáróság, alkotmányosnak óhajtván látszani, a legtöbbször csendesen viseli magát, nem így a jakobin leánytársaság, ötezer felnőtt férfi hazafia a helynek, s még kevésbbé az ötezer honleány; nem így a fiatal, vállrojtos, szakállas vagy szakálltalan négy nemzedékü nemesség; a mogorva, hazafias Château-Vieux svájcziak, a Régiment du Roi tüzes gyalogsága, a Mestre-de-Camp hevesvérű lovasai! A kőfallal körül vett Nancy, a mely oly derülten, csinosan áll ott, egyenes utczáival, kiterjedt tereivel és Stanislaus korabeli épületeivel, a Meurthe termékeny, iszapos partján; a mely oly szép, a sárga, ka-

*) Deux Amis, V. 217.

lászszal boritott mezők között ezen aratási hónapokban: belülről az egyenetlenségnek, aggodalomnak, gyulékonyságnak barlangja, közel ahoz, hogy fellobbanjon. Nézze meg azt Bouillé. Ha azon egyetemes katonai forrongás, melyet mi egy roppant kazal füstölgő lenhez hasonlitunk, valahol lángra gyúllad: minden helyek közt itt Lotharingiában és Nancyban fog attól legbiztosabban megperzselődni szakálla.

A mi Bouillét illeti, ő eléggé el van foglalva, de csak az általános felügyelettel: a megbékült Salmot és valamennyi még türhető hangulatban levő ezredet vonultatván ki Metzből a délre eső városokba és falukba; gazdálkodó vidékre, mint Vic, Marsal és annak környéke, a hol a laposok vizei mellett elég sok a széna, külön hadgyakorló hely van, s a katonának gondolkodó tehetségét a gyakorlatok által csillapitani lehet. Salm, mind mondók, zsoldja hátralékának csak felét kapta meg, s nem zúgolódás nélkül. Mindamellett az a jelenet a kivont karddal, kétségtelenül emelte Bouillét a katonák szemében; mert férfiak és katonák szeretik a rettenthetlenséget és a gyors, hajthatatlan elhatározást, még akkor is, midőn maguk szenvednek attól. A minthogy valóban nem ez-e alapjában a tulajdonságok tulajdonsága emberre nézve! Olyan tulajdonság, a mely magában alig több a semminél, a minthogy alsóbbrendű állatokban, szamarakban, ebekben, sőt öszvérekben is megvan; azonban kellő combinatioban elengedhetetlen alapja az minden többi tulajdonának.

Nancyról és annak forróságáról, Bouillé, az

egésznek főparancsnoka, semmi különöset nem tud: csak általában annyit, hogy a csapatok abban a városban talán a *legrosszabbak*.*) A tisztek az egész dolgot, mint már régóta, maguk kezelik, s szerencsétlenségére úgy látszik, hogy rosszúl kezelik. „Ötven sárga útlevél" kiadva egy fogással, bizonyára bajokat jelez. De mit tartson a patriotismus bizonyos könnyen vivó gyalogokról, a kiket „felbiztattak", vagy azt hiszik róluk, hogy felbiztatták őket, „hogy sértegessék a gránátosok clubját", a meggondolt, elmélkedő gránátosokat és az ő olvasótermüket? Boszantsák őket kiáltozásukkal, vijjogásukkal: mignem egy elmélkedni szerető gránátos szintén kihúzta oldala mellől fegyverét, s veszekedés és párbaj lett a dologból! Sőt a mi több, nem „küldetnek-e ki" láthatólag, vagy legalább feltehetőleg, ugyanilyen természetű vasgyúrók; egyszer katonaruhában, hogy kezdjenek veszekedést a polgárokkal; máskor polgároknak öltözve, hogy belekössenek a katonákba? Mert egy bizonyos Roussiéret, a ki ügyes vivó, a tetten csiptek; négy tiszt, (feltehetőleg igen fiatal korú) nyomon űzvén őt, mire azután ez hanyatt-homlok elszaladt. Roussiére vivómestert az őrházba kisérték és három hónapi fogságra itélték: azonban társai „sárga útlevelet" követeltek számára, mint a ki jobban megérdemli azt valamennyinél; sőt azután nyilvánosan meghurczolták, egy papirsüveget nyomtak a fejébe *Iscariotes* felirással, kivezették a város

*) Bouillé, I. c. 9.

kapujához, s ott szigorúan ráparancsoltak, hogy eltünjék mindörökre.

Mindezen gyanúsításokra, vádakra, zajos komédiákra és más ilyenekre, melyek folytonosan halmozódnak össze, a tiszt mindössze is megvető méltatlankodással tekinthetett, talán megvetőleg fenhangon ki is mondta azt, s „azután csakhamar átszökött az osztrákokhoz".

Ugy, hogy midőn itt is, mint egyebütt, a hátralékok kérdése kerül elő, a hangulat és az eljárás a legkeserűbb természetű: a Mestre de Camp-ezredben minden ember mintegy három aranyat kap, hangos lárma mellett, a mely pénzt, mint rendesen, a hatóságtól kölcsönözték; a svájczi Château-Vieux hasonlóért folyamodik, azonban a helyett rögtön kiszolgáltatott *courroist* vagyis korbácsot kap, eltűrhetetlen piszegésekkel együtt az asszonyok és gyermekek részéről: a Régiment du Roi, betegen a nem teljesülő reménytől, végre lefoglalja a katonai pénztárt s azt szállására viszi; de a legközelebbi nap kénytelen ismét vissza vinni, szörnyen csendes utczákon keresztül. Rendelet nélkül történő kivonulások s lárma fordulnak elő, erős szesz közreműködése mellett; szidalmazások, fegyelmetlenség; a katonai szép rendtartás (mint a nyomdászok szokták mondani a sorokról hasonló esetben) mindenestől szétmenőben van.*) Ilyen Nancy augusztus első felében; a felséges dárdák ünnepélye óta még nem telt el egy hónap.

Az alkotmányos patriotismus Párizsban és

*) Deux Amis, V. 8. f.

egyebütt, méltán sápadhat el ezen hírekre. A hadügyminiszter, Latour du Pin lélekzetvesztve rohan a nemzetgyülésbe, kezében egy irott tudósitással, hogy „minden ég, *tout brule, tout presse*". A nemzetgyülés a pillanat nyomása alatt olyan határozatot hoz, s rendeletet az engedelmességhez való visszatérésre és megbánásra, a minőt ő követel, ha ugyan ez segit valamit. Másfelől a journalismus, valamennyi torkán keresztül, kárhoztató vagy elégiailag helyeslő rekedt kiáltást hallat. A negyvennyolcz kerület felemeli szavát; az erőshangú serfőző, vagy nevezzük őt most Santerre ezredesnek, nem marad némát a Saint-Antoine külvárosban. Mert az alatt a nancyi katonák tiz emberből álló követséget küldöttek fel, okmányokkal és bizonyitékokkal ellátva, a kik majd más történetet fognak elmondani, mint azt, hogy „minden ég". A tíz küldöttet, mielőtt elérték volna a gyülés termét, a figyelmes Latour du Pin összefogatja, s Bailly polgármester rendeletére börtönbe záratja. A legalkotmányellenesebb eljárás, mert ezeknek tisztjeiktől volt elbocsátó levelük. Mire Saint-Antoine, méltatlankodó bizonytalanságban a jövő felől, bezárja boltjait. Bouillé tehát áruló, megvéve Ausztriától? Azon esetben ezek a szegény közkatonák főként hazafiuságból lázadtak fel.

Uj küldöttség indul útnak most Nancyból, a nemzetőrök küldöttsége, hogy a nemzetgyülést felvilágositsa. A régebben küldött tiz követet visszatérőben találja, egészen meglepetve, hogy fel sem akasztották őket; és azután tovább ha-

lad, jobb kilátással, mindamellett nem tud kieszközölni semmit. Küldöttségek, kormány hirnökei, sebesen vágtató hirvivők, rémhirek, ezerszavú mendemonda járnak hullámozva folytonosan, előre és visszafelé, eszeveszettséget terjesztve magukkal. Csak augusztus utolsó hetében ér el M. de Malseigne, a választott biztos, a lázadás helyére, felhatalmazással, készpénzzel és az augusztus hatodiki határozattal. Ő majd el fogja intézni, hogy a hátralék liquidáltassék, igazságot fog szolgáltatni, vagy legalább lecsillapitja a zavargásokat.

V. FEJEZET.

Malseigne biztos.

Malseigne biztosról látjuk, közvetlen világosság folytán, hogy ő „Herkules termetű"; s valószinüséggel következtetjük, hogy kegyetlen, bajuszos arczú, — mert a royalista tisztek most felső ajkukat beretválatlanul hagyják —; hogy rettenthetetlen bika-szive, de egyszersmind, szerencsétlenségre, vastag bika feje van.

Kedden, augusztus 24-én, 1790-ben, megnyitja az ülést, mint vizsgáló biztos; tanácskozik azokkal a „választott káplárokkal és irni tudó közkatonákkal". Ugy találja, hogy a Château-Vieux számadása nagyon bonyolúlt, hogy halasztást és új vizsgálatot igényel: majd szónokláshoz, dorgáláshoz folyamodik, s hangos zúgás a vége a katonák részéről. Másnap reggel

folytatja a tanácskozást, nem a városházánál, a hogy az eszélyes előljárók tanácsolták neki, hanem még egyszer a laktanyában. Szerencsétlenségre a Château-Vieux, mely az egész éjen át zúgolódott, most már hallani sem akar halasztásról vagy felebbezésről; midőn a biztos dorgálja őket, azok lekiabálják, s ez a kiáltás hangzik szünetlenül: „*Jugez tout de suite,* röglöni itéletet!“ mire M. de Malseigne felboszankodva ott hagyja őket. Azonban íme, Château-Vieuxnek, mely ott nyüzsög a kaszárnya udvara körül, őrei vannak mindenik kapunál; M. de Malseigne, kibocsáttatást kérve, azt nem nyeri meg, nem, habár Denoue parancsnok segit is neki a kérésben; csak ezt a kiáltást hallja: „*Jugez tout de suite.*“ Itt van a szoros!

A bika-szivű M. de Malseigne kihúzza kardját és kényszeritni akarja őket, hogy kiereszszék. Zavart czivakodás támad. M. de Malseigne kardja eltörik; elveszi Denoue parancsnokét: az őr megsebesül. M. de Malseigne, a kit nem akarnak megölni, erőszakosan csakugyan kijut, — az egész Château-Vieux rendetlenségben utána nyomul: érdekes látvány a Nancy-belieknek. M. de Malseigne gyors léptekkel halad, de nem fut, meg-megfordulva olykor-olykor fenyegető és vivó mozdulatokkal, s igy eléri Denoue házát sértetlenül; a házat Château-Vieux izgatott állapotban körül fogja, a bemenetelben gátoltatva még most a tisztek csoportja által, kik a lépcsőn állottak. M. de Malseigne hátsó utakon visszatér a városházához, felindulásban, mindamellett félelem nélkül, nemzetőrök kiséretével.

Másnap a városházáról uj rendeleteket, uj elintézési terveket bocsát ki, de Château-Vieux azok egyikére sem ád semmit, minek következtében, végre, elég nagy lármát költve, rendeletet ád ki, hogy Château-Vieux másnap reggel tovább megy és Sarre Louisban fog állomásozni. Château-Vieux egyszerűen megtagadja a továbbmenetelt; M. de Malseigne kellő hivatalos óvást tett fel a megtagadásról, ha ugyan az ér valamit.

Igy végződik csütörtök, s egyszersmind M. de Malseigne biztosi hivatala, mely mintegy ötven óráig tartott. Ötven óra alatt ide juttatta, szerencsétlenségre, a dolgokat. A Mestre-de-Camp és a Régiment du Roi bizonytalanságban függenek; Château-Vieux ment a maga útján, láttuk merre. Az éj folytán Lafayettenek egy hadsegéde, ki azért tartózkodott itt, hogy ilyen fönakadás esetében segitsen, gyors hirnököket küld mindenfelé, hogy ezek nemzetőröket gyüjtsenek össze. A vidék álmát patkók csattogása s hangos barátságos kopogtatás szakitják félbe: az alkotmányos hazafi fogja fegyverét és induljon Nancy felé.

S a Herkules termetű biztos igy ült ott egész csütörtökön keresztül a rémülettel telt városi előljárók közt, mint központja a zavart hűhónak: ott ül csütörtökön, pénteken, egész szombat délig, Château-Vieux, daczára a hivatalos óvástételnek, nem akar mozdulni egy lépést sem. Nem kevesebb mint négyezer nemzetőr vonul és szállingózik be a városba, nem tudva, hogy mit kivánnak tőlök s azt még kevésbbé, hogy a

kivánatból mit fognak teljesiteni. Mert csupa bizonytalanság, nyugtalanság és gyanakodás minden: azt beszélik, hogy Bouillé, ki a földmivelő vidékek felé kezd mozogni keletnek, csak royalista áruló; hogy Château-Vieux és a patriotismus el vannak adva Ausztriának, s valószinüleg M. de Malseigne csak ez utóbbinak valami ügynöke. A Mestre-de-Camp és du Roi-ezredek még bizonytalanabb állapotban lebegnek; a Château-Vieux a helyett, hogy indulna, „lobogó veres zászlókkal ellátott két kocsival" járja be az utczákat szenvedélyesen, s másnap feleletre vonatván, azt mondja tisztjeinek: „Fizessetek ki hát, s mi elmegyünk veletek a világ végeig!"

Ily körülmények közt szombaton dél felé eszébe jut M. de Malseignenek, hogy jó lenne talán a vár falait megvizsgálni — lóháton. Csakugyan elindul, három lovast véve kiséretül. A város kapujánál ezek kettejének meghagyja, hogy várjanak rá ott, mig visszatér; s a harmadikkal, a ki megbizható ember volt, elvágtat Lunéville felé, a hol egy karabélyos ezred állomásoz, mely még nincs ilyen lázadó hangulatban. A hátrahagyott két lovast csakhamar nyugtalanság fogja el; felfedezik a dolgot s tudják a rémhirt. A Mestre-de-Campból mintegy ezer ember eszeveszett sietséggel nyergelni kezd, mintha már csakugyan eladták volna őket Ausztriának, s vágtat ki össze-vissza, biztosának üldözésére. S ezek igy sarkantyuzzák lovukat s a biztos is sarkantyuzza a magáét, kiáltozás és fegyvercsörgés közt vágtatva a Meurthe folyó

völgyén föl Lunéville felé, (mig a nap dél felé haladt) a szájtátva bámuló vidéken keresztül, s valóban csaknem saját maguknak is bámulatára.

Minő Akteon-szerű vadászat; — a melyet Malseigne Akteon szerencsésen meg is *nyer*. Fegyverre, ti Lunéville karabélyosai; fenyitsétek meg ezeket a lázadó embereket, kik sértegetik a ti parancsnokotokat, megsértik saját hadi szállástokat; — mindenek felett pedig tüzeljetek *hamar*, nehogy alkudozásra kerüljön a dolog, s ti akkor a tüzelést megtagadjátok! A karabélyosok gyorsan tüzelnek, a Mestre-de-Camp első vágtató lovasait golyókkal fogadják, ezek már magára a puskatűzre is orditni kezdenek, s gyorsan vissza hátrálnak Nancyba, olyan állapotban, mely közel van az eszeveszettséghez. Rémület és düh keletkezik: el vagyunk adva Ausztriának, minden *kikötés* nélkül, ennyi meg ennyiért ezredenként, magát az összeget meg lehet mondani, s az áruló Malseigne elszökött! Segitsetek egek, segits bennünket föld, — ti mosdatlan hazafiak, ti is el vagytok adva, mint mi!

A felháborodott Régiment du Roi felporozza lőfegyvereit, az egész Mestre de Camp nyeregbe ül; Denoue parancsnokot börtönbe vetik, csupán egy vászon-zubbony *(sarreau de toile)* van rajta: Château-Vieux feltöri a fegyvertárt, s „háromezer puskát" osztogat szét a hazafias nép közt: Ausztriának kissé nehéz lesz a vásár. Fájdalom, a boldogtalan vadászebek — mint mondók — *elkergették* vadászukat, s most orditva és vonitva szaladgálnak fel s alá, nem

tudva, melyik csapáson menjenek, csaknem eszeveszetten!

S igy az emberek csoportosan megindulnak az éjben; megállapodnak Flinval magaslatain, a honnat Lunévillet meg lehet látni, a mint egészen ki van világitva. Azután szóbeli izenet következik, négy órakor reggel: erre jön a válasz, s végre az egyesség: a karabélyosok engednek, Malseignet kiadják, mentegetődzés mindkét részről. Néhány kinos zavart óra után már utban is vannak; a lunevilleiek mind kiálltak az utczára, levén munka nélküli vasárnap, hogy ezt az eltávozást lássák: a mint a lázadó Mestre-de-Camp fogolylyá tett biztosával haza megy. Mestre-de-Camp csakugyan megindul, a lunévillebeliek nézik. Nézd! a legelső utcza sarkon a mi bika-szivü biztosunk ismét megugrik, kardok csattogása és puskák ropogása közt, és sebes vágtatva elmenekül, mindössze is egy golyó fúródott bőrüjjasába. A herkulesi ember! És mégis, ennek a menekülésnek nincs semmi haszna. Mert a karabélyosok, a kikhez a legterhesebb vasárnapi lovaglás után, a miről irás emlékezik, girbe-gurba úton visszatért, „tanácskozva állanak éjjeli őrtüzeik mellett", beszélgetve Ausztriáról, az árulókról és Mestre-de-Camp haragjáról. Ugy hogy végre is, a legközelebbi jelenet, a melyben M. de Malseignet látjuk, az, midőn hétfőn délután vitetik, bika-szivestül együtt, Nancy utczáin keresztül, nyilt kocsiban, háta megett egy katona áll kivont karddal; az asszonyok szitkozódó dühe, két sor nemzetőr és Bábel zűrzavara közt, s oda teszik Denoue parancsnok mellé a bőr-

tönbe! Ez Malseigne biztosnak szállása utoljára.*)

Bizonyára itt az ideje, hogy Bouillé közelebb jöjjön. Az egész vidék köröskörül, — felijesztve az őrtüzek, kivilágitott városok, katonák vonulása és rendetlen futkosás által, — nem aludt több éjszakán keresztül. Nancy az ő kétes hűségü nemzetőreivel, szétosztott puskáival, lázadó katonáival, fekete rémületével és égő veres haragjával, nem város többé, hanem őrültek háza.

VI. FEJEZET.

Bouillé Nancyban.

Siess a segitséggel, te derék Bouillé; ha gyors segély nem érkezik, most igazán „ég" minden és senki sem tudja, hogy minő messzire terjedhet az égés! Ezekben az órákban sok függ Bouillétól; a mi sorsa lesz néki, a szerint alakul az egész jövő erre vagy amarra. Ha például kételkedve habozna és nem jönne; vagy ha eljönne, de megbuknék, Francziaország egész katonasága egyszerre lázadásban törne ki, a nemzetőrök egy része menve jobbra, a másik balra; s a Royalismus felvenné tőrét, s a Sansculottismus megragadná dárdáját; s a jakobinismus szelleme, a mely még fiatal s napsugarakkal van övezve,

*) Deux Amis, V. 206—251; Hirlapok és okmányok (Hist. Parl. VII. 59—162.)

egyszerre megletté változnék, övezve a pokol tüzével, — mint a hogy halandók a halálos küzdelem egyetlen éjszakája alatt megőszültek!

A derék Bouillé gyorsan halad előre a régi hajthatatlansággal; szerencsétlenségre „kis csapatokban" gyüjtve maga köré erejét, keletről nyugotról és éjszakról; s most; kedden reggel, a hónap utolsó napján, minden emberét összepontositva, azonban mégis csekély erővel, Frouarde falunál áll, néhány mértföldnyi távolságra. Nincs ezen a keddi reggelen embernek fia az egész világon, a ki előtt kétesebb feladat állana. Hullámzó, gyulékony tengere a kételkedésnek és veszélynek, s Bouillé csak egy dologról biztos, saját elhatározása felől. Ez az egy dolog, igaz, hogy sokkal felér. A legszilárdabb arczczal néz szemébe a dolognak: „Megadás, vagy kegyetlen harcz és kiirtás; huszonnégy óra alatt válasszatok": ez volt hangja felhivásának, a melyből harmincz példányt tegnap küldött Nancyba, — melyek azonban, — a mint tapasztaljuk — elsikkasztattak a postán és nem lettek elküldve.*)

Mindamellett ma reggel fél tizenegykor, látszólag felelet gyanánt, egy küldöttség várakozik rá Frouardeban, a lázadó ezredektől és a nancyi előljáróságtól, hogy vizsgálják meg, mit lehet tenni. Bouillé ezt a küldöttséget „egy nagy, nyilt udvarban fogadja, mely lakása mellett van:" a megbékélt Salm és a többiek szintén ott vannak

*) Vesd össze: Bouillé, Mémoires, I. 153—176; Deux Amis, V. 251—271. Hist Parl. ubi supra.

hallgatókul, miután meghivattak, — szerencsére még most valamennyien a kellő hangulatban. A lázadók olyan határozottsággal fejezik ki magukat, a mely Bouillé előtt szemtelenségnek tetszik, s szerencsére Salm is úgy vélekedik a dologról. Salm feledve a metzi lépcsőt és a csillogó kardot, sürgeti, hogy ezek a gazemberek ott és azonnal „akasztassanak fel.“ Bouillé ellene van a felakasztásnak, hanem azt feleli, hogy a lázadó katonáknak csak egy választásuk van, s nem több egynél: töredelmes szivvel kiszabaditani Denoue és De Malseigne urakat; azonnal felkészülni az indulásra, a hova ő rendelni fogja; s végezetre „megadni magukat és megbánni a mit tettek“, a mint a nemzetgyülés elhatározta, s a mint ő tegnap elmondta harmincz nyomtatott felhivásban. Ezek az ő feltételei megváltozhatatlanok, mint a végzet határozatai. A mely feltételeket, midőn ezek a lázadó követek úgy látszik nem fogadnak el: jó lesz nekik eltűnni erről a helyről, még pedig gyorsan; egy pár pillanat múlva a tábornoknál is az lesz a jelszó, hogy Előre! A lázadók követei odább állnak, meglehetős készséggel; az előljárók, jobban törődvén saját egyéniségükkel, mint a joggal, inkább maradnak Bouillénál.

A derék Bouillé, bár kemény arczczal néz szemébe a dolgoknak, igen jól ismeri a maga helyzetét: hogy Nancyban a lázadó katonák és kétes hűségü nemzetőrök, annyi kiosztogatott puska, mintegy tizezer harczképes férfi dühöng és ordit ott most, a mig vele alig harmadrésze van annak a számnak, s ezek is kétes hűségü

nemzetőrök s csupa kibékitett ezredek — e pillanatban csupa tűz és lárma mind, hogy indulhasson, de a kinek tűze és lármája a legközelebbi pillanatban olyan végzetes *új* alakot vehet. Egy ingó hullám tetején állani, hogy azzal hullámokat csendesitsen le! Bouillé kénytelen „rábizni magát a szerencsére", melyről azt mondják, hogy néha a bátraknak kedvez. Fél egykor, miután a lázadók követei eltávoztak, megverik nálunk a dobot; indulunk, Nancynak! Ideje, hogy Nancy meggondolja magát; mert Bouillé már gondolt és határozott.

És mégis, hogyan gondolkodjék Nancy: a mely nem város, hanem őrültek háza! Az elszánt Château-Vieux a védelem mellett van a halálig; kényszeriti az előljáróságot, hogy dobpörgés által rendeljen ki minden polgárt, a ki ért valamit a tűzérséghez, hogy az ágyúk kezelésében segitsenek. Másfelől a felhevült Régiment du Roi a laktanyában vonja meg magát, s egészen bátorságát veszté, miután meghallotta, hogy Salm milyen hangulatban van, s a fájdalom hangján kiáltozza ezer torokkal: „*La loi, la loi,* törvényt, törvényt!" Mestre-de-Camp a rémület és düh vegyülékével, hangos szitkozódás közt dühöng. A nemzetőrök bámulnak erre is, arra is, nem tudva, hogy mit cselekedjenek. Micsoda őrültek városa ez: annyi terv, a mennyi fő; valamennyi csak parancsol, senki sem engedelmeskedik: — senki, kivéve a halottakat, kik a föld alatt nyugszanak, miután küzdelmüket *elvégeztek*.

És ime, Bouillé szavának állt: „fél három-

kor az őrök jelentik, hogy fél mértföldnyire van a kapuktól; csörtetve előre ágyúival és katonával; csupa pusztitást lehelve. Uj küldöttség megy ki elibe, előljárók, lázadók, tisztek: kérve-kérik, hogy csak még egy órát adjon. Bouillé megadja az egy órát. S miután az eltelt, és sem Denoue sem Malseigne nem jelentek meg, a mint igérve volt, megvereti a dobokat és ismét elindul. Négy óra felé a megrémült városbeliek szemtől szembe láthatják. Ágyúi ott dübörögnek szekereiken; előcsapata harmincz lépésnyire van a Stanislaus-kaputól. Megy előre mint egy bolygó, kiszabott időben, a természet törvénye szerint! Mi lesz most? Im az alkudozásnak és megadásnak lobogója kitűzetik; könyörögnek neki, hogy álljon meg: Malseigne és Denoue már az utczán vannak, erre felé tartva; a katonák megbánták bünüket és készek tovább menni! A gyémánt kemény Bouillé tekintete nem változik; mindamellett kiadja a *megállj* szót; örvendetesebb pillanatot soha sem látott. Minő öröm! Ime, Malseigne és Denoue nemzetőrök által kisérve csakugyan előtünnek az utczán, melynek népsége őrjöng az Ausztriának történt eladás és más ilyenek miatt, s köszöntik Bouillét, sértetlenül. Bouillé félre vonul, hogy velök, és a város más ott levő fejeivel beszélgessen, miután már kiadta a rendeletet, hogy a lázadó ezredek melyik kapukon és utakon vonuljanak ki.

Ez a beszélgetés a két főtiszttel és a város többi tekintélyes polgárával, csak természetes volt: mindamellett bárcsak elhalasztotta volna azt Bouillé, s *ne* vonúlt volna félre. A midőn

ilyen tömeges, gyúlékony anyagok hömpölygenek, egymásnak utat csinálva; az egyik maró salétroméleg, a másik kénes parázs: nem volna-e jó *közibök* állani, jól elválasztva őket egymástól, a mig a tér megtisztuland? A Château-Vieuxből és a többi ezredből elég számos csatangoló nem ment el a maga hadtestével, melyek vonulnak ki a meghatározott kapukon, a nyilt mezőn véve állomást. A nemzetőrök csaknem az ész nélküli bizonytalanság állapotában vannak; a csőcselék, fegyveresen és fegyvertelenül, valóságos őrültségben hullámzik, — elárulva, eladva az osztrákoknak, eladva az arisztokratáknak. Megtöltött ágyúk vannak kezüknél, égő kanóczokkal, s Bouillének előcsapata ott áll, harmincz lépésnyire a város kapujától. Parancs és rend nem találtatik ezen őrült, gyulékony tömegben, a mely vak, füstölgő dühében ott forrong és hullámzik; a mely nem akarja kinyitni a kaput, midőn arra felhivják, s azt mondja, hogy hamarabb megnyitja az ágyú torkát. — Ne lőjjetek, barátim, vagy csak az én testemen keresztül! — kiáltja a hős ifjú Desilles, a *du Roi* ezred fiatal kapitánya, karjai közé fogván az öldöklő gépet és ott tartva azt. A Château-Vieuxbeli svájcziak, nyers erővel, káromkodás és fenyegetések közt, lerántják a hős ifjat, a ki rettenthetlenül s még hangosabb káromkodás közt, odaül a gyújtó lyukra. Még hangosabb káromkodás és egyre növekvő lárma mellett, — s fájdalom, hangos durranása mellett előbb csak egy s azután más három puskának, melyek tartalmukat az ő testébe fészkelik be s ő lehull a porba — és egy

ilyen lármás pillanat őrültségében az égő kanóczot a serpenyőhöz viszik: s azután a kartácstöltés egyetlen menydörgő kirobbanásával, mintegy ötvenet Bouillé előőrsei közül elsöpörnek lábáról.

Végzetes dolog! Az első puskalövés szikrája ezen ágyúlövést, ilyen halált hozó tüzet gyújtott meg; s most minden izzó-tüzes őrültség, a pokol emésztő lángolása. Bouillé előcsapata őrdögi dühvel tör keresztül a Stanislaus kapun; tűzseprővel tisztára elsöpri a lázadókat, kit halálba, kit rejtekhelyekre és pinczékbe, a honnat ismét a lázadó elem folytatja a tüzelést. A sor-ezredek hallják ezt kint a mezőn, s ismét vissza rohannak a legközelebbi kapun át; Bouillé vágtat be, félőrülten, de senki sem hallgat rá: — s most Nancyban, mint ama végzetes nagy teremben a Nibelungoknál, „ádáz és rettenetes öldöklés" támadt.

A legsiralmasabb kép: az iszonyatos, czéltalan őrültségnek olyan jelenete, a minőt az ég haragja ritkán enged meg az emberek közt. A pinczéből és a padlásszobából s a keresztutczák sarkairól mindkétfelől, Château-Vieux és a patriotismus folytonosan tüzelnek a gyilkos és hazafiatlan tüzelőkre. Itt egy kékruhás nemzetőr-kapitány, golyóktól átlyuggatva, az ember alig tudja, hogy melyik részen küzdött, azt kéri, hogy fektessék a zászlókra, hogy ott haljon meg: amott egy honleány (neve elveszett, a tett fönmaradt) a Château-Vieuxre kiált, hogy ne süsse el a másik ágyút, sőt egy veder vizet

is önt rá, minthogy a kiáltás nem használ.*) Te harczolj; te ne harczolj; s te ki ellen harczolj! Ha a zaj képes volna felkölteni a régen meghaltakat, a burgundi merész Károly felébredhetne rotundája alatt: soha, mióta ő dühében tombolva a sirgödörbe hullott s elveszté életét és a gyémántot, itt ilyen zaj nem hallatszott.

Némelyek számitása szerint háromezren feküsznek legyilkolva, vérükben; a Château-Vieux fele lelőve, a nélkül, hogy haditörvényszékre lett volna szükség. A Mestre-de-Camp lovassága vagy ellenségeiké, keveset tehet. A Régiment du Roi ott maradt laktanyáján s ott szivdobogás közt várakozik· Bouillé, felfegyverezve a törvény rettentő hatalmával, s a szerencse is kedvezvén neki, végre diadalmaskodik. Két órai vérengzés után behatolt a nagy négyszögtérig, rettenthetetlenül, bár negyven tiszt és ötszáz ember elvesztének árán; a Château-Vieux szétszórt maradványai buvóhelyet keresnek. A Régiment du Roi, melynek heve meglehetősen lehűlt, kész letenni fegyverét, s kész „elvonulni egy óranegyed alatt.“ Sőt ezen szegény, hevüket vesztett emberek „kiséretet“ kérnek, a melylyel elvonuljanak s azt meg is kapják, bár ezerre megy számuk s harmincz golyólövege van minden embernek! A nap még nem ment le, midőn a béke, mely megjöhetett volna vér nélkül, megérkezett véresen; a lázadó ezredek útban vannak, tele gyászszal, fájdalommal, a nekik kijelölt három úton; s Nancyban nők és férfiak si-

*) Deux Amis, V. 268.

ralma hallatszik, a zokogás és árvaság hangja; a város siratja az ő halottait, kik nem ébrednek föl többé. Az utczák üresek, legfölebb a győzedelmes őrjáratok kopognak végig rajtok.

Igy ragadta ki Bouillét a szerencse, mely a bátraknak kedvez, mint maga mondja „haja szálainál fogva“ oly rettenetes veszélyből. Rettenthetetlen, gyémántkemény ember ez a Bouillé: — ha ő állott volna az öreg Broglie helyén, azokban a Bastille-napokban, minden másként ütött volna ki. Kiirtá a lázadást, s azzal együtt a mérhetetlen polgárháborút. Nem ingyen a mint láttuk; mindamellett olyan áron, melyet ő és az alkotmányos patriotismus olcsónak nevezhetnek. Sőt a mi magát, Bouillét illeti, ő később többszöri megtámadás által kényszeritve, hidegen kimondja, hogy a polgárháború leverése inkább saját egyéni hajlama ellen történt, és csak a kötelesség parancsoló katonai törvényének engedelmeskedett, midőn azt kiirtotta,*) — miután az egyetlen választás ilyen viszonyok közt a beláthatlan polgárháboru volt. Kényszeritve, amint mondók, többszöri támadás által! Valóban, a polgárháború mindig kaos; s minden életelemet rejtő kaoszból uj rend alakul szabadon: de micsoda hit ez, hogy minden uj rendek közt, melyek az embernek és az ő világegyetemének kaoszából és lehetőségéből képződhetnek: épen tizenhatodik Lajos és a két kamarás monarchia az, a mely képződni fog. Épen olyan, mintha valaki arra vállalkozik,

*) Bouillé, I. 175.

hogy mindig kettes számot vet a koczkán, mondjuk, ötszázszor egymás után, s *egyetlen* elhibázott vetés végzetes fogna lenni — Bouillére nézve. Inkább adj hálát az Égnek és a Szerencsének mindenha, te rettenthetetlen Bouillé, s a hibáztató felszóllalásokat, ereszd el füled mellett! A polgárháború, mely egyetemesen ott égett volna Francziaország fölött ezen pillanatban, vezethetett volna akár erre akár amarra az eredményre: azonban *eltiporni* az égést, akárhol találja azt valaki s akárhol tudja: ez minden időben kötelessége az embernek és a katonai főparancsnoknak.

De képzeljük csak el, hogy Párizsban, mely annyira izgatott állapotban és megoszolva volt, hogyan hatott a hír, midőn a folytonosan járókelő hirvivők sebes vágtatva ide megérkeztek ezekkel a különös újságokkal! Magas az örvendezés és mély a megbotránkozás. A fenséges nemzetgyülés, roppant többséggel, egész megindulással köszönetet szavaz Bouillénak: a király sajátkezű levele, minden loyalis, minden alkotmányos ember szava ugyanazon hangból szólanak. Ünnepélyes nemzeti gyászistentisztelet tartatik és énekeltetik a Mars mezőn, a Nancyban megölt törvényvédelmezőkért; Bailly, Lafayette és a nemzetőrök mind ott vannak, azon egynehány ember kivételével, kik az ünnepély ellen tiltakoztak. Van pompa és szertartás, püspöki ingek és háromszinű övek; a haza oltárán ott füstölögnek a cassolettek vagy tömjéntartók; a roppant Champ-de-Mars kerülete fekete gyászszövettel beaggatva, — a mely szövetnek az árán

és a többi költségen, — Marat azt hiszi — jobb lett volna kenyeret venni, ezekben a pénzszűk napokban, s azt odaadni az éhező, élő hazafiaknak.*) Másfelől az élő hazafiak és Saint-Antoine, mely utóbbinál láttuk, hogy boszúsan becsukta boltjait és más ilyeneket tett —; most mintegy „negyvenezernyi számban" összegyűlnek, s a köszönetet szavazó nemzetgyűlés ablakai alatt, hangos kiáltozással bosszút követelnek a legyilkolt testvérekért, ítéletet Bouillé fölött, s rögtöni elbocsátását a hadügyminiszter-Latour du Pinnek.

E dolgoknak hallatára és láttára, nem a hadügyminiszter Latour, hanem az „imádott miniszter" Necker látja jónak 1793. szeptember 3-án szép csendesen csaknem titokban visszavonulni, — némi ürügyül szolgálván neki „egészségének helyreállítása." El, haza, Svájczba a szülőföldre; nem ugy, a hogy legutóbb bejött; örül, hogy élve hazajuthat! Tizenöt hónappal ezelőtt lovasok kiséretében, trombiták és hadi kürtök harsogása mellett láttuk bevonulni; s most Arcis-sur-Aubenál, a mig kiséret nélkül és zaj nélkül utazik, a csőcselék és a városi hatóság letartóztatják mint szökevényt, közel vannak hozzá, hogy meggyilkolják mint árulót; a nemzetgyűlés, megkérdeztetvén a dolog felől, szabad elmenetelt ád neki, mint egy semmiségnek. Ilyen álhatatlan, a véletlen szelétől ideoda fuvalt valami ennek az alsó világnak lényege, azokra nézve, a kik sárházakban laknak;

*) Ami du Peuple (Hist. Parl. ubi supra.)

különösen forró vidékeken és meleg időkben, a legbüszkébb palotáknak, melyeket abból épitünk, szárnyuk támad, és szaharai homok-palotákká lesznek, temérdek oszlopban keringve a forgó szélben, s minket is a homokréteg alá temetnek!

Daczára a negyvenezer követelőnek, a nemzetgyülés megmarad a köszönetszavazás mellett, s a royalista Latour du Pin megmarad miniszternek. A negyvenezer összegyűl a legközelebbi nap, olyan zajjal mint szokott; Latour palotája felé hömpölyög; a bejárat lépcsőin ágyút talál, meggyújtott kanóczczal, s kénytelen elvonúlni onnat máshova, s megemészteni haragját vagy visszavezetni azt a vérbe.

Odaát Lotharingiában az alatt, a kiosztott puskák viselői, a Mestre-de-Camp és a du Roi főizgatói kijelöltettek az itéletre; — mindamellett soha sem fognak elitéltetni. Rövidebb az itélete Château-Vieuxnek. Château-Vieux, a svájczi törvénynél fogva, saját tisztjeiből alkotott haditörvényszéknek adatott át rögtöni itélet végett. Ez a haditörvényszék nagy rövidséggel, (alig pár óra alatt), felakasztatott közülök mintegy huszonhármat, jó magas akasztófára; mintegy hatvanat, lánczokra verve, gályára küldött, s igy, látszólag legalább, elvégezte az ügyet. A felakasztott emberek örökre megválnak a földtől; de a lánczok közül és a gályákról még lehet győzedelmes feltámadás. Feltámadása a lelánczolt gazembernek és félgazembernek is! A skót John Knoxról tudjuk, hogy mekkora világhős volt, mégis egykor ott ült egy franczia gálya eve-

zője mellett, mély és iszonyatos hallgatagságban húzván az evezőt a *Lore* vizén, sőt az ő Szüz Máriájokat, a helyett hogy megcsókolta volna, bele dobta a vizbe, mint egy festett fát vagy faszüzet, a ki természetesen tud úszni.*) Igy ti is, Château-Vieux emberei, evezzetek türelmesen, nem remény nélkül!

Nancyban pedig az arisztokráczia győzedelmesen, durván hajtja az ő diadalszekerét. Bouillé mindjárt másnap ismét eltávozott; az arisztokrata előljáróság, melynek most szabad keze van, ép oly kegyetlen, mint a minő gyáva volt előbb. A jakobin leánytársaság, mint az egész bajnak okozója, meggyalázva, elnyomva; a börtönökbe nem fér több ember; a megrabolt, levert patriotismus zugolódik, nem hangosan, de mélyen. Itt és a szomszéd városokban, Nancy utczáin szedett ellapult golyókat viselnek a gomblyukakban: golyókat, melyek ellapultak midőn halált vittek a patriotismusnak; az emberek most ruhájokon viselik, hogy állandó emlékeztető legyen a bosszúra. Szökevény lázadó katonák csatangolnak az erdőben, a puskát az utazó mellének szegezve kérnek alamizsnát. Az egész város csupa felfordultság, kölcsönös harag, komorság és kétségbeesés: — mignem a nemzetgyűlés biztosai megérkeznek, az alkotmányosság állandó, gyöngéd lángjával sziveikben, kik gyöngéden felemelik a letapodottat, gyöngéden lenyomják a nagyon felemelkedettet, helyreállitják a leánytársaságot, visszahivják a szöke-

*) Knox: History of the Reformation, I. f.

vény lázadókat s fokozatosan egyenlősitvén, minden módon igyekeznek simitani és enyhiteni. Egyfelől ilyen fokozatos, szelid egyenlősités, másfelől ünnepélyes temetési menetek, tömjén égetés, haditörvényszékek és a nemzet köszönete — mindaz meg van téve, a mit a hivatalos személyzet megtehet. A gomblyukakból elvetik majd a lapult golyókat; a fekete hamu helye, a mennyire lehet, ismét zöld leszen.

Ez a „nancyi ügy," a mint némelyek nevezik, „a nancyi mészárlás:" igazán szólva pedig, rútabb *visszája* azon háromszor áldott dárdák ünnepélyének, melynek szép szine olyan dicsőséges látványúl szolgált az istenek számára. A szép szin és annak visszája mindég oly közel vannak egymáshoz: az egyik juliusban volt, augusztusban a másik! A szinházak, London szinházai odaát, fényes kiállitással adják elő „a franczia nép szövetkezését" mint drámát; ez a nancyi, bár nem adatott elő a szinpadon, mégis elmondhatjuk róla, hogy több hónapon keresztül egyre játszották, sőt kisértetiesen megteszi útját, — minden franczia főben. Mert a róla szóló hir ijesztve szárnyalja át az egész Franczia-országot: mindenfelé a merre megy, a városban és a faluban, a clubteremben, a katonák ebédlőjében, a legszélső határokig, valamely képzeleti képét, még egyszer eljátszását állitván elő a dolognak, s mindannyiszor azon haragos, jelentésteljes állitás kiséretében: Igazságos volt, nem volt igazságos! Ebből veszekedések, párbajok származnak; elkeseredés, haszontalan feleselés: siettetve, növelve és erősebbé téve, a mi új

kitörés rejtve készen van számunkra.

Azonban, kicsiny vagy nagy áron, de a katonai zendülés le van csendesitve. A franczia hadsereg sem egyszerre, egyetemes őrjöngésben szét nem robbant, sem föl nem oszlattatott, ami véget vetett volna mindennek, s újra nem szervezteiett. Tartós betegségben kell kimúlnia, éveken keresztül, izenként; apróbb lázadásokkal, mint a bresti tengerészeké vagy az ahoz hasonlók, de a melyek nem mernek terjedni; boldogtalan, fegyelmetlen közkatonákkal; még boldogtalanabb royalista bajuszú tisztekkel, kik egyenként vagy csapatosan lóra ülnek és keresztül mennek a Rajnán;*) beteg elégedetlenség; beteg undor mindkét részen; a hadsereg haldoklóhoz hasonlit, semmiféle kötelességre nem alkalmas: — mignem majd egyszer, váratlan módon, a phoenix-madárhoz hasonlólag, hosszas kinlódás után meghal és ujjászületik egyszerre, és azután előlép mint erős, sőt mint erősebb és legerősebb.

A derék Bouilléra a sors eddigelé ennyi végezni valót bizott. S ezzel hadd tünjék el ismét a homályosságba; s Metzben és a földmivelő vidékeken szorgalmasan gyakorolva seregét, titkos diplomácziát űzve, egyik tervet a másikba szőve, hadd kisértsen halvány árnyékként mint előbb, reménye a royalismusnak.

*) Lásd: Dampmartin, I. 249. etc.

III. KÖNYV.

A TUILERIEK

I. FEJEZET.

Epimenides.

Mennyire igaz, hogy nincs semmi holt a világegyetemben: hogy a mit mi holtnak nevezünk, az csak megváltozott, a mennyiben erői visszaforditott rendben müködnek! „A falevélnek — mondja valaki — mely ott rothad a nedves földön, még mindig van ereje, különben hogyan volna képes *rothadni?*“ A mi egész mindenségünk nem más, mint az erőknek végetlen összetétele; ezerszeres, a nehézkedéstől fel a gondolat és akaratig; az ember szabadsága körülvéve a természet szükségessége által: a melyben soha egy pillanatra sem alszik semmi, hanem minden örökké éber és munkás. Olyan dolgot, a mely elszigetelve, tétlenül nyugszik, sehol sem fogsz találni; keresd bár akárhol, a gránit hegységtől fogva, mely lassan egyre alakul a teremtés ideje óta, az eltünő gőzfellegig, az élő emberig; a tettig, az embernek kimondott szaváig. A szó, melyet kimon-

dánk, a mint tudjuk, elrepül visszahozhatlanul; még inkább a tett, a mely el van követve. „Magok az istenek sem képesek — énekli Pindar — megsemmisitni a tettet, a mely el van követve.“ Nem; ez, ha egyszer meg van téve, örökre téve van; kidobva a végnélküli időbe; s akár sokáig látható, akár hamar elrejtőzött, örökké ott kell hatnia és növekednie, mint egy eltörölhetetlen új elemnek a dolgok végtelenségében. Avagy igazán, micsoda maga ez a dolgok végtelensége is, melyet az emberek világegyetemnek neveznek, hanem ha egy cselekvés, a cselekedetek és cselekvések összesége? Élő, készen adott összesége ezen háromnak, melyet a mathematikai számadás nem tud összegezni, nem képes táblájára vinni; mindamellett az összeg, a mint mondók, láthatólag oda van irva: Mindannak a mi tétetett, a mi tétetik, s a mi tétetni fog! Értsd meg ezt jól: a dolog, a melyet szemlélsz, az a dolog egy cselekedet; terméke és kifejezése a kifejtett erőnek; a dolgok mindensége csak végtelen hajtogatása a *cselekszik* igének. Beláthatatlan forrástengere az erőnek, a *tevőképességnek;* melyben az erő kanyarog és kering, hullámozva, sokágú folyással, összhangzatosan; széles, mint a Mérhetetlenség, mély mint az Örökkévalóság; szép és rettenetes, ember által nem felfogható: ez az, a mit az emberek Létnek és Világegyetemnek neveznek; ez az ezerszinű lángkép; fátyol és kijelentés együtt; olyan visszaverődött kép, a minőt ő, szegény szivében és agyvelejében festeni tud egy megnevezhetet-

len lakásról és hozzáférhetetlen világosságról. A tejút csilagcsoportjain túlról, korábbról a napok kezdeténél, ott hullámzik és gomolyog az, — *te körülötted,* sőt te is egy része vagy annak, a tér azon pontján, ahol most állasz, ebben a pillanatban, melyet a te órád ketyegése kimér.

Vagy pedig, eltekintve a transcendentalismustól, nem egyszerü közönséges igazság-e az, melyet a fejletlenebb lélek egyenesen alapigazságul elfogadhat, hogy az emberi dolgok egészben, folytonos mozgásban, hatásban és visszahatásban vannak, folytonosan előre hatva, egyik phasisból a másikba, megváltozhatatlan törvények szerint, előre meghatározott eredmények felé? Minő gyakran vagyunk kénytelenek mondani, és még sem tudjuk igazán szivünkre venni: A mag, a mely el van vetve, ki fog kelni! Ha meg volt a nyár lombos gazdagsága, meg lesz az ősz elhervadása is: ez igy van elrendelve, nem csak a magottermő mezőknél, hanem minden transactióban, intézkedésben, philosophiában, társadalomban, franczia forradalmakban: mind abban, a hol csak ember működik ezen az alsó világon. A kezdetben benne van a vég, s mindaz, a mi oda vezet; a mint a makkban benne van a tölgy és annak későbbi sorsa. Rettenetes komoly dolog ez, ha gondolnánk rá, — amit azonban szerencsétlenségünkre, s egyszersmind szerencsénkre, nem igen teszünk! Te ott elkezdhetsz valamit; a kezdet a te kezedben van és ott, azon a helyen; de hol lesz a vég és milyen lesz az,

és kinek a kezében? Minden növekszik, s megkeresi és kibirja a maga végzetét: s csak gondoljunk rá, hogy milyen sok dolog nő, mint az élőfák, akár veszszük *mi* figyelembe, akár nem. Ugy, hogy midőn valamely Epimenides, hosszan alvó Klaus Péter, vagy az ujabb idejü Rip van Winkle ismét felébred: egészen megváltozva fogja találni a világot. Az ő hét esztendei alvása alatt olyan sok megváltozott! Mindaz a mi itt kivülöttünk van, folyvást változik, a mig mi nem is gondolunk rá, sőt igen sok változik magunkban is. Az igazság, a mely még tegnap izgató problema volt, ma már hitté nőtt, a mely éget, hogy kinyilatkoztasd; holnap már az ellentmondások őrült fanatismussá keseriték el azt, az akadály pedig lenyomta beteg tehetetlenséggé, és sülyedőben van a kielégülés vagy a lemondás hallgatása felé. A ma, nem tegnap, sem az emberre, sem a dolgokra nézve. Tegnap a szerelmi eskü volt; ma következett a gyűlölet átka. Nem szándékosan; oh nem: de kénytelen volt jönni. Avagy az ifjuság arany sugárzása szándékosan változik-e az öreg kor halovány gyengeségeivé? — Rettenetes, hogyan vagyunk mi beburkolva, mélyen elmerülve az időnek titkába; s vagyunk az időnek fiai, alakitva és kiszőve az időből; s rajtunk és mindazon a mink van, vagy a mit látunk, vagy a mit teszünk, az vagyon felirva: ne pihenj, ne késlekedjél, siess előre végzeted felé!

Azonban forradalmi időszakokban, melyek a közönséges időktől főként *gyorsaságuk* által különböznek, a csodálatos hét alvó, a sok csoda

mellett, hamarébb is felébredhet; nem szükséges, hogy egy századig, vagy hét esztendeig aludjanak; gyakran nem kell nekik hét hónap sem. Képzeljük például, hogy valamely új Klaus Péter, ki ott ült azon szövetkezési nap ünnepélyén, lefeküdt, tegyük fel mindjárt Talleyrand áldása után; s úgy tartván, hogy *most már* minden jól van, jó lélekkel elaludt a haza oltárának faalkotmánya alatt: hogy ott ne huszonnégy esztendeig, hanem csak egy évig és egy napig aludjék. Az ágyuzás Nancyban, mely oly messze van, nem zavarja őt; sem a fekete szemfedők ott közel, sem az énekelt requiemek, jellövések, tömjéntartók, tolongás épen ott feje felett: egyik sem ezek közül, mert Péter valamennyit keresztül aluszsza. Alszik egy egész megforduló éven keresztül; 1790. julius 14-étől, 1791. julius 17-ig: hanem ezen utóbbi napon sem Klaus, sem a legmélyebben alvó Epimenides, csupán csak a halottak képesek tovább aludni: s igy a mi csodás Klaus Péterünk felébred. Micsoda szemekkel; oh Péter! A földnek és az égboltozatnak megvan a magok örvendező juliusi tekintete, s a Champ-de-Mars tarkállik az emberek sokaságától: azonban az örömkiáltás őrültek orditozásává, a rémület és bosszú kiáltásává lett; nem Talleyrand áldása hallatszik, vagy akármiféle áldás: hanem káromkodás, átkozódás és hangos siralom; az üdvlövések helyett kartácsgolyó; a tömjéntartók és a nyolczvanhárom kerület zászlajának lengése helyett: az egyetlenegy, vérengzést jelentő *Drapeau-Rouge* lobo-

gása. — Oh te együgyü Klaus! Az egyikben ott volt a másik; az egyik idő a másiknak *minusa*, ép úgy, a hogy Hannibál sziklát szétvető eczetje benne volt az édes új borban. Az az édes szövetkezés a múlt esztendőben történt; ez a keserves egymástmarás ugyanazon anyagból van, csakhogy idősebb a kiszabott napokkal.

Nem alszik semmiféle csodás Klaus vagy Epimenides ezekben a napokban; és mégis, nem tehetné-e meg sok ember, ha kellő homályossága és könnyüsége van hozzá, ugyanazt a csodát természetes uton; értjük, nyitott szemmel? Szemei vannak, de nem lát, kivéve azt, a mi az orra előtt van. Az ilyen ember a tekintet bizonyos csillogó élevenségével — mintha nemcsak látna, hanem keresztül látna, jár könnyedén, szorgalmasan, kötelességének körén belől; meg sem álmodva, hogy ne *az* legyen az egész világ: a minthogy valóban, a hol látásodnak vége van, nem *ott* kezdődik-e az üresség, s a világ vége világosan feltárul — te előtted? Minél fogva a mi eleven, csillogó tekintetű, szorgalmas hivatalos egyénünk (nevezzük őt például Lafayettenek), az egy év és egy nap multán hirtelen felriasztva a roppant zaj és csődület által: épen akkora csodálkozással bámul, mint a hogy Klaus Péter tette volna. Ilyen természetes csodát képes Lafayette véghez vinni, s valóban nem csak ő, hanem a legtöbb hivatalnok és nem hivatalnok s általában az egész franczia nép meg tudja azt tenni, s olykor-olykor felugrik, mint az elámult hét alvó, felébredvén; s felébredve nagyot bámulnak a

lármán, a melyet magok *csináltak*. Ilyen különös dolog, mondjuk, a Szabadság, beburkolva a szükségességbe; ilyen csodálatos alvajárás, — öntudatos vagy öntudatlan, szándékos vagy szándéktalan, az ember élete. Ha valahol a világon csodálkoztak rajta, hogy a szövetkezési eskü kartácslövéssé változott át: bizonyára mindenek közt a francziák voltak azok — ugyanazok, kik előbb esküdtek és azután lőttek — a kik legjobban csodálkoztak a dolgon.

Fájdalom, a bántalmaknak be kell következniök. A fenséges dárdák ünnepélye, a testvéri szeretet kiömlésével, mely ismeretlen dolog volt az aranykor óta, nem változtatott semmit a dolgokon. Az a csiklándozó tűz a huszonöt millió ember szivében az által nem lőn lehűtve, sőt most is forró, forróbb mint előbb volt. Az felemelé a parancs nyomását annyi millió lélekről; minden nyomást vagy megkötő törvényt, kivéve azt a melodramaticus szövetkezési esküt, melylyel maguk köték meg *magukat!* Mert a legrégibb időtől fogva a *Tenned kell* volt az ember létének föltétele, s jóléte és boldogsága az engedelmeskedésben állt. Jaj neki, ha — még a legvilágosabb szükségesség parancsára is — föllázadás, szétszaggató elszigeteltség, s a puszta *én akarom* lesz az ő törvénye. Azonban Jean Jacques evangelioma eljött, s annak első sacramentuma megünnepeltetett: a mint mondók, minden dolog mindegyre forróbb viszketegségbe jutott, és kénytelen haladni tovább a viszketeges forrongás-

ban, folytonosan változva, akár figyelünk rá, akár nem.

„Belefáradva az izetlenkedésbe", kapitány kapitány után nyergeli fel harczi paripáját vagy Rosinante igáslovát s fenyegetőzve a Rajnán túlra lovagol, mig végre mindnyájan által mentek. A polgári elem kivándorlása sem szünik; egyik Seigneur a másik után kénytelen hasonló módon ellovagolni vagy kocsin tovább állani, ösztönöztetve rá, sőt kényszeritve. Mert még magok a parasztok is megvetik, hogy nem mer saját rendjéhez csatlakozni és azokkal együtt harczolni."*) Avagy hogy tűrhesse el azt, hogy egy rokkát *(quenouille)* küldenek neki réztáblára festve, postán, vagy pedig fából, a maga valódiságában oda akasztják a kapu fölé: mintha ő nem is Herkules, hanem egy Omphalé volna? Ilyen czimert szorgalmasan küldözgetnek neki a Rajnán túlról, a mig ő is megembereli magát és megy, s keserű humorral egy másik *földes úr* is eltávozott, a nélkül, hogy a földet magával vitte volna. De mit beszélünk mi kapitányokról és kivándorló földesurakról? Nincs egyetlen haragos szó csak egyikén is azon huszonöt millió franczia nyelvnek, s nincs egyetlen haragos gondolat szivekben, a mely valami kis töredékét ne képezné a nagy harcznak. Adjunk össze sok egymás után jövő haragos szót, s előáll az öklözödés; adjuk össze az öklözödéseket, a folyvást mélyebben

*) Dampmartin, passim.

emésztő bánattal, a melyet hátrahagynak: s kész a zavargás és forradalom. Egyik tiszteletreméltó dolog a másik után veszti el a tiszteletet: a látható, anyagi elégésben kastély kastély után enyészik el; a szellemi, láthatatlan elégésben egyik tekintély a másik után. Zajjal és fénynyel, vagy zaj nélkül és észrevétlenül, a dolgoknak egy egész régi rendszere tűnik el darabonként: holnap keresed és nincs többé.

II. FEJEZET.

A virrasztó.

Aludjék a ki akar, ringatva magát a reményben, rövidlátóan, mint Lafayette, ki „mindég az elmult veszélyben látja a legutolsót, mely őt fenyegetheti“: az Idő nem alszik, sem az Időnek vetőföldje.

Amaz *új* dynastiának szent heroldjai, — értjük alatta a hatvan és egynéhány fölhivás-kiragasztót ólom jelvényükkel — nem alszanak. Ezek a csirizes fazékkal és keresztrúddal naponként új ruhába öltöztetik Párizs kőfalait, a szivárvány minden szineivel: felhatalmazott heroldoknak mondjuk őket, vagy valóban csaknem varázsló bűvészeknek, mert nincs olyan falra szánt hírlap, melyet ők felragasztanak, a mely meg ne győzne egy-két emberi lelket. A hírlapárulók kiabálnak az utczán, a balladaéneklők énekelnek; a hatalmas iour-

nalismus fúj és ordit valamennyi torkán keresztül, Párizsból Franciaország minden sarka felé, mint egy Aeolus-barlang, égőben tartva mindennemű tüzet.

Ilyen torok vagy hírlap, van, a mint felszámolták,*) mintegy százharminczhárom. Különböző szabásúak; Cheniertől, Gorsasetől, Camilletől kezdve le egész Maratig, le a most kezdő Hebertig a *Père Duchesne* apjáig; mindezek dolgoznak kemény argumentumok súlyával vagy eleven könnyű élczczel az „Ember jogai" mellett, mig Durosoy, Royou, Peltier, Sulleau, hasonlóképen vegyes taktikával, mely — elég sajátságos — még a profán paródiát is felölelé,**) ugyancsak fúnak az oltár és a trón érdekében, A mi Marat-t, a nép barátját illeti, az ő szava olyan, mint a bölömbikáé vagy a vizilóé az elhagyott mocsarakban; az emberektől nem látva, kegyetlen menydörgést bocsát ki torkán, megszűnés nélkül, ő egyedül: a méltatlankodását, a gyanúét, a gyógyithatatlan bánatét. A nép elpusztulás felé siet, közel van az éhenhaláshoz: „Kedves barátaim, — mondja nekik —; a ti szűkölködéstek nem a bűnnek vagy a dologtalanságnak gyümölcse; nektek jogotok van élni, ép úgy mint XVI. Lajosnak vagy a legboldogabb embernek ebben az országban. Melyik ember mondhatja, hogy neki joga van ebédelni, a midőn nektek nincs kenye-

*) Mercier, III. 163.
**) Hist. Parl. VII. 51.

retek?"*) Egyfelől nyomorba sülyedő nép: másfelől csupa nyomorult Sieur Motierek, áruló Riquetti Mirabeauk; fent a magas helyeken mindenütt csak árulókat, vagy pedig árnyékembereket s világcsalókat látsz, akármerre tekints. Embereket, a kik felcziczomázva, vigyorogva járnak, kedveltető beszéddel, kikefélt ruhában; belülről üresek; politikai világcsalók; tudományos, akadémiai világcsalók: valamennyien felebaráti indulattal egymás iránt, s a világcsaló közszellem egy nemével! Még maga a nagy Lavoisier sem kerülheti el, s nem egy a Negyven közül, ezen ráspolyos nyelv marását; melyből nem hiányzik a fanatikus őszinteség, s a mi különösebb, bizonyos nyers, harapó okosság. S azután „a háromezer játszó barlang", a mely Párizsban van; mocsarai a világ gaz népének; piszkos fészkei a csalás és kicsapongásnak, — a midőn pedig tiszta erkölcs nélkül a szabadság lehetetlen! Itt, ezekben a sátán barlangjaiban, a melyeket jól ismerünk és folytonosan meg is bélyegzünk a világ előtt, itt gyülnek össze és barátkoznak Sieur Motier *Mouchard*-jai, vampyr módra szivván egy olyan nép vérét, mely közel van az éhenhaláshoz. „O Peuple!" kiáltja gyakran, szivet szaggató hangon. Árulás, csalás, vérszopás, gazság, Dántól Bersebáig! Marat lelke beteg ettől a látványtól: de hol az orvosság? Állitsatok „nyolczszáz akasztófát" egymástól

*) Ami du Peuple, 306. sz. Lásd a többi kivonatokat Hist. Parl. VIII. 139—149, 428—433; IX. 85—93. etc.

kényelmes távolságra, s rajta, húzkodjátok fel őket, „Riquettit a legelsőre!“ Ez rövid receptje Maratnak, a nép barátjának.

Igy fú és üvölt a százharminczhárom torok: s úgy látszik, hogy még ez sem elegendő, mert vannak sötét szögletei Francziaországnak, a hová hírlapok nem juthattak el; s mindenütt „akkora étvágy van az ujság után ,a minő soha sem volt ebben az országban“. Ha a mozgékony Dampmartin engedély mellett haza akar menni Párizsból,*) nem tud tovább menni „a parasztok miatt, kik őt az országuton megállitják és elhalmozzák kérdésekkel“; a *Maître de Poste* nem ereszti ki addig a lovakat, mig az ember össze nem vész vele, mert folytonosan azt kérdezi: Mi ujság? Autunban, daczára a sötét éjnek és a „kemény fagynak“, minthogy most 1791. januárban vagyunk, semmi egyéb nem használ, hanem fel kell szednie az utazónak fáradt tagjait, összeszedni gondolatait, s „beszédet tartania a sokasághoz, egy a piaczra nyiló ablakból“. A beszéd röviden és egyszerüen hangzik: „Édes keresztyén felebarátaim, a nemzetgyülés, a mint én felfogom, *ezzel* foglalkozik; ezek s ezek a legfrisebb hirek:

> S most hadd hunyom be fáradt szememet,
> Engedjetek pihenni engemet.

A jó Dampmartin! De hát igazán, a nemzetek nem csodálatosan hivek-e nemzeti jellemükhöz,

*) Dampmartin, I. 184.

mely valóban vérükben van? Tizenkilenczszáz évvel ezelőtt, Julius Caesar, az ő gyors, biztos tekintetével meglátta és feljegyzé, hogyan tartóztatják fel a gallusok az embereket. „Szokásuk nekik, — mondja, — megállitani az utazókat, még kényszerités által is, s kikérdezgetni tőlük, a mit akármelyiköjök hallott, akármiféle dologról; városaikban a köznép körül fogja az átmenő kereskedőt, óhajtván hallani: mely tájakról jött, s micsoda dolgokkal ismerkedett ott meg. E hírek és mendemondák által felizgattatva, azonnal határozatot hoznak a legfontosabb dolgokban, szükségképen megbánják a következő pillanatban, hogy ezt tették, ilyen kétes állitások nyomán, s igen sok utazó csupa meséket mond nekik, hogy kedvüket keresse, és azután békén tovább megy.“*) Tizenkilenczszáz éve ennek; s a jó Dampmartin, fáradtan az utazástól, kemény fagyban, valószinüleg a csillagok és az olajmécs halvány világa mellett, még most is ott szónokol a vendéglő ablakában! E népet többé nem nevezik gallusoknak; *egészen braccatus*-sá lőn, nadrágot visel és elég változáson ment keresztül: bizonyos vad germán *frankok* jöttek pusztitva rájok, s hogy úgy szóljunk: hátukra ültek s ettől fogva folyvást rajtuk lovagoltak, tartva a zablát erősen, a maguk harczias, kemény módja szerint; mert hiszen a German, a mint neve is mutatja, nem más mint *Guerre*-man, olyan ember a ki *harczol* és hódit. S igy a népet, mint mondók, ma már franczióknak vagy franknak neve-

*) De bello gallico, lib. IV. 5.

zik, s mégis nem tünik-e ki, hogy a régi gallus vagy gäel-celta vér, a maga hevességével, tüzes gyors készségével s mindazon jóval és roszszal a mi annak tulajdona, mind e mai napig keveset változott?

Különben pedig azt mondanunk sem kell, hogy ilyen viszketeges zürzavarban a clubélet növekszik és terjed. A patriotismus anyja, mely a jakobinusok termében tartja üléseit, most már túlragyogja valamennyit, s a monarchicus-club szegény lunaris fényét csaknem végkialvásra juttatta. Ez, mondók, ott tündöklik valamennyi fölött, napsugaraktól, s még most nem pokoli villámfénytől övezve; tiszteletben a municipalis hatóság előtt, a mely tiszteletbe félelem is vegyül; tagjai közt Barnave, Lameth, Pétion, a nemzetgyülés tagjai közül, s a kinek legjobban örül: Robespierre. A Cordeliers-beliek pedig, Hébert, Vincent, s Momoro a könyvárus, hangosan panaszkodnak, hogy a zsarnok polgármester és Sieur Motier üldözik őket a törvény kegyetlen fegyverével, valószinüleg azzal a szándékkal, hogy az üldözés által elpusztittassanak. Már föntebb emlitők, hogy a jakobin anyatársaság hogyan bocsátja ki magából egyfelől a Cordeliers-clubot, másfelől a Feuillanst; a „Cordeliers" tiszta szine, vagy másodfokú destillatiója a jakobin patriotismusnak, mig a másik annak elvékonyult erejét vesztett fölerésztése: hogyan fogadja majd vissza az előbbit anyakebelére, s hogyan tépi szét az utóbbit semmivé; hogyan nemz és szül háromszáz leánytársaságot; hogyan neveli őket, levelez

velök, fárad és dolgozik folytonosan; hogyan bocsát szét magából a jakobinismus, a régi formában, organicus szálacskákat a zürzavarban és felbomlásban levő Francziaország legtávolabbi szögleteibe, ujra szervezvén azt: — tulajdonképen ez az időnek nagy ténye.

A heves alkotmányosság, s még inkább a royalismus, melyek saját clubjaikat mind pusztulni és bukni látják,ebben az eleven clubéletben, természetesen, mindinkább a gyökerét látják minden rossznak. Mindamellett ez a clubélet nem halál, sőt inkább új organisatio, és a halálból kikelő élet: igaz, hogy romboló a Réginek maradékaira nézve; de az Ujra nézve fontos, elengedhetetlen. Hogy az ember képes együtt munkálni és összeköttetésben lenni a másik emberrel: ebben van az ő csodálatos ereje. A patriotismus nem kénytelen többé siránkozni a kunyhóban és falun, mint pusztában kiáltott szó: elmehet a legközelebbi városba, s ott, a leánytársaság előtt szive nyilatkozatát értelmes szónoklattá, cselekedetté alakithatja át, vezetve dolgában maga a patriotismus anyja által. A constitutionalistáknak és hozzájuk hasonlóknak minden clubjok megbukik, egyik a másik után, mint sekély forrásviz: egyedül a jakobinismus hatott le a vizek mély, földalatti taváig; s ha csak *be nem dugják*, onnat folyhat bőségesen, folytonosan, mint egy ártézi kút. Mig a nagy mélység tartalma mind fel nem jött, s mindent elboritott az ár és minden viz alá merült, s Noéh özönvizénél nagyobb özönviz támadt.

Másfelől Claude Fauchet, készitvén elő az

emberiséget egy aranykorra, a mely láthatólag igen közel van, megnyitja az ő *Cercle Social*-ját a Palais Royal közelében, jegyzőkkel, egymásnak megfelelő osztályokkal és egyebekkel. Ez a *Te Deum* Fauchet, ugyanaz, a ki Franklin halálakor prédikált a *Halle-aux-blés*-nek azon roppant medicei rotundájában. Itt ő, ezen a télen, a sajtó és a dallamos társalgás által elterjeszti saját hirét a legszélsőbb városokig. „Tizezer tisztes egyén"-ből áll a hallgatóság, a kik hallgatják ezt a *„Procureur-Général de la Vérité*, az „Igazság" főügynökét, — a hogy maga nevezé magát, — az ő bölcs Condorcetjét vagy más ékesen szóló segitő társát. Ékesen szóló főügynök! Hogyan fujja ki magából, jól vagy rosszul, a mi érett vagy éretlen dolog van benne: s nem minden haszon nélkül magára nézve, minthogy az püspökséget szerez, habár csak alkotmányosat is. Fauchet folyékony nyelvü, erős tüdejü, egész szivü emberi lénynek bizonyul; sok folyékony anyag van benne, s valóban a jobbminőségüekből, a jog, természet, jóakarat és előhaladás felől; a mely folyékony anyag, hogy vajjon „pantheisticus"-e vagy fánk-theisticus, azt ma már csak a homályosabb elmék kérdik. Az izgó-mozgó Brissot már régóta szándékozott épen ilyen ujjáteremtő *Social Circlet* alkotni, sőt a ködös Babilonban meg is próbálta azt a „Newmanstreeten s az Oxfordstreeten", — hanem megbukott vele a mint némelyek mondják, mivel alattomban zsebredugta a pénzt. A végzet ugy rendelte, hogy ne Brissot, hanem Fau-

chet legyen a szerencsés ember, melyre azonban a nemeslelkü Brissot őszinte szivvel énekel egy fáshangu *Nunc Dominét.**) De „tizezer tisztes személy": mekkora kiterjedése van sok dolognak, nagyságuk arányához képest! Ez a *Cercle Social,* melynek tiszteletére Brissot őszinte fáshangon olyan *Nunc Dominét* énekel, micsoda ez? Szerencsétlenségre csak levegő és árnyék. A tiszta valóság, a mit ma benne találhatunk, legfölebb talán ez: hogy „az igazságnak egy főügynöke" egyszer testet öltött, mint Ádámnak fia ezen mi földünkön, habár csak hónapokra vagy pillanatokra is, és tizezer tisztes személy hallgatott rá, mielőtt a kaosz és az Éj őt benyelte volna.

Százharmincz párizsi hirlap; regeneráló társadalmi kör; szónoklat az anya- és leánytársaságokban, a vendéglők erkélyén, a kémény mellett, az ebédlőasztalnál, polemicus szónoklatok, a melyek igen gyakran párbajban végződnek! S vegyük még ehhez, mint a mély discordnak folytonosan búgó kiséretét, a munka kevés voltát és az eleség hiányát. A tél kemény és hideg; rongyos pék-queuek jelennek meg olykor-olykor, mint a nyomoruságnak fekete, foltos zászlói. Ez már a harmadik koplaló esztendő, a dicsőséges forradalomnak ezen új esztendeje. A gazdag ember, midőn ilyen nyomorúságos időszakban ebédre hivják, kénytelen

*) Lásd Brissot Patriote-Francais Newspaper; Fauchet, Bouche de Fer etc. (Kivonat a Hist. Parl. VIII. IX. stb.)

udvariasságból kenyerét a zsebében vinni: mit ebédel ekkor a szegény? S ezt a ti dicsőséges forradalmatok cselekedte, kiáltja az egyik. S a mi dicsőséges forradalmunk ravaszúl, lámpavasra méltó fekete lelkü árulók által *megrontatott*, hogy ezt cselekedje, kiáltja a másik. Ki képes lefesteni a roppant őrvényt, a melyben Franciaország, ezer felforgatott darabra szét-tépetve, kering? A czivódást, a mely minden franczia födél alatt, minden franczia szivben végbement; a beteg dolgokat, a melyek mondattak, tétettek, s a melyeknek egyetemes összege a franczia forradalom, nincs emberi nyelv, a mely elmondhatná. Sem a cselekvés törvényeit, a melyek ott müködnek látatlanul, azon roppant vak összefüggetlenség mélységeiben! Az ember bámulattal, s nem mérlegelve tekint a megmérhetetlenre, nem ismervén annak törvényeit; mindössze is az ismeretnek mindenkinél más fokozata szerint *látva*, az események micsoda új phásisait és eredményeit hozták létre azok törvényei. Franczia-ország olyan mint egy roppant galvanicus tömeg, a melyben mindennemü, a chemiailag galvanicusnál vagy villanyosnál sokkal különösebb természetü erők és anyagok vannak müködésben; positiv és negativ villanyt keltve fel egymásban; betöltve villanyossággal a ti leydeni palaczkotokat, — szám szerint huszonötmilliónyi nép! S a mint a palaczkok megtelnek, a szerint történik időről-időre, csekély mozditásra egy-egy explosio.

III. FEJEZET.

Karddal a kézben.

Mindamellett ilyen csodálatos alapon kell a törvénynek, királyságnak, tekintélynek, s mindannak, a mi még létezik a látható rendből, magát fentartania addig, a mig lehet. A magas nemzetgyülés, — mint a régi anarchia a négy elem azon vegyülékén, — ezen üté föl sátorát, befüggönyözve az egyenetlenség sötét végtelensége által; ingadozó, feneketlen mélységen nyugodva, s foglalkozva a bábeli nyelv gyakorlásával. Körülte az Idő, az Örökkévalóság és az Ür; s ő cselekszi a mit tud, a mi neki cselekednie adaték.

Ha még egyszer, bár kedvünk ellen, betekintünk, kevés épitőt találunk ott: a hiányos ígék alkotmányos elméletén törik magukat, kitartással, végnélküli félbenszakitások közt: Mirabeau a szószékről, nevének és geniusának sulyával, sok jakobinus erőszakosságot elhallgattat; mire ezek annál hangosabban beszélik ki magukat a jakobinusok termében, sőt ott élesen megleczkéztetik Mirabeaut is.*) Ennek az embernek az útja homályos, gyanús, nehéz: s ő azon társ nélkül halad. A tiszta patriotismus most már nem számitja őt választottjai közé; a tiszta royalismus iszonyodik tőle: mindamellett súlya a világ előtt roppant nagy. Hadd haladjon tovább, társ nélkül, nem ingadozva, a hová haladnia

*) Camille's Journal (Hist. Parl. IX. 366—85.)

kell — a míg napjai vannak, s az éj el nem érkezett.

Azonban a tiszta hazafi testvérek választott csapata kicsiny; számuk mintegy harminczra megy; ott ülnek a baloldal legtulsó csúcsán, elválasztva a világtól. Ott van az erényes Pétion; a megvesztegethetetlen Robespierre, szörnyen következetes, megvesztegethetetlen, vékony, keserü ember; ott a triumvirek: Barnave, Duport, Lameth, nagyok a beszédben, gondolatban és cselekedetben, mindenik a maga szakjában; a vékony, öreg Goupil de Prefeln: ezekre, s a kik ezek után mennek, kell a tiszta patriotismusnak támaszkodnia.

S ott látható ezek közt ülve, kiválva a harmincz közt, bár szava ritkán hallatszik, d'Orleans Fülöp is, homályos, füstös zavartságban, kire most már elmondhatjuk, hogy *eljutott* a Kaoszba! Kilátása van a helytartóságra és a régensségre együtt; sőt magában a gyülésben vita tárgyát képezi a trónöröklés, „azon esetben, ha a mostani ág ki találna halni; „s Fülöp az alatt, azt mondják, izgatottan, hallgatva sétált a folyósókon, mig ezt a fontos dolgot elintézték: de az egészből nem lett semmi, s Mirabeau ránézvén ez emberre és keresztül nézvén rajta, erős s lefordithatlan nyelven mondá: „*Ce j—f— ne vaut pas la peine qu'on se donne pour lui.*“ Nem lett biz abból semmi; s a közben, úgy mondják, Fülöpnek pénze elfogyott! Avagy megtagadhatott-e egy kis költséget a tehetséges hazafitól, ki csak épen annak volt hijával, midőn ő nála minden egyéb hiányzott csak ez nem?

Még csak egy röpiratot sem lehet kinyomatni pénz nélkül, sőt irni sem, a pénzen vásárolható táplálék nélkül. Pénz nélkül a legreményteljesebb tervező sem mozdulhat egy lépést is; az egyéni, hazafias vagy másnemü tervekhez mind pénz kell; mennyivel inkább a sokágú cselszövényekhez, melyek igazán a pénzből élnek, sárkányétvágygyal nyujtogatván nyakukat a pénz után: képesek herczegségeket fölemészteni. S igy mozgott tova Fülöp herczeg, az ő Silleryei és Laclosai, s az Éj egyéb támolygó fiai közt; központja a legcsodálatosabb felhős csoportnak, a melyből, mint gyakran mondjuk, a *Gyanakodásnak* epicai, természetfölötti nagy gépezete származott elő; és hogy *benne* az árulásnak, cselnek ártóan czélratörő vagy czélnélküli törekvéseknek, — micsoda különös elemei működtek és lakoztak: azt ma már semmi élő lénynek nincs hatalmában megismerni (kivéve annak elnöklő Geniusát, a Levegőországnak fejedelmét). Legvalószinübb Camille hozzávetése: hogy szegény Fülöp felszállott egy kis darabon, holmi árulási tervezgetésekben, mint a hogy régebben felszállt, egyikében a legkorábban készült léghajóknak; azonban megrémülve az új helyzettől, a melybe jutni kezde, csakhamar megforditá az irányzót és lejött, bolondabbúl mint a hogy felment! Természetfölötti gyanakodást teremteni: ez volt az ő szerepe a forradalmi eposzban. De most, ha elvesztette a készpénz bőség szarvát, mi egyéb elvesziteni valója volt még? Külső és belső vastag sötétségben kell neki keringenie és bukdácsolnia azon

szánalmas halált hozó elem közt, a boldogtalan embernek. Egyszer vagy kétszer még látni fogjuk őt a mint kiemelkedik; törekedvén kifelé abból a halálos elemből: hijában. Egy pillanatra, — de ez is az utolsó pillanat, — magasra szökken, vagy magasra löketik, világosságra, sőt az emlékezetesség bizonyos neméig — s azután elsülyed mindörökre!

A *Côté Droit* nem kevésbbé tartja magát, sőt most nagyobb lelkesedéssel mint valaha, bár a remény csaknem végkép elhagyta. A szivós Abbé Maury, midőn az ismeretlen vidéki royalista egészen elragadtatott köszönéssel rázza kezét, meggyőzhetetlen ércz fejét csendesen rázva válaszolja: „*Hélas, Monsieur,* mindaz, a mit én itt teszek, nem ér többet a *semminél!*" A lovagias Faussigny, ki ezen egyetlen alkalommal lesz láthatóvá a történelemben, nagy felindulásban a terem közepéig megy s ott azt kiáltja: „Csak egyetlen út van, a hogy azzal bánni lehet, s ez: karddal a kézben nekik menni azoknak az uraknak ott, *sabre à la main sur ces gaillards là,*"*) — értvén alatta a mi harmincz választottunkat a baloldal legtúlsó csúcsán! Mire azután dübörgés, lárma, vitatkozás, megbánás következik — és az egész dolog elpárolog. A dolgok egyenes összeférhetetlenség felé, s a hogy nevezik, szakadás felé közelednek. Faussignynek ez a merész, elméleti támadása 1790. augusztusában történt; a legközelebbi augusztus még nem lesz itt, midőn a hires kétszáz kilenczvenkettő, a royalismus választottjai, ün-

*) Moniteur, Séance du 21 Août, 1790.

nepélyesen és véglegesen kiválnak a pártoskodásba merült nemzetgyülésből, s ott hagyják lerázván saruikról a port.

Ezzel a kardotrántó dologgal összeköttetésben, még van egy másik dolog is, mely megérdemli a figyelmet. A párbajokról már egypárszor emlékeztünk: hogyan vivattak Franciaország minden részében megszámlálhatlan mennyiségü párbajok; s hogy vitatkozó férfiak és asztaltársak, elhajitván a boros poharat s az értelem és okoskodás fegyvereit, kün a mezőn állottak egymással szemben, kimért távolságra, hogy vérezve váljanak el egymástól; vagy talán *el se* váljanak, hanem egymás vasától felnyársalva ott essenek el, haragjuk és életük együtt véget érve, — s meghaljanak úgy, a hogy a bolondok meghalni szoktak. Régóta igy van már ez a dolog és még most is tart. Azonban most úgy látszik, mintha magában a magas nemzetgyülésben, az áruló royalismus kétségbeesésében új mesterséghez folyamodott volna: t. i. hogy a patriotismust rendszeres párbaj által elpusztitsa. Azon pártnak vasgyúró harczosai, „*spadassin*jai" járnak-kelnek kihivólag, s kibérelhetők igen csekély összegért. A journalismus sárga szeme tizenkét *spadassint látott,* kik épen most érkeztek meg Svájczból; s azonkivül jelentékeny számu orgyilkost, *nombre considérable d'assassins*", kik a karddal vivásban és a czéllövészetben gyakorolják magukat. Bármelyik hazafias követet ki lehet hivni, és ha egyszer vagy tizszer megmenekül is, szükségképen rákerül a sor, a mikor el kell esnie, s Franczia-

ország gyászt ölt miatta. Mennyi kihivás érkezett Mirabeauhoz, kivált mig a nép jogainak harczosa volt! Százával kapta a kihivásokat: melyekre ő, minthogy előbb az alkotmányt kell megcsinálni, s az ő ideje becses, most már csak bizonyos stereotyp formulával válaszol: „Uram, felirtam az ön nevét is sorozatomba; de figyelmeztetem, hogy az hosszú, és senkinek nem adok elsőséget.“

Azután az őszön nem történt-e párbaj Cazalès és Barnave között; a nyelvvel való vivás két főmestere most szemben állván, hogy pisztolylövést váltson egymással? Mert Cazalès a royalisták vezére, a kiket „feketéknek — *noirs* —“ neveznek, a szenvedély egy pillanatában azt mondá, hogy „a hazafiak csupa brigandok“, s midőn igy szólt, egy lángtekintetet vetett, vagy látszott vetni különösen Barnavera, ki hasonló tekintettel válaszolt rá, s az ügy elintézését a Bois-de-Boulogneba tette át. Barnave második lövése találta Cazalès *kalapját*. Elől álló sarka egy háromszegletes nemez kalapnak, a minőt akkor a halandók viseltek, elvette a golyó erejét, s nagyobb bajtól menté meg a szépalkatú homlokot egy kis ideiglenes karczolásnál. De minő könnyen történhetett volna a másik eset s Cazalès kalapja nem lett volna olyan jó! A patriotismus hangosan fölemeli szavát a párbajok ellen általában; kérelmezést nyujt be a magas nemzetgyüléshez, hogy az ilyen feudalis barbarismust tiltsa meg törvény által. Barbarismus és őrültség: mert vajjon meggyőz, vagy megtérit-e az egyetlen embert is, ha egy

pár latnyi ólmot lövünk a fején keresztül? Bizonyára nem. Barnave-ot a jakobin-clubban ölelésekkel, de egyszersmind feddéssel fogadták.

Mindezeket elméjében tartván, valamint arról is megemlékezvén Lameth Károly, hogy ő Amerikában inkább eszeveszett vakmerőségéről volt hires, a kinél nem annyira a szív nincs helyén, mint az ész, november tizenegyedik napján, igen csekély felindulással, egyszerüen visszautasitja valami artoisi fiatal gavallér kihivását, ki egyenesen csak azért jött fel: sőt először hidegen elfogadja a kihivást s azután épp oly hidegen megengedi két barátjának, hogy ott helyette megjelenjenek s a fiatal embert elszégyenitsék a dologtól, a mit azok sikeresen meg is tesznek. Igen nyugodt eljárás, a mely kielégiti a két barátot, Lamethet és a tüzes fiatal gavallért: minek folytán azt hihetné az ember, hogy ezzel az egész dolog el van csendesitve.

Azonban nem ugy. Midőn Lameth, alkonyat felé, törvényhozói kötelességének végzésére siet, a gyülésterem folyosóin royalista *brocardok* várnak rá: orrfintorgatással, piszszegéssel, egyenes sértegetéssel. Az emberi türelemnek megvannak a maga korlátjai: „Uram, — mondá Lameth, bizonyos Lautrechez fordulva, a ki puposhátu s igy a természettől nyomorék ember volt, de élesnyelvü és a legsötétebb szinü *feketék* közül való, — „uram, — ha ön olyan ember volna, a kivel vívni lehetne!“ — „Helytállok én!“ kiáltja a fia-

tal Castries herczeg. Lameth gyorsan mint a villámlás válaszolja: *Tout à l'heure,* tehát azonnal! S így, a mint az alkony árja mind sötétebbé válik a Bois-de Boulogneban, ott láthatunk két embert, oroszlán tekintettel, figyelő, harczi állásban, oldalt előre, jobb láb lép, topogva, hadonázva, stoccado és passado, hármas és négyes vágással, abban a szándékban, hogy egymást keresztül szúrják. Nézd, a tüzes Lameth a leggyilkosabb szándékkal, egész ereszúrja át, s felhasitja mélyen és hosszan, Castries az elől félre ugrik: Lameth csak a levegőt szúrja át, s felhasitja mélyen és hosszan, Castries kardja hegyén, saját kinyujtott jobb karját! Mire vérezés, elsápadás, a seborvos köteléke és a rendes formaságok közt kinyilatkoztatják, hogy a párbaj mindenkit kielégitőleg megtörtént.

Tehát ennek már soha sem lesz vége? A szeretett Lameth mély sebével fekszik, s nincs túl a veszélyen. A fekete, áruló arisztokraták megölik a nép védelmezőit; kivégzik nem okokkal, hanem tőrszúrásokkal. S azután a tizenkét spadassin Svájczból, és a jelentékeny számú orgyilkosok, kik a pisztolylövésben gyakorolják magukat? Igy elmélkedik és panaszolkodik a megsértett patriotismus, mindegyre mélyülő, mindegyre szélesedő felindulással, harminczhat órányi időn keresztül.

A harminczhat óra eltelvén, szombaton, 13-án új látvány tárul föl a párizsiak előtt: a Rue de Varennes és a szomszédjában fekvő Boulevard des Invalides tarka, hullámzó sokaság-

gal födve; a Castries-palota megbolondult, ördögök szállták meg: mindenik ablakból okádja ki „az ágyakat, ágyi ruhával és szőnyegekkel," finom munkáju ezüst és arany edényeket, tükröket, képeket, szobrokat, edénytartókat, ruhatartókat, s megszámlálhatatlan mennyiségü edényt és csecsebecsét, a nép folytonos éljenzése közt, a legkisebb lopás nélkül: mert ki volt adva a jelszó, hogy „a ki csak egy gombostűt ellop is, felakasztatik." Egy *plebiscitum* ez, vagyis a köznépnek formák nélkül hozott, a képrombolókéhoz hasonló határozata, a végrehajtás folyamában. A városi előljáróság reszketve tanácskozik, hogy vajjon kifüggeszsze-e a *Drapeau Rouget,* s kihirdesse-e a martialis törvényt; a nemzetgyülés egyik része hangosan siránkozik, s a másik alig képes elnyomni a tapsot; Abbé Maury nem tudja eldönteni, vajjon a romboló néptömeg negyvenezer-e vagy kétszázezer?

Küldöttségek, gyors hirnökök jönnek és mennek, mert a hely meglehetős távolban van, a folyamon túl. Lafayette és a nemzetőrök bár *Drapeau Rouge* nélkül, megindulnak látszólag nem nagy sietséggel. Sőt, miután megérkeztek a helyre, Lafayette levett kalappal köszönti őket, mielőtt rendeletet adott volna ki, hogy szuronyt szegezzenek. Mit használ mindez? A plebejusi „summás eljárású törvényszék", a hogy Camille nevezné őket tréfásan, elvégezte dolgát; s most előáll, kigombolt mellénynyel és kiforditott zsebekkel: csak dúlás volt és jogos bosszú, nem rablás. A két vi-

lágrész hőse kifogyhatatlan türelemmel fedd és tiltakozik; rábeszéléssel, — mint a szelid kényszerités egy nemével, de egyszersmind szegzett szuronyok segedelmével, szétoszlatja, lecsendesiti a tömeget, s másnap ismét olyan minden, mint rendesen szokott lenni.

Mindamellett, ezeket megfontolva, Castries herczeg méltán „írhat az elnöknek", méltán túlmehet a határokon, hogy ott csapatot gyűjtsön, vagy tegye azt, a mire képesség van benne. A royalismus végkép feladja a küzdelemnek ezen dulakvó eszközét, s a tizenkét *spadassin* visszatér Svájczba, — vagy épen álomországba az üveg kapun keresztül, a hol igazi hazájok van. Sőt Prudhomme kiadó fel van hatalmazva egy különös dolog közlésére: „Fel vagyunk hatalmazva — úgy mond a lassan mozgó nyomdász — annak közlésére, — hogy M. Boyer, a jó hazafiak előharczosa, ötven *spadassini-cide*-nek vagy vasgyúró-*ölő-nek* az élén áll. Czime: Passage du Bois de Boulogne, Faubourg St. Denis."*) Egyike a legcsodálatosabb intézményeknek ez a Boyer előharczos és az ő vasgyúró ölői! Kiknek szolgálatára azonban nincs szükség, miután a royalismus feladta a tőr-methodust, mint egészen gyakorlatiatlant.

*) Révolutions de Paris (Hist. Parl. VIII. 440.)

V. FEJEZET.

Futni vagy nem futni.

A tény az, hogy a royalismus látja, hogy szomorú válság felé sodródik, naponként közelebb közelebb. A Rajnán túlról az az állitás jutott el ide, hogy a király a maga palotájában nem szabad, és ezt a szegény király hivatalos szájjal tagadhatja, de szivében gyakran érzi igazságát. A papság polgári alkotmánya; hivataluktól megfosztó rendelet azok ellen, kik ennek ellenszegülnek: még ez utóbbira sem mondhatja, bár lelkiismerete csaknem fellázadt ellene, hogy nem, hanem két hónapi halogatás után aláirja ezt is. „Január 21-ike" volt, 1791-ben, hogy azt aláirta, szegény szivének bánatára; de micsoda ez egy *másik* január huszonegyedikéhez képest! Minek folytán lesznek dissidens, hivatalukból kihányt papok; némelyek szerint legyőzhetetlen martyrok, mások szerint gyógyithatatlan képmutató árulók. S igy eljöve a mit mi már egyszer megjósolánk: hogy a vallás által, vagy a vallásnak tettetése és visszhangja által, Franciaország egész kiterjedésében újra ketté szakittatik; complicáltabbá, keserübbé tevén valamennyi régi szakadást; s csak kegyetlen sebmetszés által lesz meggyógyitható La Vendéeban!

Boldogtalan királyság, boldogtalan fölség, örökös államfő, Représentant Héréditaire, vagy akárhogy nevezzük; a kitől sokat várnak, s a kinek mégis kevés adatott! Kékruhás nem-

zetőrök veszik körül a Tuileriest; élükön Lafayette, az elvékonyult alkotmányos pedáns; világos, vékony, hajthatatlan, mint a vékony jéggé változott viz, a kit a királyné szive nem tud szeretni. A nemzetgyülés, melynek sátra láttuk, hogy min nyugszik, ott ülésez a közelben folytonos zagyva beszéd közt. Kivülről nem hallatszik egyéb, mint nancyi forradalmak, a Castries-palota feldúlása, fölkelés, lázadás; zavargások északon és délen, Aixben, Douaiben, Béfortban, Usezben, Perpignanban, Nimesben, s a javithatatlan pápai Avignonban: folytonosan pattogó és szikrázó zavargások Francziaország egész felületén — bizonyitván, hogy mennyire villanyossá kezd az válni. És azután a szigorú tél; az éhező munkások *sztrájkjai,* s mindegyre csak a szükségnek ama mély hangja, alaphangja az összes hangzavarnak.

A királyi család terve, a mennyiben lehet mondani, hogy van neki határozott terve, még most is csak az, hogy meneküljenek a határok felé. Igazán az egyetlen terv, s ez is oly keveset igér! Menekülj Bouilléhez; övezd körül magad ágyúkkal, s azok mellé állitsd ama „negyvenezer meg nem rontott német katonát:" szólitsd fel a nemzetgyülést, hogy kövessen téged, szólitsd fel mindazt, a ki royalista, alkotmányos, pénzzel megnyerhető: oszlasd szét a többit, kartácscsal, ha szükség van rá. A jakobinizmus és a forradalom egyetlen szilaj jajkiáltással hadd repüljenek a végtelen semmiségbe, elhordatva kartácsgolyók ál-

tall Menydörögj végig Francziaországon ágyúk torkával: parancsolván és nem kérvén, hogy ez a felkelés szűnjék meg. És azután uralkodjatok a lehető legnagyobb alkotmányossággal, igazságot szolgáltatva, kegyelmet gyakorolva; pásztorai *levén* ezen éhező népnek s nem csupán nyirói és álpásztorai. Tegyétek meg mindezeket, ha meritek. S ha nem meritek, akkor, Isten nevében menjetek aludni: más becsületes választás nincs a számotokra.

Sőt talán ez lehető is volna, ha ember volna hozzá, a ki megtegye. Mert, ha a bábeli zűrzavarnak ilyen kifejezhetetlen őrvénykerengése (a minő ez a mi korunk), nem csendesíthető le ember által, csak idő és ember által: mégis az *ember* mérsékelheti paroxysmusait, egyensúlyozhatja és vezetheti azt, s magát föntarthatja elnyeletés nélkül annak tetején, — a mint sok ember és király cselekszi napjainkban. Sok lehető az embernek: az emberek engedelmeskednek egy másiknak, a ki *tud* és *bir*, s nevezik azt tiszteletteljesen birájoknak vagy királyoknak. Nem uralkodott-e Charlemagne? S bizony az ő uralkodása sem folyt el játszva, „négyezer szászt akasztatván fel a Weser hidja fölé" egyetlen rettenetes közbecsapással! Igy, hasonlóképen, ki tudja, hogy vajjon ezen szétszaggatott, fanaticus Francziaországban az igazi ember nem létezik-e? Egy olajszinarczú, hallgatag ember; jelenleg hadnagy a tüzérségnél, ki egykor mathematicát tanulmányozva, Brienneben ült? Ugyanaz, a ki reggelenként Dôlebà gyalogolt,

hogy ott nyomda-iveket javitson, s ott takarékosan megreggelizett M. Jolyval? Ez az ember épen ezekben a napokban ment el, oda, a hova az ő barátja a hires Paoli tábornok is ment, szülőföldjére, Corsicába, hogy ott meglássa a régi tájakat, s ha lehet tegyen valami jót a demokráczia érdekében.

A királyi család soha sem hajtja végre a menekülési tervet, mind a mellett soha sem adja fel azt; változékony remény közt élve, elhatározatlanúl, mig a sors nem határoz helyette. A legnagyobb titokban sűrű levélváltás folyik Bouilléval; van egy olyan terv is, mely többször felmerült, hogy a királyt vigyék Rouenbe:*) terv-terv után támad és merül el ismét, mint az *ignes fatui* rossz időben, a melyek nem vezetnek sehova sem. „Este tiz óra körül az örökös jog képviselője *partie quarrée*-ban együtt ül a királynéval, testvérével a Monsieur-vel és Madame-mal, *wisket* vagy whistet játszva. Campan ajtónálló titkolodzva belép, valami izenettel, a melyet maga is csak félig ért: hogy bizonyos Comte D'Inisdal izgatottan ott várakozik a külső előszobában; hogy a nemzetőrök parancsnoka, ki az őrség kapitánya ez éjjel, meg van nyerve; a postalovak készen, az egész út mentén; a nemesség egy része fegyverben, elszántan: beleegyezik-e ő felsége, hogy éjfél előtt elmenjenek? Mély hallgatás; Campan arra forditott füllel várakozik. „Hallotta felséged a mit Campan mon-

*) Hist. Parl. VII. 316; Bertrand-Moleville etc.

dotti? — kérdé a királyné. „Igen, hallottam," feleli a felség, és tovább játszik. „Csinos kis dal volt ezé a Campané" — emliti fel megint Monsieur, ki alkalomszerüleg ügyes élczelő volt: ő felsége még mindig felelet nélkül, tovább játsza a wisket. „Utoljára is, valamit kell mondani Campannak," jegyzé meg a királyné. „Mondja meg M. D'Inisdalnak," szólt végre a király, s a királyné különös nyomatékot fektetett a szóra, „hogy a király nem *egyezhet* bele, hogy erővel elvigyék." „Értem!" mondá D'Inisdal, megfordulva, s a megbántódás lángja elboritotta: „nekünk kell mindent koczkáztatnunk; rajtunk a felelősség, ha a vállalat nem sikerül"*) — s azzal eltünik, ő és az ő terve, mint a bolygótűz szokott. A királyné sokáig fönn volt azon az éjjel, ékszereit pakolva: azonban nem lett az egészből semmi; a megbántódás azon lángjában a bolygó-tűz elillant.

Kevés a remény mindezekben. Fájdalom, kivel meneküljünk? A mi loyalis *Gardes-du-Corps*-unk a nők felkelése óta fel van oszlatva; elmentek haza; sokan közülök elmentek a Rajnán túlra Coblentz és a számüzött herczegek felé. A derék Miomandre és a derék Tardivet, ez a két hű ember, éjjeli találkozás alkalmával ő felségeikkel, kikapták az ő *viaticumukat* aranyakban, s szivből jövő köszönetet a királyné ajkairól, bár „ő felsége a király, szerencsétlenségre, hátát a tűz felé for-

*) Campan, II. 105.

ditva állott és egy szót se szólt;"*) s ezek most végig ebédelik a megyéket, beszélvén hajszálon függött megmenekülésről és a felkelés iszonyairól. Szörnyű iszonyatosságok azok, de a melyeket még szörnyűbbek fognak elnyelni. Azonban, mindent összevéve, minő esés ez a versaillesi régi fényből! Itt ezekben a szegényes Tuilleriekben a nemzeti serfőző-parancsnok, az erőshangú Santerre, parádéz hivatalosan ő felsége a királyné széke mögött. A mi főméltóságaink mind oda vannak, túl a Rajnán: az udvar nem igen adhat most már semmit, legfölebb reményeket, de ezekért is magát az életet kell koczkára tenni. Homályos állású, lótó-futó emberek jönnek-mennek a hátsó lépcsőkön: mende-mondákkal, légbe rakott tervekkel, gyümölcstelen üres beszéddel. Fiatal royalisták a *Vaudeville*-szinházban „Coupletteket énekelnek," ha ugyan ez segit valamit. Nem különben meglehetős számú royalistát, szabadságon levő kapitányokat, felégetett Seigneurököt lehet találni „a Café de Valoisban s Mélott éttermében." Ezek ott magas loyalis kedvre tüzelik fel egymást; isznak a sansculottismus vesztére, olyan borral, a minőt ott kapni lehet; egymásnak most vett tőreiket mutogatják, melyek jobb szerkezetűek a réginél és megrendelésre készültek, s miután szóval sok mindent mertek: ebédelnek.**) Ezen helyeken, s ezen hónapokban történik, hogy a *sansculotte*

*) Campan, II. 199—21.
**) Dampmartin, II. 129.

jelző először alkalmaztatik a szűkölködő patriotizmusra; eddigelé csak *sanculotte* Gilbertünk volt, a szűkölködő poéta.*) Nincs neki nadrágja: igen siralmas hiány; a mely azonban, ha huszmillió ember osztozik benne, nagyobb hatásúvá lehet, mint a legtöbb birtok!

A közben, az üres beszédnek, légbe rakott terveknek, megrendelésre készült tőröknek ezen határozatlan, homályos tömkelegéből, az életnek és megfoghatóságnak egyetlen *punctum-saliense* válik ki: Mirabeau újja. Mirabeau és Franciaország királynéja találkoztak, s kölcsönös bizalommal váltak el egymástól! Különös dolog ez; titkos, mint a mysteriumok, de kétségbevonhatatlan. Mirabeau lóra ült valamelyik este, s nyugot felé lovagolt, kiséret nélkül, — hogy meglátogassa Clavière barátját, annak falusi lakában. Mielőtt Clavièrehez eljutott volna, a gondolkodó lovas félre csapott a Saint-Cloud kertjének egyik hátsó kapujához: valami D'Aremberg herczeg, vagy más ilyes volt ott, a ki őt bevezette; a királyné nem messze állt, a saint-cloudi kert legmagasabb kerek dombján — *rond point* —; Mirabeau látta a királyné arczát, beszélt vele, egyedül, az éjnek roppant sátra alatt. Minő találkozás; ránk nézve végzetes, titkos, minden kutatás után is, mint az istenek beszélgetése!**) A királyné őt „Mirabeaunak nevezte; másutt azt olvassuk, hogy ő — a királyné — „el volt bájolva általa", a szilaj, meg-

*) Mercier, Nouveau Paris, III. 204.
**) Campan, II. 17. f.

szelidült Titán által; a minthogy egyik tiszletreméltó tulajdona ennek a magas, szerencsétlen sorsú szivnek, hogy valahányszor egy magasabb adományú lélekkel, egy Mirabeauval, vagy akár egy Barnave-val vagy Dumouriezvel jött érintkezésbe, minden előítéletei daczára fölismerte és bizalommal közeledett hozzá. Magas, uralkodó szív; ösztönszerű vonzódással minden felé, a melynek valami magassága volt! „Önök nem ismerik a királynét," mondá Mirabeau egyszer bizalmasan; „az ő lelki ereje roppant, bátorságra nézve férfi."*) Tehát az éj sátra alatt, azon halom tetején, a királyné beszélt Mirabeauval; ez alattvalói hódolattal csókolta meg a királyné kezét, s mondá neki lelkesedéssel: „Asszonyom, a monarchia meg van mentve!" — Lehető-e ez? Az idegen hatalmak, titokban pupuhatolva, kedvező, bár óvatos választ adtak:**) Bouillé Metzben van, s kezénél negyvenezer megbizható német katona. Mirabeauval fő gyanánt, és Bouilléval kéz gyanánt, valóban lehet csinálni valamit — ha a sors bele nem avatkozik.

Azonban gondoljuk csak meg, hogy a royalismusnak, a mely ilyen dolgokon töri a fejét, a sötétségnek minő ezerszeres redőibe és takaróiba kell beburkolódznia. „Belépti jegyekkel" ellátott emberek vannak; lovagias tanácskozások, titkos tervelgetések. S gondoljuk meg azt is, hogy

*) Dumont, 211. l.

**) Correspondance Secréte (Hist. Parl. VIII. 169—73.)

vajjon, a tervkészitő royalismus, akárhogy beburkolódzék is, kikerülheti-e a patriotismus tekintetét? Hiúz-szemek, tízezrével vannak rászegezve, melyek a sötétben is látnak! A patriotismus sokat tud: ismeri a rendeletre készült tőröket, s meg tudja mutatni a boltokat; ismeri Sieur Motier *mouchardjainak* legióit; a belépti jegyeket és a fekete ruhás embereket, s hogy egyik menekülési terv hogyan követi a másikat — vagy legalább fel lehet tenni, hogy követi. Azután gondoljuk el csak a *Théâtre de Vaudeville*-ben dalolt coupletteket, vagy a mi még rosszabb, a bajuszos árulók suttogásait és jelentős integetéseit. Vegyük figyelembe másfelől a hangos vészkiáltást, mely a száz harmincz hirlapból jön, s Dionysius-fülét mind a negyvennyolcz kerületnek, a melyek éjjel és nappal ébren vannak.

A patriotismus sokat eltűr, de nem mindent. A *Café de Procope* követséget küldött hazafiakból, láthatólag az utczán végig, „hogy birják jobb útra a rossz journalistákat", a szájnak bizalmas szavai által: elég különös dolog ezt látni és hallani. A rossz journalisták megigérik, hogy megjavulnak, de azt nem cselekszik. A miniszterium megváltoztatását sürgető küldöttségek is nagy számmal voltak; Bailly polgármester még a Cordelierbeli Dantonnal is egyesült egy ilyen dologban: és sikert arattak. De mi lett a haszna? A világcsalóknak, a kik készakarva vagy kényszeritve azok, nemzetsége elfogyhatatlan; Duportail és Dutertre miniszterek meglehetősen úgy kezelik a dolgokat, a hogy

Latour-du-Pin és Cicé tevék. Igy kering ez a zavart világ.

Azonban ilyen viszonyok közt, ilyen megfejthetetlen, ellentmondó befolyások és látható tények által csapkodtatva jobbra-balra, a szegény szűkölködő franczia hazafi miben higyjen és mire támaszkodjék ezekben a boldogtalan napokban? Minden csupa bizonytalanság, kivéve azt, hogy ő nyomorult és szűkölködő; hogy egy dicsőséges forradalom, a világegyetem csodája, eddigelé sem kenyeret sem békét nem hozott, meg levén rontva árulók által, a kiket nehéz fölfedezni. Árulók által, kik sötétben laknak, láthatatlanul; — vagy csak pillanatokra láthatók, sáppadt, kétes fényű szürkületben, a mint lopva odább iramlanak. A természetfölötti gyanú még egyszer uralkodik az emberek lelke fölött.

„Senki sem kételkedhetik itt, — irja Carra, — az *Annales Patriotiques* szerkesztője, korán, február elsején —, az állandó, megátalkodott tervről, a melyet ez a nép itt ki akar vinni, hogy t. i. a királyt elszöktesse; vagy a cselfogások örökös egymást-fölváltásáról, a melylyel azt keresztülvinni igyekeznek.“ Nem azon, senki: s a patriotismus éber anyja két követet küldött leányához Versaillesba, hogy vizsgálják meg, hogyan állanak ott a dolgok. Nos, és ottan? a hazafias Carra irja tovább: „Ezen két követ jelentését mindannyian hallottuk saját füleinkkel a múlt szombaton. Ezek elmentek, más versailles-iakkal megnézni a király istállóit, s hasonlóképen az egykori *Gardes-du-Corps* istál-

lóit is, s ott mintegy hét-nyolczszáz lovat találtak, a melyek folyvást felnyergelve, zablával szájukban állnak ott, készen az indulásra bármely pillanatban. Ugyanazon követek továbbá láttak saját két szemükkel több királyi kocsit, melyekre az emberek épen akkor raktak fel sietősen nagy, jól megtömött podgyászos ládákat, „*vaches de cuir*" bőrbornyúkat; s a királyi czimerek az odalakon csaknem egészen eltörölve." Elég nagy jelentőségü fölfödözés! S egyszersmind „ugyanazon a napon, az egész *Maréchaussée* vagy lovasrendőrség összegyült, fegyverekkel, lovakkal és podgyászszal" — s azután ismét szétment. Ezek ki akarják vinni a királyt a határon, hogy igy Leopold császárnak és a német fejedelmeknek, kiknek csapatjai készen vannak, ürügyök legyen a kezdésre: „ez — teszi hozzá Carra — a rejtély nyitja": „ez az oka annak, hogy a mi szökevény arisztokratáink most embereket toborzanak a határokon, azt várván, hogy egyik közelebbi nap a végrehajtó főtisztviselő oda vitetik közéjök, s ők a polgárháborút elkezdhetik."*)

Ha ugyan előbb a végrehajtó főtisztviselőt, bepakkolva, mondjuk, egyikébe ezen bőrbornyúknak, biztosan ide lehetne szállitani! Azonban a legkülönösebb dolog valamennyi közt az, hogy a patriotismus, akár találomra csaholva, akár a természetfölötti éles szaglás bizonyos ösztöne által vezetve, most az egyszer *helyesen* csaholt; valamire és nem semmire. Bouillének

*) Carra hirlapja, febr. 1. 1791. (Hist. Parl. IX. 39.)

titkos levelezése, mely azóta nyilvánossá lőn, bizonyitja ezt.

Sőt az meg egyenesen eltagadhatatlan, mindenki által látható, hogy *Mesdames*, a király nénjei, lépéseket tesznek az elutazásra; útlevelet kérvén a miniszteriumtól, védlevelet a városi hatóságtól; a mely dologra Marat mindenkit int, hogy vigyázzon jól. Ezek kiviszik az aranyat magukkal, „ezek a vén *Béguinek*"; sőt el fogják vinni a kis trónörököst is, miután valami idegen gyermeket szereztek, hogy azt helyette itt hagyják!" Azon kivül őket, mint valami könnyü anyagot, feldobták, hogy megmutassák, hogyan fú a szél; a próba-papir-sárkánynak egy neme ők, a melyet felbocsátanak, hogy lássák, vajjon a nagy papirsárkány, a szökő király, mehet-e!

Ilyen nyugtalanitó körülmények közt a patriotismus nem feledkezik meg saját érdekeiről. A városi hatóság követséget küld a király hoz; a kerületek követséget küldenek a városi hatósághoz; nemsokára a nemzetgyülés is megmozdul. Az alatt im, február 19-én 1791-ben, Mesdames, egész titkon elhagyván Bellevuet és Versaillest, eltávoztak. Látszólag Róma felé, különben senki sem tudja hogy hova. Van királyi útlevelök, ellenjegyezve; s a mi még többet ér, alkalmas kiséretük. Morel falu hazafias polgármestere vagy helyettes polgármestere fel akarta őket tartóztatni: azonban az eleven Louis de Narbonne a kiséretből sebes vágtatva elmegy; visszatér harmincz dragonyossal, és őket győzedelmesen kivágja. S igy a szegény vén asszonyok mehetnek tovább, rémületére Franciaország-

nak és Párizsnak, melyek ideges izgékonysága a legfőbb fokra hágott. Avagy ki akadályozná más a szegény *Loquet* és *Graillet*, — kik annyira megöregedtek és ilyen váratlan körülmények közé jutottak, a midőn maga a pletykázás is, csupa rémületes és iszonyatos dolgokról szólván, nem lehet többé kedves a lélek előtt, s még csak egy orthodox gyóntatót sem kaphat békén az ember, — abban, hogy oda menjenek, a hova bárminemü vigasztalás reménye is viheti őket?

Igy hát ők mennek, a szegény öreg hölgyek, — s kemény sziv volna az, a mely nem sajnálkoznék rajtok: mennek, szivdobogás közt, dallamtalan, elfojtott sikoltozás közt: s mögöttük és mellettük mindkét oldalról az egész Franczia-ország, sikoltozva és károgva, hangos, el *nem* fojtott rémületben: ilyen kölcsönös gyanakodás van az emberek közt. Arnay le Ducnél, fele utján túl a határszélnek, a hazafias előljáróság és csőcselék ismét bátorságot vesz föltartóztatásukra: Narbonne Lajosnak most vissza kell vágtatnia Párizsba, s megkérdenie a nemzetgyülést. A nemzetgyülés, nem minden erőlködés nélkül, azt feleli, hogy a hölgyek mehetnek. Mire Párizs szokatlan izgatottságba jő, félig eszeveszetten kiáltozva. A Tuileries és környéke tömve van nőkkel és férfiakkal, a mig a nemzetgyülés ezt a kérdések kérdését vitatja; Lafayettet éjnek idején hivják elő, hogy őket oszlassa szét, s azután az utczákat kivilágitják. S ugyanekor Berthier parancsnok, az a Berthier, a ki előtt a nagy dolgok ismeretlenek, valóságos ostromzár alatt van Bellevueben, Versaillesban. Semmiféle

mesterkedés által nem tudta kivinni, hogy a hölgyek podgyásza, onnat az udvarból elindulhasson; felbőszült versaillesi asszonyok fogták körül roppant zsibajjal; saját emberei vagdalták el a kocsi köteleit; ő maga „visszavonult az épület belsejébe," jobb időkre várva.*)

Sőt ugyanazon órákban, a mig Mesdames, nagy nehezen kivágva Moretból a kard hegye által, gyorsan hajtatnak idegen ország felé, s még nem lőnek feltartóztatva Arnayban: felséges unokaöcscsük, a szegény Monsieur, Párizsban, saját palotájának pinczéibe bújt el, menedéket keresve; s a mint Montgaillard mondja, alig lehet rávenni, hogy ismét feljöjjön. Luxembourg palotáját lármázó tömeg veszi körül, elutazásának hirére; azonban midőn Monsieurt meglátják és szavát hallják: kukurikoló tömeggé lesznek, s éljenek közt kisérik Madame-ot és őt a Tuileriesbe.**) Az ideges izgatottságnak olyan állapota ez, a minőt kevés nemzet ismer.

V. FEJEZET.

A török napja.

Vagy ismét, mit jelent ez a látható javitgatása a Vincennes-várnak? Minthogy a többi börtönök tömve vannak foglyokkal, itt keresünk helyet az újaknak: ez a városi hatóság felelete. Mert a biróságok ilyen változása mellett, midőn a parlementek el vannak törölve, s épen

*) Campan, II. 132.
**) Montgaillard, II. 282; Deux Amis, VI. 1.

most állíttattak fel az új törvényszékek: a rabok száma nagyon felszaporodott. Nem is szólva arról, hogy a viszálykodás és clubélet ezen napjaiban a bántalmak és elfogatások a rendesnél sokkal számosabbak. Ez a hatósági indokolás nem eléggé kimagyarázza-e a tüneményt? Bizonyára Vincennes várának kijavitása a legártatlanabb dolog volt mindazon vállalatok közt, melyeket egy felvilágosult városi hatóság elkezdhetett.

Azonban nem igy tekinti a dolgot a szomszéd Saint-Antoine: az a Saint-Antoine, mely előtt már magok ezek a hegyes tornyocskák és szürke várbörtönök, olyan közel saját sötét lakásaihoz, botránkozás kövei. Avagy nem volt-e Vincennes egy neme a kisebb Bastillenak? A nagy Diderot és más philosophok meglakták azt, a nagy Mirabeau negyvenkét hónapig lakott benne, szörnyüséges napfogyatkozáskor. S most, midőn a régi Bastille táncztérré lőn (ha ugyan valakinek kedve volna tánczolni) s annak köveit kezdik bele épiteni a Pont Louis-Seizebe: ez a kis Bastille-féle haszontalanság most akarja-e felcziczomázni magát ujonnan vágott ablakokkal, s kiterjeszti zsarnoki szárnyait, fenyegetve a patriotismust? Hely kell a foglyoknak, s micsoda foglyoknak? D'Orleansnak, a fő hazafiakkal együtt, a szélső balon? Azt mondják, hogy egy földalatti folyosó vezet a Tuileriestől idáig. Ki tudja mit tervelhetnek? A csatornákkal és katakombákkal aláaknázott Párizs csodálatosan függ a mélység fölött; egyszer már fel is akarták vettetni — bár a lőport, midőn azt

keresni oda mentünk, eltávolitották. Annak a Tuileriesnek, a mely eladta magát Ausztriának és Coblenznek, nem szabad földalatti folyosójának lenni. A melyből egy szép napon nem bújhat-e elő Coblenz és Ausztria, s ágyúinak torkából nem menydörögheti-e *(foudroyer)* a hazafias Saint-Antoinet rommá és hamuvá.

Igy elmélkedik Saint-Antoinenak éjbe borult lelke, a mint kora tavaszszal a köténves munkásokat a vártornyokon dolgozni látja. A hivatalosan szóló városi hatóság, s Sieur Motier az ő *mouchardjainak* légiójával, egyáltalában nem érdemlik meg, hogy bizzunk bennök. Hiszen csak a hazafias Santerre lenne a parancsnok! De a nagyhangú serfőző csupán a mi csapataink parancsnoka: ezekből a titkokból ő semmit sem ért; semmit sem tud megfejteni, bár talán gyanit sokat. S igy a munka halad tovább; s a megszomoritott, éjbe merült Saint-Antoine kalapácsok csattogását hallja, s levegőben függő köveket lát.*)

Saint-Antoine szétszórta az első nagy Bastillet; meghátráljon-e ezen Bastille-féle haszontalanság előtt? Barátim, hátha mi is dárdát, puskát és nagy kalapácsot ragadnánk, s segitenénk magunkon? Nincs gyorsabb orvosság ennél, sem oly biztos. Február 28-ik napján Saint-Antoine kirukkol, mint már gyakran tevé; s látszólag igen kevés fölösleges zavargással megindul keletnek, azon vincennesi szűrós szálka felé. A tekintély komoly szavával — minthogy semmi szükség

*) Montgaillard, II. 285.

nincs a dulakodásra és kiáltozásra — Saint-Antoine az érdekletteknek tudtul adja, hogy az ő czélja: ezen gyanús erősséget egyenlővé tenni az ország földjének színével. Hijában tiltakoznak, tűzzel: az nem használ semmit. A külső kapu kinyilik; a felvonó hidak leesnek; az ablakvasak a nagy kalapács által beverve, kihullanak, s vasból fonott zsacskókká lesznek; egész zápora hullik a butorzatnak, kőtömegeknek, házfedő cserepeknek, kaoticus csörgéssel és recsegéssel, a mint a rombolás zúditja le őket. S most gyors hirnökök rohannak az izgalomban levő utczákon keresztül, figyelmeztetni Lafayettet s a központi és kerületi hatóságokat; a hir fülébe mondja a nemzetgyülésnek, a királyi Tuileriesnek, s mindazoknak, kiket annak hallása érdekel: hogy Saint-Antoine talpon van; hogy Vincennes, s valószinüleg az ország utolsó fenmaradt intézménye leomlóban.*)

Fel tehát, gyorsan! Veresse meg Lafayette a dobokat és siessen kelet felé; mert ezek ismét rossz ujságok minden alkotmányos hazafira nézve. És ti, barátai, a royalismusnak, szedjétek elő megrendelésre készitett, javitott szerkezetü tőreiteket, tőrös botjaitokat, titkos fegyvereiteket és belépti jegyeiteket; s hátsó lépcsőkön és folyosókon át gyülekezzetek gyorsan a hatvan király utóda köré. Forrongás van odakint, valószinüleg D'Orleans és társai által szítva, a trón és az oltár felforgatására: azt mondják, hogy ő

*) Deux Amis, VI. 11—15; Hirlapok (Hist. Parl. IX. 111—17.)

felségét a királynét börtönbe vetik, elteszik az útból; mi lesz akkor ő felségéből a *királyból*? Agyag a sansculott fazekas kezében! Vagy nem lehetne-e menekülni épen ezen a napon, a derék nemesség hirtelen mind begyülne? A veszély fenyeget, a remény csalogat: az udvari kamarások, de Villequier és de Duras herczegek osztják a jegyeket, eresztik be a bekivánkozókat: a derék nemesség ugyancsak gyorsan gyülekszik. Ha valaha, most volna ideje „rajta ütni, karddal a kézben, azokon az urakon ott," csak eredményre vezethetne!

A két világrész hőse fehér harczmenén ül; kék ruhás nemzetőrök sietnek gyalog és lóháton kelet felé; Santerre a Saint-Antoine zászlóaljjal már ott van, — látszólag nem igen hajlandó akármit is tenni. Súlyosan megterhelt hőse két világrésznek, micsoda feladatok néznek itt rád! Ezen hazafias külvárosnak, melynek népe most mind ott van az utczán, gunyolódását, kihívó kötekedését nehéz eltürni; mosdatlan hazafiak goromba tréfát üznek az emberből; egyik mosdatlan hazafi „megfogja a tábornokot csizmájánál fogva," hogy lerántsa a lóról. S midőn Santerrenek parancsolva lőn, hogy tüzeljen, ez kitérőleg felelé: „ezek az emberek vették be a Bastillet" — s egyetlen puskaravasz sem billentetik meg. A vincennesi hatóság sem mer adni semmi bátoritáset s nem mer kiadni elfogatási parancsot; miért is a tábornok „a maga felelősségére" fogat el egynehány embert. Készség, ügyesség, határtalan türelem és feltaláló

bátorság által a fölkelést még egyszer vérontás nélkül le lehet csillapitani.

Azalatt Párizs többi része, kisebb vagy nagyobb érdeklődéssel a dolog iránt, végezheti mindennapi dolgát: mert hiszen mi egyéb ez a vincennesi ügy, mint egy kis forrongás, melyekből mostanában olyan sok van. A nemzetgyülés, igen viharos hangulatban, a kivándorlás ellen hozandó törvény fölött vitatkozik, Mirabeau hangosan kinyilatkoztatja: „Én előre is megesküszöm, hogy nem fogok annak engedelmeskedni.“ Mirabeau ma gyakran áll a szószéken; végnélküli akadályok tartják fogva kivülről: de bent a régi, megtörhetetlen erély. Mit tehet ezzel az emberrel zúgás és lárma, jobbról vagy balról, a ki mint egy Teneriffe vagy Atlas, megmozdithatatlan? Világos gondolattal fejében, erős bassus hangon, bár az kezdetben halk és bizonytalan, meghallgattatást kér, lecsendesiti az emberek zúgásának viharát: majd hangja emelkedik, lágyul; s csakhamar, győzedelmesen, az erőnek messze hangzó dallamosságáig száll fel, a mikor meghódit minden szivet; ragyás, dúlt arcza, melyet mintha a láng pörzsölt volna meg: tűztől fénylővé lesz és sugárzik: s az emberek még egyszer érzik ezen koldús időkben, hogy minő hatása és mindenhatósága van az ember szavának az emberek lelke fölött. „Győzedelmeskedni akarok, vagy szaggassanak szét“ — mondá egyszer. „Hallgasson el“ — kiáltja most erős parancsoló hangon, az erőnek uralkodói öntudatában, „hallgasson el az a harmincz hang, *Silence aux trente voix!*“ — s

Robespierre és a harmincz hang elnémulnak, s a törvény még egyszer úgy lesz meg, a hogy Mirabeau akarta.

Mennyire különböző ettől, ugyanezen pillanatokban, Lafayette tábornok utczai ékesszólása, küzdve erős hangú serfőzőkkel s egy nyelvtant nem értő Saint Antoinenal! S ismét mind a kettőtől nagyon különbözik a Café-de-Valois szónoklata, s ennek a belépti jegyekkel ellátott sokaságnak félig elfojtott zagyva beszéde, a kik most elözönlik a Tuileriek folyosóit. Ilyen dolgok létezhetnek együtt, egymás mellett, ugyanazon városban. Mennyivel inkább egy országban; egy bolygón, a hol annyi a szétágazás, — mindenik nap a végtelenségig nyujtja a szétágazásokat, de a melyek mindamellett adnak valami összefüggő egész terméket, habár az végtelenül parányi is!

Azonban akármiként légyen is ez a dolog, Lafayette megmentette Vincennest, s most utban van haza felé néhány tuczat elfogott rombolóval. A királyság még nincs megmentve — de valami különös veszélyben sincs. Azonban a királynak alkotmányos őrei, ezen régi *Gardes Francaises* vagy központi gránátosok előtt a belépti jegygyel ellátott embereknek ezen nagy mérvü tolongása mind inkább megfoghatatlanná lesz. Tehát ő felsége valóban Metzbe készül, s ezek az emberek magukkal fogják vinni, a pillanat nyomása alatt? Ez a Saint-Antoine-féle zavargás az áruló royalisták által lőn csinálva, hogy ürügyük legyen? Nyissátok ki szemeiteket ti központi gránátosok, kik itt

szolgálaton vagytok: jó soha sem származott a „feketébe öltözött emberektől.“ Hisz nézd, bő felső kabát, *rédingote* van rajtuk; némelyiken bőrös nadrág, hosszu száru csizmák — mint a kik készek lóra pattanni minden pillanatban. Aztán mi ez, a mi oly kihivólag szembe ötlik Chevalier de Court oldalán?*) Nagyon hasonlit valamely vágó vagy szuró eszköz markolatához. A chevalier ott settenkedik és jő, megy s a markolat még mindig ott kandikál ki bal zsebéből. „Megálljon, Monsieur!“ — egy központi gránátos megragadja; megragadja a tolakodó fegyvermarkolatot, s kihuzza azt az egész világ szeme láttára: az istenekre, valóságos tőr; vadász-kés, vagy akárminek nevezzétek; alkalmas arra, hogy a patriotismus vérében megfürödjék!

Igy járt Chevalier de Court kora reggel; volt zaj, voltak magyarázatok. S mit akar ez a folytonosan növekvő sokaság most este? Talán ők is tőrt rejtegetnek? Bizony, némi haragos szóváltás után őket is elkezdik fogdosni és kikutatni; minden fekete ruhás embert, daczára belépti jegyüknek, megfognak gallérjánál fogva és végig kutatnak. Botrányos dolog: mert a mint valami tőrt, tőrös botot, pisztolyt, vagy éppen csak egy füző-tűt találnak is nála, s azt lármás gúny közt elveszik tőle, a szerencsétlen fekete ruhás embert minden teketória nélkül lelöditják a lépcsőkön. S az, meglódulva, szégyenteljesen le is jut, feje tulságosan előre

*) Weber, I. 286.

járván; leszállása gyorsitva egy-egy lökéssel mindenik őrtől; sőt, a miként irva van, rájuk huznak, egyet csipnek rajtuk, s ösztönzik őket a *posteriori*, a mit nem illik megnevezni. Ilyen gyorsitott módon azután, nem tudva hogy melyik részével elől, lejut, mindenféle folyosókon keresztül, egyik fekete ruhás ember a másik után, a Tuileriek kertjébe. S fájdalom, a boszszus sokaság karjai közé, mely oda gyült és folytonosan gyülekszik az alkony óráiban, hogy lássa, mi történik ott, s hogy vajjon az ország fejét elragadják-e vagy nem? Boldogtalan fekete ruhás emberek; a kiket végre rajta csiptek a rendeletre készült tőrökön; rajta csipett „lovagjai a tőrnek!" Odabent az égő hajó, itt kint a mélységes tenger. Bent nincs számukra segedelem; ő felsége a király kitekintvén pillanatra benső szentélyeiből, hidegen parancsolja a látogatóknak, hogy „adják által fegyvereiket" s ismét bezárja az ajtót. Az átadott fegyverek egész halommal vannak; a tőrnek rajta csipett lovagjai mennek lefelé tarka-barkán, nem közönséges gyorsasággal; s mindenik lépcső alján a vegyes sokaság fogadja őket, tovább löki, üti, kergeti és szétszórja őket.*)

Ilyen látvány tárul föl Lafayette előtt az est homályában a mint visszatér, miután nehézségek közt győzedelmeskedett Vincennesnél: alig csendesité le a sansculotte Scyllát, ime az aristokrata Charybdis őrvényzik lábai előtt! A két világrész türelmes hőse csaknem kijön sod-

*) Hist. Parl. IX. 139—48.

rából. Nem tartja vissza, sőt sietteti a szaladó lovagokat, megszabaditja ugyan ezt vagy amazt az előkelőbb kergetett loyalis urat; de lehordja keserű szavakkal, minőket a pillanat diktált ajkára, s a minőket bizony, egyetlen szalonban sem bocsátanának meg. Szerencsétlen állapotú hős; hogy úgy szóljunk, a levegőben függve; gyülöletes fönt, a gazdag istenségek előtt, s gyülöletes lent, az éhező halandók szemében! De Villequier herczeg, a kamarás, olyan vastag szidást kap, ott az egész nép hallatára, hogy jónak látja előbb tisztázni magát a hirlapokban; s miután ott nem boldogult, túl menni a határokon, s elkezdeni a cselszövést Brüsselben.*) Lakása üresen fog állani, s a mint látni fogjuk, hasznosabb igy, mint mikor ő benne volt.

Igy menekülnek a tőr lovagjai, üldözve a hazafias emberek által, szégyenteljesen a sötétülő alkonyatban. Homályos, nyomorúságos vállalat; melyet a sötétség szült, s itt hal meg a sűrűdő alkonyban és homályosságban. S' ezen tömkeleg közepette világosan megláthat az olvasó egy alakot, a ki fut, hogy életét megmentse: Crispin-Catilina d'Espréménilt, — ott láthatja őt, utoljára, egy hiján. Még nincs három esztendeje, mikor ugyanezek a központi gránátosok, akkor még Gardes Françaises, szállitották őt a májusi reggel szürkületében a Calypso szigetek felé: s az óta ennyire jutottak. S most, a midőn megtaszigálva, leverve, a népszerü Pétion szabaditja meg, méltán mondhatja neki keserűen:

*) Montgaillard, II. 286.

„Uram, engem is hordott vállán a nép.“*) Olyan tény, a mely fölött a népszerű Pétion el mélkedhetik, ha kedve van hozzá.

Azonban szerencsére, egy és más uton, a gyorsan leszálló éj elfödi ezen szégyenletes „török napját“; s a lovagok, bár megütögetve s tépett gallérral és keserű szivvel, mégis hazajutnak szállásaikra. A kettős felkelés is le van csendesitve, s igen kevés vér folyt, alig több, mint egy-két ember orrából: Vincennes épen áll helyén, s javitható tovább; és sem az állam fejét el nem lopták, sem a királynét nem dugták börtönbe. Olyan nap volt ez, a melyet sokáig fognak emlegetni; magyarázgatni fogják hangos kaczagás és mély mormogás közt; a győzelem keserű gúnyolódásával és a leveretés keserű haragjával. A royalismus, mint rendesen, az egész dolgot D'Orleansnak és az anarchistáknak tulajdonitja, kiknek czéljuk volt a királyi fenség bántalmazása; a patriotismus, mint rendesen, a royalistáknak, sőt még az alkotmánypártiaknak is, kik el akarták vinni ő felségét Metzbe; s mi ismét, mint rendesen, a természetfölötti gyanakodásnak, s annak, hogy Phoebus Apollo az éjhez tette magát hasonlóvá.

Az olvasó pedig, az 1791-ik év februárjának ezen utolsó napján, a franczia társadalomnak egymással régóta ellenséges három elemét, egy egészen váratlan szinkörben, egymással sajátságos comico-tragicus összeütközésbe jutva szemlélhette, a mint egymásra hatottak és visszahatottak, nyilván mindenki szeme előtt. Az al-

*) Lásd: Mercier, II. 40, 202.

kotmányosság, a mint lecsendesiti egyfelől a sansculott zavargást Vincennesben, másfelől a royalista árulást a Tuileriesben, nagy ezen a napon és a többiek tetején áll. A mi a szegény royalismust illeti, a melyet olyan módon megtaszigáltak, s a mely ott hagyta tőrét egy rakásban, mit higyjen erről az ember? Mint a közmondás tartja, minden féregnek megvan a maga napja: meg *van*, meg volt, vagy meg lesz. Ez a nap jelenleg Lafayetteé és az alkotmányé. Mindamellett az éhség és a jakobinismus, mind fanatikusabbá válva, azért dolgoznak; ha majd egyszer igazán fanatikusakká lesznek, az ő napjok is elérkezik. Idáig Lafayette, mint valamely isteni tengerek ura, minden viharok közt felemelé komoly, ünnepélyes arczát: s a felső Aeolus fuvalmak visszaosonnak barlangjaikba, mint ostoba hivatlan szelek; a lábai alatt levő tenger hullámai, melyeket azok felkorbácsoltak, elcsendesednek. De ha majd, mint már gyakran említők, a tenger *alatti* titánszerü tűzerők elkezdenek működni, miután az oczeán ágya alulról keresztül *töretek*? Ha ezek Poseidon Lafayettet és az ő alkotmányát elszórják majd messzire, s a titánszerü fölkavarodásban a tenger az égboltozattal összekeveredik?

VI. FEJEZET.

Mirabeau.

Franczia ország szelleme naponként keserübbé, lázasabbá, betegebbé lesz; siet a szétbomlás válsága és az őrjöngés elé. A gyanakodás

elfogott minden szivet; az egymással harczban álló pártok most már nem vegyülhetnek; egymástól erősen elkülönitve állanak, s a fagyasztó rémület vagy a forró düh lázas állapotában néz egyik a másikra. Ellen-forradalom, török napja, Castries-féle párbajok; Mesdamesnak, Monsieurnek és a királyi családnak szökése! A journalismus mind erősebben kongatja a vészharangot. A negyvennyolcz kerület fenvirrasztó Dionysiusfüle oly lázas fogékonyságúvá lőn, különös fájdalmas rángatódzásba hozva az egész beteg testet, mint a hogy ilyen álmatlanság és betegség esetén a fül szokta tenni.

Miután a royalisták mondva csináltatott tőröket szereztek maguknak, s Sieur Motier semmivel sem jobb a deákné vásznánál: miért ne tartana készen a patriotismus is, még az éhező része is annak, dárdákat és ócska puskákat, arra az időre, ha a legrosszabb bekövetkeznék? Az üllők csengenek, ezen márczius hónap folytán, a dárdák kovácsolásától. Az alkotmányos városi hatóság kihirdeté a maga rendeletét, hogy az „activ" vagy fizető polgárokon kivül senkinek másnak nincs joga fegyvert tartani; azonban erre válaszul akkora vihara támad azonnal az elbámulásnak a clubok és kerületek kebeléből, hogy az alkotmányos rendelet, csaknem mindjárt másnap, kénytelen volt visszaosonni, s elpusztulni egy második javitott kiadás folytán.*) S igy a kalapácsolás folyik, mint minden, a mivel az összefüggésben van.

*) Ordonnance du 17 Mars 1791. (Hist. Parl. IX. 257.)

S jegyezzük meg azt is, hogy a baloldal legszélső csúcsa hogyan megy előre, ha nem is a gyűlésnek, de bizonyára a nemzetnek s különösen Párizsnak kegyében. Mert a kételynek ilyen egyetemes rémületében az a vélemény, a mely biztos maga felől, — a minthogy a legkorlátoltabb vélemény leghamarabb lehet ilyen — az lesz az, a mi köré a többi emberek csoportosúlnak. Nagy a *hit*, ha még oly vékony is az, s a kétkedő szivet fogolylyá teszi. A megvesztegethetlen Robespierre közvádlóvá választaték meg a mi új itélőszékeinkhez; s ugy hiszik, hogy az erényes Pétion feljuthat a polgármesterségre. A Cordelier-beli Danton, szintén győzedelmes többség által választva, ott ül a mi kerületi tanácsunkban, s ott tiszttársa Mirabeaunak. A megvesztegethetlen Robespierreről régen megmondták, hogy ő még sokra viheti, akármilyen alacsony, sovány halandó volt is: mert *kétely* nem lakozék benne.

Ilyen körülmények közt nem volna-e szükséges, hogy a királyság is hasonlóképen szünjék meg kételkedni, s kezdjen határozni és tenni? Folyvást kezében tartja azt a biztos tromf-kártyát: hogy elszökik Párizsból. A mely biztos kártyát, a mint látjuk, olykor-olykor megfogja, kihúzza, s ijesztgetve magasra emeli, de sohasem csapja az asztalra, hanem ismét visszadugja. Játszd ki azt a kártyát, óh királyi család! Ha még van számodra valami eshetőség, úgy látszik, hogy ez az, s bizonyára a legutolsó eshetőség: s minden óra kétségesebbé teszi azt. Fájdalom, úgy szeretnének szökni és nem

szökni; kiadni a kártyát és megtartani azt. A királyság, minden emberi hozzávetés szerint, nem fogja kiadni tromfját mindaddig, mig a honeurök egymásután el nem vesztek: s akkor már a tromfolás nem lesz egyéb, mint a játéknak hirtelen való bevégzése.

S ezen a ponton mindig egy prófétai természetü kérdés emeli fel fejét, a melyre most már bajos megfelelni. Tegyük fel, hogy Mirabeau, kivel a királyi család nagyban tanácskozik, mint első miniszterével, de a ki még nem vallhatja be magát törvényesen olyanúl, intézkedéseit *bevégezhette volna?* Mert intézkedései vannak, messze nyúló tervei, melyek töredékenként, csodálatosan ránk merednek a zűrzavaros sötétségben. Harmincz Departement kész loyalis feliratot intézni a trónhoz, előre elkészitett tartalommal: a királyt kiviszik Párizsból, de csak Compiégnebe és Rouenbe, Metzbe aligha, minthogy — a mi legfőbb — semmiféle emigrans csőcseléknek nem lesz keze ebben a dologban: a nemzetgyülés bele fog egyezni, a loyalis feliratok nyomása, ügyes bánás, Bouillé haderejе folytán, hogy hallgasson az okos szóra és kövesse a királyt.*) Tehát igy, ilyen *feltételek* közt kellett volna-e annak megtörténnie, hogy a jakobinismus és Mirabeau összeszoritsák egymást Hercules és Typhon-szerű párbajukban, a halál kikerülhetetlen lévén vagy az egyikre, vagy a másikra nézve? Maga a párbaj el van ha-

*) Lásd Fils Adoptif, VII. 1, 6; Dumont, 11, 12, 14. f.

tározva és bizonyos: de hogy minő feltételek közt, s még inkább, hogy minő eredménynyel, hiában próbáljuk kitalálni. Alaktalan sötétség minden: nem tudni, mi akar történni, s nem, hogy már mi történt. Az óriás Mirabeau sötétségben jár, mint mondók; társtalanul, kietlen útakon: hogy mik voltak az ő gondolatai ezen hónapok alatt, azt semmiféle életrajziró, sem a határozatlan *Fils Adoptif* nem fogja többé felderiteni.

Ránk nézve, midőn az ő sorsát akarjuk hozzávetőleg meghatározni, természetes, hogy az kétszeresen homályos marad. Itt van egy Herkules-szerű férfi; s vele élethalálra menő párbajban egyik szörny a másik után. A kivándorolt nemesség visszatér, karddal oldalán, dicsekedve feltot nem szenvedett loyalitásával; leszállva a levegőből mint Hárpia-csapat, kegyetlenséggel, aljas ragadozási vágygyal. Lent a földön politikai és vallásos anarchiának typhona, száz fejét, vagy mondjuk, huszonöt millió fejét nyujtogatva; kiterjedett, mint Francziaország felülete; dühös, mint az őrület; erős a maga éhségében. Ezekkel kell a Sárkányölőnek folytonosan harczot vivnia, pihenést nem remélve.

A mi a királyt illeti, ő, mint rendesen, kaméleonszerűleg változik, színt és czélt cserélve környezetének szine szerint: nem alkalmas semmiféle királyi czélra. Mirabeau talán csak egyetlen királyi személyben, a királynéban bizhat meg. Lehető, hogy ezen ember nagysága, a kinek van gyakorlata a kedvkeresésben, szeptevésben, és a megnyerő egyenes föllépésben, a

legjogosabb varázslattal elbüvölé a fogékony királynét, s azt magához csatolá. E nőnek van bátorsága minden nemes merész tettre; van szeme és szive: Therésia leányának lelke van benne. „*Faut-il donc.* Ugy kell-e hát lennie — irja szenvedélylyel fitestvérének — hogy én, azzal a vérrel, a melyből származtam, azokkal az érzésekkel, a melyek bennem vannak, ilyen lények közt legyek kénytelen élni és meghalni?“ *) Fájdalom, ugy van, szegény herczegnő, „Ő az egyetlen *férfi*, — mint Mirabeau megjegyzé, a király környezetében.“ Egy más férfi felől Mirabeau még erősebben tisztában van, s ez ő maga. Ebben vannak segélyforrásai, legyenek azok elegendők vagy nem elegendők.

A jóslás szemei előtt homályosnak, nagyszerünek látszik az a jövendő. Állandó harcz, életre-halálra; zűrzavar felülről és alulról; előttünk csupa zavart sötétség, csak itt-ott tör keresztül rajta a világosságnak egy-egy halvány sugara. S e sugaraknál egy királyt látunk, a ki talán félre tesznek az utból; nem beretválják meg a fejét — a tonsura mostanában kimenti a divatból; hanem mondjuk, hogy elküldik valahová, csinos évi jövedelemmel s egy készlet lakatos szerszámmal. Látunk egy királynét s egy trónörököst, Regenst és kiskorú uralkodót; királynét „harczi mén hátán ülve“ a csaták zajában, s hangzik a „*Moriamur pro rege nostro.*“ „Jöhet ilyen nap“ — irja Mirabeau.

Csaták zaja, külső és belső harczok, zür-

*) Fils Adoptif, ubi supra.

zavar felülről és alulról: ilyen környezetben látja a jóslás szeme Mirabeau grófot, mint egy második de Retz bibornokot, a mint iszonyatosan küzdve föntartja magát; mindent föltaláló fővel, mindent merő szivvel, ha nem győzedelmesen is, de legyőzetlenül, a mig csak élet van benne. E küzdelem különös részleteit és végkimenetelét semmiféle prófétai szem nem képes többé kitalálni: a mint mondók, csupa felhő és viharos éjszaka az; s annak közepében, most láthatólag, a mint messze előre tör, majd teljes homályban dolgozva tovább, ott van Mirabeau, megtörhetlenül, küzdve, hogy a fellegek ura legyen! — Elmondhatni, hogy ha Mirabeau tovább él, Francziaország története s a világé is más lett volna. Továbbá, hogy ennek az embernek olyan mértékben szüksége lett volna, mint kevés embernek valaha, egész súlyára „a Merés művészetének, *Art d'Oser,*" melyet ő oly nagyra becsült, s hogy ő jobban gyakorolta és megmutatta volna azt, mint bárki az akkor élők közül. S végre, hogy az általa létre hozott eredmény valamely lényeg, s nem csupán egy formulának üres rámája lett volna olyan eredmény, a melyet szerethettetek volna vagy gyülölhettetek volna, de semmi esetre azt zárt ajakkal félre nem vethettétek s a feledékenység zugába nem lökhettétek volna. Csak Mirabeau még egy évig élhetett volna!

VII. FEJEZET.

Mirabeau halála.

Azonban Mirabeau ép ugy nem élhetett még egy esztendeig, a mint nem élhetett még ezer esztendeig. Az emberek esztendei meg vannak számlálva, s Mirabeau életregényének itt vége volt. Legyen az egyén fontos avagy nem fontos; emlegettessék a világtörténelemben néhány században, vagy ne tovább egy-két napnál: az mindegy az önkényes végzet előtt. Az izgatott, fáradságos élet terhe mellől a sápadt hirnök hallgatagon int magához: s a sok szálú érdekeket, terveket, franczia monarchiák megmentését, s mindazt, a mit kezében tart, kénytelen azonnal ott hagyni az ember, és menni. Akár a franczia monarchia megmentésében fáradozol, akár csizmákat fényesitesz a Pont Neufön! Az emberek legfontosabbika sem maradhat tovább; ha a világ története egy órán függene, az az óra nem fog megadatni. A miből valóban következik, hogy ezek a *ha ez igy lett volnák* nem egyebek üres beszédnél, s a világ története soha, semmiféle hatalomnál fogva nem lehetett az, a mivé készült, vagy a mi talán lehetett volna, vagy a minek kellett volna lennie: hanem egyszerüen és egészen ugy kellett volna lennie, a hogy *történt.*

Egy olyan életnek szilaj küzdelme és roncsolása elpusztitá Mirabeaunak óriás, kőszikla erejét. A szenvedély és láz, mely a szivet és az agyat tűzben tartja: az erőfeszitésnek, az izga-

tettségnak túlsága; mindennemü túlcsapongás: szakadatlan munka, csaknem hihetetlen menynyiségig! „Ha nem laktam volna együtt vele, — mondja Dumont —, soha sem tudtam volna, hogy mennyit képes az ember végezni egy nap alatt; micsoda dolgokat lehet elhelyezni tizenkét órai időközön belől. Egy nap ennek az embernek többet ért, mint egy hét vagy egy hónap másoknak; a dolgok tömege, a melyeket intézett, óriási vala; a tervezéstől a végrehajtásig egy pillanatot sem veszitett el.“ — „Monsieur le Comte,“ — mondá neki titkára egyszer, „az, a mit ön kiván, lehetetlen.“ — „Lehetetlen!“ — felelte rá, felugorva székéből. „*Ne me dites jamais ce bête de mot.* Soha se emlitse ön előttem ez ostoba szót.“*) S azután a társas lakomák; a nagy ebéd, melyet ád, mint a nemzetőrök parancsnoka, s mely „öt ezer forintba kerül“; meg aztán, fájdalom, „az operai szirének,“ mind az az édesség, mely ingerli az inyet: — minő úton rohan lefelé ez az ember! De hát nem állhat-e meg; nem szökhet-e el ezen viszonyok közül, hogy életét tovább nyujtsa? Nem! Ezen a Herkulesen Nessus-ing van; neki tombolnia és égnie kell, megszünés nélkül, a mig fel nem emésztetik. Az emberi erőnek, ha még olyan herkulesi is, megvan a maga mértéke. Hiradó sápadt árnyak villannak keresztül Mirabeau égő agyán, hirnökei a sápadt nyugalomnak. A mig ő ott, minden idegszálát megfeszitve, küzd és dolgozik a nagyravágyás és zürzavar

*) Dumont. 311. l.

azon tengerében: sötéten és csendesen jő a megintés, hogy ennek az eredménye rá nézve gyors halál leszen.

Januárban, mely rá nézve utolsó volt, ott lehetett látni, mint a nemzetgyülés elnökét; „nyaka körültekerve vászonruhával az esti ülésben:" vére beteges forróságban volt, szeme majd elsötétült, majd fény czikázott át rajta; kénytelen volt pióczákat rakatni fel a reggeli munka után, s most bekötött nyakkal elnököl. „Elváláskor — mondja Dumont — olyan felindulással ölelt meg, a minőt soha sem láttam nála: Meghalok, barátom; lassan emésztő tűz öl meg; talán soha sem találkozunk többé. Ha majd nem leszek, tudni fogják, hogy mit vesztettek bennem. A temérdek nyomor, a mit visszatarték, minden oldalról rá fog omlani Franczia-országra."*) A betegség hangosabban jelenti magát, de nem lehet rá hallgatni. Márczius 27-ik napján, a mint a gyülésbe menőben volt, kénytelen vala betérni de Lamarck barátjának házába, pihenés végett, az országut mellett, s ott feküdni egy óra hosszat, félig elájulva, egy kanapén. Mindamellett mégis elment az ülésre, mintegy magának a végzetnek daczára; nagy tűzzel és erős hangon beszélt öt különböző alkalommal; azután elhagyta a szószéket — örökre. Teljesen kimerülve kimegy a Tuleries-kertbe; mint rendesen, tömeg tolul hozzá, kérvényekkel, emlékiratokkal; „vigyél ki ezek közül!" — mondja barátjának, ki vele volt.

*) Dumont, 267. l.

És azután 1791. márcziusának utolsó napján, megszámlálhatatlan aggódó sokaság tölti be a Rue de la Chaussée d'Antint, szakadatlanul tudakozódva; bent abban a házban, melyen ma a 42-ik szám van, az agyonfáradt óriás lerogyva, haldokolva fekszik.*) Minden nemű és rendű sokaság tódul oda: minden rangból, a királytól a legalacsonyabb emberig! A király nyilvánosan kétszer küld oda naponként, hogyléte felől tudakozódni; azon kivül magánuton is; a nagy közönség részéről, nincs vége a tudakozódásnak. „Irott tudósitás adatik ki minden három órában", lemásoltatik és köröztetik, s végül kinyomatik. A nép magától felügyel a csendre; kocsinak nem szabad arra járni, hogy ott zörögjön: a tolongás sürü, mindamellett Mirabeau nővérét tiszteletteljesen megösmerik és utat nyitnak neki. A nép némán, nyomott szivvel áll; mindenki előtt ugy tetszik, mintha valami nagy csapás függne a levegőben: mintha Franczia-ország legutolsó férfia, aki még megtudott volna birkózni a bekövetkező zivatarral, feküdnék ott, kezet fogva a földfeletti hatalommal.

Az egész nép mély hallgatása, s virrasztó munkája Cabanisnak, az orvosnak és jó barátnak mind nem használ semmit: szombaton, április második napján, Mirabeau érzi, hogy a földi napoknak utolsója virradt fel rá, hogy ezen a napon el kell távoznia és megszünnie. Halála Titánszerű, a minő élete volt. Felragyogva még egyszer a küszöbön álló feloszlás tüzében, ezen

*) Fils Adoptif, VIII. 420—79.

ember lelke csupa láng és eleven szén, s olyan nyilatkozatokat tesz, melyekre sokáig fognak emlékezni. Szeretne élni, de belenyugszik a halálba, s nem száll perbe a kérlelhetetlennel. Beszéde szilaj és csodálatos: földöntúli phantasmák tánczolnak most, fáklyával, halotti tánczot, lelke körül; a lélek maga, tüzben ragyogva, mozdulatlanul néz előre, összeszedve magát a rettenetes órára! Olykor egy-egy fénysugár száll tőle a világra, a melyet elhagyni készül. „Én szivemben viszem a franczia monarchiának temetési énekét; s annak holt maradványain most majd a pártok megosztakoznak." Vagy ismét, midőn az ágyú-szót hallotta, szintén jellemzőleg mondá: „Tehát már temetik Achillest?" Nemkülönben midőn valamelyik barátja könnyitett fektén: „Igen, csak támogasd ezt a főt; vajha rád hagyhatnám!" Mert ez az ember úgy hal meg, a hogy élt: nagy önérzettel, öntudatával annak, hogy egy világ néz rá. Rábámul az ifju tavaszra, a mely rá nézve soha sem lesz nyárrá. Midőn a nap fölkelt, azt mondja: *Si ce n' est pas là Dieu, c'est du moins son cousin germain.*"*) A halál urrá lett a külső erőd felett; a beszélés képessége elveszett; egyedül a sziv fellegvára tartja még magát; a haldokló óriás, jelek által, szenvedélyesen papirt és pennát kér; leirja kivánatát, hogy ópiumot adjanak neki, hadd legyen vége a kínnak. A bá-

*) Fils Adoptif, VIII. 450 Journal de la maladie et de la mort de Mirabeau, par P. J. G. Cabanis (Paris, 1803.)

natos orvos fejét rázza; „*Dormir*, Aludni“ — irja megint, szenvedélyesen mutatva a szóra. Igy hal meg egy pogány óriás és Titán, vakon, félelem nélkül omolva le a nyugovó helyre. Reggel fél kilenczkor Doctor Pétit az ágy végénél állva mondja: „*Il ne souffre plus.*“ Szenvedésének és munkájának most már vége van.

Igen, úgy van, te hallgatag hazafias sokaság, s ti mind, Francziaország lakosai: ez az ember elvétetett tőletek. Hirtelen esett le, a nélkül, hogy hajlott volna, mig nem tört; mint a hogy egy torony ledől, hirtelen villám által sujtva. Szavát nem halljátok többé, vezényletét nem követitek. — A sokaság nehéz szivvel eloszlik, s terjeszti széjjel a szomorú hirt. Milyen megindító az emberek loyalitása uralkodó emberük iránt! Minden szinházat, nyilvános mulató helyet bezárnak; egyetlen mulató összejövetel se tartassék ezeken az éjeken, most nincs ideje a jó kedvnek; a nép benyomul a magán tánczmulatságok helyére, s komoran parancsolja, hogy hagyják abba. Ilyen tánczoló társaság csak kettő került napfényre, s ezek is félben hagyták a mulatságot. A szomoruság egyetemes: soha sem volt ebben a városban ekkora bánat egynek halála miatt; nem azon régi éjszaka óta, mikor XII. Lajos elköltözött, s a *Crieurs des Corps* rázták csengetyüiket s kiáltozák az utczákon végig: *Le bon roi Louis, père du peuple, est mort.* A jó Lajos király, a népnek atyja meghalt!“*) Most Mirabeau király

*) Hénault, Abrégé Chronologique, 429. l.

az elvesztett király, s igen kevés nagyitással elmondhatni, hogy az egész nép gyászolja őtet.

Három napon át tart a mély, messze terjedt kesergés; sirnak még a nemzetgyülésben is. Az utczák mind gyászban vannak; szónokok állanak a sarokköveken, körülöttük csendben a hallgatóság, s gyászbeszédet tartanak a halott fölött. Nehogy egyetlen kocsis is gyorsan hajtson, veszettül forgó kerekeivel, vagy akárhogy is próbáljon hajtani ezen tömegen keresztül! Könnyen megesik, hogy istrángjait elvagdalják s magát és a kocsiban ülőket mint javithatlan arisztokratákat, rövid úton a csatornába dobják. A kövön álló szónokok beszélnek, a hogy Isten tudniok adta; a sansculott nép, a maga durva lelkével, élesen figyel, — mint a hogy az emberek szoktak valamely halotti beszédre, vagy *sermonra,* a midőn az *valamit* jelentő szó, és nem mit sem jelentő hadarás. A Palais-Royal éttermében a szolga megjegyzi: „szép idő van, uram"; „Igen, barátom, — felel az öreg tudós; nagyon szép idő, de Mirabeau halott." A ballada-énekesek, rekedt hangon rhythmikus gyászdalokat énekelnek, melyeket fehér-szürke papirra nyomtatva, árulnak is, *soujával* darabját.*) Hanem a metszett, festett, faragott és irott arczképekből; az elogiumokból, visszaemlékezésekből, életrajzokból, sőt *vaudevillek*ből, drámákból és melodrámákból, még csak a ránk következő hónapokban lesz az igazi gaz-

*) Fils Adoptif, VIII. 1. 10. Hirlapok és kivonatok. Hist. Parl. 366—402.

dag aratás Francziaország minden vidékén, a melyek oly sűrűn bújnak elő, mint a tavasznak levelei. S hogy még a burlesquenek szinezése se hiányozzék, ott van Gobelnek püspöki *Mandement*-je, a tökfilkó Gobelé, a kit épen most tettek Párizs alkotmányos püspökévé. A mely mandementben a *Ca-ira* igen sajátságosan váltakozik a *Nomine Dominival*, s a közönség komoly arczczal fölhivatik, hogy „örvendezzen, a midőn kebelében egy olyan főpapi testületet bir, a melyet Mirabeau teremtett, a mely buzgó vallója az ő tanainak, hű követője az ő erényeinek.“*) Igy beszél és kodácsol sokszorosan Francziaország bánata, siratva, ártikuláltan és ártikulálatlanul, a hogy tudja, hogy egy uralkodó férfi tőle elragadtaték. A nemzetgyülésben, midőn nehéz kérdések fordulnak elő, minden szem „gépiesen azon hely felé fordul, a hol Mirabeau ült.“ — és nincs ott Mirabeau többé.

A gyász harmadik estéjén, április negyedikén, ünnepélyes köztemetés következik, olyan, a minőben elhunyt halandó ritkán részesült. A temetési menet egy mértföldnyi hosszúságra nyult; a gyászolók száma hozzávetőleg százezer lehetett. Minden háztető, minden ablak, lámpavas, faág rakva van nézőkkel. „Szomorúság ül minden arczon; igen sokan sirnak.“ A nemzetőrök kettős sorfalat képeznek; a nemzetgyülés egész testülete ott van; ott a jakobin társulat és a többi társulatok; a király miniszterei, az

*) Hist. Parl. IX. 405.

előljárók, s minden nevezetes ember, tartozzék a hazafiak vagy az arisztokraták közé. Ott láthatjuk Bouillét is, „kalapjával fején"; vagy talán inkább kalapja homlokára húzva, sok minden gondolatot rejtve el ott. A mértföldhosszú temetési menet, lassan kanyarogva, vallásos csendben vonul és halad a rézsút eső napsugarak mellett, mert öt óra van; a fekete tollak inognak; mély vallásos hallgatás a tömegnél: csak néha szólal meg a dobok elfátyolozott pörgése; csak néha hangzik fel a zenének vontatott, bánatos siralma, s szokatlan új zendülése a gyásztrombitának s az ércz-hangszerek kesergő-siralma, a temérdek ember szakadatlan, lassú zümmögése között. A Saint-Eustache templomban Cerutti tart gyászbeszédet; közben puskalövések történnek, melyekre „vakolat-darabok hullanak alá." Innét mennek tovább a Sainte-Geneviève templomba, melyet legfelsőbb rendeletből, ezen napok hatása alatt, a haza nagy embereinek Pantheonává, — *Aux Grands Hommes la Patrie reconnaissante* szenteltek föl. Alig hogy éjfélre vége lett a dolognak, s Mirabeaut ott hagyták sötét lakásában, mint első bérlőjét a haza Pantheonjának.

Még pedig, fájdalom, olyan bérlőjét, a ki csak kegyelemből lakik ott, s a kit ki fognak dobni. Mert a forrongás és gyors változás ezen napjaiban még a halottak porai sem nyughatnak békén. Voltaire csontjait nemsokára elviszik lopott sirjokból a Scellières apátságból egy éhsováran *lopó* sirba, Párizsban, szülő-városában; mindenféle halandók nagy menete és szónoklása

van ott; kocsik, nyolcz fehér ló által húzva; a lóhajtók classicai öltözetben, nagy mennyiségű szalag és fátyol! — bár az idő igen nedves.*) S a mint illik, Jean Jacques evangelistát is fel kell ásni Ermenonvilleből, s elszállitani pompa és megindulás közt a Haza Pantheonába.**) Őt és másokat is; a mig Mirabeau, mint mondók, kivettetik onnat s szerencsére nem lehet többé *visszahelyezni;* és most ottan nyugszik, felismerhetetlenül, hirtelen eltemetve az éj fátyla alatt, a Sainte-Catherine temető közepe táján, a Saint-Marceau külvárosban, a hol nem háborgatja többé senki.

Igy lobog ki, messze látszva, egy ember élete, és lesz hamuvá és *caput mortuummá,* ezen Világ-máglyán, a melyet „franczia forradalomnak" nevezünk: nem az első, mely ott fölemésztődött, s bizonyára nem is utolsó, az ezrek és milliók mellett! Egy ember, a ki „szétrombolt minden formulát;" ki ezen sajátságos időkben és körülmények közt hivatva érzé magát, hogy Titánszerüleg éljen és úgy is haljon meg. S miután ő, a maga részéről, szétrombolt minden formulát: melyik az a formula, bármilyen széles körű legyen is, mely igazán meg fogja mutatni az ő *plus*-át *és minus*-át, s megadja nekünk az ő tiszta értékét. Eddigelé ilyen formula nincs. Az erkölcsiség sok formája kárhoztatólag fog itélni ezen Mirabeau fölött; az az erkölcsiség, a mely

*) Moniteur, du 13. Juillet 1791.

**) Ibidem du 18. Septembre, 1794. Lásd tov. du 30. Août etc. 1791.

által ő megitéltethetik, még nem fejeződött ki emberi beszéd által. Mi újra csak ezt mondjuk róla: hogy ő valóság és nem látszó kép; élő fia a természetnek, a mi közös anyánknak; nem üres czifraság s a társadalmi convenientiák mozgó gépdarabja, mely nem fia senkinek, nem *testvére* senkinek. A mely kevés szóban hogy mekkora jelentés van, a komoly ember, — a ki szomorúan jár-kél ebben a világban, mely nagy részt „kitömött ruhákból" áll, a melyek értelem nélkül fecsegnek fülébe és vigyorognak rá, egész *kisértetiesen* a komoly lélekre nézve —, gondolkodhatik fölötte.

Az olyan emberek száma, kik élők ebben az értelemben, és szemeikkel látnak, nem nagy mostanság: sőt jó, ha magában ezen roppant franczia forradalomban, mindent kifejtő forrongásával, találunk valami hármat olyat. Találunk őrültségig felizgult halandókat; olyanokat, kik a legiszonyatosabb logikát hangoztatják; kik mellöket vetik a csaták fegyverei elé s nyakukat a guillotine alá: — s a kikről oly rosszúl esik elmondani, hogy még ezek is nagy részben gyárban készült formalitások; nem tények, hanem csak hallomások.

Tisztelet az erős embernek, ebben a korban, a ki lerázta magáról a hazug látszatot és valami. Mert hogy valaki *érdemes* legyen, arra bizonyára az első feltétel az, hogy *legyen*. Szűnjék meg az üres képmutatás, akármi történjék is azután, minden áron; mig a képmutatás meg nem szűnik, addig semmi egyéb nem kezdődhetik. Az emberi bűnösök közt, ebben a korban, — irja

a moralista —, csak egynek nem tudok megbocsátani: s ez a világ-csaló. Mint az isteni Dante énekli: „Egyaránt gyülöletes Isten előtt, és Isten ellenségei előtt."

„A Dio spiacente ed a' nemici sui!"

De a ki rokonszenvvel nézi, a mi első feltétele a belátásnak, ezt a félig elitélt Mirabeaut, azt fogja tapasztalni, hogy benne, mint egész egyéniségének alapja, *őszinteség és nagy,* szabad *komolyság* lakozék; sőt nevezhetjük azt *becsületességnek* is, mert ez az ember, az ő világos, átható tekintetével, mindenekelőtt azt látta meg, a mi *volt,* a mi tény gyanánt létezett, s szilaj szivével azt követte és nem mást. Minél fogva, akármely utakon vándorol és küzd elesve elég gyakran, mindig testvér-felebarátunk. Ne gyülöld őtet, nem gyülölheted! Keresztülragyogva olyan sár és korom-halmazon, most győzedelmesen tündökölve, de gyakrabban küzködve a sötétségben: magának a geniusnak fénye van ezen emberben; a mely még soha sem volt aljas vagy gyülöletes, a legrosszabb esetben is csak megsiratásra méltó, szánalommal vegyült szeretetreméltó. Azt mondják, hogy nagyravágyó volt, hogy miniszter akart lenni. Nagyon igaz. De nem ő volt-e az egyetlen ember Francziaországban, a ki valami jót képes volt tenni mint miniszter? Nem csupán hiúság; nem csupán büszkeség vitte: távol attól! A szeretetnek szilaj kitörései voltak ebben a nagy szivben; vad világitása annak és a szánalom gyöngéd harmata. S igy elsülyedve, bekeverve, eléktelenitve is el lehet róla mondani,

mint a hajdani Magdolnáról, hogy nagyon szeretett: atyját, a legszigorúbb vén, mogorva embert melegséggel, tisztelettel szereté.

Ám legyen, hogy tévedései, bukásai sokszorosak voltak, — a mint maga is gyakran siratá azt, könyek között.*) Fájdalom, minden ilyen ember élete már magában nem egy poétai tragoedia-e; összealkotva a sorsnak és saját hibáinak anyagából, *von Schicksal und eigene Schuld;* tele a szánalomnak és félelemnek elemeivel? Ezen felebarátunk ha nem epicus ránk nézve, akkor tragicus; ha nem nagy, akkor meszszeható; messzeható, képességeiben: világraszóló, végzetében. A kit a többi emberek, ilyenül elfogadván, hosszú időn keresztül emlegethetnek, s közel vonhatják magukhoz, hogy megvizsgálják és megismerjék: hogy az ő különböző nyelvükön szóljanak és énekeljenek felőle mindaddig, mig az igazi helyeset el nem mondották, s akkor az a formula, a melynél fogva őt meg *lehet* itélni, nem lesz többé felfedezetlen.

S itt egyszersmind a szilaj Gabriel Honoré kiesik történetünk szálai közül, tragicus búcsúvéttel. Ő már oda; a szilaj Riquetti vagy Arrighetti faj virága; a mely mintha ő benne, egyetlen utolsó erőfeszitéssel, legjavát kifejlésre hozta volna, s azután maga elpusztult, vagy lesülyedt azon színvonalra, a hol nem lehet többé különböztetni. A vén, mogorva Mirabeau Marquis, az ember-barát, nyugodtan alszik. A bailli Mirabeau, az érdemes nagybátya, rövid időn meg fog

*) Dumont, 287. l.

halni, elhagyatva, egyedül. Hordó-Mirabeau, ki már a Rajnán túl van, emigránsokból álló ezredének szerez elég boszuságot. „Hordó-Mirabeau, mondja egyik életirója, haragosan a Rajnántúlra ment és ott emigráns ezredeket gyakorolt be. Azonban a mint valamelyik reggel sátorában ült, bizonyosan savanyú gyomorral és keserű szivvel, tartarusi humorral elmélkedvén a dolgok fordulatán: valami kapitány és alsóbb tiszt bebocsáttatást kért hivatalos dologban. A kapitányt nem bocsátja be: ez ujra kéri a bebocsáttatást, ismét visszautasitják; a kapitány még sem tágit; mignem azután Hordó-Mirabeau Vicomte főparancsnok, fellángolva mint egy valóságos meggyuladt pálinkás hordó, kardot ragad és kibandukol, hogy hadd lássa ezt a tolakvó *canaillet* — azonban, fájdalom, egyenesen a tolakvó *canaille* kardja hegyének megy, ki az alatt ügyes gyorsasággal kivonta azt; s e sebben meghal, s a hirlapok *gutaütésről* és *szomorú véletlenről* tesznek jelentést.“ Igy halnak meg a Mirabeauk.

Uj Mirabeaukról nem hallani többé. A szilaj faj, mint mondók, kiveszett ezen legnagyobbjával. A mint az családoknál és fajoknál néha történni szokott; melyek, hosszú időn keresztül tartó, észre nem vett létezés után, egy egyénben kifejlésre hozzák quintessentiáját a bennök levő tulajdonoknak, s az, mint a család lángja, világhirű emberré leszen; a mely után megpihennek, mintha kimerültek volna, s a sceptrum más kezekbe kerül. A Mirabeauk választott utolsója meghalt; Francziaország választott férfija oda van. Ő volt az, ki a régi Francziaországot meg-

rengeté alapjaiban; s mintegy fél kezével tartá azt ott rogyóban, mind a mellett össze nem omolva. Mekkora dolgok függtek ezen egyetlen emberen! Olyan, mint egy hajó, a mely hirtelen összetörött, a rejtve levő kősziklákon, s most annyi sok minden úszik a határtalan vizeken, távol minden segitségtől.

IV. KÖNYV.

VARENNES.

I. FEJEZET.

A husvét Saint-Cloudban.

A franczia monarchiát tehát most már úgy tekinthetjük, mint a mely minden emberi valószinüség szerint el van veszve; a mely ezentúl vakságban és gyengeségben fog vergődni, miután az okos vezetés utolsó világát elveszté. S a mi még a segélyforrásból fönmaradt, azt szegény felségeik még jobban el fogják pusztitani, a bizonytalan kapkodás és ingadozásban. Mirabeau maga kénytelen volt panaszkodni, hogy csak fél bizalommal viseltettek iránta, s mindig volt valami tervök az ő tervén belől. Vajha rá hallgatva rég elszöktek volna vele Rouenbe vagy akárhova. Most mérhetetlenül kevesebb szerencsés eshetőséggel szökhetnek, a mely folyvást kevesbedni fog, egész az absolut zéróig. Határozz oh királyné; ez a szegény Lajos nem tud határozni semmit: hajtsd végre a szökési tervet, vagy legalább add fel azt teljesen. Elég volt már a

levelezés Bouillével, mit használnak a tanakodá. és feltételek, midőn körülöttetek minden a gya korlat tüzes tevékenységében van? A mesebeli paraszt ülve várja, mig a folyam lefoly; fájda lom, ez a tietek nem valami közönséges folyó hanem Nilusnak áradása; a hó egyre olvad a láthatatlan hegyeken; mig egyszer azután körü löttetek minden, s az a hely is, a hol ti ültök, el fog merülni.

Sok minden hí pedig a szökésre. A journalismus szava arra ösztönöz; a royalista hirlapok büszkén czélozva rá, mint valamely fenyegetésre; a hazafias hirlapok dühösen denunciálják, mint rémületes dolgot. Maga az anyatársaság arra ösztönöz, mely mind erősebb hangúvá lesz; oly erős hangúvá, hogy a mint megjósoltuk, Lafayettenek és a mérsékelt hazafiaknak csakhamar ki kell válni abból, s a Feuillansok társaságává alakulniok; a melyből nyilvános harcz támad, melynek győzedelme, bár sokáig kétségesnek látszék, végre is a *nem*-mérsékelt anyáé lesz. Továbbá a „török napja" óta azt is tapasztalhattuk, hogy a nemmérsékelt patriotismus egész nyiltan látja el magát fegyverekkel. Az oly polgárok, kiktől az „activ szereplés" meg van tagadva, a mely tréfásan bizonyos súlyú erszény megjelölésére használtatik, nem vehetnek kék egyenruhát s nem lehetnek nemzetőrök; azonban az ember nagyobb, mint a kék egyenruha; az ember, ha szükség van rá, képes harczolni sokféle ruhában, sőt még ruha nélkül is, mint sansculotte. És igy a dárdákat egyre kalapálják, a javított szerkezetű

kampós török akár készülnek „a nyugotindiai piacz számára", akár nem. Az emberek, megforditva téve a jót, ekéiket karddá kovácsolják. Avagy nem ülésez-e éjjel és nappal egy ausztriai bizottság, amint mi nevezzük, *Comité Autrichien*, a Tuileriesben? A patriotismus, a visio és gyanakodás segélyével igen jól tudja azt! Ha a király elszökik, nem következik-e azután arisztokrata-osztrák invasio; mészárlás; visszaállitása a feudalismusnak, s háború kivül és belül? Az emberek szivét szomoruság, őrültség fogta el.

A dissidens papok is elég zavart csinálnak. Kiűzetve egyházaikból, a hol helyöket a közönség által választott alkotmányos papok foglalták el, ezek a szerencsétlen emberek az apáczák zárdáiba és más ilyen menhelyekre vonulnak; s ott vasárnaponként, gyülekezetet szedvén össze alkotmányellenes egyénekből, kik egyszerre szörnyen vallásosakká lettek,*) istentiszteletet tartanak, ők legalább annak mondják, a maguk merev, ellenszegülő módja szerint, a patriotismus botránkozására. Dissidens papok, midőn a szentségeket viszik a haldoklókhoz, szinte óhajtani látszanak, hogy bárcsak legyilkolnák őket az utczán, a mely kegyben azonban a patriotismus nem fogja őket részesiteni. Azonban a vértanúságnak kisebbszerü koronáját megkapják: nem a legyilkolás vértanúságát, hanem az elpáholását. Az ilyen ellenszegülő istentiszteleti helyeken hazafias férfiak jelennek meg és hazafias asszonyok, erős mogyorófa vesszőkkel,

*) Toulongeon, I. 262.

melyeket alkalmazásba vesznek. Hunyd be szemeidet olvasó; ne lásd ezt a nyomorúságot, mely ennek a kornak kiváltságos tulajdona: vértanúságot őszinteség nélkül, csupa képmutatással és gyalázattal. Egy holt catholicus egyháznak nem engedik meg, hogy holtan feküdjék, hanem azt a legutálatosabb félig élő, félig holt állapotra galvanisálják; mely előtt az emberiesség jól teszi, ha behunyja szemeit. Mert a hazafias asszonyok két kézre fogják a mogyorófavesszőt, s a körülállók kaczagása közt ugyan csak gyorsan osztogatják az ütleget, a papok széles alfelére; s fájdalom, még az apáczák is kapnak belőle, előbb felhajtva az alsószoknyát, *cotillons retroussés!* A nemzetőrség megteszi, a mit tehet! Az előjáróság hivatkozik „a türelem elveire," a dissidenseknek átengedi istentiszteletre a theatinusok templomát s pártfogást igér nekik. Azonban mindennek semmi eredménye: a theatinusok templomának ajtaján ott terem egy falragasz, s annak tetejére akasztva, mint valamely consuli *fasces*, egy csomó vesszö! A türelem elvei hadd érjenek annyit, a mennyit érnek: azonban semmiféle dissidens ne imádkozzék ilyen ellenszegülő módon; *plebiscitum* tiltja meg azt, a mely bár nincs kimondva, mindamellett olyan, mint a médek és persák törvényei. Ellenszegülő dissidens papokat ne merjen házához befogadni senki; a Cordeliers club nyilvánosan vádolja a felséget magát, hogy ezt tevé.*)

*) Az 1791. áprilisi és juniusi hirlapok. (Hist. Parl. IX. 449. X. 217.)

Sok dolog ösztönöz a szökésre, de valószínűleg mindenek között legjobban az, hogy az immár lehetetlenné vált! Április 15-én köztudomássá tétetik, hogy miután ő felsége az utóbbi napokban sokat betegeskedett meghűlés folytán, a tavaszi időt néhány napig Saint-Cloudban szeretné élvezni. Künn, Saint-Cloudban ugy-e? Ott akarja ünnepelni husvétját, *Paquesját* vagy páska-ünnepét, ujjathuzó vagy alkotmányellenes dissidensekkel? Vagy talán inkább az van a fejében, hogy megugorjék Compiègnebe s onnan a határszélre? A mint, valóban, talán kivihető is volna, vagy egyszer az volt: mindössze két *chasseurt* véve kiséretül, a kiket könnyű megvesztegetni! Kellemes lehetőség ez a dolog, akár végre hajtjátok, akár nem. Azt beszélik, hogy harminczezer tőrös chevalier leselkedik ott az erdőben; — harminczezer, és leselkedik az erdőben; — mert az emberi képzelődés nem ismer korlátot. S most már ezek, hirtelen kirontva Lafayettere, milyen könnyen elrabolhatják az örökös államfőt, s mint a forgó szél, oda repülhetnek vele, a hova nekik tetszik! — Elég az hozzá, hogy jó lenne, ha a király nem mozdulna. Lafayette figyelmeztetve van és előre felfegyverkezett: de hát a koczkáztatás övé-e egyedül, vagy övé is és az egész Franciaországé?

A hétfő, április 18-ika itt van; a husvéti utazás Saint-Cloudba meg fog történni. A nemzetőrségnek kiadatott a rendelet; az első osztály, mint előcsapat, már el is indult, s valószínüleg megérkezett. Ő felségének *Maison-bou-*

cheja majd összetöri magát a sütés-főzésben Saint-Cloudban; a király ebédje nem sokára kész lesz. Egy óra körül a királyi hintó, hat pompás fekete lovával, a Carrousel-térre hajtat; előáll, hogy fölvegye a királyi terhet. Azonban hallga! a szomszéd Saint-Roch templom tornyában a harangok elkezdenek kongani. Csakugyan ellopták a királyt; csakugyan elmegy; vagy már el is ment? A Carrouselt nagy sokaság veszi körül; a királyi hintó még most is ott áll s ha Isten segit, ott is fog maradni!

Lafayette hadsegédeivel és szónoklatával megérkezik, áthatolva a tömegen. „*Taisez vous*" — felel neki tömeg — „a király nem fog elmenni!" Monsieur kihajol egyik felső ablakból: ezer torok orditja és kiáltja neki: „*Nous ne voulons pas, que le Roi parte.*" Ő felségeik felültek. Az ostor csattan; azonban húsz hazafi karja megragadta mind a nyolcz zablát: van lóágaskodás, kapkodás, lárma; de a kocsi meg se moczczan. Hiába szaladgál fel s alá Lafayette haragosan; hiába szónokol és vesződik: hazafiak a rémület szenvedélyével orditoznak a hintó körül; egy zajongó tengere az a dühödésbe átment hazafias rémületnek. Hát a királyi család el akar szökni Ausztria felé; mint egy égő rakéta röpülve a polgárháboru végnélküli égése felé? Az ég nevében, tartóztassátok fel ti hazafiak! Durva hangok szenvedélyesen szidalmazzák magát a királyi családot. Campan ajtónállót és más hozzá hasonló hivatalos személyeket, kik segélylyel vagy tanácscsal oda siettek, megfogják övüknél fogva, s ellöditják vagy forgatják őket,

összevissza, veszélyes módon, ugy hogy ő felsége a királyné kénytelen, egész felindulással, védelmükre kelni, a hintó ablakán keresztül.

A parancsszót nem lehet hallani, nem lehet neki engedelmeskedni; a nemzetőrök nem tudják, mit tegyenek. Központi gránátosok vannak ott az observatoire-zászlóaljból; nem szolgálatot végeznek; fájdalom, féllázadásban vannak, engedetlenségre mutató durva szavakat kiáltozva; s golyóval fenyegetik a lóhátas nemzetőröket, ha a népet bántják. Lafayette hol felül, hol leszáll; kérve, szónokolva szaladgál föl s alá, a kétségbeesés szélén. S ez igy tart egy egész és három negyed óra hosszat; „hét óranegyeden át" a Tuileries órája szerint! A kétségbeesett Lafayette kész utat nyitni, még ágyú torka által is, ha ő felsége ugy parancsolja. Ő felségeik, ugyanazon tanácsot kapva royalista barátaik és hazafias ellenségeiktől, végre leszállanak, és visszatérnek lakásukra, boszus nehéz szivvel, feladva a vállalatot. A szakácsok megehetik a sült, főtt ebédet maguk: ő felsége nem fogja meglátni Saint-Cloudot ezen a napon, — sem másikon többé.*)

Tehát a saját palotájába való bezáratásnak patheticus meséje szomorú ténynyé vált? ő felsége panaszkodik a nemzetgyülésnek; a városi hatóság tanácskozik; kérvényt vagy felirást inditványoz: a kerületek mogorva rövidséggel tagadólag felelnek. Lafayette haragosan leteszi hivatalát; szürkés polgári kabátban jelenik meg,

*) Deux Amis, VI. 1. f; Hist. Parl. IX. 407—14.

s hijába hizelegnek neki, nem veszi azt vissza; nem három nap letelte előtt, s akkor is hallatlan kérésre: nemzetőrök térdeltek előtte, kinyilatkoztatva, hogy az nem képmutatás, hogy ők mint szabad emberek térdepelnek itt a *szabadság oszlopa* előtt. Különben pedig az Observatoire zászlóalj központi gránátosait feloszlatták — de azután ujra besorozták őket, tizennégy hiján, uj név alatt és uj állomáson. A király kénytelen Párizsban ünnepelni a husvétot, bőségesen elmélkedvén a dolgok ezen sajátságos helyzete fölött; azonban annyira mégis ment, hogy elhatározta, miszerint most már megszökik onnat, a nehézség fokozván a vágyat.

II. FEJEZET.

A husvét Párizsban.

Ugy látszik, hogy több mint egy esztendeje, 1790. márcziusa óta folytonosan, ott kisértett valami szökési terv a király lelkében; s olykor-olykor valami olyanná sűrűdött meg, a mit czélnak lehet nevezni, azonban ez vagy amaz a nehézség ismét elpárologtatá. Oly temérdek koczkáztatással járó dolognak látszik az, talán egyenesen polgárháború jön nyomába: s a mi fő, nem hajtható végre némi erőfeszités nélkül. Az aluszékony lustaság nem alkalmas arra; ha meg akar szökni az ember, ha csak nem valami bőr ládában, bizony egy kissé össze kell szednie magát. Nem jobb-e elfogadni ezt az ő alkotmányu-

kat, s ugy hajtani végre, hogy minden ember belássa, miszerint az nem hajtható végre? Akár jobb akár rosszabb, de bizonyára *könnyebb.* Minden nehézségre csak azt kell mondani: árok van az uton keresztül: ime a ti alkotmánytok nem tud mozogni! Aluszékony egyéniségnek nem nagy erőfeszitésre van szüksége, hogy tettesse a halált, — a mint hogy Dame de Staël és a szabadság többi barátai úgy látják, hogy a király kormánya régóta azt cselekszi, *faisant le mort.*

De sőt most már, midőn a nehézség által fokozott vágy a dolgot a megindulóshoz juttatta, s a király lelke nem ingadoz többé a két választhatóság közt, mi származhatik ebből? Tegyük fel, hogy szegény Lajos biztonságban volna Bouillénél, végre is mit remél hogy elnyerhet onnat? Az elkeseredett bejáró férfiak azt felelik: sokat, mindent. De a hideg ész azt mondja: keveset, csaknem semmit. Nem a természet törvénye-e a loyalitás? kérdezik a beléptijegyesek. A király szeretése, sőt a halálnak elszenvedése ő érette, nem dicsősége-e minden franczián, — kivéve ezt a nehány demokratát? Ám lássák ezek a demokrata alkotmány-épitők, hogy mit fognak tenni sarkkövük nélkül; s Franczia ország hadd tépje hátát, hogy örökös urát elvesztette!

S igy Lajos király szökni fog; józan észszel nem lehet tudni hogy mi sors felé. Azt mondjuk-e, hogy úgy tesz mint az a fiú, a kinek mostoha anyja volt, ez rosszul bánt vele, s amaz makranczosan neki indult a széles világnak, s megszakitja apjának a szivét? Szegény Lajos

az ismert és elhordozhatatlan bajok közül menekül a jónak és rosznak ismeretlen keverékéhez, melyet a remény szinezett ki. Megy, hogy — miként a haldokló Rabelais tevé —, keresse a nagy Talánt: *je vais chercher un grand Peut-être!* A hogy nemcsak a makranczos fiú, hanem a bölcs felnőtt ember is gyakran kénytelen tenni, ha bajban van.

Egyébiránt nincs hiány ezutánra sem az ösztönző szerekben és a mostoha-anya rosz bánásmódjában, hogy a fiú elhatározását ne engedje lohadni. A pártoskodó zavargások nem szűnnek: a mint hogyan is szűnhetnének, ha csak hivatalosan *el nem átkoztatnak,* egy olyan forradalom közepett, a mely természeténél fogva feneketlen? Ha a pártoskodás megszünése az ára a király álmodozásának, ugy felébredhet bármely pillanatban és szárnya kelhet.

Jegyezzük meg mindezek között, hogy a holt katholicizmus, a melyet ügyesen galvanisálnak, minő rángatódzásokat és vonaglásokat tesz: iszonyatos, sőt szánalomra méltó csak rá nézni is. A felesküdt és dissidens papok, borotvált fővel, tajtékzó szájjal vitatkoznak mindenfelé; vagy pedig abbahagyták a vitatkozást és gyürkőznek a harczra. Párizsban mindaddig folyt a korbácsolás, a mig csak szükség volt rá; ellenben a bretagnei Morbihánban, minden korbácsolás nélkül, fegyveres parasztok keltek fel, a szószék trombitája által felriasztva, maguk sem tudják, hogy miért. Dumouriez tábornok, kit ideküldtek, mindent a sötétség sustorgó tüzében állva talál; de egyszersmind azt tapasz-

talja, hogy felvilágositás és engesztelékenység sokat tehetnek*)

Azonban másfelől vegyük figyelembe ezt, hogy ő szentsége, hatodik Pius, jónak látta kiátkozni Talleyrand püspököt! Igy tekintve a dolgot, bizonynyal azt mondjuk, hogy nincs élő vagy holt egyház a földön, melynek a legkétségtelenebb joga ne volna kiátkozni Talleyrandot. Pius pápának van hozzá joga is, hatalma is, a maga módja szerint. De bizonynyal épen úgy van hozzá joga Ádám apónak, *ci-devant* Saint-Huruge Marquisnak is, a maga módja szerint. S ime csakugyan május negyedikén ott van a Palais-Royalban egy hangosan lármázó vegyes tömeg, melynek közepéből Ádám apó, a bikahangú Saint-Huruge magaslik ki, fehér kalapban, láthatólag és hallhatólag. Vele van, mondják, Gorsas journalista, s több mások a megmosakodott osztályból, miután a hatóság nem fog avatkozni a dologba. Hatodik Piust, bársony köntösével és tiarájával s a kulcsok fölötti hatalmával magasra emelve viszik; természetes nagyságban, léczből és gyantából elkészitve. Ott viszik Royounak, a király barátjának képmását is, egy rakás király-barát hirlappal, az *Ami-du-Roi* elitélt számaival; alkalmas tápanyag az áldozathoz. Beszédek mondatnak; itélet tartatik, s a végitélet kihirdettetik messzehangzó bika hangon, a négy szelek iránya felé. És igy, nagy ujjongatás közt, az égőáldozat végre van hajtva, a nyári égboltozat alatt; s a mi gyanta és gumi

*) Deux Amis, V. 410—21; Dumouriez, II. 5. f.

szentségünk a hozzá tartozó áldozatokkal együtt, láng alakban felszáll és hamu alakban hull le ismét; egy decompositión keresztül ment pápa: s a jog vagy hatalom, úgy a hogy, ki lőnek egyenlitve minden párt között, a mennyire lehetett.*) S egészben tekintve, Luther Mártontól elkezdve a wittembergi piaczón, Saint-Huruge Marquisig a párizsi Palais-Royalban, micsoda utat tettünk meg, s minő különös vidékre vitt az bennünket! Most már semmiféle hivatalos tekintély nem léphet fel tiltólag. Sőt maga a vallás is, sajnálván az ilyen dolgokat, nem kérdheti-e végre: mi közöm van *nekem* velök?

Ilyen rendkivüli módon vonaglik és rángatódzik a holt katholicismus, az ügyesen galvanisálásra. Mert ha az olvasó meg akarja a vita tárgyát ismerni a jelen esetben, hogy mi a különbség az orthodoxia vagy az *én-doxiám* (tanom) s a heterodoxia vagy a *te-doxiád* közt, az ime ez. Az én doxiám az, hogy a magas nemzetgyülés egyenlősitheti a püspökségek kiterjedését: hogy egy ilyen, a többivel egyenlővé lett püspök, miután hitvallása és egyéb formaságai meghagyattak ugy a hogy voltak, hűséget esküdhetik a királynak, a törvénynek és a nemzetnek, és igy alkotmányos püspökké lehet. A te doxiád, ha dissidens vagy, az, hogy nem esküdhetik; és ha teszi, átkozottá lesz. Az emberi gonosz természetnek csak valamely homoiousios-féle *jotára* van szüksége, vagy csak ürügyére annak, s keresztül búvik a varrótű fokán. Mert igy kell a

*). Hist. Parl. X. 99–102.

halandóknak folyvást czivódniok és veszekedniök,

S mint terméikben a stoicusok hajdan,
Védik egyházukat dühös viadalban!

Saint-Hurugenak ez az *Auto-da-féje* történt május negyedikén, 1791-ben. A királyság látja azt, de nem szól rá semmit.

III. FEJEZET.

Fersen gróf.

A dolog úgy áll, hogy a királyi család ez időben már meglehetős előre van uti készületeivel. Szerencsétlenségre sok készületre van szükség. Ha el lehetne vinni az ország örökös urát egy bőr ládában, minő könnyű volna az! Csakhogy nem lehet!

Uj ruhákra van szükség; a mint az szokásos minden epikai cselekvénynél, még ha a legkegyetlenebb vas korban történik is az vagy csak tekintsük „Krimhilda királynét, az ő hatvan varrónőjével," abban a rettenetes *Nibelungenlied*ben! Soha királyné nem indult útnak új ruha nélkül. Azért is most Dame Campan ugyancsak szorgalmasan járja a nőszabókat, s van szabása a nagy és kicsiny, alsó és felső szoknyáknak és köntösöknek; olyan szabás és varrás, a mi bizony bátran elmaradhatott volna. Továbbá ő felsége a királyné nem tehet egy lépést sehova sem, az ő *nécessaireje* nélkül, a kedves *nécessaire* nélkül, mely elefántcsonttal és rózsafával van berakva; ügyesen mesterkélt do-

log; a melyben illatszerek, toilette készletek, s temérdek apró királynői bútorok vannak, mind szükségesek a földi élethez. S ugyanezt az élethez tartozó *Nécessairet* nem lehet útnak inditani csak mintegy 500 Lajos-arany lefizetése, sok becses idő elvesztegetése s mindenféle nehéz szembekötősdizés után, de a mely nem veszi el a látást, s akkor tova szállitják a flandriai fuvarosok —, hogy soha ne jusson kézhez.*) Az ember hajlandó azt mondani, hogy mindez roszat jelent a vállalat szerencséjére nézve. Azonban a nők és királynék szeszélyeit el kell tűrni.

Bouillé ez alatt egy erőditett tábort csinál Montmédyben; ide gyüjtve a Royal-Allemandot, s mindenféle más német és hű franczia csapatokat, hogy „szemmel tartsák az ausztriaiakat.“ Ő felsége nem fogja átlépni a határt, ha csak nem kényszerítik. Sem az emigránsokat nem fogják felhasználni, a kik oly gyülöletesek mindenki előtt.**) Sem Broglie, az öreg hadisten, nem vesz részt ebben a dologban; csupán csak a mi derék Bouillénk, kinek, a találkozás napján a megmentett király egy marsalbotot fog átadni, az összes csapatok örömujjongása közt. A mellett, minthogy Párizs oly gyanakodó, jó volna talán egy feltünőleg alkotmányos levelet irni külföldi udvaroknál tartózkodó követeinkhez, a mely felhivja a királyokat és minden embert, hogy vegyék figyelembe, miszerint Lajos király szereti az alkotmányt, hogy ő saját

*) Campan, II. f. 18.

**) Bouillé, Mémoires, II. f. 10.

jószántából esküdött meg, és esküszik meg rá ujólag, hogy azt meg fogja tartani, s ellenségei közé fogja számitani azokat, kik őszintén vagy tettetésből másképen szólanak. Ezt az alkotmányos körlevelet futárok viszik szét; bizalmasan közlik annak tartalmát a nemzetgyüléssel is, s kinyomatják valamennyi hirlapban; a legkitünőbb eredménynyel.*) Tettetés és áltatás igen nagy szerepet játszanak az emberi ügyekben.

A közben észrevehetjük, hogy Fersen gróf igen gyakran használja bemeneti jegyét, a mely hez kétségtelenül világos joga van. Lovagias katona és svéd; imádja ezt a szép királynét, a minthogy most a legmagasabb svéd is ugyanazt teszi. Nem esküdött-e fel Gusztáv király, a hires lánglelkü *chevalier du Nord*, a lovagiasság régi törvényei szerint, az ő lovagjának? Le fog szállani tüzes szárnyakon, (a svéd puskásokén), s kiszabaditja őt ezek közül a gyalázatos őrök közül — ha, fájdalom, egy gyilkos pisztolygolyója közbe nem jő!

Hanem úgy látszik, hogy Fersen gróf valóban ügyes fiatal katona; eljárásában gyors és határozott; sokfelé megfordul, hol látva, hol látatlanul, s mindig van valami végezni valója. Hasonlóképen Choiseul herczeg parancsnok, a nem rég elhalt nagy Choiseulnek unokaöcscse és Goguelat a mérnöki karból, folytonosan járnak oda s vissza Metz és a Tuileries közt: titkos betükkel irt levelek váltatnak, — s egyet

*) Moniteur, Séance du 23 Avril, 1791.

azok közül, egy igen fontosat, alig lehet elolvasni, miután Fersen azt nagy sietséggel irta.*) A mi de Villequier herczeget illeti, ez elment a tőrök napja után, azonban lakása igen hasznos királyné ő felségének.

Másfelől a szegény Gouvion parancsnok, ki mint második a nemzetőrségi vezényletben, a Tuileriesre ügyel fel, sok mindenfélét lát, a melyeket nehéz megmagyarázni. Ugyanaz a Gouvion ez, a ki több hónappal ez előtt ott ült a városházán, fejét vesztve bámulván a nők felkelését, mozdulatlanul, mint a jászolhoz kötött derék paripa, midőn tűz támad: míg Maillard törvényszolga fel nem kapta a dobot. Őszintébb hazafi nincs nála, de eszesebb sok van. Ha Dame Campan mendemondájának hinni lehet, ő valami olyan szerelmi udvarlásfélével jár a palotának egyik csalfa komornája körül, ki neki sokat elárul: a *Nécessairet*, a ruhákat, az ékszerek összecsomagolását**) — csak érteni tudná a mit neki elárultak. A gyámoltalan Gouvion őszinte üveges szemeivel bámul a hallottakra; feltüzeli katonáit hogy vigyázzanak; maga nyugtalanul sétál föl és alá s a legjobbat reméli.

Tovább menve, azt tapasztaljuk, hogy junius második hetében Choiseul parancsnok magán minőségben Párizsban van; azért jött, hogy „gyermekeit lássa." Továbbá, hogy Fersen egy roppant nagy uj hintót csináltatott, abból a faj-

*) Choiseul, Relation du Départ du Louis XVI. (Paris, 1822.)39. lap.

**) Campan, II. 141.

ból, a mit *berlinenek* neveznek; a legelső mesterek csinálták, minta szerint: Choiseul jelenlétében viszik neki haza; a két barát próbakocsizást tart vele az utczákon keresztül, gondolkodó hangulatban, s akkor elküldik azt „Madame Sullivanhoz a Rue de Clichyben" fent északon, hogy hadd álljon ott a mig szükség lesz rá. Ugy látszik, valami de Korff orosz báróné akar hazafelé utazni, rangjához illőleg, szobaleánynyal, inassal és két gyermekkel, a ki iránt ez a két fiatal gavallér katona érdeklődik. Utlevelet szereztek számára, és sok másban segitségére voltak, például a kocsikészittetésnél és más ilyeneknél: — ilyen szivesek és udvariasok a fiatal katonák. Fersen hasonlóképpen vásárolt egy két személyre való kocsit, amelyben legalább két szobaleány elfér; továbbá nehány szükséges lovat: ugy látszik ő maga is el akarja hágyni Francziaországot, s némi fölszerelést tesz. S végezetre azt is észlelhetjük, hogy ő felségeik, ha Isten ugy akarja, a legközelebbi *ur napján*, ezen áldott nyári napfordulatkor, meg fognak jelenni az istentiszteleten, itt Párizsban, a Mária mennybemenetelének templomában, az egész világ örömére. Továbbá ugy találjuk, hogy ugyancsak erre a napra, a derék Bouillé Metzben barátjai közül nehányat ebédre hivott; a közben maga eltávozott hazulról, átmenvén Montmédybe.

Mindezek tüneményei vagy látható nyilatkozatai közül valók ezen széles körben működő földi világnak, a mely bizonyára, mindenestől tüneményszerű, vagy a hogy nevezik, szellemi;

és a mely soha sem pihen egy pillanatra sem: az ember bizony nem tudja megmondani hogy miért.

Hétfőn éjjel, junius huszadikán 1791-ben, tizenegy óra körül, még elég sok bérkocsi, vagy üveges kocsi (carosse de remise) gördül végig vagy álldogál Párizs utcáin. Azonban valamennyi üveges kocsi közt ezt ajánljuk figyelmedbe, olvasó, a mely ott áll készen a Rue de l'Échelleben, egészen a Carrousel és a Tuileries külső kapuja mellett; az akkori Rue de l'Echelleben áll, mondjuk; „szemközt Ronsin nyerges lakásával"; mintha szállitmányra várakoznék. Nem is soká várakozik: egy csuklyás hölgy két csuklyás gyermekkel lépett ki Villequier ajtaján, a hol most nem jár őr, a Tuileriesnek u. n. herczegek-udvarába, onnat a Carrouselre; onnat a Rue de l'Echellebe, a hol az üveges hintó kocsisa őket egész készséggel felveszi, s azután tovább várakozik. De nem sokáig; egy másik hölgy szintén csuklyában vagy lefátyolozva, jő ki ugyanazon módon, egy szolgára támaszkodva; a szolgának jó éjszakát mond, s a hintó kocsisa által, hasonló módon, egész örömmel felvétetik. Hova megy ennyi sok hölgy? Ő felségének most van a *Coucherja*, ő felségeik most feküdtek le, s a királyi palotában foglalatosak szintén mind haza mennek. Azonban a hintó kocsisa még tovább várakozik; ugy látszik, szállitmánya még nem teljes.

Kis idő mulva egy köpczös egyéniséget vehetünk észre, kerek kalapban és parókával, egy szolgával karöltve, a ki valami fullajtár-félének

látszik, ő is Villequier ajtaján jő ki; egyik czipőcsattja leesik, midőn az őrök előtt elhalad, s lehajlik, hogy azt felcsatolja: s az üveges hintó kocsisa őt még nagyobb örömmel veszi fel. S *most* már ki van a teljes szám? Még nincs; a hintó kocsisa még mindegyre várakozik. — S fájdalom, a csalfa komorna figyelmeztette Gouviont, hogy ő azt hiszi, miszerint a királyi család ez éjjel fog megszökni; s Gouvion nem bizván saját üvegesült szemeiben, sürgetőleg Lafayetteért küldött; s a Lafayette hintaja, fényes lámpáival, ebben a pillanatban robog keresztül a Carrousel belső ivezete alatt, — a hol egy hölgy, széles karimáju czigány-kalap árnyékolván be arczát, s szintén valami fullajtár-féle szolgának a karjára támaszkodva, félre áll, hogy a hintó hadd mehessen el, s gonosz kedvében megérinté annak egyik küllőjét *badine*-jével — könnyü kis varázsló pálczikájával, melyet ő *badine*-nek nevez, s a minőt hordtak azon kor szép hölgyei. Lafayette hintajának fénye robogva eltünik; a herczegek-udvarában mindent csendben találnak; az őrök helyeiken; ő felségeik lakása zárva, csendes nyugalomban. Tehát az a csalárd komorna tévedt? Őrködjél Gouvion, Árgus-szemekkel; mert bizonynyal mondom, árulás lakik ezen falakon belől.

De hol van az urhölgy, a ki félre állt a czigány-kalapban, s megérinté a kerék-küllőt *badinejé*-vel? Oh édes olvasóm, az urhölgy, ki a küllőt érinté, Francziaország királynéja volt! Szerencsésen kijutott a belső ivezeten át a Carrouselre, de nem a Rue de l'Echellebe. Megreb-

bentve a hintó zörgése és a találkozás által, jobbfelé ment és nem balfelé; sem ő sem fullajtárja nem ismerik Párizst; ez tulajdonkép nem is fullajtár, hanem egy loyalis ostoba *ci-devant* testőr, a ki fullajtárnak van öltözve. S mennek egészen rossz irányban, a Pont Royalon és a folyamon keresztül, nyugtalanság közt bolyongva a Rue de Bacban, távol az üveges hintó kocsisától, aki még mindég várakozik. Várakozik, dobogó szivvel; gondolatok közt — a melyeket kénytelen jól begombolni bérkocsis kabátja alá.

Éjfélt ver az óra a város valamennyi tornyában; egy egész becses óra telt el igy; a legtöbb halandó alszik. A hintó kocsisa egyre várakozik; képzelhető, milyen hangulatban! Egy másik bérkocsis kolléga hajtat oda mellé, társalgást kezd vele; s ez vidám hangon felelget neki, bérkocsis-dialectusban. A két lóhajtó pajtás barátságból tubákkal kinálja egymást*); hogy egy pohár bort igyanak meg együtt, azt máskorra halasztják, s jó éj kivánással válnak el. No, hála Istennek! itt van végre a királynő, czigány-kalapban; biztonságban a veszélyek után, miután az útra csak kérdezés folytán akadt rá. Őt is felveszik; fullajtárja felugrik a bakra, mint a másik tette, aki szintén álruhába bujtatott testőr: s most már kocsis, a ki lelke van, — Fersen gróf, mert úgy is tudjuk, hogy te vagy, — hajts!

Nem, a por nem ül rá Fersen gróf lovainak patkóira: az ostor pattan, a hintó robog, s valamennyien szabadabban lélekzenek. De vajjon

*) Weber, II. 340—2; Choiseul, 44—56 l.

jó irányban halad-e Fersen? Északkeletnek, a Saint-Martin vámkorlát és a metzi országút felé kellene mennünk, s ime ő egyenesen észak felé hajtat! A kerek kalapot és parókát viselő királyi személy bámulva ül; azonban akár jobbra akár balra hajtson a kocsis, most már nincs orvosság. Krr, Krr, vágtatva megyünk az alvó városon keresztül. Mióta Párizs az iszapból kiemelkedék, vagy a hosszú haju királyok ökör-szekéren mentek végig az utczán, ritkán volt ilyen hajtás. Közvetlen mellettünk mind a kétfelől vizszintesen elnyúlt halandók alusznak, s mi élünk és reszketünk! Zrr, Zrr, keresztül a Rue de Grammonton s Boulevardon; fel a Rue de laChaussée d'Antinra, — itt, ezek az ablakok, a 42-ik számu házban, a melyek most mind csendesek, voltak Mirabeauéi. Fel tovább, nem a saint-martini, hanem a clichyi vámkorlát felé, a legfenső északon! Türelem, ti királyi személyek; Fersen tudja hogy mit csinál. Felfelé hajtatván a Rue de Clichyn, megáll egy pillanatra Madame Sullivan házánál: „Elvitte-e Fersen gróf kocsisa de Korff bárónő uj berlinejét?“ — „Másfél órával ez előtt ment el vele“, mormogja válaszul az álmos kapus. — „C'est bien.“ Jól van, — bár ha ez a másfél óra el nem veszett volna, még jobban volna. Előre tehát óh Fersen, gyorsan, a chlichyi vámkorláton át; azután kelet felé, a külső Boulevard mentén; ne kiméld sem a lovat, sem az ostort!

És Fersen hajt, az ambróziás éjben. Az alvó Párizs most egészen jobb keze felől van; csupa csendben, egynehány hortyogást leszámitva: s

ime most keletnek fordul, hajtva fel egész a saint-martini vám-korlátig, s ugyancsak keresi szemeivel de Korff bárónő uj berlinejét. Végre csakugyan felfedezi ezt az áldott berlinet, a mint ott áll hat lovával, és saját német kocsisa vár rá a bakon. Jól van, jó németem: most siess, tudod hogy hova! — És ti itt, az üveges hintóban, siessetek ti is, siessetek; sok idő veszett el eddig is! Az üveges hintónak magas utasai, — hat bentülő, — gyorsan átrakodnak az új berlinebe: a két testőr fullajtár hátul. Magát a bérkocsit visszafelé fordítják, rúdjával a városnak; hogy menjen, a merre akar, — s másnap reggel egy árokba fordulva találják. Azonban Fersen maga felugrik az uj ülésbe, melynek derék, uj födözője van; megcserdíti ostorát és hajt tovább Bondy felé. Ott egy harmadik és utolsó testőr-fullajtárunknak kell várakoznia bizonyosan, megrendelt posta-lovakkal. Hasonlóképen ott kellene lennie annak a bevásált kis kocsinak a két komornával és azok csomagjaival, a kik nélkül királyné ő felsége nem utazhatott. Csak gyorsan te ügyes Fersen, s forditsa az ég jóra a ti dolgotokat!

Az ég kegyelme folytán, még egyszer minden jól van. Itt van Bondy, az alvó falucska; a kis kocsi a komornákkal; a lovak készen, a postakocsisok bő szárú csizmáikban, türelmetlenkedve a harmatos pitymallatban. A befogás gyorsan megtörtént; a postakocsisok bőszárú csizmáikban a nyeregbe ugornak, s körben csóválgatják kis pattogó ostorukat. Fersen, bérkocsis kabátjában, mély, hallgatag, tiszteletteljes meghajtással mond isten hozzádot; a

királyi kezek szótlan integetéssel adják a kifejezhetetlen feleletet; de Korff bárónő berlineje Francziaország királyságával elrobog: aminő bebizonyult, örökre. A derék Fersen rézsút északnak veszi útját, a vidéken keresztül Bougret felé, — eléri Bougretet; ott találja német kocsisát és kocsiját, rá várakozva; felül és elhajtat, fölfödözetlenül, oda a hol nem lehet elérni. Még egyszer mondjuk, bátor tevékeny ember; a mire ő vállalkozott, azt megtette ügyesen és sikeresen.

És igy Francziaország királyi családja valósággal elszökött? Igen, most szökik és vágtat, ezen becses éjszakán, mely legrövidebb az esztendőben. *De Korff bárónő* voltaképen Dame de Tourzel, a királyi gyermekek nevelőnője: az, a ki csuklyában jött, a két kis csuklyás gyermekkel: a kis trónörökössel és a kis Madame Royallal, kit később mint d' Angoulême herczegnőt ismert a világ. Korff bárónő *komornája* a királyné, czigány-kalapban. A királyi egyén a kerek kalapban és parókával ez idő szerint a *Valet* szerepét viszi. A másik csuklyás hölgy, ki itt *utitárs* gyanánt szerepel, a jószivü Erzsébet nővér; ez már régen, még a nők felkelésekor megesküdött, hogy csak a halál választja el amazoktól. És most vágtatnak, bár nem túlságos rohamosan Bondy erdőjén keresztül: — a Rubiconon saját életük és Francziaország történetében.

Nagy esemény, bár a jövendő teljesen bizonytalan! Ha eljutunk Bouilléhoz! De hátha nem jutunk el? Óh Lajos! és itt körülötted ez

a nagy szunnyadó föld (s fölötted a nagy vigyázó Ég); szunnyadó erdeje Bondynak, hol a hosszúhaju semmittevő Childericet keresztül járta az ércz*); nem minden ok nélkül, egy ilyen világban, mint a mienk. Ez a helység itt, magasra nyúló kőtornyaival, Raincy; a gonosz D'Orleans birtoka. Minden alszik, csak a mi uj berlineünk ketyegő zörgése van ébren. Ugy látszik, az egyetlen élő lény, a kivel találkozunk, egy zöldség-árus, kin ugy áll a ruha mint valamely madár-ijesztőn, s a ki szamarával és jókor szedett zöldségével, nagy ügygyelbajjal baktat tova. S ott szemben, északkeleten a hajnali szürkület mind emelkedőbben veti szét halvány sugarait az égboltozaton; s a madarak jobbra-balra, a harmatos ágról, rövid, mély csicsergésükkel üdvözlik a kelő napot. A csillagok és a tejút, az Isten városának utczai lámpái elhalványulnak. A mindenség, atyámfiai, kitárja kapuit a Nagy, Fenséges Király elfogadására. S te, szegény Lajos király, haladsz a Reménynek napkeleti tájai felé, miként a legtöbb halandó; s a Tuileries az ő elfogadásaival, s Francziaország és maga a föld is, csak egy nagyobb kutyaól, — a mely olykor-olykor megvész.

*) Hénault, Abrégé Chronologique, 36. l.

Szilárdság.

Hanem hát Párizsban, hat órakor reggel; midőn valamelyik hazafias követ, pár sor által figyelmeztetve, felkölté Lafayettet, s a Tuileriesbe mentek? — A képzelet lefestheti, de a szavak nem, Lafayette meglepetését; vagy hogy a boldogtalan Gouvion minő zavart ijedelemmel forgatta üvegesült Argus-szemeit, most már belátva, hogy az ő csalfa komornája csakugyan igazat mondott.

Azonban fel kell jegyeznünk, hogy Párizs, hála a magas nemzetgyülésnek, ezen látszólagos ítéletnapon önmagát felülmulta. A szemtanu történetiró bizonysága szerint soha olyan „imponáló magatartást“ nem látott a világ.*) A kerületek mind „permanenssé“ teszik az ülést; a városháza hasonlóképen, miután előbb, körülbelül tiz órakor, három ünnepélyes lármalövést tett: s mindenek feleltt a mi nemzetgyülésünk. A nemzetgyülés, szintén permanenssé válva, határozza a mi szükséges; egyhangú beleegyezéssel, miután a *Côté Droit,* rettegve a *Lanternetől,* némán ül. Nyugodt, gyors biztonsággal határoz, mely közel jár a fenségeshez. Szükségképen ki kell mondani, miután a dolog magától látható, hogy ő felsége bizonyos ismeretlen személy vagy személyek által *elragadta-*

*) Deux Amis, VI. 67—178; Toulongeon, II. 1—38; Camille, Prudhomme etc. (Hist. Parl. X. 240—4).

tott, vagy varázslattal elvitetett *„enlevé“,* a mely esetben mit rendel az Alkotmány, hogy cselekedjünk? Térjünk vissza az alapelvekhez, a mint mindég mondjuk: *„revenons aux principes.“*

A fő vagy a másod-elvek alapján gyorsan és sokat határoznak: a minisztereket előhivatják s utasításokat adnak nekik, hogy miként folytassák hivatalukat; Lafayettet kikérdezik; nem különben Gouviont, ki a legszánalmasabb előterjesztést teszi, a legjobbat a mire képes. A nemzetgyüléshez czimzett leveleket találnak: egyik levél roppant hosszúságú; valamennyi ő felségének kézirata s úgy látszik, ő felségének saját fogalmazványa. Ezekben, komolyan és gyermekes együgyüséggel, elő vannak számlálva mindazok a sérelmek, a melyeket ő felsége szenvedett. Nagyobb és kisebb sérelmek: Neckernek tapsoltak, ő felségének pedig nem; azután a felkelés; kellő butorzat hiánya a Tuileries-palotában; kevés pénzt adtak az udvar költségeire; *általános* hiánya a pénznek, a butorzatnak és a rendnek; anarchia mindenütt; a Deficit még eddig a legparányibb mértékben sem lőn csökkentve („comblé“): — miért is, röviden szólva, ő felsége elment oda, a hol szabadság van; s hagyva a szentesitéseket, szövetkezést és valamennyi esküt, ott a hol vannak: most ujólag hivatkozik — mit gondol a magas nemzetgyülés, vajjon mire? Arra a „junius 23-iki nyilatkozatra“ az ő *Seul il fera*jával, vagyis hogy „Egyedül ő fogja népét boldoggá tenni.“ Mint-

ha *az* nem el volna már elég mélyen temetve, két visszahozhatatlan év és egy egész feudalis világ romjai és törmelékei alá. A nemzetgyülés elhatározza, hogy ezt a különös, sajátkezüleg irott levelet kinyomatják és azután megküldjék mind a nyolczvanhárom departementnak, rövid, de nyomatékos magyarázó felvilágositással. E mellé biztosok fognak szétmenni minden irányban; a népet inteni fogják; a hadsereget növelni: gond lesz rá, hogy a közigazgatás semmi hátrányt ne szenvedjen. — S mindezeket elvégezvén, a nyugodtságnak, sőt a közönynek fenséges tekintetével „áttérünk a napi rendre."

Ez a fenséges nyugodtság a nép rémületét is lecsillapitja. Ezek a csillogó dárda-erdők, a melyek végzetteljesen tündöklöttek a reggeli nap fényében, ismét eltünnek; a messzehangzó utczai szónokok elhallgatnak, vagy csendesebben osztják a szót. Polgárháboru fenyeget bennünket: nohát hadd jöjjön. A király elment; de a nemzetgyülés, de Franczia ország és mi itt maradunk. A nép is nagyszerű magatartást vesz fel. A nép is csendes; mozdulatlan, mint egy fekvő oroszlán. Legfeljebb morog egy kicsit; farkával egyet-kettőt legyint, hogy megmutassa, mi fog történni majd. Cazalèst például egy csoport fogta körül az utczán és a *Lanternet* kiabálták fülébe, azonban a nemzetőrök őrjárata könnyen kiszabaditá. Hasonlóképen a királynak mindenféle képmásai és szobrai, legalább a gipszből valók, megsemmisittetnek. Meg, még a király neve is; a *Roi* szó

hirtelen eltűnik mindenféle boltczimerből; még maga a királyi bengáliai tigris is a Boulevardon, nemzeti bengáliai tigrissé lesz, *Tigre Nationallá.**)

Milyen nagyszerű egy nyugodtan fekvő nép! Másnap az emberek igy szólnak egymáshoz: „Nincs királyunk és mégis elég jól aludtunk.“ Másnap a tüzes Achille de Châtelet és Paine Tamás a forradalmi hajlamú szabó, tele raggatják Párizs falait falragaszaikkal, hirdetve, hogy *köztársaságot* kell felállitani.**) Mondjuk-e, hogy Lafayette is, kit először a dárdák fenyegettek, nagyszerű magatartást vett fel, talán legnagyszerűbbet valamennyi közt? Kémek és tábori hadsegédek száguldanak szét, mindenfelé, határozatlan irányokban, keresve és kutatva; a fiatal Romoeuf Valenciennes felé, bár kevés reménynyel.

Igy viseli magát Párizs, fenséges nyugalommal hordozva vesztését Azonban a *Messageries Royales*ből, valamennyi postai szállitmányban, messze lövelve sugárzik ki a villanyos hir, hogy a mi örökség-szerinti urunk elszökött. Nevessetek, ti sötét royalisták, de csak markotokba, nehogy a patriotismus észrevegye és terhet akaszszon a lámpavasra! Fenséges nemzetgyülés, a maga nyugalmával, egyedül Párizsban van, a többi helyek, bizony ugy kell hogy vegyék a hirt, a hogy tudják: tátott szájjal és nagyra nyilt szemekkel; rémült

*) Walpoliana.

**) Dumont, 16. I.

összevissza való beszéd, harag és hozzávetések közt. Hogyan szántja fel a csendes Franciaországot mindenike ezeknek az unalmasan ballagó bőrös posta-kocsiknak, a maga bőrzsákjával és a benne levő hírrel, hogy „a király elszökött," a mint megy; a nyugodt közhangulatot a halálos rémület reszkető izgatottságává változtatja a városban és falun, a hol megjelenik; és azután tovább döczög, mintha semmi sem történt volna! Minden országút mentén, a legtávolabbi határokig; mignem az egész Franciaország izgalomban; felberzenkedik — hogy ugy szóljunk — egy roppant nagy, kétségbeesett, magát vörösre mérgelődő pulykakakassá!

Igy például késő éj van, mikor a bőrös szörny Nantesbe ér, a mely mély álomban nyugszik. A kiejtett szó minden hazafit talpra ugraszt; Dumouriez tábornok, lovagló köpenyébe burkolódzva, lejön hálószobájából s az utczán mintegy „négy, ötezer polgárt talál, hosszú ingeikben."*) Imitt és amott hirtelenében gyujtott halvány világ s annyi barna arczú sovány alak, hátra tolt hálósipkában, s aztán a libegő, hosszú hálóingek: s valamennyi tátott szájjal, mig a tábornok beszélt hozzájok. S ott fönt, felettük, a Nagy Medve, mint rendesen, oly nyugodtan fordul Boötes körül, nyugodtan, közönyösen, mint maga a bőrös postakocsi. Vigasztalódjatok ti Nantes lakói; Boötes és a nyugodt Medve, lássátok mint

*) Dumouriez, Mémoires, II. 109.

mozognak; a vén Atlanti tenger ezután is ömleszti sós vizét, hangos locsogással, a ti Loire folyamatokba; gyomrotokat még fogja melegitni a pálinka; ez még nem az Utolsó nap, csak egy azok közül, melyek az Utolsó előtt vannak. — A bolondok! Ha tudnák, hogy mi történik, épen ezen pillanatokban, szintén gyertyavilág mellett, a távol északkeleten!

Talán nem tévedünk, ha azt mondjuk, hogy a legjobban megrémült ember Párizsban vagy Francziaországban — vajjon ki, mit gondol az olvasó? — a tengerzöld Robespierre. Kettős sápadtság ül a tengerzöld vonásokra, az akasztófák és hóhérok árnyékaival: előtte egészen világos, hogy a „hazafiakra" nézve egy új „szent-Bertalan éj" van küszöbön; hogy huszonnégy óra mulva ő nem lesz életben. Egy nevezetes tanú hallotta, midőn a léleknek ezen rettenetes előérzeteit közlé Pétionnal. E tanú Madame Roland; az, a kit ott láttunk, a mult évben, örömtől sugározva, a lyoni szövetkezésnél. Négy hónap óta a Rolandok Párizsban vannak; rendbehozni igyekezvén a nemzetgyülés bizottságával Lyonnak városi ügyeit, a melyek elültek az adósságban: s a közben összeköttetésbe lépve, — a mi nagyon természetes —, a Párizsban levő legjobb hazafiakkal: Brisot-tal, Pétionnal, Buzot-tal, Robespierre-rel: akik, — mondja a szép háziasszony —, fel szoktak keresni bennünket esténként, négyszer egy héten. Ők, kint járvakelve a városon, — miután ezekben a napokban több dolguk van mint eddig bármikor, szives örömmel igyekeztek vigasztalni a tengerzöld em-

bert: emliték neki Achille de Châtelet falragaszát; hogy egy hirlap van keletkezőben, melynek czime: „A köztársasági“, s a mely elő fogja készíteni az emberek lelkét a köztársaságra. „Köztársaságra?“ — mond a Tengerzöld, száraz, rekedt, *nem* derült nevetéssel, „mi az?“*) Oh tengerzöld Megvesztegethetetlen, majd meglátod!

V. FEJEZET.

Az uj berline.

Azonban ez idő alatt a kémek és hadsegédek jóval gyorsabban vágtattak előre, mint a bőrös postakocsik. A fiatal Romoeuf, mint mondók, jókor elindult Valenciennes felé: felbőszült falusiak elfogják, mint árulót, a ki maga is részes a cselszövényben; visszahurczolják a városházára, a nemzetgyülés elé, mely egy új utlevéllel gyorsan elbocsátja. Sőt most már az a madárijesztő zöldségárús az ő szamarával, ráemlékezett arra a nagy új berlinere, melyet Bondy erdőjében látott, és arról vallomást is tett**) Romoeuf, új utlevéllel ellátva, kétszeres gyorsasággal halad a most már reményteljesebb vadászatra; Bondyn, Clayen és Chalonson keresztül Metz felé, hogy nyomozza az uj berlinet, és vágtat *à franc étrier*.

Szerencsétlen uj berline! Miért nem tudott a király valami ócska berlineben menni, a mely

*) Madame Roland, II. 70.

**) Moniteur etc. (Hist. Parl. X. 244—253.)

hasonló lett volna más emberéhez? Mikor valaki azért fut, hogy életét megmentse, akkor nem sokat kapczáskodik kocsija szine miatt. Monsieur, egy közönséges utazó hintóban halad észak felé; Madame, az ő herczegnő felesége, egy másikon, más uton; az uton találkoznak, a mig lovakat váltanak, a nélkül, hogy tekintetükkel is megismernék egymást; s eljutnak Flandriába, hozzájok sem szólva senki. Épen ilyen módon, s körülbelől ugyanazon órában indult el a szép Lamballe herczegnő; s eljut Angliába minden baj nélkül: — vajha ott maradt volna mindvégig. A szép, a jó, de szerencsétlen nő; a kinek oly rettenetes vég jutott!

Mindenki bántalom nélkül, gyorsan vágtat előre, az uj berlinet kivéve. Ez a roppant bőr jármű: — roppant kereskedő —, vagy mondjuk, Acapulco-hajó; súlyos vontcsónakjával, a kis kocsival és a két benne ülővel, s vezércsónakjával, a lóhátas testőr-fullajtárokkal, a kik ott őgyelegnek czéltalanul előtte és körülötte, inkább zavart csinálva, mint vezetve. Igy döczög előre, dülöngézve súlyával, csiga-lassusággal, szemébe tünve mindenkinek. A testőr-fullajtárok, sárga bérruhájukban, lovaikat tánczoltatva, csörömpölve járnak; hívek de ostobák: nincs ismeretük semmiről. Olykor-olykor megállanak: törés is esik, a mit ki kell javitani Etogesben. Majd Lajos királynak is eszébe jut, hogy leszálljon; gyalog akar felfelé menni a dombnak s élvezni az áldott napfényt; — egy szóval a királyi család, a mely életét mentve fut, tizenegy lóval, kétszeres borravaló mellett, a természet és művészet

minden segédeszközeinek felhasználásával, hatvankilencz mértföldet halad huszonkét óra alatt, folytonosan menve. Lassú királyi család! S ezen óráknak minden pillanata becses: pillanatokon függ most a királyi család sorsa.

Azért is az olvasó megitélheti, hogy de Choiseul herczeg minő kedvben várakozhatott Pont-de-Sommevelle faluban, néhány mértfölddel Chalonson túl, óráról-órára, midőn ime már a nap is láthatólag lefelé hajlik. Choiseul egész titkon, az ő felségeik indulására kitüzött idő előtt tiz órával, elhagyta Párizst; huszárjai, Goguelat tábori mérnök által vezetve, itt vannak mind, pontosan; azért jöttek, hogy „valami várt Kincset kisérjenek"; azonban egyik óra a másik után telik el, s de Korff báróné berlineje sehol sincs. S valóban az egész északkeleti vidéken, Champagne és Lorraine szélein, a merre a nagy országút megy, az izgatottság jelentékeny. Mert az egész út mentén, ezen Pont-de-Sommevelletől északkelet felé Montmédyig, a postaállomásokkal biró falukban és városokban huszár és dragonyos csapatok tanyáznak várakozva; egész hosszú sora vagy láncza a katonai kisérő csapatoknak, melynek Montmédyben levő véginél ott van a mi derék Bouillénk: egy menydörgést magában rejtő villanyos láncz, melyet a láthatatlan Bouillé, mint valamely Jupiter *tonans* tart kezében — bölcs czélból! A derék Bouillé megtette a mit ember megtehetett: kinyujtá a katonai kiséretnek villanyos láncát, fel egész Chalons küszöbéig; ez csak az új Korff berlinere várakozik, hogy azt fogadja, födözze, s ha szükség lesz rá,

katonai tűz forgószelében vigye magával. Ott tanyáznak és leselkednek, mint mondók, ezek a vad harczosok; minden postaállomással ellátott helységben, Montmédytől és Stenaitól, Clermonton, Sainte-Menehouldon keresztül, fel egész Pont-de-Sommevelleig, — miután az utazók kikerülik Verdunt és a nagy városokat —; ott töltik az időt türelmetlenül, „mig a Kincs megérkezik."

Elgondolhatjuk, minő nap ez a derék Bouillére nézve: talán első napja egy új, dicsőséges életnek: bizonyára utolsó napja a réginek. S nem különben, sőt talán még inkább, minő nap ez, — szép és rettenetes —, a fiatal telivér kapitányokra: Dandoinsra, Comte de Damasra, de Choiseul herczegre, Goguelat mérnökre és a többiekre nézve, kik be vannak avatva a titokba. Fájdalom, a nap mind lejebb hanyatlik nyugoton, és semmiféle berline nem jelenik meg a láthatáron. Négy órával túl vannak a mondott időn és még sincs berline. A falvak utczáin royalista kapitányok őgyelegnek fel s alá, gyakran Párizs felé tekintve; arczuk közönyt mutat, de szivök tele sötét gonddal: a szigorú szállásmesterek alig képesek a közlegénységet visszatartani, a *cafés*-tól és pálinkás boltoktól.*) Oh te uj berline, áraszd a te világosságodat a mi aggasztó zavarunkra; árassz reánk világosságot te uj berline Nap-szekere, Franczia-ország sorsát hordozó!

Ez a katonai kiséretből húzott sor ő felségé-

*) Déclaration du Sieur La Gache du Régiment Royal-Dragons (Choiseul 125—39. l.)

nek rendelete volt: a mely csiklandozta a királyi képzelődést, azon kivül nagyobb biztonságot és a bajban segélyt látszott igérni, voltaképen pedig csak gyanút és ijedelmet támasztott, s végnélküli veszélyt ott is, a hol különben semmi veszély nem volt. Mert ezekben a falvakban igen természetesen azt kérdi mindenik hazafi: mit jelent ez a vágtatása a lovasságnak, s vonulása és tétlen őgyelgése a gyalogságnak? Valami „kincset" akarnak kiséri? Miért annak kiséret, hiszen egy hazafi sem lopná el a nemzettől; vagy hol van hát az a kincs? — Olyan jövés-menése volt itt a katonáknak: mert az a másik végzetes baj, hogy ezen katonai kiséret egy része még tegnap kijött, miután a hónapnak tizenkilenczedik s nem huszadik napja volt az, a melyet *először* kitüztek; s a melyet királyné ő felsége, egy vagy más szükség folytán, jónak látott megváltoztatni. S most vegyük tekintetbe a patriotismus gyanakvó természetét; a mely különösen gyanakvó Bouillére az aristokratára; s meg hogy hogyan volt ideje a kétkedő savanyú kedvnek összegyülnie és megkesernyésednie huszonnégy órán keresztül.

Pont-de-Sommevelleben Goguelatnak és Choiseul herczegnek ez a negyven idegen huszárja lassanként kibeszélhetetlen miszterium tárgya lesz minden ember előtt. Előbb jó darabig ott ácsorogtak Sainte-Menehouldban; ácsorogtak és őgyelegtek, mignem az odavaló önkéntes nemzetőrök, a gyanakodás folytán tüzes haragra gerjedve, „háromszáz puskát kértek a városházától", és azt meg is kapták. S a

véletlen úgy hozta magával, hogy a mi Dandoins kapitányunk épen akkor ért be Clermontból az ő csapatával, a falu másik végén. Megint új csapat; eléggé nyugtalanitó: bár ezek szerencsére csak dragonyosok és francziák! Ugy hogy Goguelat az ő huszárjaival kénytelen volt tovább lovagolni, még pedig ugyan gyorsan: mignem aztán itt, Pont-de-Sommevelleben, a hol Choiseul várakozék, ő is megnyughatott. Megnyughatott, de csak ugy mint az égő parázson. Mert jöttének hire elterjedt szanaszét; s emberek szaladgálnak fel s alá rémültökben és haragjukban: Chalons az önkéntes nemzetőrök közül kutató őrjáratot küld ki az egyik részen, mely a másik oldalról, Sainte Menehouldból jövő kutató őrjárattal találkozik. Mondjátok meg, ti, barkós huszárok, idegen, gutturalis nyelvet beszélő férfiak: az ég nevében, mit kerestek ti itt? Kincset vártok? — a kutató őrjárat fejét rázza. Azonban az éhes parasztok nagyon jól tudják, hogy micsoda kincs az: katonai lefoglalás a haszonbérért s más egyéb feudalis hátralékért, melyet semmiféle szolgabiró nem tudott rajtunk behajtani! Ők ezt tudják: — és azután elkezdik félreverni harangjaikat, gyors eredménynyel! Choiseul és Goguelat, ha azt nem akarják, hogy az egész környék fellázadjon, kénytelenek nyergelni és tovább lovagolni, akár jön a berline akár nem.

Csakugyan lóra ülnek, s a félrevert harangok kongása szerencsére megszünik. Lassan keleti irányban lovagolnak, Sainte-Menehould felé, mindegyre remélvén, hogy a berline-Nap-

szekér utólérheti őket. Nem, az nem jön! S itt van előttünk Sainte-Menehould, a mely reggel kikergetett bennünket az ő „háromszáz nemzeti puskájával"; s a mely valószinűleg nem igen szerető szemekkel néz Dandoins kapitányra s az ő friss dragonyosaira, habár ezek francziák is: — egy szóval nem mernek *másodszor* bemenni a helységbe, a honnat őket egyszer kiűzték! A mi huszárcsapatunk, kissé nehéz szívvel balra tér; s kikerülve Sainte-Menehouldot s mindazon helyeket, a melyek már látták őket, mellékutakon s úttalan halmokon és erdőkön keresztül egyenesen a távoli Varennes falunak tart. Valószinű, hogy egy kissé terhes lovaglásuk lesz ma estig.

A hosszú villanyos lánczban tehát ez az első katonai állomás elpusztult, minden haszon nélkül; sőt valóságos kárral, s félni lehet hogy a láncz összekeveredik. Mindamellett a nagy országút mentén sikerült a nyugalom egy nemét helyreállitani, bár e nyugalom rendkivül éber. Az unatkozó dragonyosokat a szállásmesterek nem tudják teljesen visszatartóztatni a kocsmától, a hol hazafiak iddogálnak, sőt kinálgatják is italukat, sóvárogva az uj hirek után. A kapitányok, csaknem eszöket vesztve, járnak-kelnek a poros országután, közönyös arczczal: de a Nap-szekér nem jő. Hol késik ennyi ideig? Hihetetlen, hogy tizenegy lóval, olyan sárga fullajtárokkal és mindennemű segédeszközzel ellátva, lassabban haladjanak mint a legjobban megterhelt társzekér, s ne hagyjanak hátra három mérföldet egy óra alatt. Fájdalom, nem le-

het tudni, hogy még magából Párizsból is kijöttek-e; s ismét azt sem, hogy vajjon ebben a pillanatban nincsenek-e a falu másik végén! Az ember szive a kifejezhetetlen örvényének szélén vergődik.

VI. FEJEZET.

Drouet, a kiszolgált dragonyos.

E közben a nap lealkonyult. Fáradt munkások ballagnak haza lassan a mezőről; a falusi kézmives jó izűen eszi a zöldség főzeléket, vagy pedig unalmában kiment a falu utczájára, hogy egy kis friss levegőt szivjon és valami ujságot hallhasson. Csendes nyári alkonyat van mindenfelé! A nap nagy képe még ott csüng lángolva a távol északkeleti láthatár alján, mert ez az ő leghosszabb napja ebben az esztendőben. A halomtetők még egy kis ideig vöröses fényben égnek, és azután pirulva jó éjt mondanak. A rigó a zöldelő völgyben, hosszúárnyú leveles ágon áradozva önti vidám esti dalát, s körülötte a patakok locsogása hallhatóbbá válik; csend lopózkodik a föld szinére. A poros malom Valmyban, — valamint a többi malmok és kenyérkereső gépek is, — begöngyölgetheti vásznait, s abba hagyhatja a csikorgást és keringelést. A föld taposó malmának kifáradt napszámosai ismét egy napot őröltek le; s ott ácsorognak a házak előtt csoportokban, odább odább menve, vagy pedig barátságosan sorban

ülnek a kőpadokon;*) gyermekeik, ez a rakonczátlan sarj, ott játszadozva lábaiknál. A jól eső emberi terécselésnek alig észrevehető zümmögése emelkedik fel ezen Sainte-Menehould faluból, valamint a többi falukból is. Alig észrevehető, jól eső terécselésé; mert még magok a dragonyosok is francziák és gavallér fiúk; s még nem gördült be a Párizsból Verdunbe menő postakocsi, az ő bőrzsákjával, hogy megrémitse az emberek lelkét.

Mindamellett egy alakot jegyezzünk meg a falu szélső házának ajtajában: azt, a ki bő hálóköntösben áll ott, s nem más mint Jean Baptiste Drouet, a helység postamestere. Haragos, epés ember, a szeméből nem sok jó néz ki; még mindig javabeli, bár a maga idejében a hadseregben szolgált, mint Condé dragonyos. Ezen a napon még jókor reggel megharagitották Drouetet, s haragja azóta folytonosan áporgott. Tudniillik reggel Goguelat huszár, hogy gazdálkodjék, jónak látta, miszerint saját kocsmárosával bocsátkozzék alkudozásba egy pár kocsisló felől, melyek által csézáját haza küldje, nem pedig Drouettel, a hivatalos *Maitre de Posttal;* a mit ez utóbbi észrevévén, csupa tűz és haraggal jött át, fenyegetve a kocsmárost, és sehogy sem lehetett lecsillapitani. Mindenféleképen rosz nap ez. Mert Drouet egyszersmind tüzes hazafi is; jelen volt a párizsi „dárdák ünnepélyén": és hát mit akarnak itt Bouillének ezen katonái? Alig hogy kituszkolták a huszárokat csézájukkal és még

*) Rapport de M. Remy (Choiseul, 143. l.)

tudja isten mivel, a midőn Dandoins és az ő dragonyosai megérkeznek Clermontból és itt föl s alá csatangolnak. Mit akarnak ezek? Az epés Drouet hol bemegy, hol kijön, hosszú hálóköntösében, s azzal az éles tekintettel nézelődik körül, melyet a felköltött harag ád az embereknek.

Másfelől nézzük Dandoins kapitányt ugyanezen falu utczáján, a mint őgyeleg közönyös arczczal, mig szivét fekete gond rágja! Mert a Korff-féle berline csak nem jön. A széles tányérú nap mind szélesebbre veti lángját lemenőben; az ember szive a kifejezhetetlen rémület örvényének szélén vergődik.

Hála Istennek! itt van a sárga testőrfullajtár; ugyancsak sarkantyúzva lovát a vereses alkonyi pirban. Uralkodjál magadon, Dandoins, állj ott, kikutathatatlan közönyös arczczal, bár ez a sárga tökfilkó elvágtat a postahivatal mellett, azután kérdezgeti hogy merre van, s az egész falu népét fellármázza, a kik mindannyian gyönyörködnek az ő szép bérruhájában. A Korff-féle berline is megérkezik, lassan mászva, a skatulyák egész hegyével és az utána ballagó csézával; a roppant Acapulco-hajó, vont csónakjával, legalább ide eljutott. A falubeliek szemei csillognak, mint az ilyen emberek szeme szokott, midőn egy utazó hintó megy át a falun, a mi rájok nézve esemény. Az őgyelgő dragonyosok tiszteletteljesen emelik kezöket sisakjukhoz, olyan szépek ezek a sárga bérruhák: s egy czigánykalapban levő úrhölgy viszonozza a köszöntést olyan kecscsel, a minőre csak ő

képes,*) Dandoins összefont karokkal áll ott, s olyan közönyös fel sem vevő arczczal, a minőt csak egy szolgálaton levő katona mutathat, pedig szive ki akar ugrani kebléből. Fel sem vevőleg pödri bajuszát, tekintete gondtalanul tévelyeg — de a melylyel mégis a falusiak csoportját szemléli és azt nem szereti. Szemével biztatja a sárga fullajtárt: siess, siess! A vastag fejü sárga bérruha nem érti meg a szem intését; morogva jő vissza, hogy szóval tudakozódjék: s az egész falu őtet nézi.

És Drouet postamester sem hunyja be szemét ezen idő alatt: hanem hol ki hol bemegy hosszan nyúló háló köntösében, s kémlelve vizsgál sok mindenfélét. Midőn valakinek tehetségeit, kellő időben, a harag megélesiti, azzal sokat el lehet érni. Az az úrhölgy a széles karimájú czigánykalapban, habár háttal ül is a kocsiban, nem hasonlít-e valakihez, a kit mi már láttunk valamikor, — a dárdák ünnepélyén, vagy egyebütt? S ez a *Grosse-Tête* a kerek kalapban és parókával, mely hátra nézegetve kikibukkan a kocsiból, nekem ugy tetszik, hogy ennek egyes vonásai — ? Gyorsan csak, Sieur Guillaume, jegyzője a *Directoirenak*, hozzon nekem egy új assignátát! Drouet szemügyre veszi az új assignátát; összehasonlitja a papir pénzen levő képet a kerek kalap alatti nagy gömbölyü fővel: Istenemre, ez a rajz az után a fő után van készitve! És azután a katonáknak ez a

*) Déclaration de la Cache (Choiseul, ubi supra.)

jövés-menése, ez az álldogálás és suttogás, — látom a ti dolgotokat!

Azért te Drouet, postamestere ezen helynek, tüzes hazafi, kiszolgált dragonyosa a Condé ezrednek, vedd fontolóra a mit tenni fogsz. Még pedig gyorsan, mert nézd, az új berlinebe már hirtelen befogtak, az ostor pattan s ime elrobog! — Drouet nem meri, a pillanat ösztönző hatása alatt, megragadni a zablát két kezével; Dandoins széles kardjával, valószinűleg oda suhintana. Igaz, hogy ezeknek a mi szegény nemzetőreinknek, a kik közül egy sincs most itt, háromszáz puskájok van, de nincsen lőporuk; azon kivül az ember nem is egészen biztos a dolog felől, csak erkölcsileg bizonyos. Drouet, mint egy ügyes, kiszolgált dragonyosa a Condé ezrednek, azt teszi, a mi legtanácsosabb; egy pár szót oda súg Guillaume jegyzőnek, ki szintén kiszolgált dragonyos a Condé ezredből; s a mig Guillaume jegyző felnyergel két legjobb lábú lovat, ő áthalad a városházára, hogy ott is súgjon egy pár szót; azután lóra ül Guillaume jegyzővel együtt; s a két ember megindul kelet felé, nyomában a hintónak, hogy *meglássák*, mit lehet tenni.

Ezek tehát elindulnak kelet felé, sebes vágtatva; az ő erkölcsi bizonyosságuk áthatja az egész falut, tovább adott szóban gyorsan terjedve az, a városházától mindenfelé. Fájdalom! Dandoins kapitány megparancsolja ugyan dragonyosainak, hogy lóra üljenek; azonban ezek, panaszkodva a hosszú koplalás miatt, előbb kenyeret és sajtot követelnek; s mielőtt ezt a

rövid ozsonnát elkölthették volna, az egész falu tele van a dologgal, s most már nem suttog, hanem sikoltoz és ordít. Az önkéntes nemzetőrök, hirtelen összeszedőzködve, lőporért kiáltoznak; a dragonyosok ingadoznak a patriotismus és a katonai fegyelem, — a kenyér és sajt s a szegzett szuronyok között: Dandoins titkon átadja jegyzőkönyvét, a benne levő titkos utasításokkal, a szigorú szállásmesternek: még az istállószolgák is előjönnek egy-egy villával és cséplőfával. A szigorú szállásmester, csak félig nyergelve föl, keresztül vágja magát kivont kardjával a leeresztett szuronyok, a hazafiak lármája, káromlása, a cséplőfák repülése között, és vágtat eszeveszetten;*) — kevesen, vagy épen senki se megy utána; a többiek, miután oly szivesen marasztották, jónak látták az ottmaradást.

És igy az új berline robog; s Drouet és Guillaume vágtatnak utána, s ezek után vágtatnak Dandoins katonái, vagy legalább egy katonája; és Sainte-Menehould, néhány mértföldnyire a királyi országuttól, lázadásban; — s a katonai villanyos láncz elszakadt, önmagát rombolta szét, s félni lehet, hogy a legrettenetesebb eredménynyel.

*) Déclaration de La Gache (Choiseul, 134. l.).

VII. FEJEZET.

A sarkantyúzás éjszakája.

Ez az eredménye a titokzatos katonai kiséretnek, s az új berlinenek a tizenegy lóval; — „az, a kinek titka van, ne csak hogy elrejtse azt, de rejtse el még azt is, hogy neki elrejteni valója van.“ Az első katonai kisérő csapat szétrobbant, önmagát szétrombolva; s most már a többi csapatok is, s az egész gyanakodó vidék talpon áll, készen a felrobbanáshoz, a mely *nem* fog hasonlítani a győzedelmes menydörgéshez. Inkább hasonlít mondjuk, az alpesi hógörgeteg első megindulásához, a melyet ha egyszer megindítanak, mint itt Sainte-Menehouldnál, terjedni és növekedni fog, köröskörül mindenfelé, és gördülni el egész Stenaiig, iszonyatos rombolással menydörögve, mignem a falusi hazafiak, a parasztság, a katonai kiséretek, az új berline és a királyi család mind rohannak lefelé, hömpölyögve a feneketlen mélységbe!

Az éjnek sötét árnyéka mind jobban esik le. A postakocsisok pattogtatnak és verik a lovakat az ostorral; a királyi berline már keresztül ment Clermonton, a hol Comte de Damas parancsnok egy pár szót súgott neki; s azzal minden baj nélkül keresztül ment, Varennes felé; vágtatva, a hogy csak kétszeres borravaló mellett lehet. Majd egy ismeretlen, „Inconnu,“ lóháton a rohanó hintó mellé vágtat, s annak ablakánál, igen komolyan, rekedt hangon, egy

pár szót mond, de a mit a kivül levők nem értenek, s eltűnik balfelé, az éjszakában.*) A felséges utazóknak szivök gyorsabban kezd dobogni; mindamellett az elfáradt természet valamennyit olyan álomforma állapotba ringatja. S az alatt, fájdalom, Drouet és Guillaume jegyző sarkantyúzzák lovaikat; mellékutakra térve, hogy gyorsabban és biztosabban haladhassanak; mindenfelé hirdetve ezt az ő erkölcsi bizonyosságukat, a mely úgy terjed, mintha valamely levegőben szálló madár vinné szerteszét.

És a szigorú szállásmester is sarkantyúzza lovát, rekedt trombitaharsogást támasztva, mint itt Clermontban is, talpra szólítva a már lefeküdt dragonyosokat. A derék de Damas parancsnok már egy részüket lóra ülteté a clermontiaknak; a fiatal Remy zászlótartó elvágtat néhányadmagával. Azonban a hazafias előljáróság is résen áll itt Clermontban szintén; a nemzetőrök golyótöltényekért kiabálnak, s a falu „kivilágitást rendez;“ — az éber hazafiak gyorsan kiugrálnak ágyaikból, egy ingben, s világot gyújtanak; s azután mindenik kiteszi a maga garasos gyertyáját, vagy gazdálkodó olajmécsesét, mignem minden csillámlik és ragyog — ilyen feltaláló emberek ezek! Egy *camisado* vagy inges csoportosulás van mindenfelé; a lármaharang kong; a falu dobján dühösen egyetemes riadót vernek, mint itt Cler-

*) Campan, II. 159.

montban, kivilágítás mellett; a fejöket vesztett hazafiak kiáltoznak és fenyegetődznek! A derék, fiatal de Damas parancsnok, a felbőszült patriotismus ezen őrült tombolása közt, néhány gyujtó mondást intéz azon lovasokhoz, a kik vele vannak: „Bajtársainkat bántalmazták Sainte-Menehouldban: a király és az ország szólítják azt, a ki bátor;“ s azután kiadja az elszánt parancsszót: *Húzz kardot!* Azonban erre a lovasok, fájdalom, csak kardjuk markolatjára csapnak, még beljebb nyomva azt hüvelyébe. „Ide mellém, ki a királynak hive!“ kiáltja Damas kétségbeesetten, s azzal elvágtat az éj homályába, s utána vagy két szegény loyalis lovas az alsóbbrendűek közül.*)

Példátlan éj ez Clermontban; legrövidebb az évben; legnevezetesebb a században: méltán megérdemli, hogy a sarkantyúzás éjszakájának neveztessék! Remy zászlótartó, s az a néhány ember, a ki vele ment, eltévesztették az utat; négy óra hosszat vágtatnak Verdun felé; s azután ismét négy óra hosszat, kerten sövényen át, felijesztett falvakon keresztül, Varennes felé. Szerencsétlen Remy zászlótartó, s szerencsétlenebb Damas parancsnok, a kivel csak valami két loyalis lovag vágtat kétségbeesetten! Több nem megy ebből a clermonti kisérő csapatból; a többi csapatokból, a többi falvakban még csak kettő se megy, hanem valamennyi csak ugratja és tánczoltatja lovát —

*) Procés verbal du Directoire de Clermont (Choiseul 189—95. l.).

nem ereszti őket a vészharang és a kivilágitott falu.

És Drouet és Guillaume jegyző vágtatnak, s az egész vidék talpon van. Goguelat és Choiseul herczeg bukdácsolnak ingoványokon, szirteken, fatörzsökön és köveken keresztül, Clermont ágas-bogas erdeiben; olykor csapáson menve, néha út nélkül, vezetőkkel; huszárok farkasverembe esnek, s ájulva feküsznek háromnegyed óráig, s a többi nem megy tovább nélkülök. Minő hajtás ez, Pont-de-Sommevelletől kezdve; minő harmincz óra, mióta Choiseul elhagyta Párizst, a királynő inasával Leonárddal oldalánál, a csézában! Fekete gond ül a lovas mögött? S ezek igy mennek tovább, bukdácsolva; fölzavarják a baglyot lombos fészkéből; összetapossák az erdő illatos növényzetét, szétgázolják a nardus kelyhét, s fölijesztik az alvó Éjszakát. Azonban hallga! Tizenkét óra felé, a mint sejtik, — mert még a csillagok is kialudtak, — mintha félrevert harang zúgása hallatszanék Varennes felől! A huszártiszt meghuzván a zablát, hallgatódzik: „Valami tűz lesz, kétségtelenül!“ — mindamellett vágtatnak tovább, lélekzetet is alig véve, hogy meggyőződést szerezzenek róla.

Igen, lovagias barátim, a kik igy megtesztek minden tőletek kitelhetőt; a tűznek egy bizonyos neme az, a melyet nehéz eloltani. A Korff-féle berline, mely ezen lovagló hógörgetegnek meglehetősen előtte jár, tizenegy óra körül Varennes kis rongyos faluba ért, még mindig jót remélve, daczára amaz „Ismeretlen“ re-

kedt suttogásának. Nincs-e minden nagyobb város hátunk mögött, s Verdun szépen elkerülve jobb kéz felől? Bizonyos értelemben itt már magának Bouillénak kinyujtott keze föd bennünket, s a legsötétebb nyárközépi éj kedvez dolgainknak! S igy elég nyugodt lélekkel megállunk a falu déli végén eső halomtetőn, várva a befogandó pihent lovakat, melyeket a fiatal Bouillé, magának Bouillénak fia, tart itt számunkra készen, huszár kisérettel együtt, miután ebben a faluban nincs postahivatal. De nézd, minő bosszantó dolog: sem lónak, sem huszárnak semmi nyoma! Oh pedig erős lovak, magának Choiseul herczegnek pihent fogata áll számunkra készen, csakhogy a falu felső végén, a hidon túl, és mi nem tudunk róla semmit. Huszárok is várakoznak ott, csakhogy iddogálva a kocsmában. Mert a dolog úgy áll, hogy hat órával elkéstünk; s a fiatal Bouillé, az ostoba fiu, azt hivén, hogy az éjjelről már elmaradt a dolog, szépen aludni ment. És igy a mi tapasztalatlan sárga fullajtáraink kénytelenek vaktában, keresgélve bódorogni az alvó faluban összevissza; a postakocsisok nem akarnak semmi árért tovább menni a fáradt lovakkal; nem, mig legalább egy kissé nem etetnek, akárhogy beszéljen is nekik az az inas a kerek kalapban.

Nyomorúságos állapot! A berline, a király órája szerint „harminczöt perczig" állt mozdulatlanul, egy helyben; a kerek kalap egyre beszélt a hosszúszárú csizmáknak; a fáradt lovak ropogtatták az abrakot és szürcsölték a vizet;

a sárga fullajtárok vaktában kóboroltak: — s mind ezen idő alatt a fiatal Bouillé ott alszik a falu felső végén, s Choiseulnek pompás fogata ott áll a jászol mellett. És nem lehet segíteni rajta; egy király váltságdija nem segít rajta; a lovak csendesen eddegélnek; a kerek kalap rábeszélni igyekszik; Bouillé alszik. S hallga, nem érkezik-e most két lovas fáradt ügetésben, lovuk körme csattog a sötét éjszakában? S a mint ezt a roppant testű berlinet meglátják s hallják a lovak ropogtatását s a beszédet, egy pillanatra megállanak, hogy nem vette-e őket valaki észre, s azután még gyorsabban be a faluba! Drouet és Guillaume jegyző azok. Ők ketten mégis megelőzték az egész lovagló zavart csoportot; élve értek el idáig, bár némelyek dicsekesznek, hogy üldözték őket, Drouet feladata is veszélyes; azonban ő kiszolgált dragonyos, s esze nagyon is ébren van.

Varennes falu sötét és alszik; szörnyű görbe falu, felforditott nyereg alakú, a mint irják. Alszik; s az Aire folyónak locsogása altató dalt mond álmaihoz. Mindamellett az Aranykéz vagy *Bras d'Or* kocsmából a piacz mellett, barátságos világosság fénye sugárzik ki; durva ökörhajtsárok vagy ilyenféle emberek szava hallatszik, kik még nem itták ki utolsó pohárukat; egész gyönyörüség szemlélni, a mint Boniface Le Blanc, fehér kötőjével, szolgál nekik. Ide a *Bras d'Or*-ba nyit be Drouet, élénk derültség ragyogván szemeiből; vigyázva félre inti Bonifáczot: *Camarade, es tu bon Patriote,* jó hazafi vagy-e? *„Si je suis!"* — feleli Bonifácz.

„Akkor“ — s azzal Drouet nagy mohósággal súg neki valamit, de amit Bonifácz csak egyedül hall.*)

És most nézd, hogyan töri magát Boniface Le Blanc, a hogy még a legvidámabb borivó kedviért sem tette soha. Nézd Drouet és Guillaume, a derék kiszolgált dragonyosok, hogyan teremnek a hidnál egy pillanat alatt és azt eltorlaszolják egy „butorhordó kocsival, a melyet ott találnak,“ meg mindenféle kocsikkal, talyigákkal, hordókkal, targonczákkal, a mi csak kezök ügyébe esik, a mig semmiféle kocsi nem mehet át. S miután a hid el van torlaszolva, gyorsan állást foglalnak a hid Varennes felé eső ivezete alatt, hozzájok csatlakozva Le Blanc, Le Blanc testvére, s egy vagy két buzgó hazafi, a kiket ez felköltött. Valami hatan lehetnek mindössze, nemzetőrpuskákkal ott állanak egymás mellett az ivezet alatt, várva mig a Korff berline odáig robog.

No itt jön: *Halte là!* Lámpák villanak ki a vászon kabátok alól, erős kezek ragadják meg a zablát, két nemzetőrpuska van szegezve a két kocsi ajtónak: „Hölgyeim, az útlevelet!“ Mert lám, ott vannak Sieur Sausse, a helység ügyésze, egyszersmind gyertyamártó és szatócs, az ő hivatalos szatócs-udvariasságával; Drouet kegyetlen logicájával és ügyes találékonyságával: A tisztelt utazó társaság, akár Korff bárónőék, akár talán még magasabb állású személyek legyenek, — szives lesz talán kinyugodni magát M. Saussenál, mig megvirrad!

*) Deux Amis VI. 139—78.

Oh Lajos, oh boldogtalan Marie-Antoinette, kinek az a sors jutott, hogy életedet ilyen emberek közt töltsd! Te tunya Lajos, hát nincs-e a te lényedben egyéb tunya, félig élő nyálkánál? Király, főparancsnok, frank uralkodó! Ha tett valaha szived elhatározást, mióta szív név alatt dobogni kezde, most hajtson végre, vagy soha többé ne ezen a világon: „Ti éjszakában erőszakoskodó egyének, hát ha magas tekintélyű személyekkel van is dolgotok? És azután, ha magával a királylyal is? Nincs-e meg a királynak az a joga, a mi megvan minden koldúsnak, hogy bántalom nélkül utazhassék saját országútján? Igen, maga a király áll előttetek, és reszkessetek ezt tudva! A király nyilatkozott, ez egyetlen csekély dologban, s nincs hatalom Franciaországban, vagy Isten trónjának alatta, mely annak ellentmondjon. Nem a királyt fogjátok ti feltartóztatni ezen ti nyomorult hidboltozatotok alatt, hanem csak az ő holttestét, és számolni fogtok róla Isten és emberek előtt. Mellém testőrök; kocsisok, *en avant!*“ Ha igy tesz, elképzelhetjük sáppadt megmerevedését ezen két Le Blanc puskásnak; meg azt, hogyan esik le Drouetnek álla, s hogyan olvad szét Sausse ügyész, mint a faggyú az olvasztó kemenczében: és Lajos megy tovább, néhány lépésnyire felkeltvén a fiatal Bouillét, s felkeltvén a fogatot és a huszárokat, s lovaikat tánczoltató, büszkén ugrató csapatok kiséretében győzedelmesen vonul be Montmédybe, s a franczia történelem folyama egész más lesz!

Fájdalom, ez az erő nem volt meg ebben

a szegény, tunya emberben. Ha meg lett volna benne, a franczia történelem folyamának eldöntése soha sem jutott volna a varennesi hid boltozata alá. Ő kiszáll, s a többiek is kiszállanak. Sausse ügyész szatócskarját nyujtja a királynénak és Erzsébetnek; a király két gyermekét vezeti kezénél fogva. S igy visszaballagnak szép csendesen, a piaczon keresztül Sausse ügyészhez; felmennek a kicsiny emeleti szobákba, a hol ő felsége a király azonnal „valami ennivalót kér.“ Ennivalót kér, a mint meg van irva; adnak neki kenyeret és sajtot, egy palaczk burgundival együtt, s megjegyzi, hogy ez a legjobb burgundi, a mit ivott életében!

Ez alatt a varennesi nemesek, s mindenki — akár van valami tiszte, akár nincs — gyorsan felhúzzák nadrágjokat s fegyvereik után nyúlnak. Félig felöltözött halandók hordókat hempergetnek ki, kivágott élőfákat fektetnek az utakra; hirnökök vágtatnak el mindenfelé, a harangokat verik félre, „a falu önkéntesen kivilágittatik.“ Nagyon különös, hogy ezek a kis falucskák minő ügyesen intézik dolgaikat, midőn hirtelen, éjfél körül, a harczcnak vészharangja felriasztja őket. Mint kis, ügyes municipalis csörgőkigyók, a melyeket hirtelen felriasztottak; mert a vészharang cseng és bong; szemeik ragyognak, világitva (faggyú gyertyával), mint a csörgőkigyóé midőn haragszik, s a falu kiölti *fulánkját*. Rendezőnk és főparancsnokunk Drouet a kiszolgált dragonyos; vitéz, mint egy Ruy Diaz: — Most vagy soha, ti hazaflak, mert a katonaság jön; a lemészároltatás az

osztrákok által, vagy az arisztokraták által, külés belháborúk — ezeknek rettenete mind ti tőletek függ s ettől a pillanattól. A nemzetőrök sorakoznak félig begombolkozva; a többi halandók, mint mondók, nadrágban vagy alsószoknyában, hordókat és bútorokat halmoznak össze, kivágott fákat fektetnek le torlaszul: a falu *csipni* fog. Tehát, amint látszik, a dühöngő demokráczia nem csak Párizsban lakik? Oh nem, akármit beszéljenek is az udvaronczok; az már világos, hogy nem. A régi jelszó: haljunk meg a királyért, oda módosult, hogy haljunk meg önmagunkért, a király *ellen* küzdve, ha a szükség ugy kivánja.

És igy a mi vágtató rohanó görgetegünk és gomolyagunk elérte a *feneketlen mélységet* s a Korff berline legelől: s ide most már hullhat és ott bukfenczezhet végtelenül. Nem is szükséges mondanunk, hogy a legközelebbi hat órán keresztül zaj és dobogás hallatszék messze mindenfelé. Rohanó dobogás és harangzúgás és emberek szenvedélyes futkosása az egész Clermontoisn át, terjedve a három püspökségen keresztül; dragonyosok és huszár csapatok vágtatva utakon és úttalanul; nemzetőrök fegyverkezve és indulva a holt éjszakában, egyik harang a másik után terjesztvén a vészhirt. Ugy negyven percz alatt Goguelat és Choiseul kifáradt huszárjaikkal elérik Varennest. Oh nem tűz hát az itt, vagy olyan tűz, amelyet nehéz eloltani! Átugratják a fatorlaszokat daczára a vigyázó nemzetőrnek s mennek be a faluba, Choiseul elmondván katonáinak, hogy miként áll a do-

log voltaképen, s ezek egy-egy felkiáltással válaszolnak neki az ő torokhangokban gazdag nyelvükön: „*Der König; die Königin!*“ s mintegy megmerevülni látszanak. Ezek most az ő haragos kedvükben legelőször is el akarják foglalni Sausse ügyész házát. Igen okos gondolat, csak Drouet dühösen ellen ne szegült volna, s végső eszközül azt orditá: „tüzérek az ágyúk mellé!“ — lévén ott mindössze két rozsdás ágyú, gyomrukban legfölebb pókhálóval, de amelyeknek dübörgése mégis, a mint a tüzérek biztos arczczal elő hurták azokat, elég volt arra, hogy a huszárok tüzét csillapitsa, s őket tisztelteljes hátrább vonulásra kényszeritse. A többit elvégzik a boros kancsók, melyeket a hadsorok kezebe adtak, — mert a német toroknak is meg van a maga szomjusága. Midőn Goguelat, ugy pár órával később előjön, erős torokhangon kiejtett *Vive la Nation* fogadja!

Mit lehet itt várni? Goguelat, Choiseul, most már Damas gróf is s az egész varennesi rangos világ, mind ott vannak a király mellett; s a király nem képes kiadni semmiféle rendeletet, nem képes véleményt alkotni; hanem csak ott ül, a mint mindig tette, mint agyag a fazekas kezében; talán a legképtelenebb valamennyi szánalomra és bocsánatra méltó agyag figurák közt, melyek most a hold alatt keringenek. Ha Sausse megengedi, más nap reggel tovább megy, és a nemzetőröket is magával viszi! Boldogtalan királyné! ott fekszik két gyermekével egy szegényes ágyon, s az öreg Sausse anya térdelve, könyek közt fenhangon imádkozik az éghez, hogy

áldja meg őket; s a fejedelmi Marie-Antoinette csaknem letérdel a fiú Sausse és annak felesége előtt a gyertyás ládák és terjékes hordók között, — mind hiában! Már eddigelé háromezer nemzetőr gyült a faluba; nem sokára lesznek tíz ezeren; a félrevert harangok hangja ugy terjed mint a tűz a száraz avarban, vagy még gyorsabban.

A fiatal Bouillé, a varennesi lármaharang által felriasztva, lóra pattant és vágtat apja állomása felé. Ugyancsak erre felé vágtat, csaknem őrjöngésig kétségbeesett módon, bizonyos Sieur Aubriot, Choiseulnek parancs-tiszte, usztatva át a folyókon, miután a hidak el vannak torlaszolva; sarkantyuzva lovát, mintha a pokol ebei volnának sarkában.*) Midőn Dun falun vágtat keresztül, sebtében elmondja a vészhirt: arra a derék Deslons kapitány és az ő vezérlete alatt állott kisérő csapat, mintegy száz ember, lóra ül és megy. Deslons is elér Varennesbe; századát kivül hagyja a fa-torlaszoknál; ajánlatot tesz, hogy ő kivágja Lajos királyt, ha parancsolja: azonban szerencsétlenségre „ez egy kissé meleg munka lesz"; mire Lajos király „nem parancsol semmit."**)

És a vészharang egyre szól s a dragonyosok vágtatnak, s nem tehetnek semmit, miután már oda értek; a nemzetőrök mind erősebben gyülekeznek, mint a varjak mikor csoportosulnak:

*) Rapport de M. Aubriot (Choiseul 150—57. l.).
**) Extrait d'un Rapport de M. Deslons (Choiseul 164—167. l.)

ez az explodáló villanyos láncz, vagy omló hógörgeteg vagy akármihez hasonlitsuk, kegyetlen módon érezteti erejét, fel egész Stenaiig s magát Bouillét is megérinti.*) A derék Bouillé, a forgószél fia, felülteti Royal-Allemand ezredét; gyújtó szavakat mond nekik, melyek feltüzelik a szivet és a szemeket; huszonöt Lajos aranyat osztat ki mindenik század emberei közt: — és most vágtass, régi hirű Royal-Allemand: most nem a) Tuileries ostromáról s holmi Necker-Orleans-mellkép-processióról van szó; a király lőn fogolylyá téve, s egész világ sorsa van koczkán! — Ilyen ez az éj, a mely megérdemli, hogy a sarkantyuzás éjszakájának neveztessék.

Hat órakor két dolog történt. Lafayette hadsegéde Romoeuf, *à franc étrier* vágtatva azon irányban, a hol a vén zöldség-árulóval találkozott, s gyorsítva lovaglását az utolsó állomások körül, Varennesbe ért, a hol most tíz ezer ember szenvedélyesen, a páni rémület dühével követeli, hogy a királyi család azonnal induljon visszafelé, Párizsnak, nehogy kibeszélhetetlen véröntás következzék be. S ugyanakkor a falu másik részén, az „angol Tamás", Choiseul *jokeija,* menekülve Choiseul emlitett fogatával, találkozék Bouilléval Dun magaslatain, a gyémánt homlokon sötét mennydörgés villáma ül; nyomában a Royal-Allemand mennydörgő robogása. Az angol Tamás felel azt, a mit tud a rövid kérdésre: Hogyan állanak a dolgok Varennesben? — s a maga részéről viszont azt kérdi, hogy ő, az angol Tamás, mit csináljon M. de Choiseul

*) Bouillé, II. 75—6.

lovaival s hová vigye azokat? — „A pokol fenekére!“ — feleli egy mennydörgő hang; s azután ujra szólva s sarkantyuzva, parancsolja a Royal-Allemandnak, hogy menjen sebes vágtatva; s azután eltünik, káromkodva *(en jurant).**) Utolsó szereplése ez a mi derék Bouillénknak. Midőn Varenneshez közel ér, megrántva lova kantárját, tisztjeivel röviden tanácskozik, s rájön, hogy mindez már hiábavaló. Lajos király elindult visszafelé, saját beleegyezésével, lármaharang zúgása közt mindenfelé; tíz ezer fegyveres ember lábdobogása mellett, a kik eddigelé megérkeztek, s azt mondják, hatvan ezer gyülekszik ezen a tájon. A derék Deslons „parancs“ nélkül is neki ment az Aire folyónak századával**); egyik ágán átusztatott, de a másikon nem volt képes; s ott állt, viztől csepegve és lihegve, kitágult orrlyukakkal; a tiz ezer ember gúnyos köszöntéssel felel neki, s az uj berliné czammogva Párizs felé, az unalmas uton, de a melyen menni kénytelen. Nincs tehát segély a földön, sem az égben, ezen csodáktól ment korban!

Azon az éjen „Bouillé Marquis, és még huszonegyen közülünk, keresztül mentünk a határon: Orvalnál, Luxemburgban, a Szent-Bernát rendű barátok adtak vacsorát és szállást.“***) Bouillé lovagol előre, keveset szólva; elmerülve olyan gondolatokban, a melyek nem

*) Déclaration du Sieur Thomas (Choiseul, 188. l.).
**) Weber. II. 386.
***) Aubriot. ut supra, 158. l.

szülnek szót. Halad éjszaknak, a bizonytalanság és az örök Éj felé: a nyugotindiai szigetek felé: mert a forgószél fia az emigránsok gyermekes balgaságaiban nem képes részt venni, megy tehát Anglia felé, a korai stoicus halál felé, s Franczia-ország felé többé soha! Tisztelet a derék embernek, a ki akár ebben, akár más küzdelemben tényleges valami, s az emberi bátorságnak árticuláltan beszélő darabja, s nem csupán sokat mutató üres kép, s reszkető és hebegő árnyék! Egyike a kevés royalista főszereplőknek ez a Bouillé, a kiről ennyit el lehet mondani.

S igy a derék Bouillé is eltünik történetünk szövetének szálai közül. Történet és szövet; mind a kettő halvány, gyenge jelképe csak ama nagy csodás szövetnek és élő szőnyegnek, melynek neve *Franczia forradalom,* s a mely épen akkor szövődött tényleg, „az időnek nagy zajú szövőszékén." A régi derekak kihullanak belőle, törekvéseikkel együtt; s uj epés Drouetek, uj törekvések és szinek kerülnek bele, — a mint ennél a szövésnél történni szokott.

VIII. FEJEZET.

A visszatérés.

Ime tehát a nagy royalista összeesküvés, vagy Metzbe való futás igy sikerült. Sokáig kisértve a háttérben, mint valamely rettegett royalis *ultimatum,* végre előtör minden ő rettentésével: s valóban nem eredmény nélkül. Mennyi royalista terv és összeesküvés járt már igy, egyik a másik után, ravaszul kitervelve mind, a me-

lyeknek fel kellett volna robbanniok mint valamely lőporos aknának, vagy lesujtaniok mint a villám-ütésnek; s a melyek közül egyetlenegy sem végződött másképen. A *Séance Royale*-féle lőporos akna, junius 23-án 1789-ben, a mely — mint akkor mondók, — a gyujtó-lyukon keresztül explodált; s a melyet midőn legközelebb Broglie a had-isten ismét megtöltött, az légbe röpité a Bastillet. Azután jött a tüzes operatermi ebéd, kardok villogtatásával, s az *Ó Richard ó én királyommal:* a mely, az Éhség által is segittetve, a nők felkelését idézte elő, és Pallas Athénét Demoiselle Théroigne alakjában. A bátorság mit sem használ, sem a hányaveti beszédre nem mosolygott a szerencse. Bouillé paizsának épen az lőn a sorsa, a mi Broglieénak volt. Egyik ember a másik után áldozza fel magát ebben az ügyben, csak azért, hogy gyorsítsa annak elbukását; elátkozott ügynek látszik az, elhagyva Földtől és Égtől egyaránt.

Most egy éve októher hatodikán, Lajos király, Demoiselle Théroigne és mintegy kétszáz ezer ember által kisérve, királyi bevonulást tartott Párizsba, a minőt még ember nem látott soha; akkor még két ilyen bevonulást jósoltunk neki; s ime az egyik azok közül, ezen Metzbe való futás után, csakugyan bekövetkezett. Théroigne most nincs itt a kiséretben, sem Mirabeau nem ül a „kisérő kocsik egyikében." Mirabeau halva fekszik a nagy emberek Pantheonában. Théroigne él és egy sötét ausztriai börtön lakója: Lüttichbe ment, hogy foglalkozását üzze, s ott elfogták. Most a csendesen folyó

Dunának mormogását hallgatja; az egykori hazafias estélyek fénye egészen kialudt rá nézve: ilyen helyzetben van Théroigne; majd beszélni fog a császárral szemtől szembe és visszatér. És ott van Francziaország is, — de minő helyzetben! A rohanó idő letarolja a nagyot és a kicsinyt egyaránt, s két év alatt sokat megváltoztat.

Azonban akármennyi dolog változott is, ime itt van egy második szégyenteljes királyi bevonulás, bár ez is nagyon megváltozva, hogy ennek szintén tanui legyenek a század és ezrek. Türelem, ti párizsi hazafiak, a királyi berline vissza fog jönni. Nem előbb szombatnál; mert a királyi berline lassan utazik; s aztán a nemzetőrök zajosan hullámzó tengere körülötte, hatvanezer nemzetőré, a mint mondják; s az a temérdek oda csődülő nép. A nemzetgyülésből három biztos, a hires Barnave, a hires Pétion, s a köztiszteletben álló Latour-Maubourg mentek ki elébe; s ezek közül a két első ott ül a berlineben ő felségeik mellett, egyik nap ugy mint a másik nap. Latour, mint egyszerű tisztelt egyén, a kiről mindenki csak jót mond, elülhet a hátulsó kocsin is, Dame de Tourzellel és a *soubrettekkel*.

S igy szombat este, körülbelől hét órakor, Párizs a maga száz ezreivel ismét ott áll az utczán; most nem a reménynek háromszinű örömtánczát járja, s még nem is a gyülölet és boszú dühtánczát: hanem ott áll hallgatva, a hozzávetés, és a leginkább tudományos kiváncsiság határozatlan nézésével. Egy Saint-Antoine

külvárosi falragasz ma reggel tudtul adta, hogy a ki „sértegetni fogja Lajost, az megbotoztatik, a ki pedig tapsol neki, felakasztatik.“ Végre itt van ez a csodálatos uj berline, körülvéve szegzett szuronyos kék nemzetőrök tengere által, a mely lassan mozdúl, hömpölygetve a hintót a hallgatag tömeg százezerein keresztül. A három sárga fullajtár megkötözve ott ül a bakon; Pétion, Barnave, ő felségeik, Erzsébet és Franczia ország gyermekei bent vannak.

A zavar mosolya vagy a bárgyú kedvetlenség felhője ül ő felségének széles phlegmaticus arczán: egymás után elmondja a hozzá járuló hivatalos egyéneknek, a mi különben is világos: „*Eh bien, me voila*, Nos hát, itt vagyok“; s a mi nem annyira bizonyos: „Biztositom önöket, nem volt szándékom átmenni a határon“; és igy tovább: a mely beszéd csak természetes ezen szegény királyi ember szájából, s a melyre az illem hadd boritson fátylat. A királyné hallgatag; tekintetében fájdalom és gúny, a mi szintén természetes ezen királyi asszonynál. Igy hömpölyög és mászik a szégyenteljes királyi processio, a sok utczán át, a hallgatagon bámuló nép között; hasonlitva, a mint Mercier megjegyzi,*) valamely *Procession du Roi de Basochehoz*, vagy mondjuk, valamely Lábszij király bevonulásához az ő Kaptafa herczegeivel és a csizmadiaság egyéb tündöklő jelvényeivel. Azzal a különbséggel mégis, hogy ez a menet *nem* comicus; oh nem; inkább comicotragicus; a megkötözött

*) Nouveau Paris, III. 22.

fullajtárokkal és a felette függő végzettel; a legfantasticusabb, s mégis a legnyomorúságosabban valódi. Legnyomorúságosabb *flebile ludibriuma* egy bohócz tragoediának! Ott húzódik lassan, a legkevésbé sem pompás ragyogványban, több utczán keresztül a poros nyári estben, végre kikeczmereg a látkörből, eltünve a Tuileries palotának udvarában — haladva végzete felé, a mely ezen túl lassú kinzás, *peine forte et dure.*

Igaz, hogy a csőcselék megragadja a három megkötözött sárga fullajtárt; legalább *őket* meg akarja gyilkolni. Azonban a mi magas nemzetgyülésünk, a mely ezen fontos pillanatban együtt ül, felmentő követségeket küld ki s ezek a dolgot békésen elintézik. Barnave, a ki „csupa por“ már ott van a nemzetgyülés termében, rövid, tapintatos jelentést téve. A mint hogy az egész uton keresztül, ez a Barnave a legtapintatosabb, rokonszenves módon viselte magát; s megnyerte a királyné bizalmát, a kinek nemes ösztöne rendesen megmondja, hogy kiben bizzék. Egészen más ember, mint a nehézkes Pétion, a ki, — ha Campan igazat mond, ott ette reggelijét, s otthonosan töltè tele boros poharát a királyi berlineben; a csirke csontokat a királyi család orra előtt hajigálta ki; s a király mondására: „Francziaország nem lehet köztársasággá“ — egyszerűen azt válaszolá: „Nem, még nem érett meg rá.“ Barnave ezen túl a királyné tanácsadója, ha ugyan a tanács használ valamit, s ő felsége egészen bámulatba ejti Dame Campant, a midőn csaknem bizonyos tisztele-

tet mutat Barnave iránt, s olyasmit ejt ki, hogy a visszatorlás és a királyi győzedelem bekövetkezendő idejében Barnave *nem* fog kivégeztetni.*)

A királyi család hétfőn éjjel távozott el, s szombaton este tért vissza; egy rövid hét alatt elég sokat tett a maga sorsának változtatására. A bohózatos tragoedia eltünt a Tuileries palotában, a hol „nehéz és kémény megpróbáltatás" várakozik rájok. Őrizve, megkötözve, megalázva, a hogy még királyi méltóság soha nem vala. Őrizve még háló termeiben és legbensőbb rejtekében is; mert kénytelen félig nyitott ajtó mellett aludni, s a kék nemzetőr-Argus ott vigyáz, szemeit a királyné ágyának függönyeire szegezve; sőt egy alkalommal, midőn a királyné nem tud aludni, ajánlkozik hogy oda ül ágya mellé és majd fecseg egy keveset!**)

IX. FEJEZET.

A sorttűz.

Most már mindezen dolgokkal szemben a legégetőbb kérdés, a mely felmerül, az: mit csináljanak a királylyal? Le kell tenni! Felelik határozottan Robespierre s az a nehány ember, kik szeretik a gyökeres eljárást. Mert igazán, mi más egyéb okos dolgot lehetne tenni egy királylyal, a ki elszökik, s kénytelenek az emberek őriztetni még hálószobájában

**) Campan. II. 149.
*) Campan II. 18. f.

is, hogy helyt maradjon és kormányozza őket? Csak D'Orleans Fülöp ne volna *caput mortuum!* Azonban róla, mint a kit halottnak tudnak, most már senki sem álmodik. Le ne tegyétek; mondjátok, hogy sérthetetlen, hogy úgy csábitották el *(enlevé);* akármiféle sophismák és mesterkedés árán állitsátok vissza hatalmát! — igy szól hangosan és tüzzel az alkotmányos royalisták pártjának minden árnyalata; s igen természetes, hogy a tiszta royalisták, nem lármás tüzzel, dühök mérsékelve levén a félelem által, még szenvedélyesebben ugyanezt sürgetik. Sőt Barnave és a két Lameth is, s a kik hozzájok tartoznak, ugyanezt mondják. Ezt mondják, még pedig szavuk egész nyomatékával: megrémülve az ismeretlen mélységtől, a melynek szélén mozognak most valamennyien, főként maguk által hajtatva oda, s közel a belebukáshoz.

Nem közönséges erőfeszités és combinatiók után ez utóbbi eljárás követésében állapodnak meg; ha a legvilágosabb logica nem, akkor az erős kar kiviszi azt a dolgot. Ez a hires triumviratus — mondja Toulongeon — nehezen szerzett összes népszerüségének feláldozásával „ismét felállitá a trónt, a melynek feldöntésén ők maguk annyit dolgoztak; mintha az ember egy ledöntött pyramist ismét hegyére állithatna," hogy álljon ott addig, mig *tartják.*

Boldogtalan Francziaország; boldogtalan királya, királynéja és alkotmánya által; s az ember nem tudja, hogy melyik által boldog-

alanabb! Hát nem ez volt-e a mi dicsőséges franczia forradalmunknak jelentése és nem más, hogy midőn a hamis látszat és az üres csalás, mely régóta ölte a lelkeket, a testet is gyilkolni kezdte s a bankrott és a tehetetlenség szélére juttatá az államot: akkor egy nagy nép felkelt, s a Legmagasabbnak nevében egy hanggal kimondá, hogy a *hazug látszat* pusztuljon el mindörökre? Annyi bánat és véres iszony, a mit eltűrtünk, s a mit még el kell tűrnünk a ránk jövő viszontagságos századokon keresztül, nem elég nagy ár volt-e, fizetve eddig s fizetve a jövendőben, ugyanazért a dologért: hogy a hazug látszat véglegesen eltöröltessék az emberek között? És most, oh Barnave triumviratus, azt hiszitek-e, hogy ez a törekvés ilyen *kétszeresen* átszűrt csalásba, egy hazug látszatnak látszatába bele fog majd nyugodni? Uraim, népszerű triumvirek, higyjétek el, soha! — Azonban végre is, mit tehetnek a szegény népszerű triumvirek, és a gyarló magas senatorok? Azt tehetik, hogy midőn az igazság szörnyű rettenetes rájok nézve, mint a strucz, beledugják fejöket a legközelebb levő oltalmazó csalásba, s ott várakoznak *a posteriori*.

Az olvasó, a ki látta Clermontoist és a három püspöki megyét lovon vágtatni a sarkantyúzás éjszakáján; a ki látta, hogy a postakocsik miként ingerlik fel az egész Francziaországot egy rémitően megrémült pulykakakassá; s látta Nantes városát egy ingben: elképzelheti, hogy milyen dolog volt ennek a kérdésnek elintézése. Robespierre a szélső balon, talán Pétionnal és

a vékony öreg Goupillal — miután még a triumviratus is elcsett —, rekedtté kiabálják magokat, de hangjok elfulad az alkotmányosok lármájában. Vegyük ehez egy egész nemzetnek szóharczát és vitatkozását; valamennyi hirlap lármáját a kérdés mellett és ellen; Danton mennydörgő szavát; Camille könnyű nyilait, sündisznó-féle szúrását az engesztelhetetlen Maratnak: mindezeket képzeljük együtt.

Az alkotmány-pártiak, a mint előre megjósoltuk, most testületileg kiválnak az anyatársulatból, és *Feuillantsokká* lesznek, amazt az üresen maradással fenyegetve, miután a rang és méltóság csaknem egészen eltávozott. Egyik kérvény a másikat éri, részint a posta, részint küldöttség által szállitva, itéletet kérve és a *Déchéancet*, a hogy a tróntól való megfosztást nevezzük, vagy kérve legalább annyit, hogy a dolog terjesztessék Francziaország nyolczvanhárom kerülete elé, véleményadás végett. Marseilleből heves küldöttség érkezik, egyebek közt ezt is mondva: „A mi phoceai őseink midőn kikötöttek, egy vasrúdat vetettek a tenger öbölbe; előbb fog ez a vasrud a tenger szinén úszni, mintsem mi belenyugodnánk abba, hogy rabszolgák legyünk.“ Ez igy tart négy héten át vagy tovább, mig a dolog eldöntése kétes; a kivándorlók megkétszerezett számban mennek át a határokon;*) Francziaország lázas izgatottságban forrong ezen kérdés s vita-

*) Bouillé II. 101.

kérdés körül: Mit tegyünk a megszökött örökös uralkodóval?

Végre pénteken, julius 15-én 1791-ben a nemzetgyülés határoz, s tudjuk, hogy milyen tagadó értelemben. Mire a szinházak mind bezáratnak; az utczasarkon levő kövek s a hordszékek szónoki beszédeket árasztanak szét. Hatósági falragaszok, messzire viritván a falakról, s trombitaszó mellett kihirdetett kiáltványok „felhivják a népet az elcsendesülésre" — de bizony nem sok eredménynyel. S igy vasárnap, 17-én, olyan dolog történik Párizsban, mely megérdemli, hogy rá emlékezzenek. Egy hosszú papirtekercs, fölül kérvénynyel, melyet Brissot, Danton, a cordelierek és jacobinusok szerkesztettek — minthogy a dolog összevissza szőve s bonyolitva készült, és igen sok ember részes volt benne: egy ilyen nagy papirtekercs van most kitéve — hogy mindenki lássa — a haza oltárának faállványára, aláirás végett. A nemdolgozó Párizs, férfi és nő egyaránt, ide özönlik most egész nap, hogy aláirjon vagy lásson. A történelem szeme még a mi szép Rolandunkat is itt láthatja azon reggel,*) s nem minden érdekeltség nélkül. A szép hazafias nő pár hét mulva elhagyja Párizst; de talán azért csak, hogy visszatérjen.

Azonban ne csodáljátok, hogy midőn a csalódott hazafiak bánata nagy, a szinházak zárva, s a kiáltványokat még most is hirdetik az utczán trombitaszó mellett: az emberek lel-

*) Madame Roland II. 74.

kének izgatottsága nagy ezen a napon. S még ehez egy olyan véletlen eset adta elő magát, mely bohózat és tragoedia és talány egyszersmind, s elég arra, hogy még jobban felizgassa az embereket. A reggeli órákban egy hazafi (vagy a mint némelyek mondják, egy honleány, s valóban az igazságot maig sem lehet tudni), midőn ott állt a haza oltárának szilárd deszkapárkányzatán, hirtelen, leirhatatlan meglepetéssel, mintha a rájahal villanyossága érte volna, ugy érzi, hogy czipője talpát alulról keresztül szúrták; hirtelen felkapja ezen villany által érintett talpat és lábat, s abban a pillanatban látja, hogy egy fúrónak vagy lyukasztó szegnek a hegye nyúlik fel a szilárd deszka-párkányzatból, s most gyorsan visszahúzódik! Titok, talán árulás? A faalkotmányt dühösen szétbontják, s ime valóban egy titoknak jönnek nyomára, a melyet soha sem fognak megfejteni a világ végezetéig. Két szegényes kinézésü emberi lény, egyikőjük egy falábbal, rejtőzik ott, fúróval kezükben; az éj folytán kellett oda húzodniok; eleség van velök, — de „lőporos hordó," az nincs, a mint *látni* lehet; tettetik, mintha aludnának; hüledező arczot vágnak, s a leggyarlóbb módon adnak számot arról, hogy mért vannak ott. „Csupa kiváncsiság vitte őket oda; azért furták ki a deszkát, hogy egy kis nézőlyukat kapjanak; hogy azon át lássák, talán némi buja vágygyal mindazt, a mi ezen a nézőlyukon keresztül látható:" a mely mentség nem valami nagyon épületes, ha meggondolja az ember. Azonban micsoda ostoba dologra rá nem csábit

az emberi tökfilkóság, élvhajhászat, bujaság, véletlen és az ördög, két — fél millió heverő ember közül kiválasztott nyavalyás lényt?*)

Annyi világos, hogy a két emberi lény a fúróval ott van. Szerencsétlen pár ember! Mert mindezen dolognak eredménye az, hogy a patriotismus, az ideges izgatottság ezen állapotában, felbőszitve magát feltevések, gyanú és mende-mondák által, vallatni kezdi ezen két boldogtalan emberi lényt, s azután ujra vallatja őket; bezárja őket a legközelebbi őrházba, majd ismét elővonszolja; egyik képzelődő csoport a másik kezéből tépi ki őket: mig végre, az ideges izgatottság ilyen végletes állapotában, a patriotismus felakasztja őket, mint Sieur Motier kémeit, s életük és a titok mindörökre ki lőn szoritva belőlök. Fájdalom, mindörökre! Avagy talán eljő a nap, midőn ezen két, látszólag szegényes lény is, a kik mindazonáltal emberi lények, történeti talányokká fognak válni; s mint ama *vasálarczról* (a ki szintén emberi lény és bizonyára semmi más), ezekről is értekezéseket fognak irni? Előttünk csak ennyi bizonyos, hogy fúrójuk, ennivalójuk és egy falábuk volt nekik, s ott fulladtak meg a lámpavason, mint a hogy a legszerencsétlenebb bolondok meghalhatnak.

E mellett az aláirás folyik, s még izgatottabb hangulatban, mint eddig. Chaumette is aláirta nevét — minthogy az antiquariusoknál megvan

*) Hist. Parl. XI. 104—7.

a papir mind e mai napig*) — „folyékony, merész, valamennyire dőlt irással"; azután meg Hébert, az utálatos *Père Duchesne*, úgy mintha „egy tentába mártott pók esett volna a papirra", Maillard törvényszolga is aláirta, s azon kivül ott van egy csomó kereszt, azoké, a kik nem tudnak irni. Párizs ezer nyilásán keresztül özönlik a Champ-de-Marsra és onnan vissza, a legizgatottabb hangulatban; a haza oltára, középütt, boritva van aláiró hazafiakkal és honleányokkal; a harmincz ülőpad s az egész belső tér tömve nézőkkel, jövőkkel és távozókkal; nagy, folyvást telő örvénye a nőknek és férfiaknak, vasárnapi ruháikban. Mindezeket az alkotmányos Sieur Motier látja; nemkülönben Bailly is, hosszú képével oda bámulván, mely ettől a látványtól még jobban megnyúlt. Semmi jót nem néznek ki belőle; talán *Déchéance* s a trónról való letétel lesz a vége utóljára is! Nyomjátok el, ti alkotmányos hazafiak; magát a tüzet is ki lehet oltani, de csak *kezdetben.*

Igen ám, nyomjátok el: de az a kérdés, hogyan? Nincs-e a világegyetem első szabad népének joga a kérelmezéshez? Szerencsére, bár egyszersmind szerencsétlenségre is, itt van egy bizonyitéka a lázadásnak: ez a két emberi lény, kiket a lámpavasra felakasztottak. Bizonyiték, te áruló Sieur Motier? Nem *te* küldted-e ide ezt a két emberi lényt, azért, hogy őket felakasszák; hogy ürügyül szolgáljanak a te véres *Drapeau Rouge*-od használatára? E kérdést egy napon majd sok hazafi fel fogja tenni, s állitólag

*) Hist. Parl. XI. 113.

felel rá, minthogy erős a határtalan gyanakodásban.

Elég az hozzá, hogy este fél nyolc felé, a csupa természetes szem is a következő dolgot szemlélheti: Sieur Motier, a hivatalos övvel díszítve, s nyomában a kék nemzetőr patrollotismus, egyik sor a másik után, dobszó mellett nyomulnak elszántan a Champ-de-Mars felé; Bailly polgármester vivén, megnyúlt ábrázattal, mintegy szomorú kötelesség gyanánt, a *Drapeau Rouget*. A hadi törvényszék láttára haragos kaczaj felzudulása hangzik magas és mély hangon a százezer torokból; a mely mindazáltal folyvást halad előre a Gros-Caillon bejárat felől, lobogtatván veres vérengző lobogóját; halad, dobpörgés mellett, lobogó zászlóval, a haza oltára felé. És azután még szilajabb zaj következik, szidalom és esdeklés vegyesen; kavics és sár —*saxa et faeces* — hajigálása; egy pisztolylövés durranása; s végre a patrollotismus sortüzelése; szegzett puskacsövek; egyik sortűz-dördülés a másik után, a mi fenséges szövetségi mezőnk ily módon nedvesíttetik meg franczia vérrel.

Valami „tizenkettőt, szerencsétlenségből agyonlőttek," jelenti Bailly, egyenként olvasva az elesetteket; azonban a patriotismus tizesével, sőt százasával olvas. S ezt nem fogja sem elfeledni, sem megbocsátani! A patriotismus menekül, sikoltva, átkozódva. Camille felhágy a hirlapirással ezen a napon; ő és a nagy Danton, meg Fréron menekültek, hogy életüket megmentsék; Marat mélyebben ássa magát a földbe és hall-

gat. A patrollotismus még egyszer diadalmaskodott; még egyszer, de egyszersmind utoljára.

Ez volt a királyi szökés Varennesbe. Így forditák fel az által a trónt; de egyszersmind így álliták fel ismét győzedelmesen — hegyére; s állani fog addig, a mig tartani lehet.

V. KÖNYV.

AZ ELSŐ PARLIAMENT.

I. FEJEZET.

Grande Acceptation.

Szeptember utolsó napjainak éjszakáin, midőn az őszi éj-nap-egyenlőség már elmúlt, s a szürke szeptember barna októberré kezd átváltozni, miért van a „Champs Elysées" kivilágítva; s miért tánczol és rendez tűzijátékot az egész Párizs? Szeptember ezen utolsó éjszakái ünnepélyeknek éjszakái; méltán tánczolhat Párizs és a világegyetem: az alkotmány épülete be van tetőzve! Betetőzve, sőt *átvizsgálva,* hogy nem maradt-e valami hiány benne; ünnepélyesen átnyujtva ő felségének, s ez által ünnepélyesen elfogadva, ágyú-lövések hangja mellett, a hónap tizennegyedikén. S most ilyen kivilágitás, öröm, táncz és tűzijáték mellett, nagy jó kedvben felszenteljük az új társadalmi épületet, s legelőször is port és füstöt verünk fel benne, a Remény nevében,

Az átvizsgálás, különösen egy hegyére állitott trónnal, kissé nehéz, kényes munka volt. Támogatás és gyámolitgatás tekintetében, a mi most oly elengedhetetlen volt, valamit lehetett tenni, s mindamellett félő, hogy az nem elég. A bünbánó Barnave triumvirátus, s aztán Rabaut, Duport, Thouret s az alkotmánypárti követek valamennyien, minden erejöket megfeszítették: azonban a szélső bal akkora zajt ütött; a nép ugy tele volt gyanúval s olyan lármával követelte, hogy végezzék be már azt a munkát: s még hozzá, a loyalis jobboldal az egész idő alatt gyermekes daczczal ült ott, hogy úgy szóljunk, kényeskedve és a száját bigygyesztve; képtelen vala segiteni, még ha kedve lett volna is hozzá. A kétszázkilenczven tag még előbb ünnepélyesen elszakadt és elment onnat, leverve saruiról a port. A felbuzdulásnak és a kétségbeesett reménynek —, hogy a rossznak rosszabbá tétele csak annál hamarabb véget vet annak és visszahozza a jót, — ilyen magas fokára jutott már ez idő szerint ez a mi szerencsétlen loyalis jobboldalunk.*).

Mindamellett ugy tapasztaljuk, hogy itt is, ott is, a hol lehető volt, egy-egy kis támaszt nem sajnáltak az épülettől. A civillistáról és a király magánpénztáráról már régebben tisztességesen gondoskodtak. Továbbá a királynak alkotmányos testőrsége, ezernyolczszáz loyalis ember a nyolczvanhárom kerületből, a loyalis Brissac herczeg parancsnoksága alatt;

*) Toulongeon, II. 56, 59.

s ezek mellé a megbizható svájcziak: ez is ér valamit. A régi loyalis testőrség igaz hogy fel van oszlatva, épp ugy névben, mint tényleg, s legnagyobb részben elment Coblentz felé. Azonban most ezek a sansculott erőszakos Gardes Françaises vagy központi gránátosok is kikapják utlevelöket, s nem sokára a hirlapokban közlik bucsújokat, melyből nem hiányzik némi rekedt pathos; „kivánva, hogy valamennyi arisztokratának Párizsban legyen a sirja, a mi tőlünk megtagadtatik."*) S igy eltávoznak a forradalomnak ezen első katonái; ugy egy esztendeig még ott kisértenek homályosan a távolban, s akkor újra szervezik őket, új nevet kapnak, s elküldetnek, hogy harczoljanak az ausztriaiak ellen s a történelem nem látja őket többé. Igen nevezetes testülete az embereknek, melynek megvan a maga helye a világ történelmében; bár ránk nézve, — a mint a történelmet irják — nem egyebek emberek sorozatánál; névtelen tömeg; egy tarka gránátos csoport, keresztben futó bő-válladzókkal. És mégis nem méltán kérdhetjük-e: vajjon az argonauták s Leonidásnak spártai katonái végeztek-e ilyen munkát? Gondoljuk végig történetüket azon májusi reggeltől fogva, midőn mintegy három évvel ez előtt, ők maguk részt nem véve a mozgalomban, elszállitották D'Espréménilt, a Calypso szigetekre; azon juliusi estétől fogva, mintegy két évvel ezelőtt, midőn ők is részt vevén a mozgalomban s emlegetvén

*) Hist. Parl. XVII. 73.

a *sacré*, ránczolt homlokkal közé lőttek Lambesc herczeg csapatának! A történet némán búcsút mond nekik.

Ugy hogy az uralkodó hatalom, miután ezek a sansculott őrebek, a melyek inkább hasonlitottak a farkasokhoz, szijra füzettek és elvezettetének a Tuileriesből, most már szabadabban lélekzik. Az uralkodó hatalmat ezentúl az a loyalis ezernyolczszáz ember őrzi, — kiknek számát a találékonyság, különböző ürügyek alatt lassankint hatezerre fogja felemelni, s a kik nem fogják megakadályozni a Saint-Cloudba való menetelt. Az a szomorú varennesi história ugy ahogy el lőn simítva, sőt be is födve hazafivérrel a Champ-de-Marson, több mint két hónap óta; s attól fogva ő felségeiknek, épen mint azelőtt, megvan az az előjoguk, hogy tartózkodási helyüket maguk válaszszák, bár bizonyos okoknál fogva a király „jobbnak látja az állandóan Párizsban való maradást.“ Szegény király. Szegény Párizs; a melyek kénytelenek folytonosan álarczot viselni; beburkolódzva különféle látszatokba; csalásba, amely tudja magáról, hogy csal; s játszani kölcsönösen ezt a szomorú bohózatos tragoediát, miután kénytelenek vele; s egészben reményleni folytonosan, daczára magának a reménynek!

Sőt most már, hogy ő felsége elfogadta az alkotmányt ágyú-lövések hangja mellett: ki ne reménylene? A mi jó királyunkat félrevezették, azonban ő jót akart. Lafayette közbocsánatot inditványozott; egyetemes elfelejtését és

megbocsátását a forradalmi hibáknak; s bizonynyal most már a dicsőséges forradalom, miután törmelékeit eltisztitottuk, egészen be van fejezve. S elég sajátságos és szinte megindító, hogy a régi *Vive le Roi* kiáltás még egyszer feléled Lajos király, az örökös uralkodó körül. Ő felségeik az operaszinházba mentek; pénzt osztogattak a szegényeknek. Még maga a királyné is, most miután az alkotmány el van fogadva, kap egy pár éljent. A mi elmult, az elmult; most új korszak *fog* kezdődni! Az elyseumi mezők lámpákból álló tejútja közt a királyi hintó lassan gördül föl és alá, mindenfelé *éljenek* fogadják, egy vidámnak látszani akaró sokaság részéről. Lajos kinéz, főként a tarka-barka lámpákban és a vidám emberi csoportokban gyönyörködik, s erre az órára elégedett. A királynénak arczán, „azon szives, kecses mosoly alatt mély szomoruság olvasható.“*) A szellem és állás kitünőségei járnak ott fel s alá, figyelőn; köztük Dame de Staël is, valószinüleg Narbonnejának karjára támaszkodva. Követekkel találkozik, kik ezt az alkotmányt épitették; a kik itt őgyelegnek, homályos találgatások közt — s valószinüleg azzal a gondolattal is, hogy vajjon az épület fenn fog-e állani. Azonban még most a hegedűnek reszkető húrja dallamot áraszt mindenfelé, s a könnyű lábak ütenyre mozdulnak a zene hangjánál; a hosszú lámpa-sorok szórják szét szines világukat, s az érez tüdejű hirlap-árulók öklöződve kiabálnak, „*Grande Ac-*

*) De Staël, Considérations, I. f. 23.

ceptation, Constitution Monarchique:" Ádám fiához az illik, hogy reméljen. Nem veték-e neki szépen vállaikat Lafayette, Barnave s az alkotmánypártiak valamennyien, a trón fölforditott pyramisának? A feuillantsok, oda tartozván csaknem összes alkotmánypárti nevezetességei Francziaországnak, szónoklatokat tartanak éjjelenként gyűléstermükben; leveleznek minden irányban: vádolván a nyughatatlan jacobinismust, s erősen biznak, hogy *ennek* ideje innen-onnan letelt. Igen sok dolog bizonytalan, kétséges; azonban, ha a trón ura bölcs és szerencsés, a vérmes gallus véralkat miért ne remélhetné, hogy az alkotmány jó szerencsével mozgásba hozható; s hogy a mi még hiányzik nála, lassanként megnyerhető és hozzáadható lesz?

Egyébiránt, ujra ismételjük, ezen alkotmányos fabrika felépitésénél, s különösen annak revidiálásánál, semmi sem lőn elfeledve, a miről gondolni lehetett, hogy annak új erőt ád, s különösen a mi azt megszilárditja, s tartósságot vagy épen örökkévalóságot ád neki. Két éves parliament, a mely törvényhozó gyülésnek, *Assemblée Législative* neveztetik; hétszáznegyvenöt taggal, kiket bölcs intézkedéssel, csupán az „activ polgárok" választanak, még pedig az activ választók közül kiválogatott még activabb választók; ezek, egy parliament jogaival, egybegyülnek, saját kezdeményezésükre, ha a szükség ugy hozza magával, és önmaguk által fel is oszlathatók; megszavazzák a pénzsegélyt, és beszélnek; őrködnek a köz-

igazgatás és a különböző hatóságok fölött; teljesiteni fogják mindörökre egy alkotmányos nagy tanácsnak, bölcsek gyülekezetének és nemzeti fecsegő intézetnek functióit — a hogy Isten tudniok adta. A mi első két éves parliamentünk, melynek választása augusztus eleje óta foly, most már csaknem egészen meg van választva. Sőt nagy részt már Párizsban is van, lassanként érkezve, s patheticus hangon üdvözölve tiszteletreméltó szülőjét, a most már haldokló alkotmányozó gyűlést; s ott ül a karzaton, tiszteletteljesen hallgatva, s készen arra, hogy munkához fogjon, a mely pillanatban üres lesz a tér.

Hát a mi magán az alkotmányon történhető változtatásokat illeti? Ez, a mire nincs joga bármely törvényhozó vagy közönséges, két évre választott parliamentnek, hanem csak valamely újra felélesztett alkotmányozó vagy nemzeti gyülésnek, kétség kivül egyike a legkényesebb pontoknak. A magas haldokló gyülés négy egész nap vitatkozott fölötte. Némelyek úgy vélekedtek, hogy némi változtatás vagy átvizsgálás és új jóváhagyás megengedhető lenne minden harmincz évben; némelyek még lejebb is mentek, egész a huszadik, sőt tizenötödik évig. A magas nemzetgyülés egy izben a harmincz év mellett nyilatkozott; azonban jobban meggondolván a dolgot, e határozatát visszavonta, és azután nem is tüzött ki semmi határozott időt, hanem általánosságban a körülmények kényszerítő voltára bizta azt, s

egészben a kérdést függőben hagyta.*) Kétségtelenül nemzetgyülés jöhet össze harmincz év *eltelte előtt* is, azonban remélhetőleg ez nem fog történni, hanem ezek a törvényhozó, közönséges, két évre választott parliamentek, korlátozott hatáskörükkel, s talán az ehhez lassanként, fejlesztve adott jogokkal elégségesek lesznek sok nemzedék életére, vagy talán mindaddig, mig megszámlálható idő tart.

Továbbá jegyezzük meg azt is, hogy ezen alkotmányt adó gyülésnek egy tagja sem választható az új törvényhozó gyülésbe. Olyan nagylelkűek voltak ezek a törvénycsinálók, kiáltják némelyek; — s miként Solon tevé, készek voltak száműzni magukat. Olyan epések! kiáltják többen, mindenik duzzogván a másikra, s egyik se mervén felülmulni hagyni magát önmegtagadásban a másik által! Oly oktalanok mindkét esetben! feleli rá minden gyakorlati ember. S vegyük hozzá még ezt a másik önmegtagadó határozatot, hogy közülünk senki nem lehet a király miniszterévé, sem a legkisebb udvari hivatalt nem vállalhatja el, négy, vagy legalább (a mint hosszú vita és revisio után megállapitottuk) két esztendeig. Ezt inditványozza a tengerzöld, megvesztegethetetlen Robespierre; olcsó nagylelkűséggel a maga részéről, s a többiek közül egy sem mert hitványabb lenni nála. Ilyen, s *akkor* nem fölösleges törvény volt az, a mely Mirabeaut az éj taka-

*) Choix de Rapports &c. (Paris, 1825.) VI. 230—317.

rója alatt Saint-Cloud kertjébe küldé, amaz istenek beszélgetésére; és annak folytán meghiusitott sok dolgot, Szerencsére és szerencsétlenségre most nincs Mirabeau, a ki ezt meghiusitsa.

Örvendetesebb ennél, s bizonyára örvendetes minden becsületes sziv előtt, Lafayette lovagias köz-bocsánata. Éppen ilyen örvendetes Avignonnak nehezen kivivott egyesitése is, a mely egyfolytában „harmincz ülés alatt tartó vitatkozásba" és annyi más egyébbe került: csak legalább szerencsésnek bizonyulna! Szobrot szavaznak Rousseau, az erényes Jean-Jacques a Contrat Social evangelistája számára. S nem feledkeztk meg a varennesi Drouetről, az érdemes Latailleról, a régi, világhirű versaillesi labdázó terem gazdájáról sem, hanem mindeniknek kijár a tisztelettel való megemlités s illő pénzbeli jutalom.*) S mindezek meglévén, miután az ügyeket olyan simán elintézték, s a küldöttségek dolgán, a kapott izeneteken s a királyi és más egyéb szertartásokon átestek, s a király szerető gyöngédséggel szónokolt a békéről és a kedélyek megnyugtatásáról, s a tagok megindulva, sőt könyek közt feleltek rá: „oui, oui!" Thouret elnök, kit a törvények reformjának munkájából ismerünk, felkél, és erős hangon kimondja ezen emlékezetes utolsó szavakat: „A nemzeti alkotmányozó gyülés kinyilatkoztatja, hogy bevégzé küldetését, s hogy üléseinek vége van."

*) Moniteur (Hist. Parl. XI. 473.).

A megvesztegethetetlen Robespierrel s az erényes Pétiont a nép vállain viszi haza, eget rengető éljenek közt. A többiek szép csendesen hazaballagnak, kiki a maga lakására. Ez szeptember utolsó délutánja 1791-ben; holnap reggel az új törvényhozó gyülés megkezdi működését.

Igy tünt el az első nemzeti gyülés, a kivilágitott utczák s a Champs Elysées csillogása, a tüzijáték pattogása s örvendező mulatság között: *feloszolva,* mint helyesen mondják, az alaktalan időbe, s nincs többé. A nemzetgyülés eltávozott, munkáját hátrahagyva; mint a hogy minden emberi testület elmegy a maga útján, mint a hogy elmegy maga az ember is: meg volt neki a maga kezdete, s hasonlóképen meg kell lenni végének is. Egy láz-álomszerű valóság, melyet az idő szült, valamint mindnyájunkat is; folyvást távolodva visszafelé az időnek árján; sokáig emlékében maradva az embereknek. Igen különös gyülekezetek, sanhedrinek, amphictionok gyülése, kereskedelmi egyesületek, egyetemes zsinatok, parliamentek és congressusok gyültek már össze ezen a bolygón s oszlának el ismét: azonban különösebb gyülekezet, mint ez a magas alkotmányozó gyülés, s különösebb küldetéssel, talán soha sem jött össze. Az idő messzeségéből tekintve, ez is a csodák közé fog tartozni. Ezerkétszáz emberi lény, zsebökben Jean-Jacques Rousseau evangeliomával, összegyül huszonöt millió ember nevében, azzal a teljes hittel, hogy ők „alkotmányt csinálnak": ilyen látvány,

mely magva és legfőbb terméke a tizennyolczadik századnak, csak egyszer fordulhat elő a világon. Mert az idő gazdag csodákban; csodaszörnyekben még gazdagabb; s a mint tapasztalható, soha sem ismétli önmagát, sem evangeliomainak bármelyikét, s bizonyára legkevésbé valamennyi közt ezen Jean-Jacques-féle evangeliomot. Egyszer jó és szükséges volt az, mivel az lett az emberek hitévé: de elég is volt egyszer.

S ők megcsinálták az alkotmányt, ez a tizenkét száz Jean-Jacques-féle evangelista: s nem eredmény nélkül. Közel huszonkilencz hónapon át ültek együtt, változó szerencse közt, különböző minőségben; — s elmondhatjuk, hogy mindig ugy, mint egy diadal-szekéren hordott Caroccio, és csodás lobogója az emberek fellázadásának, mint egy magas, felemeltetett dolog: a melyre bárki is tekint, attól gyógyulást remélhet. Sokat megértek ezek az emberek: ágyúknak rájok való szegeztetését; s akkor hirtelen, erősebb hatalom beavatkoztára, az ágyúk visszahuzattak, s Broglie, a hadisten eltünt, nem *sajat* mennydörgése közt, a Bastille és a vén, feudalis Franciaország leomlása s az ez által felvert por között. Szenvedtek is valami keveset: *Séance Royalet* esővel és a labdázó-terembeli esküvel; pünkösti éjszakákat, az aszonyok fölkelését. S nem cselekedtek-e szintén valamit? Megcsinálták az alkotmányt, s intéztek minden dolgot az alatt; ezen huszonkilencz hónap alatt „huszonötszáz végzést" hoztak; a melyből, egyre-másra véve, mintegy

három jut minden napra, oda számítva a vasárnapokat is! A rövidség, úgy látszik, néha lehetséges: avagy nem kellett-e kiadnia Moreau de st. Mérynek háromezer rendeletet, egy ültő helyében? Volt bizonyos jóravalóság (vagy érték) ezekben az emberekben; s egy neme a hitnek, ha csupán csak ebben való hit is: hogy a pókháló nem szövet, s hogy alkotmányt lehet csinálni. A pókhálóknak és csaló képeknek valóban el kelle tünniök: mert ime itt valóság van. Hadd pusztuljanak hát el a formulák, melyek eddig lélekölők voltak, és most testetölőkké, eltűrhetetlenekké lettek, az Ég és Föld nevében! E tizenkétszáz embert, mint mondók, az idő megszülé; az örökkévalóság volt előttük, s az örökkévalóság volt hátuk megett: s ők, mint mindannyian, a két örökkévalóság egymásba folyásánál munkálkodtak, végezve azt a munkát, a mely rájuk bizatott. Ne mondjátok, hogy semmit sem csináltak. Öntudatosan csináltak valamit; öntudatlanul minő sokat! Voltak óriásaik és törpéik; kifejlésre hozták a bennök levő jót és a bennök levő rosszat; eltávoztak s nem is fognak többé visszatérni. Megtagadjuk-e tőlök, ilyen körülmények közt, áldásunkat, szelid bucsú-szavainkat?

Elmentek hát szanaszét, postakocsin, szekéren, lóháton, gyalog, a négy szelek iránya felé. Elég sokan egyenesen át a határon, hogy Coblentzben a többiekhez csatlakozzanak. Ide ment Maury is egyebek közt, de végre Rómába, hogy ott veres bibornoki palástba öltöz-

tessék, a csalárdság köntösébe; ő, kedves ölbelije, (s talán utolsó szülötte) a feslett aszszonyi állatnak. Talleyrand-Perigord, a kiátkozott alkotmányos püspök Londonnak veszi útját, hogy ott követ legyen, daczára az önmegtagadó törvénynek, az eleven, fiatal Chauvelin Marquis teljesitvén a követ köpenyének szerepét. Ugyancsak Londonban találjuk Pétiont is, az erényest, szónokolva és szónoklatokkal ünnepeltetve; poharat koczintván az alkotmányos reformclubbok tagjaival, vendéglőben adott ünnepélyes ebédeken. A megvesztegethetetlen Robespierre kis időre visszavonul szülőhelyére Arrasba: hét rövid hetet tölt ott nyugalomban; az utolsó nyugalmas heteket, melyek számára fenn voltak tartva ezen a világon. Közvádlója a párizsi kerületnek; elismert főpapja a jakobinusoknak; pohara a megvesztegethetlen átlátszó patriotismusnak, — mert az ő szük látkörü határozottságát annál inkább szeretik, minél szükebb látkörű az: — ez az ember, ugy látszik, emelkedik valamerrefelé. Eladja kis örökét Arrasban, s egy fi- és egy nőtestvére által kisérve, visszatér régi lakásába az asztalloshoz a St.-Honoré utczában: elhatározott félénkséggel tervelve ki bizonyos keskeny uton haladó, biztos végzetet a maga és azok számára: — oh elhatározott-reszkető, megvesztegethetlen tengerzöld ember, *micsoda* végzet az, a mely felé haladsz!

Lafayettet a mi illeti, ő leteszi a parancsnokságot. Visszavonul, miként Cincinnatus, tüzhelye és gazdasága mellé, azonban ezeket

nemsokára ismét odahagyja. A nemzetőrségnek pedig ezentúl nem lesz egy külön parancsnoka, hanem az őrnagyok havonként felváltva fogják viselni a parancsnokságot. Más követeket ismét, láthatunk, vagy legalább Dame de Staël látott, „a mint ősgyelegtek gondolkodó kifejezéssel", mintha nem tudnák, mitévők legyenek. Nehányan, mint Barnave, a Lamethek és az ő Duportjuk, tovább is ottmaradnak Párizsban, szemmel kisérve az uj törvényhozó gyülést, az első parliamentet; járni tanitva azt, ha szükség lesz rá, s az udvart a vezetésre.

Igy oszlanak szét ezek: egy részük gondolatok közt ősgyelegve czéltalanul, s a más postakocsin vagy szekeren elutazva, a hova a végzet rendelte őket. Mirabeau, az óriás, ott alszik a nagy emberek Pantheonjában: s Francziaország? és Európa? Az ércz-tüdejű hirlapárulók kiáltozzák az örvendező csoportok között: „Grande Acceptation, Monarchique constitution": a Holnap, a Tegnapnak unokája, az lesz, a mivé lenni kénytelen, miként az atyja is, a Ma. Ez a mi uj két éves törvényhozó gyülésünk hozzá fog a megalakuláshoz október elsején, 1791-ben.

II. FEJEZET.

A törvény könyve.

Ha még a magas alkotmányozó gyülés is, mely a világegyetem tekintetét vonta magára, az időnek és térnek mostani távolsága mellett aránylag kevés figyelemre tarthat számot a mi

részünkről, mennyivel kevesebbre számolhat ez a szegény törvényhozó gyülés! Van benne „jobb oldal“ és „bal oldal“; a kevésbé és az erősebben hazafiasok, miután aristokraták most már s itt nem léteznek: szónokol és beszél; meghallgatja a jelentéseket: olvas javaslatokat és törvényeket; végzi feladatát egy ülésszakon át: azonban ugy tapasztaljuk, hogy Francziaország története ritkán, vagy soha sincs ott. Boldogtalan törvényhozó gyülés, mit tehet vele a történelem, hanemha azt, hogy csaknem hallgatagon egy pár könyet hullat rá? Az első, két évre választott parliament, a melyet, ha a papiralkotmány és a gyakran ismételt nemzeti eskü érnek valamit, a többieknek gyöngéden erős, elszakithatatlan sorozatban kellett volna követniök, míg az idő tart —, kénytelen volt siralmasan eltünni *egy* év lefolyta előtt, s nem jött utána egy sem, hozzá hasonlatos. Fájdalom! ez a ti két éves parliamentetek, a végnélküli, elszakithatatlan sorozatban; s ez az egész alkotmányos fábrika, a melyet olyan zajos szövetségi eskü mellett épitettek, s a betetőző követ olyan tánczolás és tarka világitás mellett tettétek fel rá: darabokra tört, mint haszontalan cserépedény, a dolgok összeütődésekor; s rövid tizenegy hónap multán már ott volt a pokolban, közel a holdhoz, a többi csalképek szellemeivel. Hadd nyugodjék ott szomorú békességben, melyet mi csak különös czélból fogunk megzavarni.

Általában mennyire nem ismeri az ember, vagy az emberek valamely köztestülete önmagát! Aesopus legye a kocsikerék egyik küllőjén

ülve felkiáltott: mekkora port csinálok én! Biborba öltözött s uralkodói jelvényekkel ellátott nagy kormányzók, inasaik által, feleségök és gyermekeik szeszélye által kormányoztatnak; vagy alkotmányos országokban tehetséges hirlapiróik czikkei által. Ne mondd azt, hogy én ez vagy amaz vagyok; ezt vagy amazt csinálom. Mert te *azt* nem tudod; te csak a nevet ismered, a melyen az a dolog előfordul. A biboros Nabukodonozor örül, hogy magát most már valóban uralkodójául érzi ezen nagy Babilonnak, a melyet épített; s voltaképen egy leirhatatlan kétlábu-négylábu állat hét esztendeig tartó legelési módjának előestéjén. Ez a hétszáznegyvenöt választott egyén nem kételkedik rajta, hogy ők az első két esztendőre választott parliament, arra hivatva, hogy igazgassák Franczia országot parliamenti ékesszólás által: s *mik* ők voltaképen? S mi czélból jöttek ide össze? Hogy oktalan és nem bölcs dolgokat cselekedjenek.

Nagyon sajnálják sokan, hogy ezen első két éves parliamentben nem volt egy tagja sem a régi alkotmányozó gyülésnek, azok tapasztalataival a pártok és a parliamenti hadfolytatás körül: s hogy ez lőn eredménye annak az ostoba önmegtagadó törvénynek. Kétségtelen, hogy az alkotmányozó gyülés régi tagjai igen elkeltek volna ezek között. De másfelől micsoda régi vagy micsoda új tagjai bármely alkotmányozó gyülésnek a nap alatt, segithettek volna itt lényegesen? Olyan helyzetben van ez az első, két évre választott parliament, mely, bizonyos

értelemben, *túl* van a bölcseségen; a hol a bölcseség és a bolondság csak fokozatban különböznek, s hajótörés és felbomlás a rámért sors minden esetben.

A régi alkotmányozó gyülés tagjai, Barnave, Lameth és a hozzá hasonlók, kiknek számára egy külön karzat állittatott fel, a hol ők tisztelve ülhetnek és hallgathatnak: egész mulatsággal csufolni szokták ezeket az új törvényhozókat,*) de mi ne cselekedjük azt! Ez a szegény hétszáznegyvenöt ember, ide küldve egy rakásra Francziaország activ polgárai által, az a mi lenni tud; cselekszi azt, a mire a végzet szánta. Hogy hazafias indulatúak, azt a nélkül is tudhatjuk. Az arisztokrata nemesség menekült, keresztül a határon, vagy pedig ott ült duzzogva, hallgatagon, még fel nem égetett kastélyában; kevés kilátásuk lehetett nekik az első fokú választó gyülésekben. Ezek a Varennesbe való szökés, tőrök napja, egymást felváltó összeesküvések azt eszközölték, hogy a nép magára lőn hagyva; a nép kénytelen saját kebeléből választani védelmezőit, a milyeneket kaphat. Választva — a mint a nép mindörökké cselekedni fog — „ha nem is a legderekabb embert, hanem azt, a ki legderekabb volt abban, hogy megválaszszák!“ Tüzes jellem, határozott hazafias alkotmányos érzés: mindezek ajánló tulajdonságok: azonban a legfőbb tulajdonság a nyilt, folyékony beszéd, s nagy jártasság a szóharczban. S valóban ne csodálkozzunk

*) Dumouriez II. 150.

rajta, hogy ebben az első két éves parliamentben nem kevesebb mint négyszáz tag az ügyvédi osztályból való. Emberek, a kik tudnak beszélni, ha van valami beszélni való: sőt vannak köztük olyan emberek, a kik gondolkodni, de még cselekedni is tudnak. A méltányosság el fogja mondani ezen szerencsétlen sorsu első franczia parliamentről, hogy nem hiányzott nála bizonyos mennyiségű tehetség és becsületesség; hogy sem az egyik, sem a másik tekintetben nem sülyedt a parliamentek közép szinvonala alá, sőt annak fölébe emelkedék. Adjanak hálát a közép minőségű parliamentek, kiket a világ nem nyakazott le és ítélt hosszantartó gyalázatra, ne maguknak, hanem végzetöknek!

Franciaország, mint mondók, még egyszer megtevé, a mit tehetett: tüzes lelkű emberek jöttek össze, messze távolságból, különös sorsra. A tüzes Isnard délkelet legtulsó széléről jött; a tüzes Claude Fauchet vagy Te-Deum Fauchet, Calvados püspöke pedig északnyugot legtulsó széliről. Ezek közt nem ül Mirabeau, a ki elnyelte volna a formuláit: a mi egyetlen Mirabeaunk most Danton, ki még a házon kivül munkálkodik, s a kit némelyek „a sansculottok Mirabeau"-jának neveznek.

Mindamellett adományban ezek sem szükölködnek, — főként a beszédében és a logikájában. Itt van például az ékesen szóló Vergniaud, a legmézesebb ajku, mindamellett a legheve sebb valamennyi nyilvános szónok között; arról a vidékről való, melyet Girondenak nevez-

nek, a Garonne folyó mellékén; szerencsétlenségre olyan természetű ember, a ki nem sokat törődik a dolgokkal és a gyerekekkel játszik, a mig tervelnie és szónokolnia kellene. Az izgatottan-tevékeny Guadet; a megfontolt, komoly Gensonné; a szelidenszikrázó, vidám, fiatal Ducos; s Valazé, kinek oly szomorú vég jutott: mindezek hasonlóképen azon Gironde vagy Bordeaux vidékéről valók: buzgó alkotmányos elvű, eleven tehetségű, legyőzhetetlen okoskodásu s tiszta becsületességű emberek; kik azt akarják hogy a szabadság uralma állittassék fel, de csak becsületes eszközökkel. Körülöttük más, velök rokon gondolkodásu emberek gyülekeznek, kik nemsokára a *Girondeiak* neve alatt leszнek ismeretesekké, fájlaló csodálatára a világnak. Ugyanezen emberek közül jegyezzük meg Condorcet-t, a Marquist és philosophot; a ki sok mindenfélén dolgozott eddigelé: Párizsban a municipalis alkotmányon, differentialis calculuson, a *Chronique de Paris* hirlapon, életrajzon, bölcsészeten; s most itt ül, mint két évre megválasztott senator: a nevezetes Condorcet, stoicus római arczczal és tüzes szívvel; egy „hóval boritott tüzhányó hegy", a kit tisztelet-nemtudó nyelven „mouton enragé"-nak, megdühödött juhnak is neveznek. S jegyezzük meg végül Jean-Pierre Brissot-t, kit a végzet, mely régóta elég zajjal hordozta, végre idedobott, elmondhatjuk, azért, hogy végezzen vele. Ő is két évre választott senator, sőt ez idő szerint királya ezeknek. Nyughatatlan, tervezgető, irkafirkáló Brissot, ki a *de Warville* czimet vette fel neve

mellé, bár ha megkérdenétek, egyetlen czimertan-kutató sem tudná megmondani, hogy miért, hacsak azért nem, mivel atyja étkezőhelyet és bormérést tartott *Quarville* faluban? Szélmalom természetű ember, mely folyvást őröl, minden irányu szél felé fordulva, nem sok szilárdsággal magaviseletében.

Mindezen emberekben tehetség és képesség van a munkára, s ők azt végezni is fogják; dolgozva és alakitva, nem eredménytelenül, bár fájdalom, nem márványból, hanem csak homokból. Azonban még hátra van, hogy a legmagasabb tehetséget felemlitsük köztük; vagyis voltaképen ennek még ezután kell kifejlődnie, hogy a megemlitést megérdemelje: ez Hippolyte Carnot kapitány, Pas de Calaisból küldve ide; hideg mathematicai fejével s hallgatag makacs akaratával; a vas Carnot, terveit a messze jövőbe nyujtva, a megzavarhatatlan, legyőzhetetlen, a ki szükség idején majd helyt áll magáért. Haja még most fekete; s meg fog szürkülni a sors temérdek változatai közt, melyek hol kedvezők hol kedvezőtlenek, s ez az ember vas arczával szemébe néz valamennyinek.

S nem hiányzik a *Côté Droit*, s a király barátainak csoportja sem: Vaublanc, Dumas, Jaucourt, a becsült Chevalier; kik szeretik a szabadságot, de ugy, hogy a fölött monarchia legyen, s félelem nélkül kimondják ezen hitöket: — s a kiket a nagy erővel jövő orkán el fog söpreni. Ezekkel együtt emlitsük meg az uj Lameth Theodort, a katonát, ha csupán ké

testvére kedveért is, kik biztatólag néznek le rá a régi alkotmányozók karzatáról. Üres lármáju Pastoret-k, mézes ajkú békitő Lamourettek s szótlan és névtelen egyének elég nagy számmal ülnek középett, a *mérsékeltek* neve alatt. Még inkább megvan a *Côté Gauche,* szélső bal, a legmagasabban fekvő padokon ülve mintegy felvéve magát saját elméleti magasságának vagy *hegyének* tetejére, a mely igen jó gyakorlati mennydörgő magassággá lesz, s a *hegy* nevét gonosz hirű hirhedtté fogja tenni minden idők és országok előtt.

Sok becsület nem jut osztályrészül e hegynek, azonban még eddig hangos becstelenség sem. Adományokkal sem dicsekedhetik, sem kellemmel a beszédben vagy gondolkodásban; csak egy adományuk van: a szilárd hit, a merész bátorság, mely daczol az éggel és a földdel. Mindjárt legelől ezeknél itt van a Cordelier trio: a tüzes Merlin Thionvilleből, a tüzes Bazire, mind a ketten ügyvédek; aztán Chabot, a kicsapott kapuczinus, nagy mester az agio körül. Lacroix a jogász, ki egykor mint altiszt az egyes vállrojtot viselé: hangos tüdeje és éhes szive van. Ott van Couthon is, meg sem álmodva, hogy *mi* ő; — kit egy szomorú véletlen megbénitott alsó végtagjaiban. A mennyiben ugy látszik, hogy egyszer, egy egész éjszaka, kedvesének meleg szobája helyett, (a ki a törvény szerint voltaképen másé vala) egy hideg zsombékos láp közepében ült, az asszonytól kiugratva: reszketve életéért a hideg reszkető

mocsárban:*) s most már mankón jár élete végéig. Ott van Cambon is, a kiben, ki nem fejlődve, akkora pénzügyi tehetség szunnyad assignáták nyomatására; apja a papirpénznek; ki a fenyegetés órájában ezen kegyetlen mondást fogja hangoztatni: „Háború a kastélynak, béke a kunyhónak, *Guerre aux Châteaux, paix aux Chaumières!*"**) Örömmel látják maguk közt Lecointret is, a rettenthetetlen versaillesi kereskedőt, ki az opera-termi ebédek és a nők fölkelése óta ismeretes. Ott Thuriot is, a választó Thuriot, ki ott álla a Bastille pártázatán, és látta Saint-Antoinet tömegben felkelni, és még látni fog sok más egyebet is. S legvégül a ki legmogorvább valamennyi közt, jegyezzük meg az öreg Ruhlt, barna komor arczával és hosszu fehér hajával; elsassi származású, lutheranus; olyan ember, a kit kor és könyvek nem tanitottak semmire; a ki szónokolva a rheimsi öreg emberek előtt, feltartatja a szentelt *Ampullát* (mely az égből lőn küldve, s a melyből kenettetének fel Clovis és valamennyi királyok) mint valamely •haszontalan olajos palaczkot, s azt darabokra töri ott a kövezeten; s a ki, fájdalom, még igen sok dolgot darabokra fog törni, s végre saját oktalan fejét egy pisztoly-lövéssel s *ez* lesz a vége.

Ilyen láva kóválygyog izzó-melegen ezen hegy gyomrában; ismeretlen a világ előtt és önmaga előtt is! Eddigelé csak egy közönséges

*) Dumouriez, II. 370.
**) Choix de Rapports, XI. 25.

hegy, a síktól főként különös *kopársága* és kietlen kinézése által különbözik; a legfigyelmesebb észlelő legfölebb ha annyit lát meg rajta, hogy észrevehetőleg *füstöl*. Mert még eddig minden oly szilárdan, békésen nyugoszik; és semmi kétség sincs felőle, mint mondók, hogy ez igy fog tartani az időknek végezetéig. Nem szeretik-e mindnyájan a szabadságot és az alkotmányt? Mindannyian szivből, s mindamellett különböző fokig. Némelyek, mint Chevalier Jaucourt és az ő jobb oldala, meglehet hogy kevésbé szeretnék a szabadságot, mint a királyságot, ha egyszer próbára kerülne a dolog; mások, mint Brissol és az ő baloldala ugy lehet jobban szeretik azt, mint a királyságot. Sőt ez utóbbiak közül ismét némelyek jobban szerethetik a szabadságot, mint a törvényt magát, mások pedig nem. Pártok *fognak* majd kifejlődni; de még eddig egy halandó sem tudja, hogyan. Erők dolgoznak ezen emberekben és kivül rajtuk; az eltérés ellenzéssé fog megnőni; mindegyre nő; összeférhetetlenséggé és halálos diadallá leszen: mignem az erőset megsemmisiti egy még erősebb s azután ezt a legerősebb! Ki változtathatja azt meg? Jaucourt és az ő monarchistái, a feuillansok, vagy a mérsékeltek; Brissot és az ő brissotinjai, a jakobinusok, vagy a girondeiak; ezek valamennyien, a Cordelier trioval együtt, — valamint minden ember, — kénytelenek végezni azt a munkát, a mely számukra rendelteték, s úgy, a hogy az rendelteték.

S ha elgondoljuk, hogy micsoda sors vár

erre a szegény hétszáznegyvenöt emberre, a kik itt összegyültek, a nélkül hogy ők a legkevésbé is akarnák azt! Ne legyen egy oly kemény szív sem, a mely ne sajnálkoznék rajtok! Az ő lelkük óhaja az volt, hogy éljenek és dolgozzanak, mint első franczia parliament, s az alkotmányt járni tanitsák. S mindjárt felavattatásukkor nem mentek-e keresztül a legmeginditóbb alkotmányos szertartáson, csaknem könyek között? A tizenkét legöregebbet ünnepélyesen elküldik, hogy azok hozzák el magát az alkotmányt, a törvénynek nyomtatott könyvét. Camus, a levéltárnok, még az alkotmányozók által kinevezve, — ő és a tizenkét öreg, katonai pompa csillámlása és csörgése mellett belépnek, magukkal hozva az isteni könyvet: s az elnök és utána mindenik törvényhozó senator, kezöket a könyvre téve, egymásután leteszik az esküt, tetszés-zaj, szivfelbuzdulás és sokszor megujult általános éljenzés mellett.*) Ilyen módon fognak a tanácskozáshoz. Szerencsétlen halandók! Mert még ugyanazon napon ő felsége üdvözlő követségüket, a mint látszék, kissé hidegen fogadván, a követség kicsinyelve érzi magát, s nem teheti, hogy ne panaszkodjék ezen kicsinylés miatt: minek folytán a mi éljenző, esküvő első parliamentünk másnap kényszerülve érzi magát kitörni egy heves visszatorló kibuggyanásban, egy antiroyalis végzést hozva, hogy ők a maguk részéről hogyan fogadják majd ő felségét; és hogy ő felségét ezentúl nem fogják *Sire*-nek

*) Moniteur, Séance du 4 Octobre, 1791.

nevezni, legfölebb ha nekik tetszik; s azután a következő napon ismét visszahuzzák ezen végzésüket, mint a mely elsietett s nem egyéb volt felpattanásnál, bár nem kihivás nélkül.

Tüzes, jó szándékú csoportja a senatoroknak; de nagyon gyülékony, s folytonosan szikrák repkednek közöttük. Történetük a felpattanások és czivakodások sorozata; őszinte óhajtás, hogy végezzék feladatukat, s végzetes lehetetlenség annak megtevése. Vádaskodások; feddése a király minisztereinek, a feltételezett és valódi árulóknak; tüzes, szenvedélyes mennydörgés a mennydörgő emigránsok ellen; rettegés az ausztriai császártól, az „ausztriai bizottságtól," magában a Tuileriesben; düh és üző rémület, sietség és kétely s zavart fejevesztettség! Sietés, mondók, s mindamellett az alkotmány intézkedett a sietés ellen. Semmiféle javaslat nem mehet keresztül, mig ki nem nyomatott s háromszor fel nem olvastatott, nyolcz napi időközökkel; — „ha csak a gyülés előlegesen ki nem mondta, hogy sürgetős az ügy." A mit a gyülés, mely lelkiismeretesen megtartja az alkotmányt, csakugyan soha se mulaszt el megtenni. Tekintve ezt, meg tekintve azt meg amazt, a gyülést rendesen kimondja, *„qu'il y a urgence"*; s miután kimondta, hogy sürgős a dolog, egész szabadon végzéssé emelheti — a mi nélkülözhetetlen ostoba dolog épen legjobbnak látszik előtte. Kétezer s egynehány végzés, a mint felszámiták, tizenegy hónap alatt.*) Az

*) Montgaillard, III. I. 237.

alkotmányozó gyülés sietése nagynak látszik, de ezé háromszor akkora. Mert maga az idő is háromszoros sebességgel rohan, s nekik azzal lépést kell tartaniok. Boldogtalan hétszáznegyvenöt ember: hű hazafiak, de oly gyúlékonyak; ha tüzet kaptak, tüzet is bocsátanak ki magukból: taplófából és rakétákból álló tanács, tüzet szitó viharok világában, a hol folytonosan széltől fuvott szikrák röpkednek.

Vagy csak emlékezzünk rá, más oldalról, pár hónappal előre tekintve, arra a jelenetre, melyet *Baiser de Lamourettenek* neveznek. A veszély, a melybe az ország jutott, immáron fenyegető, megmérhetetlen; a nemzetgyülés, Franciaország reménysége, önmagával meghasonlásban. Ilyen válságos körülmények közt a mézes ajkú Abbé Lamourette, Lyon uj püspöke, kinek neve *l'amourette, szeretőt* jelent, vagy Delilah-kedvest, felkél, s patheticus, mézes szónoklattal felhivja a magas senatorokat, hogy felejtsék el kölcsönös sérelmeiket és panaszaikat, esküdjenek uj esküt és egyesüljenek mint testvérek. Mire valamennyien, éljenzések közt, megölelik egymást és megesküsznek; a baloldal összekeveredve a jobbal; a kopár hegy leomolva a termékeny sikra; Pastoret Condorcet karjai közé, a megbántott a megbántó mellére borul, könyek között; s valamennyien megesküsznek rá, hogy mindannak, aki akár feuillans két kamarás monarchiát, akár túlzó-jakobinus köztársaságot, vagy bármi egyebet óhajt az alkotmányon kivül, és nem azt egyes egyedül: a leg-

öregebb átok szálljon a fejére.*) Valóban megindító jelenet! Mert, a szó szoros értelmében mindjárt másnap ismét kénytelenek veszekedni, a sors által kényszeritve rá; s fenséges kibékülésüket gunyosan *Baiser de Lamourettenek*, vagy Delilah csókjának nevezik.

Épen ugy, mint Eteokles és Polynikes testvérek, akik megölelik egymást, de hiába; sirva, hogy ők nem szerethetik, hogy ők kénytelenek gyülölni egymást, s meghalni egymás keze által. Vagy mondjuk, mint elátkozott házi szellemek, a kiket varázsló mesterség, nagy büntetés alatt, nehezebb munkára kényszerit mint a kötélfonás homokból: arra, hogy „az alkotmányt menésnek inditsák." Csak azután menne ez az alkotmány! Fájdalom, az alkotmány meg sem akar mozdulni. Arczára bukik; ezek remegve ismét lábra állitják: menj, oh aranyos alkotmány! De az alkotmány nem akar menni. — „Mennie kell, az — !" mondá a jó Tóbiás bátya, s még káromkodott is. A káplár szomorúan felelé: „Ez nem fog járni, ezen a világon."

Bármely alkotmány, mint gyakran mondók, akkor megy és végzi a maga dolgát, midőn az, ha nem is az alkotmány alatt levők régi szokásainak és hitének, de legalább azok *jogainak*, vagy jobban szólva, azok erejének és képességének kifejezője; mert ez a két utóbbi, a jog és erő, jól megértve nem egy és ugyanaz-e? Francziaország régi szokásai elpusztultak; uj jogai és erői még nincsenek megállapitva, leg-

*) Moniteur, Séance du 6. Juillet 1792.

fölebb papiron és elméletben; s addig nem is lesznek bármiképen megállapithatók, mig azt meg nem *próbálta*. Mig meg nem mérkőzék, iszonyatos élet-halál harczban, s ha kell, a legemberietlenebb kicsapongásában az őrültségnek, a felső és alsó, a külső és belső fejedelemségekkel és hatalmasságokkal; a földdel és a pokollal s magával az éggel! Majd akkor ismerni fogja jogait! — Három dolog, a mi nem kedvez ezen franczia alkotmány menésének: a franczia nép; a franczia király; s végre a franczia nemesség, és az egész egybegyült európai világ.

III. FEJEZET.

Avignon.

De hagyjuk itt az általánosságokat, s nézzük, micsoda különös tény ez a távol délnyugaton, a mely felé fordul most, október végén, minden ember szeme? Egy tragicus égés, a mely régóta füstölt és emésztődött világitás nélkül, most égő lángban csapott fel azon a helyen.

Forró az a déli provencei vér; s azután, fájdalom, a szabadság pályáján, mint már mondók, összeütközéseknek kell előfordulniok; a különböző irányok szülik azokat sőt még a különböző gyorsaságok is, ugyanazon irányban. Sok dologra, a mi ott esett mostanában, a történelem, a mely másutt volt elfoglalva, nem vethetett ügyet: a zavarokra Uzezben és Nimesben, a protestánsok és catholicusok, haza-

fiak és arisztokraták közt; a Marseilleben, Montpellierben, Arlesben történt zavargásokra; a jalèsi arisztokrata táborra, ezen csodálatos, képzeleti-való valamire, a mely most sáppadt homálylyá halványodott el, majd ismét előragyogott sötét árnyú világossággal (főként a képzeletben); végzetes és varázsszerű, „egy arisztokrata *harczfestmény*, természetesen lejátszva!" Mindez tragicus, öldöklő égés volt, összeesküvéssel és fölkeléssel; népcsődülettel éjjel és nappal; azonban *sötét* égés, a mely nem világított, nem volt észrevehető; a melyet azonban most kénytelenek vagyunk észrevenni.

Valamennyi hely közt ez a lángban ki nem tört égés legerősebb volt Avignonban és a Venaissin grófságban. A pápai Avignon ez, melynek várkastélya meredeken emelkedik fel a Rhône folyam fölött: gyönyörü város, biborszinü szöllőfürtjeivel és aranysárga narancsligeteivel; miért kelle az ostoba vén, rimelő Rénének, Provence utolsó urának azt a pápának s az aranyos tiarának hagyományoznia, s nem inkább tizenegyedik Lajosnak, az ólomszűzzel kalapja mellett? Azért, hogy jó, s azért hogy rossz származzék belőle. Pápák és ellenpápák, fényes udvaraikkal, laktak ezen avignoni kastélyban, mely meredeken nyulik fel a Rhône folyam partjai fölött: Laura de Sade oda járt misét hallgatni, Petrárkája ott epekedvén és dalolván a közel vauclusei forrás mellett, bizonyára a legszomoruságosabb állapotban. Igy volt a régi napokban.

S most, ezekben a napokban — mert ilyen

eredmény származik egy ostoba rimelő Rénének pennája karczolásából századok mulva — ez az, a mit látunk, hogy Jourdan *Coupe-tête* ostromra és háborura vezet egy háromtól tizenötezer főig terjedő hadsereget, az úgynevezett avignoni brigándokat; a mely czimet ők maguk is elfogadják egy jelző hozzáadásával: a „*derék* avignoni brigandok!“ Igen, igy áll a dolog. Jourdan ide futott a Châtelet körmei elől, az asszonyok felkelése után, s elkezdett pirositóbuzérral kereskedni; azonban az események szinpadának másra volt szüksége s nem festőanyagokra, és igy Jourdan bezárta pirositós boltját és előállott, minthogy ő volt az az ember, kit az idő kivánt. Téglaszinű szakála le van borotválva; kövér arcza rézszint kapott és fekete varakkal van kiverve; a silenusi termet az italtól és a bő táplálkozástól fel van fúvódva: kék nemzetőr egyenruhát visel, vállrojtokkal, „egy roppant kardot, két lovassági pisztolyt, melyek övében keresztbe vannak szúrva, s más két kisebb pisztoly kandikál ki zsebéből;“ magát tábornoknak czimezteti s zsarnoka az embereknek.*) Fontold meg ezt az egy tényt, olvasó; s hogy miféle tényeknek kellett ezt megelőzniök, kell ezt kisérniök! Ilyen dolgok származnak az öreg Rénétől, s azon felvetett kérdésből: vajjon Avignon ne szünjék-e meg egészen pápai város lenni, s nem lehetne-e franczia és szabad?

Mintegy huszonöt hónapon át tartott a zűrzavar. Ebből, vegyük fel, három esik a vitatkozásra; hét a dühöngésre, s végre mintegy

*) Dampmartin. Evénements, I. 267.

tizenöt hónap a küzdésre, sőt az akasztásra. Mert még 1790 februárjában a pápai arisztokraták négy akasztófát állitottak fel intőjelül; azonban a nép juniusban felkelt, tele visszatorlási dühvel; s kényszerítvén a hivatalos hóhért foglalkozása végzésére, felakasztott négy arisztokratát, mindenik pápai akasztófára egy-egy pápai Hámánt. Erre következtek az avignoni kivándorlások, a pápai arisztokraták kimenekültek a Rhône folyamon túlra; elbocsáttatása a pápai consulnak, futás, győzelem; visszatérése a pápai követnek, kibékülés és új támadás, s a háborúnak különböző fordulatai. Kérvényezés történt a nemzetgyüléshez; községek tanácskozását hivták össze; mintegy hatvan s egynehány község szavazott a franciákkal való egyesülés és a szabadság áldásai mellett; a mig mintegy tizenkettő a kisebbek közül az ellenkezőre adta szavazatát, támasztva kiáltozást és egyenetlenséget! Község község ellen, város város ellen: Carpentras, mely régóta féltékeny volt Avignonra, most nyilt harczot kezdett ez ellen; és Jourdan *coupe-tête*, — miután a főparancsnokot katonai lázadásban megölték, becsukja festőszeres boltját, s az „avignoni derék brigándokkal," mindenektől látva ostromágyúkkal, s mindenek fölött zaj és csődület közt, két hónapon át ostromolja a vetélytárs várost, az egész világ szemeláttára.

Kétségtelenül hőstettek lőnek véghez vive, melyeknek hire sokáig élt a megyében, de a melyekről az egyetemes történelem mit se tud. Akasztófák emelkednek mind a két részen, s

azokon utálatos csontvázak himbálódznak, tizenkettesével egy sorban: a boldogtalan vaisoni polgármestert előbb eltemetik, mintsem meghalt volna.*) Az áldással boritott mezők aratatlanul hevernek, a szőlőhegyek letapodva; mindenfelé bőszült kegyetlenség, az általános harag és elkeseredés őrültsége. Öldöklés, kegyetlenség mindenfelé; a legdühöngőbb, de nem világító égés, a melyeket itt nem jegyzünk fel! — Végre, a mint látók, a legutóbbi szeptember 14-én, a nemzeti alkotmányozó gyülés, — miután biztosokat küldött ki és azokat kihallgatta;**) kérvényeket hallgatott meg, s 1789. augusztusa óta hónapról-hónapra vitatkozott, s összevéve „harmincz ülést foglalt el" ezzel a dologgal: — végre ünnepélyesen elhatározá, hogy Avignon és a grófság Francziaországba bekebeleztetnek, s ő szentsége a pápa illő kárpótlást fog kapni.

S ezzel mindenki bűnbocsánatot nyert s a dolognak vége van? Fájdalom, midőn egyszer a harag őrültsége keresztüljárta az emberek vérét, s akasztófák lógatták halottaikat ezen a részen és a másikon: mit tehet akkor egy pergament határozat és Lafayette bünbocsánata? A felejtést nyujtó Lethe nem a föld szine *felett* folyik! A pápai arisztokraták és a hazafias brigandok még mindig szálka egymás szemé-

*) Barbaroux, Mémoires, 26. l.

**) Lescène Desmaisons, Compte rendu á l'Assemblée Nationale, sept. 10. 1791. (Choix des Rapports, VII. 273—93.)

ben; gyanúsittatva és gyanakodva abban, a mit tesznek s a mit el kell viselniök. Alig mult két hete, hogy a magas nemzetgyülés eloszlott, midőn vasárnap reggel, 1791. október 16-án, az el nem taposott égés egyszerre fényes lángban tör ki. Mert alkotmányellenes falragaszok jelennek meg a falakon, s azt beszélik, hogy a szent szűz szobra könyeket hullatott és egészen veressé lett.*) Miért is azon reggel l'Escuyer hazafi, egyike a mi hat „vezér-hazafiainknak", előbb megbeszélve a dolgot társaival és Jourdan tábornokkal, elhatározza, hogy templomba megy, egy pár barátja kiséretében; nem azért, hogy misét hallgasson, a mire ő keveset ád, hanem hogy együtt találja ott a pápapártiak egész testületét, azután, hogy meglássa ezt a siró szüzet, miután az a Cordeliers-templomban van: s egy-két intő szót szóljon hozzájok. Kalandos vállalat, melynek a legvégzetesebb eredménye lesz. Hogy mik lehettek l'Escuyer intő szavai, semmiféle irás nem szól róla, azonban a rá adott felelet sikoltással vegyes szitkozódás lőn az istentiszteleten levő pápai arisztokraták részéről, kik közül sokan nők voltak. Ezer torokból jövő kiabálás és fenyegetés támad; a mely, minthogy L'Escuyer nem futott el, ezer kezü lökdösődéssé és dulakodássá, ezer láb rúgásává lett, bukdácsolásokkal és legázolásokkal, varrónők tűjeinek, ollójainak és más hegyes női szerszámoknak szurdalásá-

*) Procés-verbal de la Commune d' Avignon etc. (Hist. Parl. XII. 419—23.)

val. Rettenetes kép: a halott ősök és Petrárkának Laurája ott alusznak körüskörül:*) a magas oltár és az égő viaszgyertyák lenéznek a jelenetre; a szűz egyáltalában nem hullat könyet, s egészen a természetes kő szine van. L'Escuyernek egy vagy két társa elrohan, mint Jób hirnökei, Jourdanért és a nemzetőrségért. Azonban a nehézkes Jourdan előbb a város kapuit zárja el, s nem rohan háromszoros gyorsasággal, a mint kellene tennie, s midőn megérkezik a Cordeliers-templomba, a templom csendes, üres; egyedül L'Escuyer fekszik ott, saját vérében úszva, a fő oltár lábainál; ollókkal agyonszurkálva, legyilkolva; egy süket nyögést hallat, s nyomorult életét kileheli mindörökre.

Olyan látvány, a mely képes felizgatni bármely ember szivét, s még inkább a sok ember szivét, kik magokat avignoni brigándoknak nevezik. L'Escuyer holttestét egy gyászpadon, az iszonyatos főt koszorúval ékesitve, meghurczolják a város utczáin; sokhangu, nem dallamos *Nenia* mellett; temetési siralmuk még mélyebb, mint a minő hangos. Jourdánnak rezes arcza, s a vesztést szenvedett patriotismusé, elfeketült. A hazafias előljáróság hivatalos tudósitást küld a dologról Párizsba; nagy számú vagy épen megszámlálhatatlan elfogatásokat rendel, hogy a dologban vizsgálatot és itéletet tartson. Férfi és nő arisztokraták hurczoltatnak a várba, s ott földalatti börtönökben zsúfolva tartatnak, si-

*) Ugo Foscolo, Petrárkáról irt tanulm. 35. l.

ratva a Rhône vizének tompa zugása által; elvágva minden segedelemtől.

Ezek tehát ott vannak, várva a vizsgálatot és ítéletet. Fájdalom, a hol Jourdan főnök a főparancsnok, megfeketült rezes arczával, s fegyveres brigánd hazafiak éneklik az ő *Neniájukat*, igen valószínű, hogy a vizsgálat rövid lesz. A legközelebbi és az azt követő napon, akár egyezzék bele a hatóság akár nem, egy brigand hadi törvényszék szedőzködik össze az avignoni kastély földalatti helyiségeiben, brigand végrehajtók várakozván mezitelen karddal a brigand ítéletre. Az ítélet rövid, s nincs feljebbezés! Hanem van brigand düh és boszúállás, melyet a pálinka is hevit. Közvetlen szomszédságban van a *Glacière* vagy jég-torony nevü börtön: ott olyan dolgokat lehet elkövetni? — A melyek megnevezésére nincsen szó a nyelvben! Sötétség és az iszonyatos kegyetlenség árnyéka boritja be ezeket a várbeli börtönöket, ezt a Glacière tornyot; csak annyi világos, hogy sokan mentek be és kevesen tértek vissza. Avignonban Jourdan és a brigandok uralkodnak, fölötte állván a városi hatóságnak, s fölötte mindennemű hazafias vagy pápai hatalomnak, s szolgáik a rémület és a csend.

S mind ennek az eredménye az, hogy november 15-én 1791-ben láthatjuk a mint Dampmartin barátunk, helyettesekkel maga alatt és Choisi tábornokkal maga fölött, gyalogság és lovasság kiséretében, s kellő számú ágyús-szekerekkel, melyek elől dübörgenek,

kibontott lobogókkal, hárántsip és dob hangja mellett, határozott és félelmet gerjesztő módon haladnak azon meredek kősziklán épült vár-, és Avignonnak széles kapui felé; s három uj biztos a nemzetgyülésből követi a menetet hátul, biztos távolságban.*) Avignon, felszólítva a nemzetgyülés és a törvény nevében, kitárja kapuit, s Choisi és a többiek Dampmartin és a *„Bons Enfans de Baufremont“* — a baufremonti jó fiuk,“ a hogy ők ezeket a derék alkotmányos dragonyosokat nevezik, kik nekik régi jó ismerőseik, bevonulnak örömujjongás és virágok szórása mellett. Örömére minden becsületes embernek; egyedül Jourdan főnöknek és a brigandoknak rémületére. Sőt csakhamar a kárbunkulussal kivert pufók Jourdan is megmutatja rezes arczát, kezében kard s övében négy pisztoly; magas hangon igyekszik beszélni, mindamellett rááll hogy feladja a várat abban a pillanatban. S igy Choisi gránátosai bevonulnak oda vele együtt. Midőn a *Glacière* mellett haladnak el, megdöbbenve állanak meg, érezve annak undoritó bűzét, felorditva és azt kiáltozva: „vágjátok le a hentest!“ — és Jourdan kénytelen odább állani titkos folyosókon át s eltünni abban a pillanatban.

Tehát hadd vétessék le a gazság titkáról az elfödő lepel! Százharmincz hulla fekszik ott, egymásra halmozva a Glacièreben, férfiaké, nőké, sőt gyermekeké is (miután a reszkető

*) Dampmartin, I. 251—94.

anya, a kit sietve elfogtak, nem hagyhatta el kisdedét); rothadva a rothadt elemben, iszonyatára a világnak. Három napig tart a holttestek gyászos kihordása és felismerése, egy szenvedélyes déli nép sirása és felindulása mellett, mely az egyik pillanatban imádkozva térdel, a másikban a szánalom és düh szilaj kitörésének adja át magát; s végre következik az ünnepélyes temetés, bevont dobok tompa dübörgése, egyházi requiem s az egész nép sirása és könyhullatása közt. Legyilkolt hulláik most már szentelt földben feküsznek, egy sirban eltemetve.

Hát Jourdan *Coupe-tête?* Őt is meglátjuk ismét, egy vagy két nap mulva: a mint fut, a legregényesebb Petrárka-féle halmos vidéken át erősen sarkantyúzva poroszka lovát; a fiatal Ligonnet, egy avignoni bátor ifju, Choisi dragonyosaival a nyomában. Egy ilyen felpuffadt tömeggel a hátán, semmiféle poroszka ló sem futhat kellő gyorsasággal. A fáradt állat, a sarkanyú által kényszeritve, neki megy a Sorgue vizének; azonban annak közepén megáll, szilárdan, azon a *chiaro fondo di Sorgan,* s egy lépést sem akar odább menni, akárhogy sarkantyuzzák. A fiatal Ligonnet oda rohan, a rezes arcz fenyeget és ordít, pisztolyt ránt elő, talán még el is csattantja; mindamellett megfogják gallérjánál fogva; szorosan megkötözik, lábikráit a ló hasa alá kötve, és visszaviszik Avignonba, a hol alig lehetett megmenteni a legyilkolástól az utczán.*)

*) Dampmartin, *ubi supra.*

Ilyen az avignoni és délnyugoti égés, midőn egyszer lobogóvá lett. Hosszú és zajos viták tartatnak a magas törvényhozó gyülésben és az anyatársaságban, hogy mit csináljanak most már vele. Bocsánatot nekik, kiáltja az ékesen szóló Vergniaud, s vele együtt minden hazafi: hadd legyen kölcsönös bocsánat és megbánás, visszaállítása a réginek, kibékülés, s ezzel együtt, ha lehetséges valamiképen, vége a dolognak! Ez az inditvány végre is keresztül megy. S igy délnyugot ismét a „bocsánatban" és „elfeledésben" uszik és kering, azonban, fájdalom, épen csak feledni nem tud, miután semmiféle Lethe nem foly a föld szine felett! Még Jourdan is megmenekszik az akasztófától; ismét szabadon bocsátják, mint a ki még nem érett meg a felakasztásra; sőt a mint a távolból oda pillantva észrevehetjük, „diadallal hordozzák Dél városain keresztül."*) Minő dolgokat nem hordanak az emberek vállaikon!

S ezzel az oldal-pillantással arra, hogy miként hurczoltatik meg egy rezes arczu szörny Dél városain keresztül, hátat forditunk ennek a vidéknek, s ott hagyjuk, hogy hadd áporogjon. Meg vannak az ő arisztokratáik; büszke régi nemesek, a kik még nem költöztek ki. Arlesben ott van a *„Chiffonne"* — igy nevezték el szimbolicus hazug szóval az ottani arisztokrata titkos társulatot; Arles kövezetét rövid időn fel fogják szaggatni, hogy belőle arisztokrata torlaszokat rakjanak. A mely ellen

*) Deux Amis, VII. (Paris, 1797.) 59—71. l.

Rebecqui, a tüzes, eszes hazafi, kénytelen a marseilleieket vezetni, ágyuval. A vasrúd még nem emelkedett a viz szinére Marseille öblében; sem a phokisiak ezen tüzes utódai nem nyugodtak bele abba, hogy rabszolgák legyenek. Ügyes eljárás és bátor fellépés által Rebecqui szétszórja azt a *Chiffonnet* minden vérontás nélkül, s helyreállitja Arles kövezetét. Azután parti hajókon evez ugyanez a Rebecqui, kutatván gyanus Martello-tornyokat, a patriotismus éles szemével; néhol partra száll egy-egy végezni valóért, egyedül vagy csapattal; megy városról városra, könyörületlenül szaglászva messze mindenfelé;*) igyekszik meggyőzni szóval, s ha szükség van rá, karddal is. Mert a tennivaló sok; maga Jalès is gyanusnak látszik. Ugy hogy Fauchet törvényhozó, miután vitatkoztak a dolgon, azt javasolja, hogy biztosok küldessenek ki és tábor állittassék fel Beaucaire sikjain, akár lesz eredménye akár nem.

Mindezekből és még sok más egyébből mi csak ezt a kis következményt jegyezzük fel, hogy a fiatal Barbaroux, ügyvéd és Marseille városi jegyzője, a kire volt bizva, hogy ezeket a dolgokat orvosolja, Párizsba érkezik 1792-nek február hónapjában. Szép és derék ifju; fiatal spártai; érett az energiában, de még nem érett a bölcseségben; kinek sötét végzete fölött s annak daczára, ott ragyog bizonyos sötét veres tűz, a csillogó déli szín láng-szalagjai, a melyeket a halál sem volt képes elnyelni.

*) Barbaroux, 21. l.; Hist. Parl. XIII. 421—24.

Jegyezzük meg azt is, hogy a Rolandok Lyonból ismét Párizsba jöttek, most másodszor és utoljára. A királyi felügyelő állása eltöröltetett Lyonban is mint egyebütt; Roland a nyugdijért akar lépéseket tenni, hátha megkaphatná; hazafias barátjaival óhajt szót váltani, vagy ha másért nem, egy könyvet akar kiadni. A fiatal Barbaroux és a Rolandok együtt jöttek; az öreg spártai Roland szerette ezt a fiatal spártait, s elhihetjük, hogy szeretetét emez viszonzá: s a Madame —? Gonosz szó, ne lehelj ide mérges lehelleteddel! Az a lélek szennytelen, tiszta, mint a tükör színe. S mégis, ha ők ketten egymás szemébe néztek; s mindenik, hallgatagon, tragicai lemondásban, ugy érzé, hogy a másik nagyon, nagyon szeretetre méltó? *Honni soit!* A nő azt mondja amarról, hogy „szép mint Antónius"; s emez „majd másutt fog szólani azon csodálatra méltó nőről." Valami Madame d'Udon, (vágy válámi ilyenforma nevű, mert Dumont nem emlékszik rá tisztán) gazdag reggeliket ád a Brissot-párti követeknek, s nekünk a szabadság barátainak, saját házában a Place Vendômeon; ott á náp nevezetességei s a mellett kecs és elbüvölő mosoly; — de némi költségbe kerül. Ott döntik el, sok fecsegés és lárma közt, a törvényhozó gyülés tanácskozásának rendjét az napra, s általában ott tanácskoznak igen gyakrán. A pontos Roland is el-elnéz oda, de nem sűrün.*)

*) Dumont, Souvenirs, 374. l.

IV. FEJEZET.

Nincs czukor.

Ilyenek a mi belső bajaink; a melyeket szemmel láthattunk dél városaiban; s a melyek megvannak, akár látva akár látatlánul, minden városban és kerületben, északon ugy mint délen. Mert mindenütt vannak többé kevésbé rossz akaratú arisztokraták, kiket a patriotismus szemmel tart; a mely ismét különböző árnyalatú lévén, a világos fayettistfeuillánstól le a sötét barna jakobinizmusig: kénytelen *önmagát* is szemmel tartani. Ugy tapasztaljuk, hogy a departementek kormányzó testülete, a mit mi megyei hatóságnak nevezünk, válogatott „activ" polgárok által lévén választva, egyfelé húz, a városi és községi hatóságok pedig másfelé. Azon kivül mindenfelé vannak dissidens papok: a kikkel a törvényhozó gyülésnek lesz dolga; makacs emberek, a legkegyetlenebb szenvedélyt szitva; összeesküvéseket szőve, toborozva Coblentz részére, vagy legalább gyanú alatt állnak, hogy összeesküvéseket szőnek: tápanyag az egyetemes, alkotmány-ellenes égéshez. Mit tegyen az ember velök? Épugy ellenkezhetnek lelkiismeretességből, mint makacsságból: gyöngéden kell velök bánni, s mégis lehető gyorsan. A felvilágosodástól messze eső La Vendéeben igen valószinü, hogy az együgyűeket el fogják csábitani; sok együgyű paraszt, mint például Cathelineau a gyapjú-kereskedő, gondolkodva járván gyapjús zsákjai-

val ezekben a falucskákban, kételkedve csóválja fejét. A nemzetgyülés két biztost küldött ide a mult őszön: a meggondolt Gensonnét, a ki még nem lőn senátorrá, s Galloist, egy szerkesztő-féle embert. Ez a két ember egyetértve Dumouriez tábornokkal, gyöngéden és okosan járt el szóban és tettben; az izgatottságot lecsillapitották egyidőre, s elég megnyugtató jelentést terjesztettek elő.

A tábornok maga semmit sem kételkedik rajta, hogy a békét képes lesz ott fentartani, miután tehetséges ember; ezeket a hideg hónapokat Niort vendégszerető népe között tölti; „meglehetős csinos lakása van a niorti kastélyban," s általában mérsékli az emberek indulatát.*) Miért nincs több Dumouriez egynél? Másutt, akár délen, akár északon, nem találunk egyebet, mint fékezetlen, homályban munkáló zagyva beszédet, a mely itt és ott a fölkelés nyilt, zajos lármájában tör ki. A déli Perpignanban a harangokat félre verik, éjjel; fáklya-fény mellett történik a rohanás mindenfelől s az egymásra támadás; az északi Caenben ugyanez történik, csakhogy nappal; az arisztokraták állanak fegyverben az istentiszteleti helyeken; a kerület részéről megkisértett kiegyeztetés sikertelen; végre is lövöldözésre kerül a dolog s összeesküvésnek jönnek nyomára!**) Vegyük ehhez az éhséget: mert a kenyér, a mely mindég drága, most még

*) Dumouriez, II. 129.

**) Hist. Parl. XII. 131., 141., XIII. 114., 417,

inkább megdrágul; még csak czukrot sem lehet kapni igen alapos okok folytán. A szegény Simoneaut, Etampes *maire*-jét, ezen az északi vidéken, midőn valami gaboná miatt történt zavargás alkalmával a veres lobogót kitűzte: agyon gázolja az éhes, elkeserült nép. Minő üzlet is ez a polgármesterség ezekben a napokban? Saint-Denis mairejét a gyanú és az elrontott gyomor folytán a lámpavasra akasztották, a mint régebben láttuk; Vaison mairejét, szintén nem rég láttuk, még holta előtt eltemették; és most a szegény Simoneau timárral, Etampes mairejével ez történik — a mit a törvényes alkotmányosság nem fog elfelejteni.

Pártoskodás, gyanakodás, a kenyér és czukor hiánya folytán ez a szegény ország igazán, a hogy ők mondják, *déchiré*, darabokra van szaggatva: az egész Franczia-ország, s mindaz a mi abban franczia. Mert a tengeren túlról is rosz hírek érkeznek. A fekete Saint-Domingoban, mielőtt a tarka-bárká fény felgyújtatott volna a Champs Elyséesn az alkotmány elfogadásának örömére, egy egészen más minőségű tarka-barka csillogás és éjjeli fény gyúlt föl, s égett amazzal egyidejüleg, bár mi semmit se tudtunk róla: czukor-szörpnek, gyulékony szeszféléknek, czukorgyáraknak, ültetvényeknek, butoroknak, jószágnak és embereknek égő lángja, mely az égboltozatot nyaldosta; a Cap Français sikja egy roppant örvénye a füstnek és lángnak!

Minő változás történt itt az utóbbi két év alatt, attól fogva hogy az első „három szinű

kokárdákat hozó láda" keresztül ment a vámházon, s az epés creolok is örvendeztek rajta, hogy a Bastillet a földdel egyenlővé tették! Az egyenlősités, mint gyakran mondók, kellemes dolog, igen, de csak az embernek magáig. A sáppadt fehér creoloknak megvannak a magok sérelmeik; — de hát a sárga mesticzeknek? Hát a sötét-sárga mulátoknak? S hát a koromfekete rabszolgáknak? Ogé mesticz, a párizsi Brissot-féle „*Feketék barátjának*" barátja, szintén érzi a maga részéről, hogy a felkelés a kötelességek legszentebbike. S igy a háromszinű kokárdák alig pompáztak és tündököltek mintegy három hónapig a creolok kalapjai mellett, midőn Ogénak jeltadó tüze a magasba csapott lángjával, kisérve a düh és rémület kiáltásától. Ez az Ogé, midőn le volt verve és halálra volt itélve, fekete port vagy vetőmagot vett tenyerébe; annak tetejére vékony fehér réteget hintett, s biráinak mutatván, mondá: „Nézzétek ugy-e fehérek ezek;" azután kezét megrázva mondá: „Hol vannak a fehérek, *ou sont les Blancs?*"

S igy ha ezen 1791-ik év őszén Cap Français magas ablakain kinézünk, azt látjuk, hogy vastag füstfelhők boritják a láthatárt; nappal csak a füst, éjjel a tüz veres lángja; megelőzve a menekülő sikoltozó fehér asszonyok s a rémület és vészhir által. Feketék bőszült csapatjai gyilkolnak és fosztogatnak megnevezhetetlen kegyetlenséggel. A sűrűből és a bokrok mellől harczolnak és tüzelnek, mert a feketék szeretik a búvó bokrokat. Ezrével rohannak támadásra,

kardjaikat és puskáikat csóválva a levegőben, ugrándozva, hujjákolva rettenetes lármával — s ha a fehér önkéntesek csapata erősen áll, ez a szörnyű bátor lárma igen gyorsan megfélemlléssé, visitássá s rémült futássá változik az első sorlövés alkalmával s talán még az előtt.*) S szegény Ogét kerékbe törhetik, s ezt a tüzörvényt is kiolthatják, beszoritva a hegyek közé: azonban Saint-Domingo le van tarolva; hosszú, rettenetes halálkinok rázkódása és vonaglása jött rá; fekete az, orvosolhatatlanul; s mint egy afrikai Haiti intőül szolgál a világnak.

Oh párizsi atyámfiai, vajjon ez is nem egyik oka-e, a bevásárlók és feuillans összeesküvők mellett a czukor szokatlan drágaságának? A kis boltos dobogó szivvel s lecsüngő ajakkal látja, hogy czukrának árát *megszabták*, s hogy a nőnemű patriotismus méri azt ki, rögtöni vásárt csapva, fontját csekély huszonöt sousjával számitva. „Jó lenne talán lemondani a czukorról?“ Igen, ti hazafias kerületek, s ti jacobinusok valamennyien, mondjatok le róla! Ezt tanácsolják Louvet és Collot-d'Herbois; ők maguk készek az áldozatra, akármilyen nehezen él is meg iróféle ember kávé nélkül. Mondjatok le róla, egyet káromkodva, az a legjobb!**)

Hasonló okból sinlődni kénytelenek Brest és a hajózási ügyek is. Szegény Brest sinlődik, keseregve, nem minden ingerültség nélkül; be-

*) Deux Amis, X. 157.

**) Débats des Jacobins etc. (Hist. Parl. XIII. 171. 92—8.)

vádolja az arisztokrata Bertrand-Molevillet, az áruló arisztokrata tengerészeti minisztert. Nem hevernek-e ott a király hajói s a kereskedelmi hajók, darabonként rothadva a kikötőben; a hajós tisztek legnagyobb része elszökött, még pedig engedélylyel s zsoldjukat is elvitték. Kevés élet van ott, legfölebb a bresti gályák csinálnak némi mozgást, korbácsolt gálya-rabjaikkal, a kik között, fájdalom, ott van valami negyven a mi boldogtalan svájczi katonáink közül is, a Château-Vieux ezredből. Ez a negyven svájczi, a kiknek Nancy nagyon is emlékükben van, veres gyapju sipkában, nagy szomorúság közt húzza az evezőt; rábámulnak az Atlanti tenger tükrére, a mely csak saját szomorú sovány arczukat tükrözteti vissza, s úgy látszik, hogy még a remény is elfeledkezett róluk.

S mindent összevéve, nem elmondhatjuk-e képes beszéddel, hogy ez a franczia alkotmány, a melynek haladnia kellene, igen *köszvényes*, tele van nyilalló benső fájdalmakkal, csuklóban és az izmokban egyaránt, s nehézség nélkül nem igen fog odább menni?

V. FEJEZET.

Királyok és emigránsok.

Volt rá példa, hogy rendkivüli csúzos alkotmányok képesek voltak járni és lábukon megállani, bár kissé tántorogva és mászkálva is, hosszú időn keresztül, egyetlen dolog erejénél fogva: t. i. a *fő* egészséges volt. De milyen ennek

a franczia alkotmánynak a feje? Az olvasó már tudja, hogy micsoda Lajos király, s a minél egyéb nem tud lenni. Egy olyan király, ki az alkotmányt sem elfogadni sem visszavetni nem képes: a ki semmit sem képes cselekedni, hanem nyavalyás módon csak azt kérdezi: mit cselekedjem? Vég nélküli zürzavartól körülvett király, a kinek saját lelkében sincs semmi magva a rendnek. Büszke, engesztelhetetlen néhány itt maradt nemes, együtt tusakodva a megalázott, bünbánó Barnaveokkal és Lamethekkel; tusakodva ott a hirvivők és futárok, a Café Valoisban tanyázó félzsoldos hetvenkedők, udvari komornák, fülbe súgók, és alsó rangú hivatalbeli egyének homályos eleme között; a haragos patriotismus kivülről folyvást mind nagyobb gyanakodással vigyázva őket: mit tehetnek ők ilyen küzdelemben? A legjobb esetben *megsemmisítik* egymást és *zerust* eredményeznek. Szegény király! Barnave és Jaucourt az egyik fülébe sugdosnak igen komolyan; Bertrand-Moleville és a Coblentzből jövő hirnökök a másikba: a szegény királyi fő most az egyik majd a másik oldal felé fordul: s elhatározással egyik oldal felé sem tud fordulni. Hadd dobjon rá fátyolt az illem: szánalomra méltóbb nyomor nem szerepelt a világ szinpadán. Ez az egyetlen csekély tény nem veti-e a legszomorúbb világot igen sok dologra? A királyné panaszkodik Madame Campannak: „Mit tegyek? Ha ezek a Barnaveok olyan lépést tanácsolnak, melyet a nemesség nem szeret, én rám duzzognak; senki sem jön kártya-asztalom-

hoz; a király *Couchéeja* üres."*) Ilyen kétes helyzetben mit tegyen valaki? Bizonyos hogy elkerülhetetlenül összeomlik minden dolga!

A király elfogadta ezt az alkotmányt, előre is tudva, hogy az nem fog a czélnak megfelelni: tanulmányozza azt, és igyekszik végrehajtani, főként abban a reményben, hogy az végrehajthatatlannak fog bebizonyulni. A király hajói ott rothadnak a kikötőben, tisztjeik elszökdöstek; a hadsereg szervezetlen; rablók kóborolnak az országutakon, melyek javítatlanul pusztulnak el; minden közszolgálat el van hanyagolva és romlóban; a végrehajtó hatalom semmi erőt nem fejt ki, vagy legfölebb abban, hogy az alkotmányra vesse a vádat. Halottnak tettetvén magukat, *„faisant le mort!"* Melyik alkotmány az, a melyikkel ha igy bánnak, haladni tudna? „Oda jut, hogy megutálja a nemzet" — ez bizonynyal meglesz,**) — ha csak előbb *ti* nem juttok oda, hogy a nemzet megutál benneteket. Ez Bertrand de Molevillenek és ő felségének a terve, a legjobb terv, a melyet készithetnek.

De hátha ez a legjobb terv utoljára is igen lassúnak s czélhoz nem vezetőnek bizonyulna be? A királyné, erre is gondolva, a legnagyobb titokba burkolva, „naponként, egyik nap ugy mint a másik nap, titkos betűkkel leveleket ir Coblentzbe;" Goguelat mérnök, kit a *sarkantyuzás éjszakájából* ismerünk, s kit a Lafayette-féle közbocsánat kiszabadított a börtönből, jár

*) Campan II. 177. 202.

**) Bertrand-Moleville, I. 4. f.

oda és vissza. Olykor-olykor, midőn kellő alkalom van rá, királyi látogatást lehet tenni a *Salle de Manégeben;* bátoritó, rokonszenves királyi beszédet lehet ott tartani (mely kétségtelenül őszinte abban a pillanatban) ugy hogy a törvényhozók mind tapsolnak sőt közel vannak a siráshoz; — s ugyanakkor Mallet du Pan láthatólag abba hagyta a szerkesztést, s a király sajátkezüleg irt levelét viszi a külföldre láthatatlanul, segitséget sürgetve az idegen hatalmasságoktól.*) Boldogtalan Lajos, *tedd* ezt, vagy pedig *tedd* amazt, — hogy ha képes volnál rá!

Az, a mit a király kormánya tett, az volt, hogy ész nélkül botorkált egyik ellentmondásból a másikba; s tüzet vegyitvén a vizzel, minden munkája sistergésben és hamus gőzben veszett el. Dantont és az alacsony jellemű megvesztegethető hazafiakat megkenik pénzbeli ajándékokkal; ezek elfogadják a kenőcsöt; attól felfrissülve kelnek fel ismét — s mennek saját útjaikon.**) Sőt a király kormánya még tapsonczokat vagy *claqueuröket* is bérelt, kik a szükség szerint megtegyék a szolgálatot. A földalatt dolgozó Rivarolnak ezerötszáz embere van a király zsoldjában, százezer forint havi fizetésért, valóságos „genie-törzskar“ a mint ő nevezi őket: vezérczikkirók, falragaszok journalistái, „kétszáz nyolczvan tapsoncz, másfél forint zsolddal naponként:“ egyike a legkülönösebb törzskaroknak, melyek fölött valaha ember paran-

*) Moleville, I. 370.
**) Moleville, I. 17.

csolt. S a melynek névsora s számadási könyvei most is megvannak.*) Bertrand-Moleville maga, azt hivén, hogy valami kiváló ügyes dolgot cselekszik, megtömi emberekkel a törvényhozó-gyülés karzatát; bérelt sansculottokat küld oda, hogy azok bizonyos adott jelre tapsoljanak, ezek azt képzelik, hogy Pétion az, a ki ezt parancsolta: s ez a ravaszság nem sült ki csaknem egy egész héten keresztül. Elég ügyes feltalálás, mintha valaki, tapasztalván hogy a nap lemenőben van, az óramutatót előbbre vinné: *ezt* bizonyára megteheti.

S ugyanitt jegyezzük fel d'Orleans Fülöpnek egy váratlan megjelenését az udvarnál: utolsó megjelenését bármely király elfogadásán. Ugy látszik valamikor a téli hónapokban kinevezteték arra a régen keresett állomásra, az admirálságra — igaz, hogy csak a kikötőben rothadó hajók fölé. Az óhajtott dolog kissé későn jött meg. Mindamellett meglátogatja Bertrand-Molevillet, hogy megköszönje neki, sőt hogy azt is tudtára adja, miszerint szeretné azt megköszönni ő felségének személyesen: hogy daczára azon szörnyű dolgoknak, melyeket róla az emberek versben és prózában elmondottak, távol van attól, hogy ő felségének ellensége legyen, szivében mennyire távol! Bertrand átadja az izenetet, kieszközli a királynál az elfogadást, a mely ő felségének megelégedésével folyik le; s D'Orleans, ugy látszék hogy csupa bünbánat, s el van határozva, hogy élete könyvében új feje-

*) Montgaillard, III. 41.

zethez kezd. S mind a mellett a legközelebbi vasárnapon mi történik? „A legközelebbi vasárnap, — mondja Bertrand, — a király elfogadási szertartására ő is eljött; azonban az udvaronczok, a kik nem tudták hogy mi történt közöttük, s a royalisták csoportja, kik különösen ezen a napon szoktak felgyülni ide, hogy a királynak udvaroljanak: a legmegalázóbb módon fogadták. Tolakodva körül fogták, ugy intézve a dolgot, hogy mintha tévedésből történnék, lábára hágtak, könyökükkel tolták az ajtó felé, s nem eresztették be többet. Erre lement a királyné lakosztályába, a hol fel volt teritve; alig hogy oda fejét bedugta, minden oldalról ilyen forma beszéd hallatszott: „*Messieurs, vigyázzanak az ételekre,*" mintha mérget hordott volna zsebében. A bántalmazások, melyek megjelenésekor mindenütt fogadták, végül arra kényszeriték, hogy visszavonuljon, a nélkül hogy a királyi családot látta volna; a tömeg követte a királyné lépcsőjéig; midőn lefelé ment, egy köpés (crachat) esett a fejére, s egynehány a ruhájára. Arczán düh és boszú kinyomata látszott, igen erősen:"*) a mint hogy az miként is maradhatott volna el? Ő mindezt a királynak és királynénak tulajdonitja, kik arról mit se tudnak, sőt az esetet nagyon fájlalják; s azután ismét leszáll a maga kaosába. Bertrand maga ott volt a kastélyban ezen a napon, s szemtanuja mindezeknek a dolgoknak.

Egyébiránt a nem-esküvő papok és azok-

*) Bertrand-Moleville, I. 177.

nak elnyomása háborgatják a király lelkiismeretét; az emigrans herczegek és nemesség kényszeritni akarják a kétszinű eljárásra: *vetot vetora* kénytelen kimondani, az emberek folyvást növekvő méltatlankodása közt. Mert a patriotismus, mint föntebb mondók, mind gyanakodóbban nézi a dolgokat. Kivülről a hazafias méltatlankodásnak növekvő vihara, egyik szélroham a másik után jön; belülről a cselszövények és ámitások zavaros, rendetlen őrvényezése! Rendetlen, csaló, melytől elfordul a szem. De Staël az ő lovagias Narbonneja érdekében intrigál, hogy hadügyminiszterré tegye; s miután ez meglőn, még akkor sem hagyja félbe a susárlást. A király szökjék Rouenbe, s ott, a lovagias Narbonnenal együtt kellőleg „módositsák az alkotmányt." Ugyanaz az ügyes Narbonne ez, ki a mult évben dragonyos csapatával kivágta szorult helyzetükből azokat a szegény, menekülő királyi nagynénéket: azt mondják, hogy ő igazában testvérjök nekik, vagy még annál is *több*, ilyen gonosz a világ szája. Most pedig De Staëllel gyorsan sorba járja a hadseregeket s a határszéli városokat; rózsaszinű jelentéseket hoz onnat, melyek azonban nem igen hihetők; szónokol, ágál; egy pillanatra fen lebeg a tetőn, egyensúlyban tartván magát, az emberek látják; s azután lebukik, elbocsátva, elmosva az idő árja által.

A szép Lamballe herczegnő, a királyné benső barátja is intrigál, boszuságára a patriotismusnak. Szép, szerencsétlen nő, miért jött ez vissza Angliából? Az ő gyenge, ezüst csengésű

szava mit ér a világot megrázó fekete orkán üvöltésében? A mely *őt*, szegény, veszendő paradicsommadarat, zord kősziklákhoz fogja sodorni. Lamballe és De Staël láthatólag intrigálnak, együtt vagy külön: de ki tudná megszámlálni, hogy hányan vannak a kik azt láthatlanul teszik, s hány különböző utakon! Nem ülésez-e ott láthatlanul a Tuileriesban egy „ausztriai bizottság," központja egy láthatatlan nemzetellenes hálónak, melynek szálai, minthogy mi titkok között alszunk, kinyúlnak a föld kerekségének széléig. Carra hirlapiró ezt a legbizonyosabban tudja; a Brissot-féle hazafiak s általában az egész Francziaország előtt mind valószinűbbé lesz.

Oh édes olvasóm, nem szánakozol-e ezen az alkotmányon? Tagjaiban csúzos, nyilalló fájdalom, a vizkórnak és hisztericus gőzöknek nyomása agyvelején: egy önmagával meghasonlott alkotmány, a mely soha sem fog járni, sőt aligha botorkálni is! Mért nem aludtak ágyaikban Drouet és Sausse ügyész azon az áldatlan varennesi éjszakán! Az ég nevében, mért nem eresztették a Korff-féle berlinet oda, a hova menni akart! A megnevezhetetlen szétesettség, összeférhetetlenség, s olyan szörnyű dolgok, melyektől a világ még most is borzadoz: ezek mind elmaradtak volna.

Azonban itt van még a harmadik dolog, a mely sehogy sem kedvez ezen franczia alkotmány járásának: a franczia népen és a franczia királyon kivül, ott van még, harmadszor, az összegyűlt európai világ. Szükségessé vált, hogy

most már erre is vessünk egy tekintetet. A szép Francziaország olyan világosságban tündöklik: s köröskörül mellette olyan komor fekete éj van. Calonneok és Breteuilök messze futva, ott működnek a homályban, át meg átszőve Európát ármányaikkal. Turintól Bécsig, Berlinig, sőt fel egész Pétervárig a fagyos éjszakon. A nagy Burke már rég felemelte hatalmas szavát, ékesszólásával bebizonyitván, hogy egy korszak vége következett be, s minden látszat szerint a civilisált kornak is vége. Sokan felelnek neki: Desmoulins Camille, Clootz, az emberi nem szószólója, Paine, a forradalmi szabó, s tiszteletre méltó gallus vindicátorok mind a két országban: azonban a nagy Burke legyőzetlenül áll: „a lovagiasság kora elmúlt," s hogyan ne is múlt volna el, miután megszűlte a nálánál is győzhetetlenebb „éhség korát." Elég sok oltár a Dubois-Rohan-féle fajból, miután átváltozott a Gobel és Talleyrandfélévé, most igen gyors átmenettel — kimondjuk-e az igazi tulajdonos nevét, hogy kinek a birtokába megy át? Franczia vadak és franczia vadtilalom fentartók Dover kőszikláinál szállottak ki, siralmas kiáltozással. Ki mondja, hogy nem a vége jött el sok dolognak? A halandóknak egy csoportja támadt, kik azt hiszik, hogy az igazság nem nyomtatott bölcselkedés, hanem egy gyakorlati tény; hogy a szabadság és testvériség lehetők ezen a földön, a melyről mindég felteszszük hogy Béliálé, s a mely a „Legfőbb világcsaló" öröksége! Ki mondja, hogy egyház, állam, trón és oltár nincsenek veszélyben! s hogy magán a szentelt

pénzes ládán, az elsatnyult emberiség utolsó palladiumán is istentelenül rajta nem esnek, s lakatjait le nem verik?

A szegény alkotmányozó gyülés ám járjon el akkora finomsággal és diplomatiával, a mekkorával csak lehet; ám nyilatkoztassa ki, hogy semmi szándéka szomszédjainak ügyébe avatkozni, vagy idegen hóditást kezdeni és igy tovább; ez a dolog kezdettől fogva világos volt, hogy a régi Európa s az új Francziaország nem létezhetnek *együtt*. Egy dicsőséges forradalom, a mely felforgatá az állami fogházakat s a feudalismust; szövetkezési ágyúk dörgése közt hirdetve az egész világ előtt, hogy a *látszat* nem *valóság:* hogyan létezhetnék ez együtt olyan kormányokkal, a melyek, ha a látszat *nem* valóság, az ember nem tudja hogy mik? Csakis élethalál harczban, utolsó csepp vérig menő küzdelemben és birkózásban létezhetik azokkal együtt, másként nem. Az „ember jogai," pamut zsebkendőre nyomva, az emberi beszéd különböző tájszólásain, eljutnak a frankfurti vásárra.*) Mit mondunk, a frankfurti vásárra? Keresztül mentek az Euphratesen és a mesés Hydaspesen; túl szállottak az Uralon, Altájon és a Himalayán; fajegyekből kivágva s szegletes festőirással leirva, az emberek beszéd- és örömtárgyát képezik Chinában és Japánban. Hol fog ez megállani? Kien-Lung roszat sejt; még a legutolsó Dalai-Lama sem dagaszthatja többé tésztalabdacsait békességben. — Gyülöletes ez

*) Toulongeon, I. 256.

a dolog, miként az éjszaka. Keljetek fel ti a rendnek védelmezői! S ezek mozogni is kezdenek: a nagy és kis királyok szellemi és világi hatalmukkal felövezve megmozdulnak; homlokukon a fenyegetés borúja ül. Diplomatiai küldöttek futkosnak mint a szél; gyülések, titkos tanácskozások tartatnak; s bölcs parókák izegnek mozognak jobbra balra, olyan tanácsot főzve ki, a minőt tudnak.

S mint mondók, a röpirat-készitők is mozgásba hozzák tollukat mind a két oldalon; buzgó öklök verik a dobot a szószéken. Nem tört-e ki a mult juliusban a vas Birminghamból a düh, ittasság és a tűz, ordítva hogy „éljen az egyház és a király!“ — bár maga sem tudta hogy miért; s Priestley és a többiek, a kik ott ebédeltek azon a Bastille napon, nem pörzsölődtek-e meg a leggonoszabbul, a mit botrányos csak nézni is! S ugyanezekben a napokban, amint láthatjuk, nagy hatalmasságok osztrák és porosz részről az emigránsokkal együtt útban vannak a szász Pillnitz felé; s ott, augusztus 27-én, elhallgatva a mi egyéb „titkos szerződés“ van vagy nincs köztök: világ elé hozták reményeiket és fenyegetéseiket, kinyilatkoztatva, hogy az az ügy „a királyoknak közös ügye.“

Ha valaki veszekedni akar, könnyü arra okot találni. Olvasóink emlékezhetnek arra a pünkösd éjszakára, augusztus 4-én 1789-ben, midőn a feudalismus egy pár óra alatt leomlott. A nemzetgyülés az eltörölt feudalismusért kárpótlást igért, és igyekezett is azt megadni. Mindamellett az osztrák császár azt mondja, hogy az

ő német herczegeit nem lehet a feudalis jogoktól megfosztani; hogy ezeknek birtokaik vannak francziа Elsassban, s törvény által biztositott feudalis jogaik, a melyekért semmiféle gondolható kárpótlás nem elégséges. S igy a birtokos herczegeknek „*Princes Possessionés*“ ezen ügye egyik udvartól a másikhoz vándorol; egész halmaz papirt tölt be diplomatiai levelezéssel, terhére a világnak. Kaunitz Bécsből árgumentál; Delessart Párizsból felel, bár talán nem elég élesen. Igen valószinű, hogy a császár és az ő birtokos herczegei magok fognak oda menni, s maguk *veszneк* kárpótlást, annyit a mennyit tudnak. Vagy pedig nem lehetne-e *felosztani* Francziaországot is, mint a hogy Lengyelországgal történt s még történni fog; s rendbe hozni a dolgot a boszúval együtt?

Déltől északig! Mert valóban „közös ügye ez a királyoknak.“ A svéd Gusztáv, Francziaország királynéjának felesküdt lovagja, fogja vezetni a szövetséges hadsereget; — ha hogy Ankerström áruló módon agyon nem lövi, miután az otthonhoz közelebb is bajok voltak.*) Ausztria és Poroszország Pillnitzben tanácskoznak, s mindenki feszült figyelemmel hallgatódzik. Császári válaszok bocsáttattak ki Turinból: Bécsben titkos tanácskozás fog tartatni. Az orosz Katalin helyeslőleg int rá; segiteni fog, mihelyt készen lesz. A spanyol Bourbon felemeli fejét vánkosai közül: még ő tőle is jön segély. A so-

*) Márczius 30. 1792.

vány Pitt, „a hadiszerek minisztere," gyanakodva néz ki őrtornyából a Saint-James palotában. Cselszövésen munkáló udvari tanácsosok, homályban dolgozó Calonneok, — s még hozzá a német városok piaczain minden eszközzel zajt ütő altisztek, rongyos vitézeiket toborozva.*) Bármerre nézzünk, mindenfelől megmérhetetlen homály övezi körül ezt a szép Franciaországot, a mely viszont nem akar körülöveztetni. Európa vajudásban van; egyik fájdalom-roham a másik után jön rá; minő sikoltás volt az a pillnitzi! Az, a mit szülni fog, a *háború* leszen.

Sőt az ügynek legroszabb része ez az utóbbi, a melyet most akarunk emliteni: a Coblentzben levő emigránsok. Annyi ezer ember gyűlt össze ott, keserű gyűlölet és fenyegetésben: a király testvérei, a királyi vérből való herczegek valamennyien, a gonosz D'Orleansot kivéve; a párbajvivó De Castries, az ékesen szóló Cazalès; a bika fejű Malseignes s Broglie a hadisten; kipörkölt Seigneurök, bántalmazott tisztek: mindazok a kik a Rajna folyamon túlra lovagoltak. D'Artois Abbé Mauryt csókkal fogadja, s nyilvánosan saját királyi szivére öleli. Az emigratio, egyre folyik át a határokon, néha cseppek, néha folyam alakjában, a félelem, dacz, düh és remény különböző hangulatában azon első Bastille-napok óta, midőn D'Artois eltávozott, hogy megszégyenitse Párizs polgárait: — egy egész világtünemény nagyságára nőtt meg. Coblentz egy kis külföldi Versaillessé, *in partibus* Versail-

*) Toulongeon, II. 100—117.

lessé lett; mondják, hogy a hivatalvadászat, ármánykodás, kegyenczek, sőt maga az ágyasok befolyása is mind megvannak ott; a régi udvar tettei kicsiben, gyorsitva az éhes boszú által.

A loyalismus, gyülölet és remény lelkesedése magas fokra hágott: a mint azt bármelyik coblentzi kocsmában meghallhatja az ember, szóban és éneklésben. Maury ott van a belső tanácsban, a hol sok mindenfélét határoznak; egyebek közt számon tartják, hogy ki mikor hagyta el Francziaországot; a mint egy hónappal hamarabb vagy egy hónappal később jött, a szerint lesz több vagy kevesebb joga a zsákmány fölött bekövetkezendő osztozásnál. Még magára Cazalèsre is, minthogy alkalomszerüleg alkotmányos hangon szólt, kezdetben hidegen tekintettek: oly tiszták a mi elveink.*) Liégeben fegyvereket kovácsolnak; „három ezer ló“ ballag erre felé Németország vásairól; lovasságot toborzanak, nem különben a gyalogság is sorakozik, kék kabátban, vörös mellényben és nanking nadrágban.**) Nyilt levelezésben a külfölddel s titkos levelezésben az otthoniakkal: elégedetlen crypto-arisztokratákkal, ellenszegülő papokkal, a Tuileriesben székelő „ausztriai bizottsággal.“ Ügyes lélekkufárok szökevényeket csalogatnak át; a Royal-Allemand csaknem egészen átment. Útjok iránya Francziaország felé, midőn a zsákmányon való osztozás bekövetkezik, már ki van jelölve, csak egy-

*) Montgaillard, III. 5—17. Toulongeon, ubi supra.
**) Hist. Parl. XIII. 11—38, 41—61, 358. etc.

szer a császár készen legyen. „Ugy beszélik, hogy meg akarják mérgezni a forrásokat, azonban, — teszi hozzá a patriotismus, midőn erről emlékezik — nem fogják megmérgezni a szabadság forrását;" mire „*on applaudit*," s mi sem tehetünk egyebet, minthogy tapsolunk rá. S van nekik gyáruk, a hol hamis Assignátákat készítenek; s embereik, kik az országban széjjel járván, azokat elköltik és kiosztják; s ezek közül egyet most feladunk a törvényhozó patriotismusnak; „a neve Lebrun," körülbelül harmincz éves ember, gazdag szőke hajjal; az egyik szeme környéke, bizonyosan csak erre az alkalomra, valami ütéstől kék *(oeil poché)*; egy fekete ló által vont *wiskiben* jár,"*) — rendes fogatot tart!

Boldogtalan emigránsok, ez volt az ő sorsuk s Francziaország sorsa! Igen sok dologban tudatlanok, a mit tudniok kellene: nem ismerik sem magukat, sem azt a mi körülöttük van. Egy politikai párt, a mely nem ismeri fel, *mikor le van verve*, a legvégzetesebb dologgá válhat ép úgy magára, mint az összeségre nézve. Ezeket az embereket semmi sem győzheti meg arról, hogy ők nem szórhatják szét a franczia forradalmat harczi trombitájuk első fuvásával; hogy a franczia forradalom más, mint csupán fecsegők és lármázók nagy hangú kibuzdulása, a mely a lovagok csatakardjának megvillanására, az akasztófa-kötelek zörgésére mély odukba

*) Moniteur, Séance du 2 Novembre 1791. (Hist. Parl. XII. 212.)

fogja magát lefúrni, a melyek minél mélyebbek, annál jobb. Azonban, fájdalom, melyik ember ismeri és méri meg önmagát s a körülötte levő dolgokat, — vagy különben miként lenne szükség akármely physicai küzdelemre? Soha ezek a fejek, addig mig ketté nem hasittatnak, nem képesek elhinni, hogy a sansculott karban bár mekkora erő is legyen: s ha egyszer ketté szelettek, akkor már késő lesz hinni.

A nélkül hogy haragot táplálnánk szegény, tévedő testvéreink iránt bármelyik oldalon, elmondhatjuk, hogy minden egyéb bántalmaknál végzetesebb volt ezé az emigráns nemességé Francziaországra nézve. Csak tudhatták, csak megérthették volna! 1789 elején még bizonyos fokú fény és rémület övezte őket; kastélyaiknak égetése, melynek a hónapokig tartó makacsság volt az oka, augusztus negyedike után megszünt; s végleg megszünt volna, csak tudták volna hogy mit kell védelmezni, s mit feladni mint védhetetlent. Még mindég a tekintélynek felemeltetett hierarchiája voltak, vagy legalább annak elfogadott hasonmásai; ott ültek, összekötő kapcsul szolgálva a király és a közrend között; átbocsátva és átalakitva fokonként az egyiknek parancsát a másik engedelmességébe, s még mindég lehetővé téve a parancsot és engedelmeskedést. Ha megértették volna helyzetüket, s hogy mit kell abban cselekedniök, ez a franczia forradalom, mely felrobbanólag pár év és hónap alatt ment végbe, nemzedékekre kiterjedő lefolyást vett volna, és nem kinzó erőszakos halál, hanem

csendes elszenderülés lett volna a vége sok dolognak.

Azonban ezek az emberek büszkék és fenhéjázók voltak, s nem volt bennök a megfontolás bölcsesége. Mindent ellöktek maguktól megvető gyülölettel; kardot húztak s elhajiták annak tokját. Nem csak hogy nincs Francziaországnak tekintélyt képviselő hierarchiája, mely a parancsot engedelmességgé változtatná át: hanem ez a hierarchia átszökött Francziaország ellenségeihez; s hangosan felszólitja ez ellenségeket a fegyveres beavatkozásra, a kiknek különben is csak ürügyre van szükségök, hogy azt tegyék. A féltékeny királyok és császárok sokáig tétlenül maradtak volna, óhajtva a beavatkozást, de félve attól és szégyelve azt: azonban most nem hivnak-e szenvedélyesen bennünket, a jog és hatalom nevében a király testvérei, az összes franczia nemesség, a méltóságok és tekintélyek, melyek szabadon szólhatnak, a mit a király maga nem tehet? Coblentzben tizenöttől husz ezerig menő számban állanak most már csatakészen, fegyvereiket villogtatva, s kiáltozva, hogy rajta, rajta! Igen, urak, majd eljön a rajta napja, s ti osztakozni fogtok a zsákmányon kimeneküléstek ideje szerint.

Mindezen dolgokról a szegény törvényhozó gyülést a győzedelmes ellenség s a feladó barát egyaránt értesitik. Sulleau röpiratai, melyek Rivarol genius-testületéből kerültek ki, nagyban keringenek, magas reményt hirdetve. A falakat Durosoy falragaszai boritják be; a *Chant du Coq* naponként kukorékol, csipkedve Tallien

Ami des Citoyens által. Royou királybarát, az *Ami du Roi,* meg tudja mondani pontos arithmeticai számokban a különböző beavatkozni készülő fejedelmek hadi erejét: összesen négyszáztizenkilencz ezer idegen harczos, s tizenöt ezer menekült. Nem számitva a minden nap és minden órán történő szökéseket, melyekről a lapok naponként tudósitást hoznak, a midőn egész csapatok sőt ezredek mennek át, kibontott lobogóval, kiáltva *Vive le Roi, vive la Reine:*)* mindez hazugság és üres szél ; de a patriotismusra nézve nem az, s fájdalom, nem az lesz egy napon Royoura nézve sem! Azért a patriotismus még lármázhat és fecseghet egy kis ideig, azonban napjai meg vannak számlálva: Európa jön rá négyszáztizenkilencz ezer emberrel s Francziaország lovagjaival; az akasztófák remélhetőleg megkapják gyümölcseiket.

VI. FEJEZET.

A brigandok és Jalès.

Tehát háborúnk lesz; és minő viszonyok között! A végrehajtó hatalom úgy „tetteti magát" — a mely azonban hova tovább, annál kevésbbé lesz tettetés —, mintha „halott" volna, sőt sóvárgó szemeket vet az ellenség felé: ilyen viszonyok közt kell elfogadnunk a harczot.

Egyetlen közhivatal sincs, a mely erőteljes cselekvést fejtene ki, ha csak Rivarolt nem veszszük az ő genius-testületével s kétszáz

*) Ami-du-Roi cz. hirlap (Hist. Parl. XIII. 175.)

nyolczvan tapsonczával. A közügy szolgálata el van hanyagolva; maga az adószedő is elfeledte ravaszságát; egyik és másik megyei hatóság *(directoire de Département)* jónak látta *visszatartani* a begyüjtött adót, hogy azzal saját mulhatatlan kiadásait fedezze. Összes jövedelmünk assignátákból áll; a papirpénzből egyik kibocsátás nyomban éri a másikat. Hát a hadsereg, a mi három nagy hadseregünk Rochambeau, Luckner és Lafayette vezérlete alatt? Lefogyva, gyászosan lézeng ez a három nagy hadsereg, őrizve a határokat; három csapat hosszú nyaku daru, vedlés idején; szétmállott, szervezetlen, engedetlen; katonákkal, a kik még soha sem voltak tűzben; a régi tábornokok és tisztek a Rajnán túlra mentek. Narbonne hadügyminiszter, a rózsaszinű jelentések irója, ujonczokat, felszerelést, s pénzt és csak pénzt sürget; s miután nem kapja meg egyiket sem, azzal fenyegetődzik, hogy „felköti kardját," a mely az övé, s azzal fogja szolgálni hazáját!*)

A kérdések kérdése az, hogy mit tegyünk? Kardot vonjunk-e azonnal, a kétségbeesés életmegvetésével, melynek néha kedvez a szerencse, az emigratio és sötétség ezen ránk rohanó világával szemben; vagy pedig várakozzunk, alkudozva és időt nyerve, a mig, ha lehet, segélyforrásaink javulnak egy kissé. És ismét, vajjon ezek a segélyforrások a javulás felé haladnak-e vagy az *ellenkező* irányban? Kétséges a dolog;

*) Moniteur, Séance du 23. Janvier 1792; A miniszterek életrajza: §. Narbonne.

a legtehetségesebb hazafiak meghasonlottak fölötte; Brissot és az ő pártja vagy a girondeiak, az első elszánt tervet védik, nagy hangon, a törvényhozásban; Robespierre a jakobinusok termében ép oly hangosan szónokol a második, halogató eljárás mellett; egymásnak felelgetve, sőt egymást szemrehányásokkal illetve, fájdalmára a patriotismus anyjának. S képzelhetjük azt is, hogy minő izgatott reggelizések lehetnek ott Madame d'Udon házában a Place Vendômeon! Mindenki meg van ijedve. Segitsetek, ti hazafiak; vagy legalább béküljetek ki, mert az idő sürget. Még a fagy fel se engedt, midőn levél érkezett azon „meglehetős csinos lakásba a niorti kastélyban", rendelve, hogy Dumouriez tábornok menjen Párizsba. A hadügyminiszter Narbonne irja azt; a tábornok képes tanácsot adni sok dologban.*) 1792. februárjában a Brissot-párti barátok üdvözlik az ő Dumouriez *Polymetisüket*, a ki valóban hasonlitott egy ódon Ulysesshez modern öltözetben: gyors, ruganyos, eszes, leverhetetlen, magát „mindenben feltalálni tudó ember."

Képzelje maga elé az olvasó ezt a szép Francziaországot, melyet egy egész sötét Európa övez körül, feketén hömpölyögve rá, hogy majd a háború véres villámait bocsássa ki kebléből; s a szép Francziaországnak keze-lába megnyügözve, összevisszaszőtt szálaival ezen társadalmi öltönynek vagy alkotmánynak, a melyet számára készitettek; s a szegény Francziaország

*) Dumouriez, II. 6. f.

ebben az alkotmányruhában nem tud járni! S hozzá még az éhes, a cselszövő arisztokraták s az átkozódó dissidens papok; „a Lebrun nevű ember" hajtván fekete lovát, a ki még szemmel is látható; s a maga láthatatlanságában még rettenetesebb Goguelat mérnök, vágtatva fel és alá a királyné titkos irású leveleivel!

Az átkozódó papok új bajt csinálnak Maine és Loireban; s La Vendée, sőt még az öreg gyapjukereskedő Cathelineau sem hagyták abba a dörmögést és mormogást. Sőt itt van Jalès még egyszer: s valóban hányszor kell még az ördögnek ezen igazi képzeleti táborát kiirtani! Közel két év óta folyvást, hol halványnyá elmosódott, hol ismét fényessé megnőtt, a patriotismus megzavart lelkében; tényleg pedig, ha a patriotismus azt tudná, egyike a mesterséggel dolgozó természet legcsodálatosabb termékeinek. A royalista urak, egy vagy más ürügy alatt összegyüjtik ezen Cevennes hegység egyszerű népét; olyan embereket, kik előtt nem egészen ismeretlen a lázadás, s van szivök is a harczhoz, csak szegény együgyü fejüket lehetne meggyőzni. A royalista földesur szónokol, főként a vallásos húrokon játszva: „Az igaz papokat üldözik; hamis papokat raknak helyökre; a protestánsok (kiket egykor dragonyosokkal üldöztek) most diadalt ülnek; a szent dolgokat az ebeknek adják;" — s a beszéd a kegyes hegylakók torkából nyers hangú zugolódást csal ki. „Ne tegyünk-e hát tanúbizonyságot az igazság mellett, ti bátor szivű cevennesiek; ne menjünk-e a szabaditásra? A szent vallás, a köteles-

ség, az Isten és a király hínak!“ — „*Si fait, si fait*, Igaz, igaz,“ — felelik rá a bátor szivűek mindannyiszor: „*Mais il y a de bien bonnes choses dans la Révolution* — De sok jó is van a forradalomban!“ És igy, akármilyen szépen beszéljünk is, a dolog folyvást csak tengelye körül forog, nem akar helyéből megmozdulni, s csak szinpadi játéknak marad.*)

Ám rajta, ti royalista földesurak, szinezzétek erősebben a beszédet, játszatok mind gyorsabban a húrokon; egy derekas erőfeszitéssel mégis czélt érhettek. A legközelebbi julius hónapban ez a jalèsi tábor egyszer csak előlép, mint egy hirtelen valósággá lett szinpadi tünemény: számuk két ezer, de azzal kérkednek, hogy hetvenezren vannak: a legkülönösebb kép, lengő zászlókkal, szegzett szuronyokkal, kiáltványnyal és D'Artois felhatalmazványával a polgárháborura! Hadd szedjen Rebecqui, vagy valamely más, hozzá hasonló, tüzes, világos fejü hazafi, például „Aubry főhadnagy“, ha Rebecqui másutt van elfoglalva, — hadd szedjen azonnal maga mellé nemzetőröket, s ezeket szórja szét, s a régi várkastélyt vettesse fel,**) hogy ha lehet, ne halljunk róla többet!

Február és márczius hónapokban a rémület Franciaországnak különösen földmivelő vidékein megfoghatatlan magas fokra hágott, mely közel volt az őrültséghez. A városokban és falvakban mindenfelé a háborúnak és öldök-

*) Dampmartin I. 201.

**) Moniteur, Séance du 15. Juillet 1792.

lésnek hire terjedt el: hogy az ausztriaiak, az arisztokraták s mindenek felett, hogy a brigandok ott vannak nyakukon. Az emberek elhagyják házaikat és kunyhóikat s menekülve, sikoltozva szaladnak, feleségeikkel, magok sem tudják hová. Mint a szemtanúk mondják, ilyen rémület soha sem szállt meg nemzetet; nem is fog ismét megszállani, még a kiválóan úgy nevezett rémuralom alatt sem. Loire vidéke s a központi és legdélibb megyék lakói mind, ész nélkül, s „egyszerre mintha villanyos ütés érte volna őket" felkelnek, — miután a gabona is hovatovább mind szűkebb lesz. „A nép eltorlaszolja a városok bejáratait, köveket halmoz össze a felső emeleteken, az asszonyok forró vizet készitenek, minden pillanatban várván a támadást. A falvakban a lárma-harang folytonosan szól; az ez által összegyüjtött parasztok csoportjai bolyongnak az országutakon, keresve egy képzeleti ellenséget. Leginkább fanyélbe ütött kaszával vannak fegyverezve, s midőn rendetlen csapatban megérkeznek az eltorlaszolt városok elé, néha őket magukat tekintik brigandoknak."*)

Igy bomol szét a régi Francziaország; a régi Francziaország *leomlóban* van. Hogy mi lesz a vége, egy halandó sem tudja; hogy a vég közel van, mindenki tudhatja.

*) Hirlapok etc. (Hist. Parl. XIII. 325.)

VII. FEJEZET.

Az alkotmány nem akar járni.

Mindezekkel szemben a mi szegény törvényhozó gyülésünk orvoslásul semmi egyebet nem állithat, mint csupán a parliamenti ékesszólás kitöréseit. Mennek a magok útján tovább, vitatkozva, vádakat emelve, dorgálva; egy nagy zajjal keringő *kaos*, a mely felemészti *magát*.

De hát a két ezer és egynehány végzés? Édes olvasóm, ezek szerencsére nem tartoznak se rád, se rám. Csupa alkalmi határozatok, ostobák és nem ostobák; elég volt *arra* a napra annak saját terhe. Az összes két ezerből alig maradt ránk több tiznél, s ezek is legnagyobb részt bimbójukban letörve a királyi *veto* által, s ha ismerjük őket, használnak is, nem is. Egyebek közt január 17-én a törvényhozó gyülés megalakitá a legfelső itélőszéket, *Haute Cour*, felállitva Orleansban. Elméletét még az alkotmányozó gyülés készitette el a múlt májusban, s itt van végre a valóság is: itélőszék a politikai vétségek megbüntetésére, a mely bizonynyal nem fog munka hijával lenni. Határozatilag kimondák, hogy ehez nem szükséges a király elfogadása, minthogy ezt a *veto* sem tilthatja el. Most már a papok is házasodhatnak, a mult október óta. Akkor egy hazafias kalandor pap rászánta magát, hogy megházasodjék; s ezt nem tartván elégnek, a parliament korlátjai elé lépett mátkájával, hogy az egész világ hadd vegyen részt lakodalmában s egyszersmind törvény hozassék az esetre.

Kevésbé örvendetesek a makacskodó papok ellen hozott törvények, s mind a mellett nem kevésbé szükségesek! Végzések a papok és végzések a menekültek ellen: ez a két rövid sorozata van a végzéseknek, a melyeket végnélküli viták közt hoznak, s azután valamennyit megsemmisiti a *veto*, s ez az, a mi itt főként érdekel bennünket. Mert a magas nemzetgyülésnek szükségképen le kell törnie ezeket a visszavonást támasztó clericusokat és laicusokat, s ha másként nem lehet, hüvely-szoritóval kell kényszeriteni őket az engedelmességre: s ime alig fordítunk egyet a törvényhozói hüvelyk-szoritón, hogy nyomjuk és zúzzuk őket, mig az ellenszegülők megadják magukat: a király *vetoja* magicus ellenhatással közbe lép, s a hüvelyk-szoritó, alig csipve valamit s még kevésbé zúzva, félben hagyja a munkát.

Bizonyára gyászos sorozata a határozatoknak ez a pár sorozat, melyeket a *veto* megfoszt erejüktől! Először is október 28-án 1791-ben, kibocsátunk egy törvényhozói felhivást, hirnökök és falragasz-csirizelők által hordva szét, melyben felhivjuk Monsieurt, a király testvérét, hogy két hónap alatt visszatérjen, mert büntetés éri különben. Erre a felhivásra Monsieur mit sem válaszol, vagyis hirlapilag, gunyolva válaszol, felhiva a magas törvényhozó gyülést, hogy „térjen eszére két hónap alatt," mert büntetés éri különben. Mire a törvényhozó gyülés kénytelen erősebb rendszabályokhoz folyamodni. S igy, november 9-én kimondjuk, hogy valamennyi menekült „összeesküvés gyanúja

alatt áll", s röviden, hogy „a törvény oltalma alól kivétetnek" ha vissza nem térnek ujév napjára; — vajjon erre is *vetot* mond-e a király? Hogy ezen emberek vagyonára háromszoros adó vettetik, vagy épen hogy vagyonukat zár alá teszik, az magától értetik. Továbbá, ujév napján magán, miután egyetlen lény sem „tért vissza", kinyilatkoztatjuk s mintegy két hét mulva uj nyomatékkal ismét kimondjuk, hogy Monsieur *est déchu,* hogy elveszté eshetőleges örökösödési jogát a koronához; sőt hogy Condé, Calonne, s egy csoport más egyén, fölségsértéssel vádoltatnak, s az orleansi legfelsőbb törvényszék által fognak elitéltetni: *veto!* Majd ismét a felesküdni nem akaró papokra nézve még a mult novemberben azt határoztuk, hogy elvesztik fizetésüket, és felügyelet (*surveillance*) alá helyeztetnek, s erre is a felelet: *veto.* Még erősebb rendszabály is következik, azonban a felelet erre is csak *veto* lészen.

Veto veto után, s a hüvelyk-szoritó működése paralisálva! Isten és emberek láthatják, hogy a törvényhozó gyülés hamis helyzetben van. A mint hogy, fájdalom, ki van itt természetes helyzetben? Egyes hangok már a „nemzeli convent" összehivását sürgetik.*) Ez a szegény törvényhozó gyülés az egész Franciaország s egész Európa által sarkantyúzva s ösztönözve a cselekvésre, nem képes cselekedni; csak veszekedni és szónokolni tud, zajos „inditványokkal",

*) Deczember. 1791. (Hist. Parl. XII. 257.)

a melyeknél nincs út semmerre sem; fel-fellobbanva, lárma és füstölgő düh kiséretében!

Micsoda jelenetek fordulnak elő abban a gyülésteremben! Az elnök rázza csengetyűjét, melynek szava nem hallatszik; vagy végső szükség jeléül kalapjához kap, hogy azt föltegye; „a zaj husz percz alatt csillapodik le", s ezt vagy amazt az indiscret törvényhozót az Abbaye-börtönbe küldik három napra! A gyanus személyeket meg kell idézni és kikérdezni; az öreg M. de Sombreuil az invalidusoktól, adjon számot saját dolgairól és arról, hogy miért hagyja a kapukat nyitva. A sèvresi porczellángyárból szokatlan füst emelkedett fel, összeesküvést jelentve; a cserépégetők kinyilatkoztaták, hogy a királyné által összevásárolt Nyakláncz-Lamotte-féle *Mémoires*-t akarták tűz által megsemmisiteni,*) melyet azonban ma is olvashat, a ki akar.

Majd meg az sül ki, hogy Brissac herczeg és a királynak alkotmányos testőrei „tölteményeket csinálnak titkon a pinczékben;" egy csoport tiszta és tisztátalan royalista; sokan közülök bélyegzett gyilkosok, játékbarlangokból és lebujokból szedve fel; mindössze hat ezren vannak az ezernyolczszáz helyett, a kik bizonyosan a pokolba kivánnak bennünket, valahányszor a kastélyba beteszszük lábunkat.**) Miért is hosszas vita után elhatározzák, hogy Brissac

*) Moniteur, Séance du 28. Mai, 1792; Campan II. 196.

**) Dumouriez, II. 168.)

és a királyi testőrség *oszlattassék* fel. Csakugyan feloszlatják őket, mindössze két hónapnyi fennállás után, miután csak ezen év márcziusában kezdék meg a szolgálatot. Ez lett váratlanul gyors vége a király uj, alkotmányos *Maison Militaire*jének; ezután ismét csak a svájcziak és a kék nemzetőrök őrködnek fölötte. Ugy látszik, ez az alkotmányos dolgok sorsa. Uj alkotmányos *Maison Civile*t még csak meg se próbál felállitani, akárhogy sürgesse is azt Barnave; az ős vérből való herczegnők, a kik még ott laktak, gunyolódva szóltak róla és távol tartották tőle magukat; s általában a királyné nem tartá fáradságra érdemesnek az egész dolgot, miután a nemesség úgy is rövid időn diadalmaskodva visszatér.*)

Vagy nézzünk még egyszer a gyülésterembe és az ottani jelenetekre: im azt látjuk, hogy Torné püspök, az alkotmányos főpap, különben nem igen szigorú erkölcsü ember, azt sürgeti, hogy „a papi öltönyök s más ilyen nevetséges czifraságok" töröltessenek el. Torné püspök neki melegszik, tűzbe jő; s azzal végzi, hogy leoldja, s haraggal az asztalra veti mintegy zálog vagy fogadásképen, saját főpapi keresztjét. E kereszt mellé esik csakugyan abban a pillanatban a *Te-Deum* Fauchet keresztje, azután más keresztek és jelvények, mig valamennyit letépték magukról, az egyik papi senator lehajitván kis sapkáját, a másik letépvén

*) Campan, II. 19. f.

gallérját, — nehogy a fanaticismus ismét visszatérjen közénk.*)

Gyorsan cselekszenek ezek az emberek! És azután oly zavart, tartalomnélküli, csaknem *kisértetszerű* egész létük: sáppadt, homályos, üres, mintha csak a rémek birodalmában volnánk! A nyughatatlan Linguet, ki az árny egy nemévé esett össze, valami ügyét védelmezi, olyan zaj és közbekiáltozás közt, mely az emberi türelmet kifárasztja; „elszaggatja irományait és visszavonul," a haragos, tüzes, kis ember. Sőt a ház több tisztelt tagja is összetépi papirját, mert mindnyájan tüzesek; a thionvillei Merlin összetépi irásait, felkiáltva: „Igy a népet nem képesek megmenteni *önök!*" Küldöttségek sem hiányzanak, a sectiók részéről; rendesen valami panaszszal és feladással jönnek, s mindég hazafias tüzű érzelemmel; jön a nők küldöttsége, kérve hogy nekik is engedtessék meg, hogy fegyvert fogjanak és hadgyakorlatokat tarthassanak a Champ-de-Marson. Miért ne, ti amazonok, ha ugy kivánjátok? S azután, egy-egy alkalommal, miután izenetünket elmondtuk és választ kaptunk rá, „keresztül vonulunk a termen, énekelvén a *ça-irat,* vagyis tánczolva az alatt a mi *ronde patriotique*unkat, a mi uj *Carmagnole*unkat, vagy pyrrhi haditánczunkat és szabadságtánczunkat. Követségben jön Huguenin hazafi is, az ex-ügyvéd, ex-karabinos és ex-irnokja a Barrière-nek,

*) Moniteur, du 7 Avril, 1792. Deux Amis, VII. 111.

sarkában Saint-Antoinenal; bevádolva az anti-patriotismust, az éhséget, az elvásárlást és az emberevőket, azt kérdi a magas törvényhozó gyülés tagjaitól: „Nincs-e *az önök szivében valami lárma-harang* ezek ellen a *mangeurs d'hommes* ellen?"*)

Azonban mindenek felett, minthogy ez szakadatlanul dolgot ád, kénytelen a törvényhozó gyülés megfeddeni a király ministereit. Ő felsége ministereiről eddigelé igen keveset szóltunk, s ezután is keveset fogunk szólani. Ezek még inkább árnyak. Siralmas egész állapotuk; állandóság egyiknek sem jut közülök, legalább mióta Montmorin eltünt; megesik, hogy „a király tanácsában a legrégibb tag" nincsen tiz nap óta ott.**) Feuillans-alkotmány pártiak, mint a tiszteletreméltó Cahier de Gerville, s mint a tiszteletreméltó szerencsétlen Delessarts; vagy royalista alkotmánypártiak, mint Montmorin, Necker utolsó barátja; vagy arisztokraták, mint Bertrand-Moleville: phantomszerűleg; tünedeznek a roppant forrongó zürzavarban; gyámoltalan árnyak, kilökve zúgó szelek közé; hatalom nélkül, jelentés nékül — a kikkel az emberi emlékezetnek fölösleges magát terhelnie.

Azonban, mint mondók, minő gyakran megidézik a királynak ezen szegény ministereit, hogy kikérdezzék, gyámság alá vessék, fenyegessék, sőt lemocskolják őket! Felelnek ugy, a hogy ügyes tettetés és casuistica segélyé-

*) Moniteur, Séances (Hist. Parl. XIII. XIV.)
**) Dumouriez, II. 137.

vel tudnak, a mely felelettel a szegény törvényhozó gyülés nem tudja hogy mit csináljon. Csak egy dolog világos, hogy éjsötét Európa övez körül bennünket; s hogy Franciaország (a mely bizonyára még nem halt meg), nem tud mozdulni. Vigyázzatok ti miniszterek! Az éles Guadet átszegez benneteket keresztkérdésekkel és gyors ügyvédi következtetésekkel; az alvó vihar, a mely Vergniaudban nyugszik, felébredhet. A nyughatatlan Brissot, jelentésekkel, vádakkal s kifogyhatatlan finom logikával áll elő; még mindig az ő napja tart. Condorcet az ő erős tollával irja „a törvényhozó gyülés felhivását a franczia nemzethez."*) A tüzes Max Isnard, a ki, mellesleg mondva, „nem tüzzel és karddal" harczol ama sötét ellenségek ellen, „hanem a szabadsággal," kinyilatkoztatja, „hogy mi felelősekül tekintjük a minisztereket, és hogy a felelősség alatt halált értünk, *nous entendons la mort.*"

Mert a dolog valóban komolylyá kezd válni; az idő sürget és mindenütt árulók vannak. Bertrand-Molevillenek, az ismert arisztokratának, nyelve sima és szivében epe van. Mily könnyen folynak feleletei és magyarázatai; jesuisticusok s tetszenek a fülnek! De talán a legérdekesebb esemény a következő, a mely akkor történt, midőn egyszer Bertrand feleletét megadva eltávozott. Alig kezdett hozzá a magas gyülés annak vizsgálatához, hogy mi történjék vele,

*) Febr. 16. 1792. (Choix des Rapports, VIII. 375–92.)

midőn egyszerre a terem tele lőn *füsttel*. Sürű, orrcsavaró füst; szónokolni nem lehet; a követek tüszszögnek és harákolnak; segitni nem lehet rajta; ugy hogy a magas gyülés kénytelen a tanácskozást elnapolni.*) Csoda történt-e, valamely typicus csoda? Isten tudja; emberek előtt csak annyi látszik igaznak, hogy „a kályhák felügyelőjét Bertrand nevezte ki", vagy neki valamely alárendeltje! — Oh te füstös, zürzavaros birodalma a Rémeknek, a te Tantalus-Ixion-féle munkáddal, haragos tűzfellobbanásaiddal és siralmaidnak folyóvizeivel, mért nincs neked is egy Lethéd, hogy ennek segedelmével *végezhetnénk* veled!

VIII. FEJEZET.

A jakobinusok.

Mindamellett ne essék kétségbe a patriotismus. Nincsen-e, legalább Párizsban egy erényes Pétionunk, s egy egészen hazafias előljáróságunk? Az erényes Pétion november óta Párizs polgármestere; az előljáróság tagjai közt ott láthatja a közönség, (miután most már a közönség is jelen lehet a gyüléseken) az energicus Dantont; — továbbá az epigrammaticus lassúbiztos Manuelt; a jezsuita nevelésű, elhatározott, megbánni nem tudó Billaud-Varennest; Tallient a tehetséges szerkesztőt, és csupa jobb vagy roszabb hazafiakat. Ezzel az eredménynyel folyt le a novemberi választás: örömére a

*) Courrier de Paris, 14. Janvier, 1792. (Gorsas hírlapja) Hist. Parl. XIII. 83.

legtöbb polgárnak, sőt maga az udvar is inkább Pétiont pártfogolá mint Lafayettet. És igy Baillynek és az ő Feuillantsainak, miután régóta halványultak mint a hold, vissza kellett vonulniok, némi szomorú bucsúköszöntés után,*) a megsemmisülésbe, vagy tulajdonképen roszabb állapotba, a komor félvilágosságba, folytonosan rémitve veres lobogójuk árnyéka és a Champ-de-Mars keserű emlékezete által. Minő gyorsan változnak a dolgok és emberek! Lafayette nem nyomja most már kardját, — mint ama szövetkezési napon, a midőn az ő napja volt —, erősen a haza oltárára, hogy ott megesküdjék az egész Franciaország előtt: oh nem; az ő napja halványult és lefelé szállt attól az órától fogva, s most ott csüng, lemenőben, a láthatár szélén; ő maga azon három, hadseregnek nevezett vedlő darucsapat egyikének parancsnoka, gyanúsitott, gyümölcstelen, kényelmetlen állapotban.

De hát, a legroszabb esetben, miért ne segithetne magán a patriotismus, melynek ereje annyi ezer főre megy, a világegyetem ezen fővárosában? Nincsen-e erős karjuk és dárdájuk? A dárdák kovácsolását, a melyet Bailly polgármester nem tiltott meg, Pétion polgármester egyenesen szentesité, sőt szentesité a törvényhozó gyülés is. Hogyan is ne, midőn a királynak úgy nevezett alkotmányos testőrsége „tölteményeket csinált titokban?" A nemzetőrség körül

*) Discours de Bailly, Réponse de Pétion (Moniteur du 20. Novembre, 1791).

is változásoknak kell történniök; ezt az egész feuillants-arisztokrata nemzetőr testületet fel kell oszlatni. S nem különben ilyen időben bizonynyal még egyenruhátlan polgárok is beállhatnak a sorok közé, dárdával a puska mellett: s akár „activ" polgár akár „passiv", ha tud harczolni érettünk, miért ne fogadnók szivesen? Oh hazafi barátaim, kétségen kivül úgy van. Sőt a dolog ugy áll, hogy a patriotismusnak mindenestől, akármilyen fehér galléros, jó logicus és tisztességes legyen is, vagy egész szivvel a fekete, feneketlen sansculottismusra kell támaszkodnia, vagy a pokolba pusztulnia a legrettenetesebb módon. S igy némelyek orrfintorgatás közt egészen lenézik és megvetik a sansculottismust; mások egész szivvel rá támaszkodnak; s mások ismét, hogy úgy szóljunk, *szív nélkül* támaszkodnak rá: háromféle eljárás, s mindenik annak megfelelő kimenetellel.

Ebből a szempontból tekintvén a dolgot, nincs-e nekünk jelenleg egy önkénytes szövetségesünk, a mely erősebb mint a többi összevéve, t. i. az éhség? Az éhség, s a mi ezzel, a páni rémület futkosásával, s a mi összes nyomorúságainkkal együtt jár! Mert a sansculottismus attól nő, a mitől más dolgok elpusztulnak. Az ostoba Baille Péter csaknem egy kitünő epigrammát csinált, bár öntudatlanul, midőn azt irta, (s az egész hazafivilág kaczagott nem azon, hanem ő rajta): „*Tout va bien ici, le pain manque.* Itt minden jól megy, kenyerünk nincs."*)

*) Barbaroux, 94. l.

S. a patriotismusnak, ha tudtok róla, megvan a maga alkotmánya is, a mely *tud* járni; meg az ő *nem* tehetetlen parliamentje, vagy ha úgy tetszik, nevezzük azt a Jean-Jacques féle egyházak egyetemes tanácsának és nagy gyülésének, t. i. az *anyatársaság!* Az anyatársaság az ő háromszáz felnőtt leányával, s a hogy nevezhetjük, az ő kis unokaleányaival, a kik most kezdenek járni, Franciaország minden községében, s a kiknek száma, a mint Burke gondolja, százezerre megy. Ez a valódi alkotmány, a melyet nem ezerkétszáz magas senator, hanem a természet maga csinált, s a mely ugy nőtt ki öntudatlanul ezen huszonöt millió ember szükségeiből és törekvéseiből. Ezek a mi jakobinusaink „urai a helyzetnek;" ők kezdeményezik a vitákat a törvényhozó gyülés számára; megvitatják a béke és háború kérdését, s előlegesen eldöntik a mit a törvényhozó gyülésnek cselekednie kell, nagy botránkozására a philosophiai gondolkodóknak és a legtöbb történetirónak, kiknek ilyen itéletük ebben a dologban természetes, de nem bölcs. Valamely kormányzó hatalomnak léteznie kell: a ti többi hatalmaitok csak jelvények, ez *maga* a hatalom.

Nagy az anyatársaság; ime abban a tiszteletben részesült, hogy az osztrák Kaunitz denunciálta,*) s csak annál kedvesebb a patriotismus szemei előtt. A szerencse és erő segélyével kiirtá magát a feuillantizmust, vagy legalább a feuil-

*) Moniteur, Séance du 29. Mars, 1792.

lants clubot. Ez utóbbi, mely egykor oly magasan hordá fejét, február 18-án, a jakobinusok nagy megelégedésére, bezáratik, megsemmisül, miután a hazafiak tömegesen oda gyűltek, hogy pisszegéseikkel könnyitsék kimultát. Az anyatársaság megnagyobbitá helyiségét, s most a templom egész hajóját igénybe veszi. Pillantsunk be, az érdemes Toulongeonnak, a mi régi ex-alkotmányos barátunknak társaságában, a kinek, szerencsére, vannak szemei arra hogy lásson. „A jakobinusok templomának hajója, — mondja —, egy roppant circussá van átalakitva, melynek ülőhelyei kör alakban, mint egy amphitheatrum, a boltozatos tető hajlásig érnek. Egyedül egy fekete márványból készült magas gúla hagyatott meg állva egyik fal előtt, mely eredetileg siremlék vala, most pedig a hivatalnokok bureaujának hátulját képezi. Itt ülnek egy magas emelvényen az elnök és a titkárok; mögöttük és fölöttük Mirabeaunak, Franklinnak és másoknak fehér mellszobrai, s végezetre Maraté. Ezzel szemben van a szószék, mintegy közép magasságig emelve a templom talapzata és boltozata közt, ugy hogy a szónok hangja a központról terjedjen szét. Arról a helyről mennydörögnek a szavak, melyek megrázzák egész Európát; lent alant készitik csendben a villámokat és tüzes üszköket. Behatolva ezen roppant körbe, a hol minden mértéken tuli, óriási, a lélek nem képes visszanyomni bizonyos érzetét a rémület és csodálkozásnak; a képzelet azon rettegett templomok emlékét

idézi vissza, melyeket a hajdani költészet szentelt a boszuálló istenségeknek."*)

S érdekes jelenetek is fordulnak elő ezen jakobinus amphitheatrumban, csak ideje volna a történetnek azok számára. „A világegyetem három szabad népének zászlai", Angliának, Amerikának és Franciaországnak hármas testvér zászlai lobogtattak itt, barátságban egymás mellett; az egyik oldalon a whigek londoni clubjának küldöttsége, a másikon fiatal franczia polgárnők; szép, édes szavú nőpolgárok, a kik ünnepélyesen testvéri üdvözletet küldenek át, és saját ujjaikkal varrott tricolort s végezetre búzakalászokat; a mig a templom boltozata visszaveri az ezer torokból jövő *Vivent les trois peuples libres* kiáltást: — igazán drámai jelenet. Demoiselle Théroigne arról a szószékről szavalja el, ott a közepén, Ausztriában szenvedett üldöztetéseit; Chénier Józsefnek, a költő Chéniernek karjára támaszkodva jelenik meg, hogy szabadságot követeljen a boldogtalan Chateau-Vieux svájcziak számára.**) Reméljetek ti negyven svájcziak, evezve ott a bresti vizeken: *nem* vagytok elfeledve!

Brissot követ is arról a szószékről beszél, Desmoulins, a mi gonosz Camilleunk, fenhangon közbe kiáltozik alulról, „Coquin!" Itt dörög, bár gyakrabban a Cordeliersben, Danton oroszlán hangja; itt van a zord Billaud-Varennes; itt Collot d'Herbois a negyven svájczi ügyében

*) Toulongeon, II. 124.

**) Débats des Jacobins (Hist. Parl. XIII. 259. etc.)

szónokolva, rongyokra tépett szenvedélylyel. A „jeles mondatokban" gazdag Manuel ilyen hatalmas módon végzi beszédét: „Egy miniszternek el kell vesznie! — mire az amphitheatrum felel: *„Tous, tous,* valamennyinek, valamennyinek!" Azonban e helynek főpapja és főszónoka mint már mondók, Robespierre, a bőbeszédű, megvesztegethetlen ember. Hogy a patriotismus milyen szelleme lakott azon idők embereiben, szerintünk ez az egy tény eléggé világositja, az t. i.: hogy ezerötszáz emberi teremtmény, a ki arra nem volt kötelezve, nyugodtan ült Robespierre szónoklata alatt; sőt éjszakákon át, egyik óráról a másikra végig hallgatta és tapsolt neki, s úgy vette magába, mint az életnek beszédét. Elmondhatni, hogy kiállhatatlanabb egyén ritkán nyitotta meg száját bármely szószéken. Epés, engesztelhetetlen, tehetetlen; unalmasan, nyújtogatva beszélő, szárasztó mint a Számum szele. Ott szónokol, vég nélküli, komoly-sekély beszéddel a rögtöni háború, a gyapjú sapkák *Bonnet Rouges* és sok minden ellen; s ő a hazaflaknak Trismegistusa és Dalai-Lámája. A kit mindamellett hogy egész tisztelettel czáfoljon, egy éles szavú kis ember áll fel, szép szemekkel, és gyönyörű, szélesen domboruló homlokkal; ez, mint a hirlapi tudósító mondja, „M. Louvet a *Faublas* gyönyörü regény szerzője." Álljatok erősen ti hazafiak! Ne huzzatok *még* kétfelé, midőn egyfelől Franczia-ország földmivelő vidékein páni rettegésben futkos a nép, s másfelől egy éjsötét Európa készül elboritni benneteket!

IX. FEJEZET.

Roland miniszter.

Azonban a tavaszi éj-napegyenlőség ideje körül a reménynek egy váratlan sugára esik a patriotismusra: egy teljesen hazafias miniszterium kinevezése. Ő felsége ezt is megpróbálja, megszámlálhatatlan kisérletei közt, hogy miként lehetne a tüzet a vizzel összeházasitani. *Quod bonum sit.* Madame d'Udon reggelijein a társalgás új jelentőséget nyert: mindenki, még a genfi Dumont is bele szól a dologba. Végre 1792. márczius 15-ik s illetőleg 23-ik napján, midőn a tárgyalások végleg befejeztettek: ez az áldott eredmény, ez a hazafias miniszterium, a mely most előttünk áll.

Dumouriez tábornok, kire a külügyi tárcza lőn bizva, majd más hangon beszél Kaunitztzal és a császárral mint a szegény Delessarts tette, kit csakugyan az orleansi legfőbb itélőszék elé állitottunk gyámoltalansága miatt. Narbonne hadügyminisztert elmosta az idő árja; a szegény Chevalier de Gravet, kit az udvar választott, rövid időn el fogja mosni, s akkor hirtelen a szigorú Servan, a tehetséges mérnökkari tiszt áll majd a hadügy élére. A genfi Clavière teljesülve lát egy sejtelmet. Midőn évekkel ez előtt mint szegény genfi számüzött a pénzügyminiszteri palota előtt elment, csodálatos módon az a sejtelem vonult át lelkén, hogy ő egykor pénzügyminiszter lesz, s ime most az; — és szegény neje, kinek életéről már az orvosok lemondtak,

most felkél és jár: nem áldozata többé az idegeknek, hanem azoknak legyőzője.*) S a mi legfontosabb, ki a belügyminiszter? Roland de la Platière, a lyoni Roland! Igy határozták azt a Brissot-pártiak, a köz vagy magán vélemény és a vendôme-téri reggelik. A szigorú Roland, a ki hasonlit egy *Quaker endimanchéhoz*, vagy vasárnapi Quakerhez, megjelenik a Tuileriesben hogy ott kezet csókoljon, kerek kalapban és sima hajjal, czipői egyszerű selyemszalaggal megkötve. Az ajtónálló félrehúzza Dumouriezt: „*Quoi, Monsieur!* Nincs csatt a czipőjén!“ „Oh uram — felel neki Dumouriez a selyemszalagra tekintve: — minden elveszett, *Tout est perdu.*“**)

S igy a mi szép Rolandnénk átköltözködik a Saint-Jacques utczában levő felső emeleti lakásáról a pompás termekbe, melyekben egykor Madame Necker lakott. Sőt még előbb Calonne készitteté mindazt az aranyozást; ő köszörültette e csillárokat és velenczei tükröket; ő csináltatta ezt a fényes koczka-padozatot, ezeket a csillogó ércz-berakásokat, s a kellő *lámpának* dörzsölése által a helyet Aladdin palotájává tette, — s ime most ő homályosan meg-megvillanva vándorol Európán keresztül, félig bele fulladva a Rajna vizében, alig tudja megmenteni iratait! *Vos, non vobis.* — A szép Rolandné, ki minden helyzetben otthon találja magát, társas ebédeket ád minden pénteken, a miniszterek mind ott

*) Dumont, 20., 21. f.
**) Madame Roland, II. 80—115.

vannak: midőn a teritéket elhordták, ő iróasztalához ül, s ugy tesz mint a ki igen szorgalmatosan ir; azonban egy szó sem kerüli el figyelmét; igy például ha Brissot követ és Clavière miniszter nagyon tüzesen kezdenek vitatkozni, a házi asszony némi félénkséggel, mindamellett a ravasz szeretetreméltóság egy nemével közbe szól. Ugy mondják, hogy Brissot feje szédülni kezd a gyorsan elért magas helyen, a mint az a gyenge főknél történni szokott.

Irigy emberek azt beszélik, hogy Rolandné a miniszter és nem férje; szerencsére ez a legroszabb a mivel vádolhatják. Egyébiránt kezdjen bár szédülni a feje akárkinek, ezé a derék asszonyé bizonyára nem fog. Épen olyan komoly és királynői itt, mint a milyen volt az ő régi bérelt padlásszobájában az Orsolya-szüzek zárdájában. Ő a ki oly nyugodtan babot fejtett ebédjére, miután mint fiatal leányt nyugodt belátás és számitás következtében úgy nevelték, tudva hogy mi az és hogy ő micsoda: az ilyen nő nyugodtan fog tekinteni az aranyozott érc faragványokra és berakásokra is, tudva hogy ezek is mit érnek. Calonne készitteté ez aranyozást, ő adott itt ebédeket, s az öreg Besenval diplomaticus arczczal sugdosott fülébe, s ő nagy vala, s mégis utoljára Calonne, a mint láttuk, „nagy léptekkel járt itt fel s alá.“ Ő utána Necker, és hol van most Necker? Minket is egy gyors változás hozott ide, s egy gyors változás el is fog vinni innét. Nem palota ez, hanem csak karavánsátor!

Igy mozog és változik ez a nyugtalan

világ, egyik napról a másikra, egyik hónapról a másikra. Párizsnak utczái és valamennyi városé, naponként ringatják az emberek mozgó áradatát, a mely éjszakára eltünik, s elrejtve vizszintesen nyugszik magas és tolóágyakban, s más nap új függőlegességre és mozgásra ébred. Az emberek járnak a maguk utján, bölcsen vagy oktalanul; — Goguelat hadimérnök például, hordva a királyné titkos betükkel irt leveleit. Madame de Staël is el van foglalva: nem képes megmenteni Narbonneját az idő áradatától; de Lamballe herczegnő is el van foglalva: nem képes segíteni királynéján. Barnave, látva hogy a feuillantsok szétszórattak, Coblentz pedig olyan eleven; utolsó kegyül azt kéri, hogy a királyné kezét megcsókolhassa; „nem sok jót vár az új ösvénytől, a melyre lépett;" s haza megy Grenobleba hogy ott egy vagyonos leányt feleségül vegyen. A Café Valois és Méot vendéglős terme naponként hallanak gasconadeokat, hangos lármáját a tört viselő vagy tör nélküli félzsoldos royalistáknak. A még létező arisztokrata-szalónok az új miniszteriumot *Ministère Sansculottenak* nevezik. Louvet, a *Faublas* regény irója, a jakobinusok közt működik; Cazotte, a *Diable Amoureux* regény irója másutt; jobb lenne pedig ha nyugton maradnál öreg Cazotte; egy magicus világ ez, mely hirtelen *valódivá* lett! Minden ember el van foglalva, maguk is csak félig sejtik, hogy mit csinálnak: — magot vetnek, legnagyobb részben konkolyt, „az idő termőföldébe:" s ez

rövid időn napfényre fogja hozni, hogy mit cselekedtek.

Azonban a társadalmi kitörésekben mindig van valami rettenetes, hogy úgy mondjuk, őrült és varázsszerű; a mely elemek valóban az életben titkon mindig ott vannak; igy ha a siket földnek, (mint a mese mondja) nadragulya gyökereit meghúzza valaki: az démoni, megőrjítő *nyögést* hallat. Ezek a kitörések és forradalmak lassanként érnek s ugy törnek elő, mint a természetnek rettenetes néma erői; s ezek mégis az emberek erői, s *mi* mégis azoknak részei vagyunk: a démoni, a mely ott van az ember életében, kitört és ránk omlott, s minket is el fog sepreni! — Itt egyik nap hasonló a másikhoz, és mégis nem hasonló, hanem különböző. Mennyi minden nő, hallgatagon ellenállhatatlanul, minden pillanatban! Gondolatok nőnek, szólásformák nőnek, és szokások s viseletek is; még láthatóbban nőnek a cselekvények és a transactiók, és ama végzetes küzdelme Franciaországnak önmagával és az egész világgal.

A *szabadság* szót most már soha sem ejtik ki, a nélkül, hogy összeköttetésbe ne hoznák egy másikkal, az *egyenlőséggel*. És azután, a szabadság és egyenlőség uralkodásakor, micsoda jelentésük lehet ezeknek a szavaknak, „uram," „alázatos szolgája," „tisztelettel vagyok" és több ilyenek? Rongyai és fenmaradt rostjai a régi feudaljizmusnak, a melyeket, még ha csak a nyelvtan birodalmában szerepelnének is, ki kellene irtani! Az anyatársaság mér régen tett

ilyen inditványt; ezeket a maradványokat ő nem tűrné meg, nem még egy pillanatra sem. Jegyezzük meg azt is, hogy a jakobinus testvérek új szimbolikus föveget hoznak be: t. i. a gyapju sapkát vagy háló sapkát, bonnet de laine, a mely ismeretesebb, mint bonnet rouge, miután a szine veres. Olyan dolog, a melyet nem csak phrygiai szabadság-süveg gyanánt viselnek, hanem kényelemből is, azon kivül bók is van benne az alsóbb osztályú hazafiak és a Bastille-hősök iránt, mert a veres hálósapka mind a három tulajdont egyesiti magában. Sőt még a kokárdákat is gyapjúból, háromszinű fonalból kezdik csinálni; a szalagból készült kokárda, mint a feuillants felsőbb osztálybeli hajlamok szimptomája, gyanússá kezd válni. Mindezek az idők jelei.

S még inkább, vegyük figyelembe Európának szülési kinjait, vagy inkább a születést, a mely következik; miután az osztrák és porosz szövetségnek, Kaunitz anti-jakobinus ízenetének, az előzött franczia követeknek, s más ilyen dolgoknak fájdalom-kiáltásai régóta felhivták a figyelmet. Dumouriez Kaunitztzal, Metternichchel vagy Coblentztzel más hangon levelez, mint a hogy Delessarts tette. A szigorú hang még szigorúbbá lesz; erre a coblentzi dologra és sok más egyébre kategorikus válasz adassék. S ha az elmarad? Miután az elmaradt, 1792. április 20-ik napján a király és a miniszterek megjelennek a Salle de Manégeban; ott elmondják, hogyan áll a dolog; s a szegény Lajos „könnyekkel szemében" indit-

ványozza, hogy igy tehát a gyülés izenjen háborút. Kellő ékesszólás után a háborút elhatározzák még azon éjjel.

Tehát háború lesz. Az egész Párizs várakozással telve, tömegekben tolult a nappali, s még inkább az esteli ülésre. Ott van D'Orleans is az ő két fiával; tágra nyitott szemmel néz a szemközt eső karzatról.*) Bizony nézhetsz ó Fülöp; olyan háború ez, mely téged és minden embert érdeklő eredményekkel terhel. A fekete sötétség és ez a háromszor áldott forradalom fognak birkózni abban, mintegy huszonnégy esztendeig; irtózatos Briareusi harczban, tiporva, tépve: mielőtt valami — nem békére, hanem csak compromissumra léphetnének, s hozzávetőleg megállapíthatná mindegyik, hogy micsoda a másik.

Tehát az a mi három tábornokunk a határokon résen legyen; s a szegény Chevalier de Grave, a hadügyminiszter, vegye fontolóra, a mit tesz. Hogy a három tábornokra és hadseregre mennyit lehet épiteni, körülbelül kitalálhatjuk. S a mi a szegény Chevalier de Gravet illeti, ő a dolgok ezen keringésében, midőn nyomva és csipve minden csak ő rá támad, elveszti fejét, s együtt kering azokkal, egészen zavarodott módon; utoljára igy irva alá nevét: „De Grave, *Párizs Maireje;*" mire azután lemond, átmegy a csatornán, hogy a Kensington kertben sétáljon;**) s helyére a szigorú Servan, a tehet-

*) Deux Amis, VII. 146—67.

**) Dumont, 19., 21. f.

séges mérnökkari tiszt neveztetik ki. A megtiszteltetés állására talán? A terhek állására bizonyosan.

X. FEJEZET.

Pétion-National-Pique.

És mégis, nézzétek, a sötét, feneketlen vizesés fölött hogyan játszik ott a legbolondosabb, fantasztikus szinezetű hab és árnyék, vizpárából képződött szivárvány alá rejtve a feneketlen mélységet! Ezen osztrák-porosz háboru vitatása mellett egy másik vita folyik még hevesebben, az t. i., hogy vajjon a Château-Vieux negyven vagy negyvenkét svájcziát kiszabaditsák-e a bresti gályákról? És hogy miután kiszabadúltak, köz- vagy magánvendégségben részesitsék-e őket?

Théroigne, mint láttuk, beszélt, és Collot vette fel utána a szót. Avagy Bouillének legutolsó magaviselete amaz emlékezetes „sarkantyúzás éjszakáján" nem bélyegzé-e a ti ugynevezett „nancyi zendülésteket" nancyi mészárlássá" minden hazafi itélete előtt? Gyülöletes az a mészáriás; gyülöletes, a Lafayette-feuillants párt által érette rendezett „nyilvános hálaadás." Mert a jakobinus patriotismus és a szétszórt feuillantismus most élet-halál harczot vivnak, s küzdenek mindennemű fegyverrel, még látványossággal is. Igy Párizs falai boritva vannak pro és contra szóló falragaszokkal a negyven jámbor svájczi ügyében. Egyik hirlap czivako-

dik a másikkal; Collot a színész, Roucherrel a versfaragóval; Chénier József a jakobinus, Théroigne lovagja, testvérével Andrèval a feuillantssal; Pétion polgármester Dupont de Nemours-ral; s két hónapon keresztül nincs nyugta az emberek gondolatának, mig ez a dolog el nincs intézve.

Gloria in excelsis! A negyven svájcznak végre „megkegyelmeztek." Örvendjetek ti negyven evezők; vegyétek le zsiros gyapjusipkátokat, melyek „szabadság fövegeivé" lesznek. A mint a hajó födeléről a szárazra léptek, a bresti leánytársaság üdvözöl benneteket csókjaival mindkét orczátokon: vas kézszoritóitokon veszekesznek, mint a szentek ereklyéin: illő, hogy egy részök a bresti társaságé legyen, melyeket az dárdákká kovácsol, a szentelt dárdák egy nemévé; azonban a másik résznek Párizsévá kell lennie, hogy ott lógjon a boltozatról, a három szabad nép lobogóival együtt! Ilyen szajkó az ember, és csereg biboros uralkodókról, s gyapjuba öltözött gályarabokról; mindenről és semmiről, és cseregni fog egész lelkéből, csupán azért, mert a többiek cseregnek!

Április kilenczedikének reggelén a negyven jámbor svájczi megérkezik. Versaillesből jönnek; eget rengető *éljenek* közt; férfiak és nők tolongnak üdvözletükre. A városházához vezetik őket; sőt magának a törvényhozó gyülésnek a termébe, bár nem minden nehézség nélkül. Szónokolnak nekik, meglakomáztatják, megajándékozzák őket, — még maga az udvar is ád valamit, bizonyára *nem* lelkiismeretének megnyugtatása vé-

gett; s a számukra rendezett közünnepély a legközelebbi vasárnap leszen. Csakugyan a legközelebbi vasárnap azt meg is tartják.*) Felültetik őket egy „diadal-szekérre, mely egy hajóhoz hasonlit;“ keresztül hurczolják Párizson, czimbalmok és dobok zengése közt, s az egész világ ott van, hogy tapsoljon nekik; elviszik őket a Champ-de-Marsra és a haza oltárához; s végre, minthogy az idő utoljára is mindentől megszabadit, — el a láthatatlanságba mindörökre.

Mire a szétszórt feuillantismus, vagyis az a párt, a mely szereti a szabadságot, de nem jobban mint a monarchiát, hasonlóképen ünnepélyt rendez; lakomát Simonneaunak, a szerencsétlen étampesi polgármesternek tiszteletére, ki meghalt a törvény oltalmában; kétségtelenül a törvény oltalmában, habár a jakobinismus azt tagadja is; legázoltatván veres lobogójával együtt, a gabonahiány miatt támadt zendülésben. A mely ünnepélyen a közönség ismét jelen van, de nem tapsol; mi tapsolhatunk.

Általában az ünnepélyekben nincs hiány; gyönyörü habszivárvány, a midőn minden háromszoros sebességgel rohan a Niagara vizesés felé. Vannak nemzeti lakomák, melyeket Pétion polgármester jelenlétével tisztel meg: Saint Antoine és az árucsarnokok megtermett hölgyei keresztül vonulva a jakobinus clubon, mert, a hogy

*) Az 1792. febr., márc., ápr. hirlapok. Jambe d' André Chenier sur la Fête des Suisses etc.: (Hist. Parl. XIII. XIV.).

Santerre mondá, „boldogságuk másként nem teljes:“ énekelve sok hangon *ça ira*jukat s tánczolva a *ronde patriotique*ot. A kik között örömmel ismerjük fel Saint-Hurugeot, a Carmagnole szent Kristófját, világosan „fehér kalapban.“ Sőt egy bizonyos *Tambour*nak vagy nemzeti dobosnak épen most adván az ég egy kis leányt, az fejébe veszi hogy az ujszülött franczia nőt ott s akkor, a haza oltárán kereszteltetí meg. A lakomának vége lévén, csakugyan véghez megy a keresztelés; Fauchet, a Te-Deum püspök a pap, Thuriot és más tiszteletreméltó személyek a komák; a gyermek neve lőn: Pétion-National-Piquel*) Vajjon ez a nevezetes polgárnő, a ki már most túl van élete delén, a földön jár-e még? Vagy talán meghalt még a fogzáskor? Az egyetemes történelem nem közönyös iránta.

XI. FEJEZET.

Az állam feje.

Azonban nem carmagnole-tánczok s a ça-ira éneklése által végzik a munkát. A braunschweigi herczeg nem carmagnolet tánczol, hanem ugyancsak gyakoroltatja újonczait.

A határokon levő hadseregeink, akár árulásból történik az, akár nem, a legrosszabbúl

*) Patriote-Français (Brissot hírlapja) Hist. Parl. XIII. 451.

viselik magukat. Azt mondjuk-e, hogy a csapatok vezénylése rossz, vagy hogy maguk a csapatok mindenestől rosszak? Hiányosan felszereltek, fegyelmezetlenek, veszekedők; olyan emberek, kik a harmincz év óta tartó béke alatt soha sem voltak tűzben. Akárhogy legyen a dolog, Lafayettenek és Rochambeaunak kis hadicsele, melyet az osztrák Flandria ellen terveztek, oly rosszul sikerült, mint a hogy a hadicseleknek csak sikerülniök kell; a katonák saját árnyékuktól megijedtek; hirtelen elkiálták magukat: *On nous trahit,* s ész nélküli rémületben futottak el az első puska-lövésre, vagy még előbb: s minden hadi tettük abban állott, hogy két vagy három elcsipett foglyot felakasztottak, s meggyilkolták saját parancsnokukat, a szegény Dillon Theobaldot, miután előbb egy magtárba szalasztották Lille városában.

És aztán a szegény Gouvion, a ki tehetetlenül ült egy helyben az asszonyok felkelésekor! Gouvion megundorodva és kétségbeesve hagyta ott a törvényhozó-gyülés termét s parliamenti kötelességeit, midőn ezeket a Chateau-Vieux gályarabokat oda bebocsátották. Azt mondá: „az osztrákok és a jakobinusok közt katonára nézve nincs más választás a halálnál;“*) és azután „egy sötét, zivataros éjjelen“ az osztrák ágyuk torka elé vetette magát, s elveszett a Maubeuge melletti csetepatéban, junius kilenczedikén. A törvényhozó patriotismus meggyászolja őt, fekete fátyollal és a Champ-de-Mar-

*) Toulongeon, II. 149.

son mondott gyászénekekkel: volt köztük sok eszesebb hazafi, de igazabb egy sem. Maga Lafayette is mindenféleképen gyanúsnak látszik; a helyett, hogy megverné az osztrákokat, a jakobinusokat denunciáló leveleket ír. Rochambeau, egészen kétségbeesve, ott hagyja a szolgálatot; s igy csak Luckner marad, a fecsegő, öreg, porosz granátos.

Hadsereg nélkül, tábornokok nélkül! S a fekete éj ime összetolult; Braunschweig készíti felhivását, az indulás előtt áll. Nyilatkozzék a hazafias miniszterium s a törvényhozó gyülés, hogy ilyen körülmények közt mit fog cselekedni? Először is meg kell semmisiteni a belső ellenségeket, feleli a hazafias törvényhozó gyülés; s május 24-én előterjeszti a papok számüzetéséről szóló végzését. Egyszersmind gyüjtsetek össze magúl egy kis csoportot elszánt belső barátokból, teszi hozzá Servan hadügyminiszter, s jun. 7-én benyujtja tervét egy huszezer főből álló tábor felállitására. Huszezer nemzeti önkéntes; öt mindenik cantonból; válogatott hazafiak, mert a belügyek élén Roland áll: itt fognak összegyülni Párizsban, s ravaszul kigondolt védelmül fognak szolgálni a külföldről jövő osztrákok és a bent levő *osztrák bizottság* ellen egyaránt. Ennyit tehet egy hazafias miniszterium és törvényhozó gyülés.

Azonban akármilyen észszerűnek és ravaszul kigondoltnak tessék is ez a tábor Servan és a patriotismus előtt: nem olyannak látja azt a feuillantismus, a párizsi őrség feuillants-arisz-

tokrata testülete, olyan testület, a melyre ismét azt lehet mondani, hogy az ember kénytelen *felosztatni*. Ezek az emberek a Servan által előterjesztett tábor fölállitásában sérelmet, sőt a mint mondogatják, egyenes megbántást látnak. Ennek következtében kérvények érkeznek kék ruhás, vállrojtos feuillantsoktól, a melyek nem igen jól fogadtatnak. Sőt utoljára egy olyan kérvény érkezik be, mely magát a „nyolczezer nemzetőr" kérvényének nevezi; annyi név van aláirva, nőket és gyermekeket is oda számitva. A mely hires kérvényét a nyolczezernek valóban elfogadják, s a fegyveresen megjelent kérelmezők abban a szerencsében részesülnek, hogy az ülésre bebocsátják őket, ha ugyan lehetne szerencséről, vagy épen ülésről is szó, mert a mely pillanatban szuronyaik feltünnek az egyik ajtónál, a gyülés elnapolja magát, s kezd kitódulni a másik ajtón."*)

És siralmas dolog látni, hogy ugyan ezekben a napokban a *Fête-Dieut* vagy *Corpus Christit* szertartásosan kisérő nemzetőrök hogyan czibálják meg és verik le a hazafiakat, a kik nem veszik le fövegüket, midőn az ostya mellettük elhalad. Szuronyaikat Legendre mészáros, a Bastille-napok óta jól ismert hazafi, mellének szegzik, s azzal fenyegetik, hogy legyilkolják, bár ez, mint mondja, egész tisztelettel ült kocsijában, ötven lépésnyi távolságban várakozva, míg az a dolog elhalad! Sőt ortho-

*) Moniteur, Séance du 10. Juin, 1792.

dox asszonyok azt sikoltozták, hogy a lámpavasra kell akasztani.*)

Ilyen magas fokra hágott a feuillantismus ezekben a csapatokban. De hiszen tisztjeik nem a fő feuillantsnak, Lafayettenek teremtményei-e? Igen természetesen az udvar is kezökre dolgozott, kényeztetve őket az u. n. alkotmányos testőrség feloszlatása óta folyvást. Némely zászlóaljak csupa feuillantismusból vannak gyúrva („pétris"), szivök fenekéig arisztokraták, igy például a *Filles-Saint-Thomas* zászlóalj is, mely a Rue Vivienne bankáraiból, kereskedőiből s más ily tele erszényű lakóiból áll. A mi érdemes öreg barátunk, Weber, a királyné tejtestvére, szintén egyik katonája ama zászlóaljnak, s képzelhetni, hogy mekkora hazafias szándék lakik benne.

Mindezekre nem tekintve, vagyis inkább mindezeket tekintetbe véve, a törvényhozó gyülés, a hazafias Francziaország és a szükség érzete által födözve, elhatározza azon huszezer főből álló tábor felállitását. Az ellenszegülő papoknak határozott, bár feltételes számüzetését már előbb kimondotta.

Most tehát elválik, vajjon az állam feje velünk van-e vagy ellenünk? Akármelyik történjék, annyi áll, hogy a mi egyéb nyomorúságainkhoz még ez a legeltűrhetetlenebb is járul, a mely bennünket nem egy végső szükségben és veszélyben levő fenyegetett nemzethez, hanem egy megbénult idétlen nemzethez tesz ha-

*) Débats des Jacobins (Hist. Parl. XIV. 429.)

sonlóvá, mely alkotmányöltözetébe, mint valamely halotti lepedőbe beburkolva ül, mintha az csak szemfedőjéül szolgálna; jobb kezünk összekötve a ballal: ott várakozunk vergődve és rugdalózva, nem tudunk mozdulni a helyünkről, mignem a porosz kötél segélyével az akasztófára jutunk. Az állam feje fontolja meg ezt jól, midőn a papok számüzetéséről és a tábor felállitásáról szóló végzések felől határoz! Az égre — ő mind a kettőre *veto*val felel! A szigorú Roland benyújtja *Levelét a királyhoz,* a mely tulajdonképen a *Madame* levele volt, ki azt egy ültőhelyében irta; egyike a legőszintébben szóló leveleknek azok közt, a melyeket valaha királynak benyujtottak. Lajos királynak az az élvezet jut, hogy ezt az őszintén szóló levelet azon éjjel elolvashatja. El is olvassa, s hallgatagon megemészti és másnap reggel az egész hazafias miniszterium azon veszi észre magát, hogy kitették a szürét az ajtón. Ez történik junius 13-án 1792-ben.*)

A magát feltaláló Dumouriez valami Duranthonnal együtt, ki az igazságügy minisztere volt, egy vagy két napig még ott őgyeleg a palota körül, némileg gyanus körülmények közt; beszél a királynéval, csaknem együtt sir vele, azonban utoljára is, ő is elindul a hadsereghez, rájuk hagyván azon hazafiatlan vagy félig hazafias miniszterekre vagy miniszteriumokra, a melyek ily körülmények közt elfogadhatják az állam evező rudját, hogy csak hadd fogadják

*) Madame Roland, II. 115.

el. Ne nevezzük meg őket; új, gyorsan változó phantasmák ezek, a melyek felvillannak, meg eltűnnek, mint a bűvös lámpa alakjai; tüneményszerűbbek mint valaha!

Boldogtalan királyné, boldogtalan Lajos! A két *veto* oly természetes volt: avagy nem martyrok-e a papok s egyszersmind jó barátok is? Ez a húszezer emberből álló tábor lehetett volna-e egyéb, mint a legdühösebb sansculottok tábora? Természetes, és mégis Franciaországra nézve eltűrhetetlen a két veto. Azok a papok, a kik Coblentztzel egy követ fújnak, menjenek máshova martyrságukkal; s az osztrákokat semmi másféle teremtmények nem fogják visszaverni, csakis a dühös sansculottok. Ha te szivesebben tartasz az osztrákokkal, akkor, az ég szerelmiért, eredj és csatlakozzál hozzájuk. Ha pedig nem, csatlakozzál őszintén ahoz az elemhez, a mely amannak ellene áll életre-halálra. Középút itt nincs.

Avagy, fájdalom, micsoda szélső út vala most még nyitva egy olyan ember számára, mint Lajos? Titkos royalisták, az ex-miniszter Bertrand-Moleville, az ex-alkotmányozó Malouet, és mindennemű gyámoltalan egyének teli beszélik fejét tanácsaikkal. A remény arczával most a törvényhozó-gyülés, majd az osztrák Coblentz felé fordulva, majd pedig általában körös-körül a véletlen jötte után tekintve: egy ősi királyság hányódik és kereng az események hullámain, senki sem tudja, merre felé vitetik.

XII. FEJEZET.

A fekete nadrág processiója.

De hát van-e egyetlen gondolkodó ember Francziaországban, a ki ezen körülmények közt képes volna elhitetni magával, hogy az alkotmány járni fog? A braunschweigi herczeg készülődik, egy pár nap alatt megindul. Franczia-ország egy helyen ülve, halotti lepedőbe s temetési ruhába burkolva, összekötött kézzel fogja-e bevárni, mig a braunschweigi Szent-Bertalan megérkezik, mig Francziaország Lengyelország sorsára jut, s az ő „ember jogaiból" egy porosz akasztófa lesz?

Bizonyára mindenkire nézve rettenetes pillanat ez. Nemzeti halál; vagy valamely természetellenes convulsiv kitörése a nemzeti életnek, midőn a *démoni* elem tör elő. Azok a hazafiak, kiknek vakmerőségük korlátolt, igazán jobb, hogy ha visszavonulnak, mint Barnave, a magánélet boldogságát keresve Grenobleben. S azoknak a hazafiaknak, a kiknek vakmerőségük korlátlan, le kell merülniök a sötét mélybe; s mindent merve és mindent megvetve, szabadulást keresniök a hadi cselben és a felkelésben. Roland és a fiatal Barbaroux maguk elé teriték Francziaország térképét, „könyezve" mint Barbaroux mondja: nézik, hogy micsoda folyamok és hegysorok vannak ott; ezen Loire folyó mögé vonulnak majd vissza, s védeni fogják ezen Auvergne kőszirt-labyrinthokat; egy parányi kis darabot megvédenek a szabad haza föl-

déből; legalább annak földében lelik sirhalmukat. Lafayette elküldi a törvényhozó gyüléshez a jakobinismus ellen irt hatalmas levelét,*) a mely hatalmas levél azonban nem fogja meggyógyitani a meggyógyithatatlant.

Előre, ti hazafiak, a kiknek vakmerősége nem ismer korlátokat, most rajtatok a sor, hogy vagy cselekedjetek vagy veszszetek el.

Párizs kerületei mély tanácskozásba vannak merülve; egyik követséget a másik után küldik a Salle de Manégebe, kérelemmel és vádolással. Nagy az ő haragjuk a zsarnoki *veto*, az osztrák bizottság és a sötétség egyesült királyai ellen. De mit használ mindaz? A törvényhozó gyülés meghallgatja „szivünk félre vert harangját"; megengedi, hogy részt vegyünk az ülésben; előtte vonulunk el danolva és táncolva: azonban a huszezer főből álló táborról s a papokról szóló rendeletek visszaállitása, melyeket ő felsége vetoja kitörölt, lehetetlen a törvényhozó gyülésre nézve. A tüzes Isnard azt mondja: „Egyenlőséget akarunk, habár érte a sirokba kell is leszállanunk." Vergniaud feltételesen hirdeti az ő sötét, Ezékiel-féle visióját a nemzetellenes királyok végzetéről. Azonban a kérdés az, vajjon a feltételes jóslatok, a dal és táncz képesek-e megszüntetni a *vetot*, vagy pedig az, biztosan állván az ő Tuileries kastélyában, meg fog maradni, ezek által eltörölhetlenül? Barbaroux, letörölvén könyeit, azt irja a marseillei hatóságnak, hogy küldjenek neki

*) Moniteur, Séance du 18. Juin, 1792.

„hatszáz embert, a kik meg tudnak halni, *„qui savent mourir.“**) Nem könyes szemmel, hanem tüzes szemmel küldött izenet ez; — a melynek engedelmeskedni is fognak!

A közben junius huszadika közeledik, évfordulója ama világhirű Labdázó-terembeli eskünek, a mely napon, ugy mondják, bizonyos polgárok egy *Mait* vagy szabadságfát szándékoznak felállitani a feulliantsok erkélyére, s talán kérelmet is nyujtanak be a törvényhozó gyülés és az államfő elé ezen vetok ügyében, olyan demonstratio, hujjákolás és táncz kiséretében, a minő hasznosnak és alkalmatosnak látszik. A kerületek egyenkint oda járultak s tánczoltak és kiabáltak: de hát akkor, ha mindannyian mennek vagy legalább nagy részük, s ott felállitván szabadságfájukat ezen veszedelmes körülmények közt, szivökben megszólal a lárma-harang?

A király barátai közt csak egy vélemény lehet az ilyen dologra nézve; a nemzet barátai közt lehet kettő. Egyfelől nem lehetne-e valahogy ijesztéssel eltüntetni ezeket az áldatlan vetokat? A hivatalt nem viselő hazafiaknak, sőt még a törvényhozó-gyülés tagjainak is, mindeniknek meg lehet a maga véleménye vagy vélemény hiánya; azonban a legnehezebb feladat kétségtelenül Pétion polgármesterre és az előljárókra néz, a kik egyfelől hazafiak, s másfelől a közcsendnek őrei. Egyik kezökkel elcsitítni a dolgot s felizgatni a másikkal! Pétion polgármester és az előljáróság húzhatnak az egyik ol-

*) Barbaroux, 40. l.

dal felé; a département-igazgatóság Roederer syndicussal, miután ugyis feuillants hajlamuak, a másik felé. Általában minden ember kénytelen cselekedni az ő egy, vagy az ő két véleménye szerint; s mindennemű befolyások, hivatalos beterjesztések a legfurcsább módon vágják egymást keresztül kasul. Talán utoljára is az lesz a dologból, hogy a terv, a mely egyfelől óhajtandó, másfelől nem óhajtandó, szétfoszlik magától, miután ennyi mindenféle kuszált vonal metszi át, és nem lesz belőle semmi?

De nem ugy történik. Junius huszadikának reggelén egy nagy szabadságfa — fajára nézve nyárfa, — látható egy talyigára kötözve a Saint-Antoine külvárosban. A Saint-Marceau külváros is, a legtávolabbi délkeleten, s az az egész távol keleti tájék, dárdával ellátott férfiak és asszonyok, nemzetőrök s a fegyvertelen kíváncsiak csoportja mind gyülekeznek, — a legbékésebb szándékkal a világon. Egy háromszinű övvel ellátott előljáró ér oda és beszél. Hagyd el; mondhatjuk neked, hogy csupa békés szándékkal vagyunk és a törvény utján járunk; nincsen-e a kérelmezés s a szabadság-fák felállítása megengedve? A háromszinű előljáró minden eredmény nélkül tér vissza; a sansculott patakok egyre folynak, lassanként tavakat képezve; dél tájban a kék egyenruhás magas Santerre s a fehér kalapos magas Saint-Huruge által vezetve megindul nyugot felé mint egy tekintélyes folyó, vagy egyesülése csendesen hömpölygő folyamoknak.

Micsoda meneteket nem láttunk mi már: a

Corpus Christiét Legendrevel, a ki ott várakozott kocsijában; Voltaire csontjait ökör-szekéren vonva s római öltönyben levő kocsisokat; Château-Vieux és Simonneau ünnepélyeket; Gouvion temetését, Rousseau csinált-temetését s Pétion-National-Pique keresztelését! mind amellett ennek a menetnek megvan saját jelleme. Három szinű szalagok úsznak a légben magasan a dárdák nyakairól; megvasazott végű botok s jelvények nem kevés számmal; a melyek közül különösen kettőt vegyünk figyelembe: a tragikai és a nem-tragikai fajból. Az egyik egy bika szive, vassal keresztülszúrva, rajta e felirás: *„Coeur d' Aristocrate,* arisztokrata szív"; s a melyik még feltünőbb, tulajdonképen a menet zászlaja, egy pár ócska fekete nadrág (a mint mondják, selyem) kifeszitve egy magasra feltartott kereszt alakú rúdra, s rajta ezen emlékezetes szavak: *„Tremblez tyrans, voila les sansculottes.* Reszkessetek zsarnokok, itt vannak a nadrágtalanok!" S a menet két ágyút is vontat magával.

A Saint-Bernard rakodó-helyen a három szinű övvel ellátott előljárók ismét szembe jönnek velök, s miután megállást eszközöltek, komolyan a lelkökre beszélnek. Oh ti erényes, három szinű előljárók, hiszen oly jámborok vagyunk mi, mint a pelyhes galamb. Ime nézd, ez a mi labdázó terembeli szabadság-fánk. A kérelmezés törvényes dolog, s a mi a fegyvereket illeti, a magas törvényhozó-gyülés nem fogadta-e el az ugynevezett nyolcz ezret fegyverben, bár azok feuillantsok voltak? Dárdáink

nincsenek-e nemzeti vasból? A törvény a mi atyánk és anyánk, a kit mi nem akarunk megbecsteleníteni; azonban a hazafiuság a mi lelkünk. Békés szándokúak vagyunk mi, erényes előljárók, s mindent összevéve, nem sok az időnk! Itt meg nem állhatunk; jertek ti is velünk. A fekete nadrágosok izgatottak, türelmetlenkednek; az ágyú-kerekek zörögnek; a sok lábu sereg dübörögve megindul.

Hogy miként ért el a Salle de Manégehez, mint egy folytonosan növekvő folyam; hogyan nyert bebocsáttatást némi vita után, hogyan olvasta fel kérvényét, s vonult végig a termen tánczolva és a *ca irat* énekelve, a magas, nagy hangu Santerre, s a magas, hangos torku Saint-Huruge vezérlete alatt; hogyan folyta körül, most már nem mint egy növekvő folyam, hanem mint egy bezárt Káspi tó, a Tuileries keritését, az elől levő hazafi neki szoritva a hátul levők által az elzárt vaskapuknak, ugy hogy csaknem az életet is kiszoriták belőle, s azon felül az ágyuk rettenetes torkával kelle szembe nézniök, miután belől nemzetőr-csapatok állanak hadi rendben; micsoda buzgósággal futkostak a háromszinü előljárók, s a belépti jegyekkel ellátott royalisták; s ő felségeik mindketten hogyan ültek ott a belső termekben, körülvéve feketébe öltözött emberektől: mindezeket az emberi lélek elképzelheti magának, vagy megolvashatja a régi hirlapokban, s Roederer ügyész „ötven nap krónikájában.“*)

*) Roederer etc. etc. (Hist. Parl. XV. 98—194.)

Szabadság-fánkat felállitottuk, ha nem a feuillantsok erkélyén is, a hova nincsen bejárat, legalább a kapuczinusok kertjében, olyan közel, a mennyire csak juthatánk. A nemzetgyülés abba hagyta a tanácskozást az esti ülésig; talán ez a kerek tó, nem találván nyilást a bejuthatásra, vissza fog térni ismét saját forrásaiba és eltűnik békességesen? Fájdalom, még nem; a hátulállók folyvást szoritják az előllevőket; amazok ott nem igen tudják, hogy milyen szoros a hely elől. Már akárhogymint, de szeretnének előbb egy pár szót váltani ő felségével, ha lehető volna.

Az árnyékok mind hosszabbakká lesznek, négy óra van: nem fog kijönni ő felsége? Bizony aligha! Azon esetre Santerre parancsnok, Legendre mészáros, Huguenin hazafi a félrevert haranggal szivében: ezek és más tekintélyes férfiak *be* fognak menni. A kifáradt s bizonytalaságban levő nemzetőröket kérik, sürgetik; a kérő szó mind hangosabb, s a háttérben levő két ágyú dübörgése nyomatékot ád neki. Végre a zárt kapu felnyilik; a megszámlálhatatlan sansculotte sokaság elözönli a lépcsőket, s kopogtat a királyi magán lakosztály favédjén. A kopogtatás ilyen esetben ütéssé, majd zúzássá válik; a favéd darabokra törve hullik szét. S most egy olyan jelenet következik, a melyet a világ sokáig siratott, s nem minden ok nélkül; mert szomorúbb képét annak, midőn egyik összeférhetetlenség szemben áll a másikkal, s hogy úgy szóljunk, felismerik,

hogy összeférhetetlenek, s bárgyún egymás képibe bámulnak: a világ ritkán látott.

Lajos király, miután ajtaját verni kezdték, kinyitja azt; ott áll, velök szemtől szemben, s kérdezi „mit akarnak?“ A sansculotte áramlat megdöbbenve vonul vissza; azonban csakhamar visszatér, miután a hátsó rész nyomja az elől-levőket, kiáltozva; veto! hazafias miniszterek! vondd vissza a vetot! — melyekre Lajos bátran azt feleli, hogy ezek elintézésének nem most van az ideje, s nem is ez a módja annak, hogy őt erre kérjék. Tisztelet neki, bárminő erény is van valakiben! Lajosban van bátorság; sőt van benne azon magasabb neműből is, melyet erkölcsi bátorságnak neveznek, bár annak csak a passiv fele. Egynehány nemzetőr gránátosa visszavonul vele egy ablakmélyedésbe; s ő ott áll, beleköthetetlen passivitással, a lökdösődés és ordítás között: érdekes látvány! Egy szabadságföveget nyujtanak oda neki; ő azt nyugodtan fejére teszi s ott felejti. Szomjuságról panaszkodik: valami félig ittas gazember egy palaczkot ád neki, a király iszik belőle. „Sire, ne féljen,“ mondja neki egyik gránátosa. „Félni?“ — feleli Lajos, — „tapintsd!“ s a katona kezét szivére nyomja. Igy áll ott a felség veres, gyapju sapkában; a fekete sansculottismus körülötte tolong, messze kiterjedésben, czéltalanul, artikulálatlan zsibajban, kiabálva: „veto, hazafias miniszterek!“

Három óra hosszat, sőt tovább tart ez igy! A nemzetgyülés elnapolta magát; a háromszinű előljárók semmire sem tudnak menni; Pétion

polgármester távol van: nincs a ki parancsoljon. A királyné, gyermekeivel és Erzsébet nővérével, egy belső teremben ül, torlaszul szolgáló asztalok és gránátosok mögött, rettegve és sirva s nem csupán magukért. A feketébe öltözött emberek valamennyien bölcsen eltűntek. A sansculottismus sötét tava ott hullámzik a királyi kastélyban fel s alá, három óra hosszat.

Azonban egyszer mindennek végének kell lenni; Vergniaud megérkezik, a törvényhozógyülés küldöttségével, miután az esti ülés megnyilt. Jön Pétion polgármester is, szónokolva, „két gránátos vállára emelve." Ebben a kényelmetlen és még másforma helyzetben, különböző helyeken kint és bent, Pétion szónokol; mások is szónokolnak; végre Santerre parancsnok megindul, s kivonul sansculottismusával a kastély másik részén keresztül. Midőn azon a szobán mentek át, a hol a királyné ült, az asztalok és gránátosok közt, a méltóság és bánatos lemondás tekintetével: egy nő neki is oda nyújt egy veres sapkát; a királyné azt kezében tartja sőt a kis királyi herczeg fejére teszi. „Asszonyom, — mondá neki Santerre, — ez a nép jobban szereti önt mint gondolja."*) Nyolcz óra körül a királyi család tagjai egymás karjaiba hullanak, „könyzápor között." Boldogtalan család! Ki ne siratná őket, ha egy egész világ nem volna megsiratni való!

Igy tünt el a Lovagiasság kora, s jött helyébe az Éhségé. Igy néz a mindenben szű-

*) Toulongeon, II. 173. Campan, II. f. 20.

kölködő sansculottismus *Roi*jának, királyának vagy Fejedelmének szemébe, s azt tapasztalja, hogy *ez* semmit sem képes neki adni. Igy bámul a két fél, a kiket hosszú századok után a végzet ismét szemtől szembe állitott, bárgyún egymásra: *Ez itt Én vagyok; de hát, jóságos ég, ez Te vagy?* és azután elválnak, egyik sem tudja, hogy mit tartson a dologról. És mégis, ha egyszer az összeférhetetlenségek felismerték, hogy azok, valamit kell tenni velök. A végzet majd tudja, hogy mit.

Ez a világhírű junius huszadika, a mely méltóbban nevezlethetik a *fekete nadrág processiojának*. És ezzel egyszersmind azt is, a mit el akartunk mondani ezen első két évre választott franczia parliamentről, s annak eredményeiről és tett dolgairól, talán elég alkalmasan bevégezhetjük.

VI. KÖNYV.

A MARSEILLEIEK

I. FEJEZET.

Végrehajtó hatalom, a mely nem működik.

Hogyan lehetne ezt a ti szélhüdött nemzeti végrehajtó hatalmatokat „működésbe“ hozni bármely irányban is, egy olyan junius huszadika által mint ez? Egészen az ellenkező történik; az annyira bántalmazott felség iránt *nagy* rokonszenv támad mindenfelé; feliratokban s kérelmekben nyer kifejezést, „Párizs húsz ezer lakosának kérvényében“ és más ilyenekben, minden alkotmányos érzületű emberek között; a trón körüli határozott sorakozás észlelhető.

Ebből a sorakozásból, úgy hitték, hogy Lajos király csinálhatott volna valamit. Azonban ő semmit sem csinál belőle, sőt még meg sem kisérti azt, miután tekintete a hazai rokonszenv és sorakozástól elfordulva, főként Cob-

lentzre van irányozva. S ez a rokonszenv sem ér sokat magában. Olyan emberek rokonszenve az, a kik még mindig hiszik, hogy az alkotmány képes járni. Miért is a régi viszálykodásnak és izgalomnak, — a midőn belől a királyság iránti feuillants rokonszenv, s a haza iránti jakobinus rokonszenv harczolnak egymással, kivülről pedig a Coblentztől és a braunschweigi herczegtől való félelem hat az országra: — e viszálykodásnak és izgalomnak, mint mondók, tartania kell tovább, míg a válság meg nem érik és le nem csap. Feltehető, különösen miután a braunschweigi herczeg már indulóban van, hogy ez a válság nem lehet messze! Rajta, ti huszonöt millió ember, ti idegen hatalmasságok, fenyegető menekültek, ujonczaidat gyakorló német őrmester: mindenikőtök csinálja azt, a mit kezével elér. Te pedig, oh olvasó, ilyen biztos távolságból, végig szemlélheted, hogy mit csinálnak ezek egymással.

Azért ezt a szánalomra méltó junius huszadikát tekintsd úgy mint hijábavalóságot; a mely nem válság, inkább csak *catastasis* vagy feszitése a húrnak. Nem lebeg-e ott a történelem képzelete előtt annak fekete nadrágja, mint a nyomorúság szomorú lobogója, segélyt sürgetve, a melyet egyetlen halandó sem adhat? Szánalmat sürgetve, amelyet nagyon kemény szivűnek kellene lenned, ha nem adnál önként ez egynek és valamennyinek. Más ilyen lobogók, vagy a hogy nevezhetjük, események s sötét vagy fényes szimbolicus tüneményeket is villannak

föl a történelem képzelete előtt; ezekről emlékezzünk meg egymás után, a lehető rövidséggel.

Az első tünemény Lafayette megjelenése a gyülés sorompói előtt, egy hét és egy nap mulva. Lafayette mihelyt ezen botrányos junius huszadikáról hallott, azonnal ott hagyta a parancsnokságot az északi határon, kisebb vagy nagyobb rendben, s huszonnyolczadikán ide ért, hogy leverje a jakobinusokat; most már nem levél által, hanem szóbeli kérvény és jellemének súlya által, szemtől szembe. A magas gyülés ezen lépését kifogás alá esőnek tartja; mindamellett meghivja őt az ülésekben való részvételre. Más megtiszteltetés vagy előny, szerencsétlenségre, csaknem semmi sem fogadja; a karzat zúg; a tüzes Isnard sötéten néz; az éles Guadet nem kiméli sarcasmusát.

S kivül a házon, midőn az ülésnek vége, Sieur Resson, egy hazafias *Café* bérlője ezen a vidéken, nagy csörgést-zörgést hall az utczán; kimegy, hogy megnézze mi az, s hazafi vendégei utána: Lafayette kocsija vágtat ott el, mellette kiséretül kék nemzetőrök csoportja, tűzérek, sőt a rendes hadseregből való tisztek is, éljenezve s lovaikat büszkén tánczoltatva. Sieur Resson ajtajával szemben egy pillanatra megállanak, tollas fövegeikkel felé integetnek, sőt ökleiket rázzák, kiáltozva: *A bas les Jacobins;* azonban szerencsére tovább mennek minden erőszakosság nélkül. Tovább mennek, s egy *Mait* ültetnek a tábornok ajtaja elé, s meglehetős lármát csinálnak. Mindezekről Sieur Resson kénytelen szomorusággal jelentést tenni

még azon éjjel az anyatársaságnál.*) Azonban a mit sem Sieur Resson, sem az anyatársaság nem tud, s legfölebb csak sejthet, az, hogy ugyanezen perczekben az előkelő feuillantsok egy csoportja, a nemzetőrségnek még el nem törlött tiszti kara, s mind azok, a kiknek állásuk és súlyuk van, a tábornoknál titkon a fölött tanácskoznak: nem lehetne-e levernünk a jakobinusokat erőszakkal? Legközelebbi napon hadiszemlét tartunk a Tuileries kertben, majd meglássuk, hogy mennyien jelennek ott meg, s megpróbáljuk. Fájdalom, mondja Toulongeon, alig jelent meg száz ember. Halaszszuk el hát holnapig, s figyelmeztessük jobban az embereket. Más nap, vagyis szombaton, csak „mintegy harmincz ember" áll elő, és azután szétoszolnak vállaikat vonogatva!**) Lafayette ismét befogat, s visszatér, elmélkedve sok mindenfélén.

Párizs pora alig hullott le kerekeiről, a nyári vasárnap még kezdetén mosolyg, midőn a Cordeliers egy küldöttsége kidönti az ő szabadság-fáját; s még naplemente előtt a hazafiak megégették in effigie. A kerületekben és a nemzetgyülésben hangosabb és mind hangosabb lesz a kétely a tábornok ezen hivatlan anti-jakobinus látogatásának törvényessége iránt; ez a kétely száll és terjed egészen Francziaországon át, mintegy hat héten keresztül, vég nélküli beszéd kiséretében a bitorló

*) Débats des Jacobins (Hist. Parl. XV. 235.)
**) Toulongeon, II. 180. Lásd Dampmartin II. 161.

katonákról, az angol Monkról sőt még Cromwellről is: oh te szegény *Grandison*-Cromwell! Mit ér mindez? Maga Lajos király is hidegen tekintett a vállalatra: a két világrész colossalis hőse, miután megmérte magát a mérlegen, azt tapasztalja, hogy pókháló colossussá változott, csak mintegy harminczan jelenvén meg a hivására.

Hasonló szellemben és hasonló eredménynyel lép föl a departement-igazgatóság itt Párizsban; melynek tagjai julius 6-án arra vállalkoznak, hogy Pétion polgármestert és Manuel ügyészt felfüggesztik hivatalukból, azon — mint állittaték — mulasztással és hibával teljes magaviseletük miatt, melyet ama kényes junius huszadikán tanusitottak. Az erényes Pétion azon veszi észre magát, hogy bizonyos nemű vértanúvá lett, vagy pseudo-vértanúvá, a kit sok mindenfélével fenyegetnek; az alkalomhoz illő hősies panaszt bocsát a világ elé; melyre a hazafias Párizs és a hazafias törvényhozógyülés illő viszhangot ád. Pétion polgármester már egyszer volt Lajos királynál kihallgatáson ezen huszadiki ügy miatt; a mely kihallgatást és az ott lefolyt párbeszédet mind a két részről való őszinte nyiltság jellemzi; végződvén Lajos király részéről a következő szavakkal: „*Taisez-vous*, hallgasson ön.“

Egyébiránt ez a polgármester felfüggesztés úgy látszik igen rossz időben történt. A gonosz véletlen ugy akarta, hogy épen azon híres *Baiser de l'amourette*, vagy csodás, kiengesztelő Delilah-csók napjára esett, melyről

régebben szólottunk. Ez a Delilah-csók ez által minden utóhatását elveszté. Mert most ő felsége kénytelen levelet irni, csaknem ugyanazon éjjelen, a kibékült gyülés tanácsát kérve! A kibékült gyülés nem akar tanácsot adni, nem akar bele elegyedni a dologba. A király megerősiti a felfüggesztést, s a gyülés talán csak akkor s nem előbb fog a dologba avatkozni, miután a hazafias Párizs mind nagyobb lármát üt. Minek következtében a Delilah-csók philiszteusok harczává válik, ez volt végzete ezen első parliamentnek.

Sőt az a hír terjed el, hogy nem kevesebb mint harminczat a mi fő hazafias senatoraink közül börtönbe akarnak csukni a feuillants birák, *Juges de Paix* elfogatási parancsa és bevádolása folytán; kik itt Párizsban bizony képesek ilyen dolog véghez vitelére. Csak a múlt májusban történt, hogy *Juge-de-Paix Larivière*, Bertrand-Molevillenek amaz *osztrák bizottságot* illető panaszára, elég merész volt parancsait a Hegy három fejére, Bazire, Chabot s Merlin követekre, a Cordelier trióra sújtani; felhiván őket, hogy jelenjenek meg *előtte*, s mutassák meg, hogy hol van az az osztrák bizottság, vagy különben szenvedjék maguk a következményeket. Ezt a parancsot a trio a maga részéről elég merész volt a tüzbe dobni, s bátran hivatkozik a parliament előjogaira. Ugy, hogy okosság nélküli buzgalmáért a szegény Larivière most Orleans börtönében ül, várva, hogy az ott székelő *Haute Cour* elé állittassék. S ennek példája nem elég-e arra, hogy vissza-

rettentsen más meggondolatlan birót is, s igy ez a harmincz ember befogatásáról szóló hir csak mondott szó maradjon?

Mindamallett azonban, bár a megmért Lafayette oly könnyünek találtatott, s a szabadság-fáját kidöntötték is, a hivatalos feuillantismus nem ingadozik egy cseppet sem, sőt magasan hordja fejét, mint a ki erős a törvény betüjében. Ezek az emberek mind feuillantsok; egy feuillants directorium, tiszta jellemre és más ilyenekre alapitva, elnöke la Rochefoucault herczeg — a mely dolog egykor keserves lesz rá nézve. Egykor oly fényes anglomaniája ezen bámult nemes uraknak most már homályossá vált. Liancourt herczeg Normandiából, melynek kormányzója, ajánlatot tesz, hogy nemcsak szivesen fogadja ott ő felségét, ha oda szöknék, hanem azon felül hajlandó neki roppant mennyiségű pénzt is kölcsönözni. Sire, ez nem felkelés, hanem forradalom, s bizonyára nem rózsaviz szagú. Derekabb nemesember nem volt sem Francziaországban, sem Európában ennél a kettőnél; azonban az idő görbe utakat kivánó, gyorsan változó és gonosz vala: melyik egyenes út vezet bármely czélhoz ilyen időben?

Másik jelenség, a mely juliusnak ezen első napjaiban szemünkbe tünik, az, hogy a szövetkezett nemzeti önkéntesek különböző irányokból, vékony vonalakban megindulnak Párizs felé, hogy ott a hónap tizennegyedikén egy uj szövetkezési ünnepet, vagy dárdák ünnepélyét rendezzenek. Igy óhajtá ezt a nemzetgyülés, igy

akarta a nemzet. Ily módon még talán megcsinálhatjuk a mi hazafiakból álló táborunkat, daczára a *veto*nak. Mert avagy nem indulhatnak-e ezek a szövetkezettek, miután a dárdák ünnepélyét megtartották, azonnal Soissonsba; s miután ott magukat begyakorlották s ezreddé alakultak, nem siethetnek-e a határokhoz, vagy oda a hova nekünk tetszik? Igy lőn kijátszva ravaszúl az egyik *veto*.

S a mi a papokra vonatkozó másik vetot illeti, az is igen közel van hozzá, hogy kijátszassék, még pedig minden nagy ravaszság nélkül. Miután a megyei gyülések, mint például Calvadosban is, saját felelősségükre kezdik elitélni és számüzni a nemzetellenes papokat. Vagy a mi még rosszabb, minden megyegyülés mellőzésével a felbőszült nép, — mint Bordeauxban történt —, „kettőt a lámpavasra akaszt“ közülök, midőn utban voltak a törvényszék felé.*) Csak szánni lehet a kimondott *vetot*, midőn az nem képes cselekedett vetová lenni.

Igaz, hogy valami hadügy- vagy belügyminiszter-féle kisértet, mely ekkor hivatalt viselt, s a mely kisértetet mi nem nevezünk meg, rendeletet bocsátott a hatóságokhoz és a királyi helytartóhoz, hogy ezen szövetkezés összejövetelét minden kigondolható módon akadályozzák meg, s ha másként nem lehet, fegyveres erővel is téritsék vissza a szövetkezőket: ez a rendelet mindenfelé csak kételyt, bé-

*) Hist. Parl. XVI. 259.

nultságot és zürzavart támaszt; felingerli a szegény törvényhozógyülést s a szövetkezetteket, a mint látók, keskeny vonalakká vékonyitja. Azonban midőn megkérdezték ezt a kisértetet és a többi kisérteteket, hogy mi hát az, a mit ők ajánlanak az ország megmentésére? — azt felelik, hogy ők azt nem tudják megmondani, hogy voltaképen ők lemondottak ma reggel, testületileg, s most mindössze is egész tisztelettel elbucsúznak az ország czimerétől. Ezekkel a szavakkal gyorsan elhagyják a termet, *sortent brusquement de la salle,* „a karzatok zajosan tapsolnak", a szegény törvényhozó gyülés „jó ideig hallgatásban ülvén.*) Igy mondják fel a munkát maguk a kabinet-miniszterek is végső esetekben, a mely egyike a legkülönösebb omeneknek. Egy másik teljes kabinet-miniszterium nem fog megalakulni, csupán csak töredékek s ezek is változók és soha sem lesznek teljesekké: kisértő tünemények, a melyek annyira sem tudnak menni, hogy feltünjenek. Lajos király jelenti, hogy most már ő is bele nyugszik ezen szövetkezési ünnepély tartásába, s szerencsés lesz maga iş részt venni abban.

És igy a szövetkezettek ezen vékony szálaï vonulnak Párizs felé egy szélütött Franczia-országon keresztül. Vékony, mogorva vonalak; nem azok az örvendező tömött csapatok, amelyek egykor mentek az első dárdák ünnepélyére! Oh nem. Ezek a szegény szövetkezettek most oda mennek, a hol Ausztria és az osztrák

*) Moniteur, Séance du 10 Juillet, 1792.

bizottság, a nem sejtett veszélyek és a feladott remény honolnak; kemény sorsú és természetű emberek, nem gazdagok a világnak javaiban. A hatóságok, a hadügyminiszter által letiltva, nem szívesen adnak pénzt; és sok helyen a szegény szövetkezettek nem képesek felfegyverkezni, nem indulhatnak addig, míg a helyben levő leány-társaság meg nem nyitja erszényét, aláírás utján. A kitüzött napon a kik megérkeztek, alig lehettek többen három ezernél mindössze. És mégis, akármilyen gyengéknek és csekély számuaknak látszanak is e szövetségesek, ők az egyedüli lények, a kik valamely világos czéllal mozognak ezen sajátságos világ közepében.

Az egész Franciaország haragos mormogásban és sustorgásban; nyugtalanul hánykolódik és nyög; szörnyű, öntudatos és öntudatlan delejes álomba van bűvölve, varázsolva a járni nem akaró alkotmány által: és a rettenetes delejes álomnak most e két dolog valamelyikében kell végződnie: a halálban vagy az őrültségben. A szövetségesek legnagyobb része zsebében egy komoly felhivást és kérelmet visz, hogy a „nemzeti végrehajtó hatalom tétessék működésbe"; vagy a mi egy lépés ebben az irányban, mondassék ki a király *déchéancea,* trónvesztése, vagy legalább hivataltól felfüggesztése. Bizonyára szívesen fogadja őket a törvényhozó gyülés és a hazafiuság anyja, s Párizs gondoskodni fog lakásaikról.

Igen, déchéanceról van szó: és azután? Franciaország a varázstól megszabadul, a for-

radalom meg lesz mentve, és más és mindenféle következik azután: felel komoran Danton, és vele együtt a korlátlan hazafiságú emberek, lent mélyen, a cselszövés földalatti birodalmában, a hova most lemerültek. *Déchéance*, mondja Brissot, a korlátot ismerő hazafiakkal: és azután hátha a kis királyi herczeget megkoronáznók, s fölibe girondiakból álló régenssséget s a visszahivott hazafias miniszteriumot helyeznők. Oh, te szegény Brissot, folyvást a legközelebbi holnapra tekintve, mint a szegény ember szokott, azt tekintve az ő békés igéretföldének; a világ végéig érő dolgokat határozva, s akkora belátással, a mely nem ér tovább saját orránál! Bizony bölcsebbek a földalatti, korlátot nem ismerő hazafiak, kiknek meglévén a pillanathoz szükséges világosságuk, a többit az istenekre bizzák.

Avagy, a hogy most állunk, nem lehet-e a legvalószinűbb eredmény valamennyi közt az, hogy a braunschweigi herczeg, a ki Coblentzben most szedi fel roppant tagjait, hogy elinduljon, előbb ide ér, mint sem az megtörténnék, s véget vet mind a Déchéancenak, mind a róla való theorizálásnak? A herczeg már indulóban van; nyolczvanezer emberrel, a mint mondják; kegyetlen poroszok, hesseniek; még kegyetlenebb menekültek; nagy Frigyes tábornoka ilyen sereggel! Hát a mi hadseregeink és a mi tábornokaink? A mi Lafayettet illeti, a kinek legutóbbi látogatása felett most egy bizottság tanácskozik, s az egész Franczia-ország arról beszél és kárhoztatja azt:

ő ugy látszik, hogy szivesebben harczolna *ellenünk*, mint a braunschweigi herczeg ellen. Luckner és Lafayette ugy mutatják, mintha hadseregeik állását kicserélnék, s olyan mozdulatokat tesznek, melyeket a patriotismus nem képes megérteni. Csak annyi igen világos, hogy hadtesteik bent járnak és mászkálnak az ország belsejében, sokkal közelebb Párizshoz, mint előbb! Luckner lerendelte magához Dumouriezt, Mauldeból és az ott megerősitett táborból. Erre a rendeletre azonban a gyors feltalálású Dumouriez, — miután az osztrákok igen közel vannak hozzá, s ő maga az alatt néhány ezer ember begyakorlásával van elfoglalva, hogy azok tudjanak katonák lenni és állják a tüzet —, kinyilatkoztatja, hogy akármi következzék belőle, ő annak nem engedelmeskedhetik.*) S most már ez a szegény törvényhozás vajjon Dumouriez eljárását szentesitse-e, ki hozzá folyamodik, „nem tudván, van-e hadügyminiszterium?“ — vagy szentesitse Lucknerét és ezeket a Lafayette-féle mozdulatokat?

A szegény törvényhozó-gyülés nem tudja mit cselekedjék. Azt azonban elhatározza, hogy a párizsi nemzetőrség tisztikara, és általában minden ilyen tisztikarok, miután legnagyobb részben feuillantsok, elbocsáttassanak és helyökbe másokat nevezzenek ki. Komolyan kinyilatkoztatja, a minő komolysággal csak nyilatkozni lehet, hogy a *haza veszélyben van.* S végre julius 11-én, másnap hogy a miniszte-

*) Dumouriez, II. 1. 5.

rium felmondta a munkát, elhatározza, hogy a lehető leggyorsabban *mondassék ki, hogy a haza veszélyben van.* Azután hadd szentesitse azt a király; hadd tegyen a hatóság intézkedéseket: ha az ilyen nyilatkozat használ, *ez* legalább nem marad el.

Bizony veszélyben, ha ország valaha veszélyben volt! Kelj fel oh ország, vagy légy tapodva a megsemmisülés gyalázatába. De nem lehet-e százat egyre tenni, hogy az országnak semmiféle fölkelése azt többé meg nem mentheti, miután a braunschweigi herczeg, a menekültek és az egész feudalis Európa támadnak rá?

II. FEJEZET.

Induljunk.

Azonban előttünk mindezen mozgó tünemények közt a legnevezetesebb Barbaroux „hatszáz marseilleije, a kik tudják, hogyan kell meghalni.“

A marseillei hatóság, Barbaroux felhivásának készséggel engedve, összeszedte ezeket az embereket; julius ötödikének reggelén a városházán azt mondják nekik: „*Marchez, abattez le Tyran!* Menjetek és verjétek le a zsarnokot,“*) s ezek elszánt, s az alkalomhoz illő „*Marchons*“ felkiáltással megindulnak. Hosszú az út s kétséges a küldetés kimenetele; *Enfants*

*) Dampmartin, II. 183.

de la Patrie, vezessen benneteket valami jó szellem! Saját szilaj szivök, s az a hit, a mi abban van, fogja vezetni őket; s nem útmutatása-e az valamely jobb vagy rosszabb geniusnak? Ötszáztizenhét bátor ember; kapitányokkal és tizedesekkel; valamennyien jól felfegyverezve, vállukon puska, oldalukon kard: sőt három darab ágyút is visznek magukkal, mert ki tudja, micsoda akadályok fordulhatnak elő? Ott vannak a municipiumok, a kiknek kezét megköté a hadügyminiszter! parancsnokok, a kiknek rendeletük van rá, hogy még a szövetkező önkénteseket is feltartóztassák; midőn okos rábeszélés nem képes kinyitni valamely városnak a kapuját, jó ha egy petárda van kéznél, a mely azt összezúzza. Ezek az emberek elhagyták napfényes phoceai városukat és kikötőjüket, azok zajával és szépségeivel; a tömött *Course* pompás fasorjaival, a szennyes parti raktárak, a mandula és olajfa-berkek, a narancsfák a háztetőkön, s a halmok tetőin fehéren csillogó *bastides,* mind ezek mögöttük vannak. S mennek szokatlan utjukon, Franciaország tulsó széléről, ismeretlen városokon keresztül, ismeretlen sors elé, de tudott czéllal.

Csodálkozva e tüneményen, hogy egy békés kereskedő városban annyi házi gazda, vagy olyan a kinek tűzhelye van, ott hagyja mesterségét és eldobja szerszámait; harczi fegyvereket övez magára, s megindul egy hatszáz mértföldnyi útra, „hogy leverje a zsarnokot": az ember ösztönszerűleg némi világosság után kutat ezen dolog körül a történelmi könyvekben,

röpiratokban és hirlapokban: azonban szerencsétlenségre minden eredmény nélkül. Vészhir és rémület előzik meg e csapat vonulását, a mely még most is viszhangozik a keresőre; maga a menet ismeretlen előttünk. Weber, a Tuileries hátsó lépcsőin, ugy volt értesülve, hogy ezek a marseilleiek mind csupa *forçats*, gályarabok és gazemberek; hogy a mint Lyonon keresztül mentek, a kereskedők bezárták boltjaikat, s egyszersmind hogy számuk felmegy mintegy négy *ezerre*. Épen ilyen homályos Blanc Gilli is, a ki szintén a *forçats*ról és a rablás veszélyeiről beszél.*) Ezek az emberek nem voltak gályarabok, és rablás sem fordult elő, sem veszélye annak. Egészen rendes életű és a legtelibb erszényű emberek alig lehettek; az egyetlen szükséges dolog bennök az volt, hogy tudták, „hogyan kell meghalni." Dampmartin barátunk látta őket saját szemeivel, a mint lassanként keresztül vonultak az ő táborhelyén Villefranchen Beaujolisban; azonban ő is nagyon homályosan látott, annyival inkább, miután preoccupálva volt, s épen akkor maga is indulni készült, keresztül a Rajnán. Nagy volt az ő elbámulása egy ilyen csapat vonulása láttára, a kik csak mentek, rendelet és megbizás nélkül, állomás és zsold nélkül; különben „ugyanazok az emberek voltak ezek, a kiket ő már látott előbb", a délen előfordult zavarok alkalmával; „egészen udvariasak," bár kato-

*) Lásd Barbaroux Emlékiratait (jegyzet a 46. lapon.)

náit nem tudta visszatartani, hogy egy kissé velök ne beszélgessenek.*)

Mindezen tudósitások oly határozatlanok; a *Moniteur*, *Histoire Parlementaire* egészen hallgatnak; a fecsegő Történelem, mint rendesen, épen ott nem mond semmit, a hol az ember legjobban óhajtaná, hogy beszéljen. Ha a felvilágosult kiváncsiság valamikor a marseillei tanács jegyzőkönyveire bukkan, talán majd felkutatja ezen igen különös hatósági eljárást, és hivatva érzi magát, hogy kihalássza a többé kevésbé hiteles életrajzokból mindazt, a mit azok ezen ötszáztizenhét emberről tudnak, s a mit az idő folyama még nem nyelt el visszahozhatatlanul.

Most a hogy van a dolog, ezek a marseilleiek nem érthető és fel nem ismerhető alakban állnak ott: egy fekete arczu tömeg, tele elszánt tüzzel, vonulva a forró nyári időben, igen sajátságos látvány. Mennek, a kétely és komor veszély végtelensége közt, egyedül ők nem kételkedve; a végzet és a feudalis Európa, miután határoztak, őket körülövezve jönnek be kivülről; s ők, miután szintén határoztak, vonulnak odabent. Poros arczczal, itt-ott kissé megpihenve, törtetnek előre; fáradhatatlanok, a kiket nem lehet útjokból kitéríteni. Ez a menet hires leszen. A gondolatot, a mely szótlanul ott működik ezen barna arczú tömegben, egy Tyrtaeus lelkű parancsnok, Rouget de Lisle, ki még ma is e földnek la-

*) Dampmartin, *ubi supra.*

kosa,*) lelkesitő dallammá és rythmussá változtatta át, a *marseillei hymnussá* vagy indulóvá, a mely a legszerencsésebb zenei compositio, a mit valaha szereztek. Ennek hangja pezsgésbe hozza a vért az emberek ereiben, s egész hadseregek és gyülések fogják azt énekelni, könyező, égő szemmel, s a halált, zsarnokot és a poklok fejedelmét megvető szivvel.

Az világos, hogy ezek a marseilleiek kissé későn érkeznek a szövetkezési ünnepélyre. Voltaképen nem is a Champ-de-Marson mondandó eskü az, a miért ők jönnek. Egészen más hőstettet kell nekik végezniök: működésbe kell hozniok egy paralyzált nemzeti végrehajtó hatalmat. Le kell „verniök," akármiféle zsarnok vagy Fainéant-vértanú is az, a ki azt paralyzálja; leverniök s talán megveretniök, s általában menniök előre, s ha kell, meghalni tudniok.

III. FEJEZET

Egy kis vigasztalás az emberiség számára.

Magáról a szövetkezési ünnepélyről alig van valami mondani valónk. Sátorok vannak felállitva a Champ-de-Marson; külön sátor a nemzetgyülés számára s egy másik a király számára — ki nagyon is jókor talált érkezni, s sokáig kellett abban várakoznia. Ott van nyolczvanhárom szabadság-fa, a departemen-

*) 1836-ban.

tek számát jelképezve; azon kivül szabadságfák és május-fák nagy számmal: s valamennyi közt legszebb egy roppant május-fa, beaggatva elhasznált czimeres paizsokkal, czimer-festményekkel és családfákat leszármaztató könyvekkel, s a mi mindezeknél jobb, ügyvédek zacskóival, „*sacs de procédure,*" a mely meg fog égettetni. Ama hires lejtőnek harmincz sor ülése ismét tömve van emberekkel; fényes nap süt, s az egész világ mozog és pompában tündöklik: de mit használ mindez? Az erényes Pétion polgármestert, kit a feuillantismus felfüggesztett hivatalából, csak a mult éjjel helyezé vissza ismét a nemzetgyülés végzése. Az emberek hangulata a legkeserűbb. Fövegeikre krétával ez van irva: „*Vive Pétion,*" vagy épen: Pétion vagy a halál, *Pétion ou la Mort.*"

A szegény Lajos, a ki öt óráig várakozott mig a sokaság mind együtt volt, a nemzeti esküt ez alkalommal mellénye alá felvett páncz élban teszi le, mely feltartóztatja a pisztolygolyókat. Madame de Staël némi szorongások közt nyujtja ki nyakát a királyi sátorból, nehogy a hullámzó sokaság, mely a királyt fogadja, élet nélkül találja őt visszahozni. Egyetlen *Vive le Roi* kiáltás sem hangzik most, hanem ezen kiáltások: *Vive Pétion, Pétion ou la Mort.* A nemzeti ünnepély, hogy úgy szóljunk, elmosódik, valamennyien elszállingóznak, jóformán mielőtt a hadi mozdulatoknak végök lett volna. Sőt még a májusfát is, az ügyvédek zacskóival és a czimerekkel, elfeledték megégetni, mignem aztán „bizonyos hazafias kép-

viselők," a nép által felhíva, egy fáklyával meggyujtották, mintegy ingyen utójátékul. Szomorúbb dárdák ünnepélyét soha senki nem látott.

Pétion polgármester, kinek neve a kalapokon állott, népszerüségének zenithjén van ezen a szövetkezési napon, a mig Lafayette ismét közel van annak nadirjához. Miért csendül meg Saint-Roch lárma-harangja a legközelebbi szombaton; miért zárják be a polgárok boltjaikat?*) Azért, mert a sectiók mennek el arra, s félnek a zavargástól. A törvényhozó gyülés bizottsága, mely már régóta tanácskozik Lafayette és az ő anti-jakobinus látogatása felett, ezen a napon azt a jelentést teszi, hogy „*nincs* elég ok a bevádolásra!" Mindamellett maradjatok csendesen ti hazafiak, és az a lárma-harang hadd hallgasson el! A vita még nincs befejezve, sem a jelentés elfogadva; mert Brissot, Isnard és a hegy felélesztik azt s újra fel fogják éleszteni, talán még mintegy három héten keresztül.

Annyi csengetyű, vészharang és mindenféle lárma hangzik most, úgy hogy alig lehet hallani, egyik elnyomja a másikat. Igy például ugyanezen szombati Lafayette-vészharang alkalmával volt egy kisebb harangozás is, a törvényhozó gyülés küldöttségével, végső nyugovó-helyére kisérvén chevalier Paul Jonest: a kire nézve most már lárma-harang vagy gyászének nagyon mindegy! Nem telik el tiz nap, s Brissot hazaflt, kinek ma a hazaflas kar-

*) Moniteur, Séance du 21 Juillet, 1792.

zat lelkesülve éljenez, ugyanaz le fogja zúgni, korlátolt hazafiúsága miatt, sőt meg is hajigálja a mig szónokol, s „két szem szilvával eltalálja."*) Egy eszeveszett, üresen hangzó világ ez, a melyben kis csengetés és nagy harangozás, diadal és rémület, emelkedés és bukás váltakoznak!

Annál meghatóbb ez a másik ünnepély, a mely a Lafayette harangozást követő napon foly le: kihirdetése annak, hogy *az ország veszélyben van.* Egész a mostani szombatig nem lehetett ezt az ünnepélyt megtartani. A törvényhozó gyülés csaknem két héttel előbb elhatározta, azonban a király és valamiféle minisztérium szelleme visszatartották mindaddig, a mig csak lehetett. Most azonban már, ezen vasárnapnál tovább, a mely julius 22-ik napja 1792-ben, nem fogják visszatartani; s az ünnepélyes kihirdetés valóban bekövetkezék. Megindító nézni azt! Az előljáróság és a polgármester diszöveikkel; ágyú-lövés ad jelt, dörögve a Pont-Neufről, s időnként egy-egy ágyúszó bugása zúg egész napon át. A nemzetőrök lóháton, a város nevezetes emberei felövezve, alabárdosok és lóhátas diszmenet; lengő, jelképes lobogókkal, különösen egy roppant lobogóval, a mely szomorúan lengeti szárnyán: *Citoyens, la Patrie est en Danger.* Ugy mennek előre az utczákon, komoly hangú zene mellett, a lovak patkói lassan csattogva; meg-megállva a kitüzött állomásoknál, s a trombita siró harsanása mellett, a

*) Hist. Parl. XVI. 185.

hirnök torka által hirdetve a világnak, a mit a lobogó már elmond a szemnek: „Polgárok, hazánk veszélyben van!“

Van-e egyetlen emberi szív, mely ennek hallatára meg ne rezzenne? Ennek a sokaságnak ezer hangú, feleletül hangzó zúgása vagy üvöltése nem a diadalé, és mégis mélyebb hang, mint a diadal hangja. De midőn a hosszú, lóhátas diszmenetnek és a kihirdetésnek vége volt; s a mi roppant lobogónk feltüzetett a Pont-Villere, egy másik, ahoz hasonló, a Hôtel-de-Villere, hogy lengjen ott, mig jobb napok jönnek; s mindegyik városi előljáró ott ült saját sectiojának központjában, valamely nyilt téren emelt sátorban, a mely sátrak körül vannak véve *la patrie est en danger* feliratú lobogókkal, s valamennyinek legtetején egy dárda és *Bonnet rouge*. És az előljáró előtt két dobon, ott feküvék egy deszka asztal, ezen egy nyitott könyv, s a mellett egy irnok, mint valamely beiró angyal, készen arra, hogy irja a jelentkezők nevét, vagy a mint mondjuk, sorozzon: oh akkor, ugy látszik, magok az istenek is lenézhettek volna arra a jelenetre. A hazafias ifjuság, culottos vagy sansculottos egyaránt, egymással vetélkedve rohannak elő: Ez a nevem; nevemet, véremet, életemet és mindenemet hazámért; miért nem adhatok többet! Alacsony termetü ifjak sirnak, hogy nem ütik meg a mértéket. Öreg emberek jönnek elő, mindkét kezükkel egy fiút vezetve. Magok az anyák oda adják munkáikban segitő fiukat; elküldik, bár sirva. S a sokaság kiáltozása: *Vive la Patrie*, messze visszhangozik. S az

emberek szemében tűz ég; s alkonyatkor az előljáró visszamegy a városházához, nyomában a derék önkéntesek hosszú csapatja; átadja a névsort, s maga körül tekintvén, büszkén mondja: ez az én mai aratásom.*) Másnap indulni fognak Soissonsba, egy kis batyuban elférvén összes holmijok.

S igy a köves Párizs a *Vive la patrietól* s a *Vive la libertétől* zúg és visszhangzik, mint az oczeán a barlangüregekben: egyik nap úgy mint a másik nap, az előljárók soroznak a háromszinű sátorban, a zászló ott lobog a Pont-Neufön és a városházán: *Citoyens, la patrie est en danger.* Mintegy tizezer begyakorlatlan de égő szivű harczos indul el egy pár nap alatt. Hasonló történik Francziaország minden városában. Tehát védelmezők nélkül nem lesz az ország, csak nemzeti végrehajtó hatalmunk volna! Legalább a sectiók és az első fokú gyülések legyenek állandókká! Ezek törvényhozói végzés által, mely szerdán, a hó 25-én kelt,**) csakugyan állandókká lesznek, s folytonosan üléseznek Párizsban és az egész Francziaország felületén.

Jegyezzük meg másfelől, hogy ugyanezen órákban, 25-én, a braunschweigi herczeg megrázza magát, *s'ébranle*, Coblentzben, és útnak indul. Igen, megrázza magát; egy kimondott szó ilyen mozgássá lesz. Harminczezer, egyszerre vállhoz igazitott fegyvernek villanása; tiz ezer

*) Tableau de la Revolution. §. *Patrie en danger.*
**) Moniteur, Séance du 25. Juillet. 1792.

lovas csörgése és büszke hánykolódása, a hetyke emigránsok legelől köztük; dobpörgés, üstök csörgése, a sirás és káromkodás zaja; a mozogni kezdő podgyászos szekerek és tábori üstök megmérhetetlen kettegő csattogása; mindezek azt hirdetik, hogy a braunschweigi herczeg feltápászkodott; mindezek nélkül nem indul útnak az az egy ember, „negyven mérföldnyi tért befedve hadával." Még kevésbé Nyilatkozata nélkül, mely — mint mondók — 25-én kelt; figyelemre méltó államokmány!

Ezen okmányból ugy látszik, hogy nagy dolgok várnak Francziaországra. Az egész franczia népnek ezennel megengedtetik, hogy csatlakozhatik a braunschweigi herczeg és az ő emigrans seigneurjei mellé; a jakobinus párt zsarnoksága nem fogja őket elnyomni többé, hanem megtérnek és kegyelmet találnak saját jó királyuknál, ki (három évvel ez előtt) jun. 23-án kelt királyi nyilatkozatában mondá, hogy őket boldogokká fogja tenni. A mi a nemzetgyülést s az emberek egyéb testületeit illeti, kik a hatalomnak némi ideiglenes árnyékával vannak felruházva: ők tartoznak épségben megtartani a király városait és erősségeit, a mig a braunschweigi herczeg megérkezik, hogy azokat tőlök átvegye. Gyors megadás sok dolgon enyhit, de hogy ez történhessék, annak gyorsnak kell lennie. Ha valamely nemzetőrt, vagy más nem katonai jellemű egyént fegyverben ellentállva találnak, „ugy fognak vele bánni, mint árulóval," vagyis rövid uton felakasztják. Különben pedig, ha Párizs, mielőtt a braunschweigi her-

czeg ide megérkeznék, bármiképen is bántalmazná a királyt; vagy például megengedné, hogy valamelyik párt a királyt elvigye máshova: azon esetben Párizs szét fog ágyuztatni s „katonai erővel" pusztittatik el. Hasonlóképen mindazon többi városok, a melyek netalán tanúi lesznek ő felsége ilyen erőszakos elvitelének, s azt nem gátolják meg minden erejükkel: a földdel tétetnek egyenlőkké; s Párizs és a többi városok mind, a honnat indult, a hol keresztül ment, s a hol végre megállapodott az emlitett szentségtörő erőszakos elvitel: rommá és füstölgő omladékká téve, intő például lesznek a világ előtt. Bizonyára az ilyen boszu példás lenne valóban „*insigne vengeance.*" — Oh braunschweigi ember, micsoda szavakat irsz te le és makogsz! Ebben a Párizsban, mint a hajdani Ninivében, annyi ezer és ezer lény van, kik jobb kezöket nem tudják megkülönböztetni a baltól, s azonkivül annyi oktalan állat. Tehát a fejős teheneknek, a tengődő talyigás szamaraknak, s a szegény kis kanári madaraknak is meg kell halniok?

Nem marad el a királyi és császári poroszosztrák nyilatkozat sem, elmondván, a legegyszerűbb módon, elejétől fogva, az általuk készitett Sanssouci-Schönbrunn versióját ennek az egész franczia forradalomnak; és hogy minő fájdalommal látták azon magas fejek ilyen dolgoknak elkövetését a nap alatt. Mindamellett, „némi vigaszul az emberiség számára"*) ime

*) Annual Register (1792) 236.

elküldik a braunschweigi herczeget, semmibe sem véve a költséget, a mint mondanók, vagy a részükről teendő áldozatokat, mert hiszen nem a legfőbb kötelesség-e vigasztalni az embereket?

Tisztelettel környezett magasságok, a kik ott ültök jegyzőkönyvet vive, nyilatkozatokat téve és vigasztalva az emberi nemet! mi lenne akkor, ha csak egyszer ezer esztendőben, a ti pergamentjeitek, formuláitok, s az államról való elméleteitek a négy szelekbe szétszóratnának: s a nadrágtalan valóság nektek is, még nektek is, a szemetek közé nézne, s az emberi nem maga mondaná meg, hogy mi az a mi ő neki vigasztalására szolgál?

IV. FEJEZET.

A földalatti munka.

Azonban képzelhetjük, hogy mekkora vigasztalás volt mindezekben a sectiókra nézve, a melyek állandóan üléseztek, azon tanácskozva, hogyan lehetne a nemzeti végrehajtó hatalmat működésbe hozni.

Magas hangon felzeng a felelet a kihivásra, nem a kodácsoló rémületé, hanem a kukorikoló, daczos, kihivást-megvetésé s a *Vive la Nation;* bátor ifjak özönlenek a határok felé; a *Patrie en danger* némán int a Pont-Neufről. A sectiók dolgoznak, az ő állandó mélységükben; s lent, még mélyebben dolgozik a korlátlan patriotismus, az összeesküvésben keresvén üdvöt. A felkelés még egyszer, hogy ugy szóljunk, a

legszentebb kötelességgé lesz. Egy önmaga által összeállított bizottság ülésez az Arany napnál; tagjai Carra journalista, Camille Desmoulins, az elsassi Westermann, Danton barátja, az amerikai Fournier Martinique; ez a bizottság nem ismeretlen Pétion polgármester előtt, ki, mint hivatalos személy, kénytelen egyik szemét nyitva tartva aludni. Nem ismeretlen Manuel ügyész előtt sem, s legkevésbé a helyettes ügyész Danton előtt! Ez hordja azt, sötétségbe burkolva, miután szintén hivatalos személy, óriás vállain; felhőbe burkolt, láthatatlan Atlasa az egésznek.

Igen sok láthatatlan most; magok a jakobinusok is hallgatásba burkolóztak. Felkelésnek kell lennie, de mikor? Csak annyi világos, hogy azok a szövetkezettek, a kik még nem mentek Soissonsba, a minthogy nem is szándékoznak még elmenni, „olyan okokból" — mondja a jakobinusok elnöke — „a melyeket jobb lesz elhallgatni:" egy *központi bizottságot* alakitottak, a mely a közvetlen szomszédságban tartja üléseit, magának az anyatársaságnak födele alatt. A negyvennyolcz sectio, — a mi ilyen izgatottság idejében s a kitörés veszélyével szemben helyes dolog — hasonlóképen központi bizottságot állitott össze, a „gyors értesülés" okáért. Ettől a központi bizottságtól a városi előljáróság, ohajtva hogy az kéznél legyen, nem tagadhatott meg egy lakosztályt a Hôtel-de-Villeben.

Csodálatos város! Mert mindezek felett folyik a szokásos sütés és főzés; a munkás kéz

forgatja a kalapácsot és őröl. Felsütött haju sétáló férfiak ügyelegnek a fák alatt; könnyű fehér ruhába öltözött, zöld napernyős sétáló nők támaszkodnak karjaikra. Ebek ugrálnak, s csizmatisztitó fiúk fényesitik a lábbeliket még azon a Pont-Neufön is, a hol a haza veszélyben van. A dolgok haladnak a magok útján, és mégis minden dolognak útja változóban van, sőt végéhez közel.

Tekintsünk a Tuileriesre s a Tuileries-kertekre. Hallgatag az, mint a Sahara sivatag; senki sem mehet be jegy nélkül! A fekete nadrág napja után bezárták kapujokat, a mi szabadságukban állott. Mindamellett a nemzetgyülés egy kissé zsörtölődött a feuillantsok erkélye miatt, minthogy az emlitett erkély közvetlen az ő gyüléstermükbe vezető hátsó bejárással ér össze, s részben nemzeti tulajdon, s most a nemzeti igazságszolgáltatás határvonalul egy háromszinű szalagot fektetett azon keresztül, a melyet minden hazafi ideges pontossággal tiszteletben tart. Ott csüng a háromszinű határvonal; „papirszeletekre irt satyricus megjegyzéseket“ aggatnak rá, rendesen versben; s a mi ezen túl van, az mind *Coblentz*nek neveztetik és azt elkerülik; ott áll hallgatagon, mint a végzetes Golgotha; a napfény és az árnyék hijában jelennek meg, felváltva, fölötte. Végzetes kör; micsoda remény lakhatik abban? Belépti jegygyel ellátott emberek titkolódzva osonnak be, s küszöbön álló felkelésről beszélnek. Rivarolnak genie-csapatja jobban teszi ha puskákat vásárol; a gránátos süvegek s a veres svájczi egyenruhák hasznosak

lesznek. Felkelés van kitörőben: de hát nem lehet-e elibe állani? Remélhetőleg visszatartani addig, mig a braunschweigi herczeg megérkezik?

Azonban ne higyjük, hogy az utczasarki kövek és a hordható székek majd hallgatnak; hogy a falragaszt csirizelő hirnökök testülete majd aluszik! Louvet *Sentinelje* ingyen figyelmeztet mindenkit valamennyi falon: Sulleau derekasan foglalkozik; *A nép barátja* Marat és *A király barátja* Royou egymásra kárognak. Mert ez az ember, Marat, bár a Champs-de-Marson történt mészárlás óta elrejtődzve, de még mindég él. Ki tudja micsoda pinczékben lakott azóta, talán Legendreében, Legendre vágószékéről egy-egy darab hússal táplálkozva; azonban április óta varangyosbéka hangja ismét hallszik, a legrekedtebb hang minden földi kiáltások közt. Ez idő szerint sötét rémület üldözi: Oh derék Barbaroux, nem volna-e kedved engem Marseilleba csempészni, „jockeynak átöltöztetve?"*) A Palais-Royalban és minden nyilvános helyen, a mint olvassuk, élénk tevékenység folyt; egyesek szónokolnak, hogy a ki bátor, álljon katonának; hangoztatva, hogy a végrehajtó hatalmat működésbe kell hozni. A royalista hirlapokat ünnepélyesen meg kellene égetni; ezt bizonyitgatás, vitatkozás követi, mely rendesen botütésekben, *coups de cannes* végződik.**) Vagy nézzük ezt a jelenetet: az idő, éjfél;

*) Barbaroux 60. l.

**) Hirlapok, elbeszélések és okmányok (Hist. Parl. XV. 240., XVI. 399.).

hely a Salle de Manège; a magas nemzetgyülés épen most zárta be az ülést: s ime „mind a két nemből való polgárok jönnek be, rohanva, kiáltván: *„Boszút; megmérgezik testvéreinket!“* — összetört üveget sütve kenyerük közé Soissonsban! Vergniaud feláll, hogy csillapitó szavakat szóljon hozzájok, hogy már biztosok vannak kiküldve, a kik majd megvizsgálják ezt a gyanús kenyeret, s megteszik arra nézve a mi szükséges; mire a berohanó polgárcsoport „egészen elcsendesül,“ s kiki haza megy aludni.

Ilyen Párizs; szive a hozzá hasonlatos Francziaországnak. Természetfölötti gyanakodás, kétely, nyugtalanság, kifejezhetetlen előérzet, egyik határtól a másikig; s azok a barna arczú marseilleiek mennek rajta keresztül, porosan, ki nem fáradva, egyedül ők nem kételkednek. Saját szivöknek komor zenéje szerint lépve, lassanként hátuk megett hagyják a hosszú útat, három négy hét alatt; előttük jár a rémület és a vészhir. A bresti szövetkezettek 26-án érkeznek meg, éljenző utczákon keresztül haladva. Ezek is elhatározott emberek, akár magukkal hozzák akár nem a Château-Vieux szent dárdáit, s általában még most nem hajlandók Soissonsba menni. S a marseillei testvérek minden nappal közelebb jőnek.

V. FEJEZET.

Ebédnél.

Szép nap volt az Charentonra nézve, a hónap 29-ike, midőn a marseillei testvérek közi-

bök értek. Barbaroux, Santerre, és más hazafiak mentek ki elébök, hogy az elszánt utasokat fogadják. Egyik hazafi a másik poros hazafit keblére öleli; lábmosás és frissitő következik; majd „ebéd, ezerkétszáz teritékre a *„kék napóránál, Cadran Bleu"* és mély benső tanácskozás, de a miről semmit sem tudunk.*) Igen, tanácskozás, a melynek azonban kevés eredménye van; miután Santerrenek, a nyitott erszény és a lármás hang mellett, csakugyan üres a koponyája. Mindazáltal itt kipihenjük magunkat ezen az éjen, s holnap lesz az ünnepélyes bevonulás Párizsba.

Erről a nyilvános bevonulásról a nap történetének megirói, a *diurnalisták* vagy journalisták, a hogy ők nevezik magukat, elég bő feljegyzést hagytak ránk. Hogy Saint-Antoinenak férfija, asszonya, s általában egész Párizs, hogyan fogadta őket testvéri üdvözlettel, éljenzésssel és tapsokkal, a tömve álló utczákon; és hogy az egész a legbékésebb módon folyt le, kivéve hogy a mi marseilleieink rámutattak itt és ott egy-egy szalagkokárdára, s intettek hogy azt dobják el, s helyettesitsék gyapjúkokárdával, a mi meg is történt. Hogy az anyatársaság miként jött testületileg elibetek, egész a Bastilletérig, hogy benneteket megöleljen. Miként vonultatok ti azután előre, győzedelmesen, a városházához, hogy ott Pétion polgármester ölelését fogadjátok; hogy lerakjátok puskáitokat, nem messze onnat, a Nouvelle France kaszárnyában;

*) Deux Amis. VIII. 90—101.

s azután a kitűzött vendéglő felé a Champ Élyséen, hogy takarékos hazafias ebédben részesüljetek.*)

Mindezekről a boszankodó Tuileries, a belépti-jegyes emberek által értesülhetett. A veres svájcziak kétszeresen éles szemmel néznek a kastély kapuira; — bár bizonyára nincsen semmi veszély? A Filles-Saint-Thomas kék nemzetőrei vannak ott ma őrálláson; az agio emberei, mint láttuk; duzzadt erszénynyel és szalagkokárdával, s ezek közt szolgál Weber. Ez utóbbiak közűl egy társaság, kapitányokkal és különböző feuillants nevezetességekkel, a kik között volt, több másokkal együtt, a három ezer rendeletes Moreau de Saint-Méry is, ott ebédelt, sokkal tisztességesebben, egy szomszéd vendéglőben. Már megebédeltek, s most loyalis-hazafias felköszöntésekre isznak; a mig a marseilleiek, akik csupán *nemzeti*-hazafiasak, épen most készülődnek leülni takarékos ebédjük mellé. Hogy miként történt, maig sem lehet kimutatni; azonban a külső tény ez, hogy nehányan ezek közül a Filles-Saint-Thomas gránátosok közül kilépnek a vendéglőből; valami kis bor lehetett a fejökben, de bizonyára még nem zavarta meg azt; — kilépnek, azzal a bevallott szándékkal, hogy bebizonyitsák a marseilleieknek, vagy a párizsi hazafiak tömegének, kik csoportosan ezen a tájon ődyelegnek, hogy ők, a Filles-Saint-Thomas emberei, egy

*) Hist. Parl. XVI. 196. Lásd Barbaroux 51—5. l.

szikrával sem rosszabb hazafiak, mint bármely osztálya az embereknek a világon.

Elhamarkodott vállalat volt ez! Mert hogyan higyjen el az utczán őgyelgő sokaság ilyen dolgot, vagy tegyen egyebet minthogy azt gúnyosan lekiabálja, kihivólag, miután kihivták? mignem azután a gránátosok kardjai kirepülnek hüvelyeikből, s éles, átható kiáltás támad: „*A nous, Marseillais,* segitség marseilleiek!“ — A marseilleiek vendéglőjének ajtaja gyorsan nyilt a villám kinyilik, miután a takarékos ebédet még nem tálalták fel; az ötszáztizenhét még nem ebédelt hazafi ablakon, ajtón keresztül rohan, ugrik, özönlik kifelé s kirántván villogó kardjukat oldaluk mellől, egy pillanat alatt ott vannak a czivakodás helyén. Alkudozni akartok-e ti gránátos kapitányok, s hivatalos egyének, „arczotokkal, mely — mint a tanúk mondják —, egyszerre ugy elsáppadt?“*) Tanácsosabb volna a rögtöni mérsékelt, gyors visszavonulás. A Filles-Saint-Thomas gránátosok elkezdenek visszavonulni, előbb hátukkal, azonban, fájdalom, csakhamar arczukkal előre, háromszoros gyorsasággal; a marseilleiek, egyik tanú szerint, „mint oroszlánok tisztitván meg tőlük a tért és a búvhelyeket, uraim, az imponáló látvány volt!“

Ezek tehát vonulnak vissza, a marseilleiek nyomukban. Mind gyorsabban sietnek a Tuileries felé, a hol a felvonóhid fogadja a futók zö-

*) Moniteur, Séances du 30. du 31 Juillet, 1792. (Hist Parl. XVI. 197—210.)

mét, s azután hirtelen felvonatván, meg is menti őket; vagy ha az nem, az ároknak zöld szinű iszapja. Nagyobb részüket, de nem mindnyájukat; oh nem! Moreau de Saint-Méry például nagyon kövér levén, nem tudott elég gyorsan futni; egy vágást kapott, de csak a kard *lapjával*, egyik vállpereczére és arczczal a földre bukott; — s ezzel egyszersmind eltünik a forradalom történetéből. Szabdalások is estek, s egy-egy szúrás a hátsó részek húsosabb felébe; elrepesztése sok felöltőnek és más ilyen pusztitások. Azonban a szegény Duhamel alhadnagynak, az ártatlan tőzsérnek micsoda sors jutott! Üldözője vagy üldözői ellen fordult egy pisztolylyal; lőtt és nem talált; másik pisztolyt vett elő, ujra lőtt és ujra nem talált; akkor futni kezdett, szerencsétlenségre hijában. A Saint-Florentin utczában elfogták, s a harag tüzében keresztül szúrták: ez lőn az új korszaknak, s egyszersmind minden korszaknak vége, a szegény Duhamelre nézve.

A békés olvasó elképzelheti, hogy milyen nemű étel előtti imádság volt ez a takarékos patriotismusra nézve. Azt is, hogy a Filles-Saint-Thomas zászlóalj hogyan „állott ki fegyverben", szerencsére minden további eredmény nélkül; hogy történt bevádolás a nemzetgyülés előtt, viszontvádolás és védelem; a marseilleiek szabad esküdtszék itéletét követelik, de ez soha sem lett összehiva. Mi inkább azt kérdjük, mi lesz, valószinűség szerint, mind ezen eszeveszett, bolondul összehalmozott dolgoknak a fellobbanása? Valami felrobbanás lesz, és annak

ideje mindegyre közeledik. A központi bizottságoké, a szövetkezetteké a jakobinusok templomában, s a sectióké a városházánál; Carranak Camillenak és társainak egyesülete az arany napnál, ugyan csak dolgozik. Dolgoznak, mint a föld alatti istenségek; vagy nevezzük őket inkább az iszap isteneinek, kik ott lent működnek a vizek mély sötétségében, a mig kész lesz a dolog.

És a nemzetgyülés hogyan hányódik, mint egy lyukat kapott hajó, kormánytalanul; a karzatokról éles hangú asszonyok és kardos szövetkezettek orditoznak le rá, nem minden rettentés nélkül: s ez várja, hogy a véletlen hullámai micsoda zátonyra fogják dobni; gyanitva, sőt a baloldalon tudva azt, hogy micsoda földalatti kitörés van az alatt készülőben! A király trónvesztését sürgető kérelem sürűn hallatszik ott; kérvénye a párizsi sectiónak, a vidéki hazafias városoknak, Alençonnak, Briançonnak, s a beaucairei vásár kereskedőinek." Vagy mit szóljunk ehez? Augusztus 3-án Pétion polgármester és a városi előljáróság jön, kérve a trónvesztés kimondását: ők nyiltan, háromszinű hivatalos öveikkel. A király letétele az, a mit most minden hazafi vár és óhajt. Valamennyi Brissotpárti a letételt óhajtja; a kis királyi herczeg legyen helyette a király, a mi protectorságunk alatt. A szövetkezettek nyomatékosan azt kérdik a törvényhozó gyüléstől: „meg tudtok-e menteni bennünket vagy nem?" Negyvenhét sectio beleegyezett a trónvesztésbe, csak a Filles-Saint-Thomas nem akar

a többivel tartani. Sőt a Mauconseil sectio kinyilatkoztatja, hogy a trónvesztés tulajdonképen már megtörtént; s ő, egyedül, ezennel, „ettől a naptól fogva, — a mely julius utolsó napja —, megtagadja az alattvalói engedelmességet Lajostól", s azt irásba is véteti az egész világ szeme láttára. A dolgot hangosan kárhoztatják, de nem sokára hangosan magasztalni is fogják, s a *Mauconseil* vagy rosz tanács nevet ettől fogva átváltoztatják *Bonconseilre* vagy jó tanácsra. Danton elnök a cordeliers sectioban mást csinál: felhivja az összes passiv polgárokat, hogy vegyenek részt az activokkal együtt a sectio ügyeinek intézésében, miután ugyanazon veszély fenyegeti mindnyájokat. Ezt teszi ő, bár hivatalnok; felhőbe burkolt Altasza az egésznek. Ugyancsak ő kiviszi, hogy azon sötét arczú marseillei zászlóalj uj laktanyákba helyeztessék el, saját kerületében, a kint fekvő délkeleten. Ott a sima Chaumette, a kegyetlen Billaud, az ex-kapuczinus Chabot s Huguenin a vészharanggal szivében, fogadják őket. Miért is ujra és ujra kérdjük: „Oh törvényhozó-gyülés, meg tudsz-e bennünket menteni vagy nem?" Szegény törvényhozók, lyukat kapott törvényhozó gépezetükkel, a mely alatt egy vulcanicus kitörés van készülőben! A trónvesztés augusztus 9-én kerül napi rendre; Lafayettenek ama nyomoruságos ügye talán bevégezhető lesz nyolczadikán.

S most van-e még kedve az emberi szivű olvasónak egy tekintetet vetni az elfogadó nap lefolyására ötödikén, vasárnap? Ez volt az utolsó „Lever!" Rég idő óta, sőt „soha sem" volt, —

mondja Bertrand Moleville — ez a reggeli elfogadás olyan fényes, vagy legalább annyira népes. Szomorú, mintegy a jövőt előre sejtő rokonszenv ült minden arczon; Bertrandnak magának tele voltak szemei könynyel. Mert hiszen a feuillantsok erkélyére vetett háromszinű szalagon kivül a törvényhozó-gyülés vitatkozik, a sectiók járnak-kelnek, s az egész Párizs izgalomban van épen ezen vasárnap, s követeli a *déchéancet.**) Itt pedig, a szalagon belől, egy nagy terv van szőnyegen, most már legalább századszor, az, hogy vigyék el ő felségét Rouenbe és a gailloni várba. Svájcziak várják készen Courbevoyenál; sok minden kész; sőt majdnem ő felsége is késznek látszik. Azonban, midőn a cselekvés pillanata közeledik, ő felsége századikszor is visszavonul; s miután szivdobogás közt vártak rá egy végtelen hosszú nyári napon, azt irja nekik, hogy „neki oka van hinni, hogy a felkelés még nem érett meg annyira, a mint önök felteszik.“ Mire Bertrand-Molevillen egyszerre üt ki a kaczagó boszankodásnak s a kétségbeesésnek — *d'humeur et de désespoir* — két véglete.**)

VI. FEJEZET.

Az éjféli harangszó.

Mert valójában a felkelés éppen megérett. Csötörtökre esik augusztus hónap kilenczedike: ha a törvényhozó-gyülés a trónvesztést az nap ki

*) Hist. Parl. XVI. 337—9.

**) Bertrand Molville, Mémoires, II. 129.

nem mondja: mi magunk leszünk kénytelenek kimondani.

A törvényhozás? Ez a szegény, lyukat kapott törvényhozás nem tud kimondani semmit. Nyolczadikán, szerdán, végtelen hosszú szónoklás után, még csak Lafayettere sem tudják kimondani a vádat, hanem még egyszer feloldják őt — halld meg ezt patriotismus! — a szavazatok kétharmadával egyharmad ellen. A patriotismus hallja; a patriotismus, melyet a poroszoktól való rémület és természetfölötti gyanakodás üldöz, tömegekben ott orditoz a Salle de Manège körül egész nap; bántalmaz sok tekintélyes képviselőt a felmentő jobb oldalról; sőt üldözi, galléron ragadja őket, hangos fenyegetés közt. Vaublanc képviselő és más hasonlók, örülnek, hogy menedéket találhatnak az őrházban, s megmenekülhetnek a hátsó ablakon. S igy, más nap, van vég nélküli panaszkodás; levél levél után jön a bántalmazott követektől; csupa panasz, vita és önmagát megsemmisitő zagyva beszéd: csütörtök estéje eljön, mint más napoké, és a trónvesztés nincs kimondva. Miért is, nincs más mód: sátoraitokhoz oh Izrael fiai!

Az anyatársaság abba hagyja a beszélést; a csoportok abba hagyják a szónoklást: a hazafiak, most zárt ajakkal, „egymás karjába kapaszkodnak," s tovább mennek, sorban kettesével, gyors üzleti léptekben; s eltünnek messze távol, kelet homályos helyein.*) Santerre kész, vagy majd készszé teszszük mi. A negyvennyolcz sec-

*) Deux Amis, VIII. 129—88.

tióból negyvenhét kész; sőt maga a Filles-Saint-Thomas is leforditja a paizs feuillants oldalát s a jakobinus oldalt forditja felfelé és ő is kész. A korlátot nem ismerő hazafiak, jó lesz ha fegyvereik után néznek, legyenek azok dárdák vagy puskák; s a bresti testvérek, s mindenek felett a barna arczú marseilleiek készüljenek a végső órára! Roederer syndicus tudja, s a szerint jajgat érte vagy nem, a mint az eredmény majd kiüt, „hogy ezen pár nap alatt öt ezer golyótöltény osztatott ki a szövetkezettek közt a Hôtel-de-Villen.*)

S hasonlóképen ti is, lovagias gentlemanek, védelmezői a királyságnak, gyüljetek egybe a ti oldalatokon, a Tuileriesben. Nem „Lever"-re (felkelés) most, inkább „*Couchée*-ra (lefekvés), a hol sok mindent le fognak fektetni. Belépti jegyeitekre szükség van, s még nagyobb szükség puskáitokra! — Valóban eljönnek és csoportosulnak mint lovagias férfiak, a kik szintén tudják, hogy hogyan kell meghalni. Az öreg Maillé tábornagy is eljött, szemei még egyszer ragyognak, bár elhomályositva csaknem nyolczvan évnek betegessége által. Bátorság, testvérek! Van ezer veres ruhás svájczink; bátor, hű szivű emberek; szilárdak, mint hegyeik gránitkövei. A nemzeti gránátosok legalább barátjai a rendnek; Mandat parancsnok loyalis buzgalmat lehel, „fejével áll jót csapatjáért." Igy Mandat és az ő csapatja; mert ez utóbbi, bár az itélet és

*) Roederer à la Barre (Séance du 9 Août. Hist. parl. XVI. 393.)

végzés ki lőn mondva rá, még eddig, szerencsére, nem oszlatott fel.

Mandat parancsnok levél által értekezett Pétion polgármesterrel; egy irott rendeletet hordoz zsebében az utóbbi három nap óta, azzal a tartalommal, hogy az erőszakot erőszakkal verje vissza. Egy század a Pont-Neufön ágyú segélyével visszaforditja ezeket a marseilleieket, a mint keresztül akarnak jönni a folyamon; egy század a városházánál Saint-Antoinet kétfelé vágja, „a mint az kijön a Saint-Jean ivezet alól;" az egyik felét visszakergeti a homályos kelet felé, a másik felét előre üzi a Louvre kis kapuin át. Századok állnak rendelkezésünkre, nem kevés számmal, s köztük lovas századok is, elhelyezve a Palais-Royalban, a Place Vendômeon: mindezek támadni fognak a kellő pillanatban; előbb megtisztitják ezt az utczát, azután amazt. Valami olyan új junius 20-át érünk talán, még kevesebb eredménynyel mint azé volt? Vagy valószinűleg a felkelés nem merészeli felütni fejét? Mandat századjai és a kék nemzetőrök vonulnak, csattogva, dobogva: Mandat ágyúszekerei dübörögnek. Az éj árnyékában mennek ezek, a *generale*-induló hangja mellett, a mely akkor harsan fel, a midőn minden embernek aludni kellene mennie. Augusztus kilenczedikének éje ez, 1792-ben.

Másfelől a negyvennyolcz sectio gyors hirnökök által közlekedik egymással; megválasztja mindenik a maga „három teljhatalmú delegátusát." Roederer syndicust és Pétion polgármestert a Tuileriesbe hivatják: a bátor törvényhozók midőn a vészt jelentő dobpörgés megszólal

gyüléstermükbe vonuljanak. Théroigne kisasszony feltette gránátos fövegét; rövid aljú lovaglóruha van rajta; karcsú derekát két pisztoly ékesiti, s oldaláról kard csüng egy övön.

Ilyen játszmát játszanak ezen párizsi pandemoniumban, vagy a valamennyi ördög városában. S mindamellett az éj, a mint Pétion polgármester itt sétál a Tuileries-kertben, „gyönyörű és csendes." Orion és a Plejádok derült fénynyel ragyognak le. Pétion kijött, odabent a „forróság" annyira nyomasztó volt.*) Valójában ő felsége a lehető legdurvábban fogadta, a mi nem is lehetett másként. S most nincs sehol út kifelé; Mandat kék katonái minden kaputól visszafordítják; sőt a Filles-Saint-Thomas gránátosok szabadságot vesznek maguknak egy kis szólásra is, hogy az erényes polgármester hogyan „fizet meg érte, ha valami baj történik," s egyéb ilyeneket emlegetve; bár mások magaviselete ismét csupa udvariasság. Bizonyára ha van valaki szorult helyzetben Francziaországban ezen az éjen, akkor az Pétion polgármester; halálos büntetés alatt kényszeritve rá, hogy, mintegy, arczának egyik felével bátran mosolyogjon, a másikkal sírjon; — s halál a sorsa, ha azt nem teszi elég ügyesen! Csak reggel négy órakor történik, hogy a nemzetgyülés hallván az ő fennakadásáról, maga elé idézi, hogy „adjon számot Párizs állapotáról," a miről ő semmit sem tud; minek foly-

*) Roederer, Chronique de Cinquante Jours; Récit de Pétion; városházi jelentések (Hist. Parl. XVI. 399—466.)

tán azonban mégis szépen haza mehet aludni, s csak aranyos kocsija marad hátra. Semmivel sem kevésbé kényes Roederer syndicus feladata is, a kinek, hogy megtudja, panaszkodjék-e vagy ne, be kell várnia a dolgok kimenetelét. Janus Bifrons, vagy *Kétkulacsos* úr, a mint másutt neveznék. Mindamellett a két Janus e közben ott sétál más, hozzájuk hasonló kétalakúakkal együtt, s „közönyös dolgokról beszélnek."

Roederer időről időre benéz, hogy hallgatódzék és szóljon; hogy magát a departement-directoriumot oda hivassa, miután ő, azoknak syndicusa, nem tudja mit cselekedjék. A termek mind tömve vannak; mintegy hétszáz feketébe öltözött úr mozog, lökdösődik ott; a veres ruhás svájcziak ugy állanak, mint a kősziklák; valami egész vagy részminiszteriumnak kisértő szelleme, Roedererrel és a többi tanácsadókkal ott mozognak ő felségeik körül; az öreg Maillé marsal a király lábaihoz térdel, hogy elmondja, hogy ő, és ezek a lovagias gentlemanek azért jöttek, hogy meghaljanak érte. De hallga csak! a csendes éjfélen keresztül mintha valamely távoli lárnaharang hangja hallatszanék! Valóban ugy van; egyik torony a másik után kezdi el hangoztatni a különös mesét. Fekete ruhás udvaronczok oda gyülnek a szabad lég kedvéért kinyitott ablakok mellé hallgatódzni; tisztán megkülönböztetik a különböző tornyok harangjait:*) ez a Saint-Roch harangja; s amaz ismét nem Saint-Jacquesé-e, melyet de la *Boucherie*nek nevez-

*) Roederer, *ubi supra.*

nek? Igen, uraim! Vagy épen az a harmadik a Saint-Germain l'Auxerroisé, nem hallják önök? Ugyanaz az érczharang, a mely iszonyatos vészhez adta a jelt, kétszáz húsz évvel ez előtt, de akkor egy király parancsából, Szent-Bertalan éjszakáján!*) — Így veszik át a szót egymástól a tornyok harangjai, melyeket az udvaronczok meg tudnak egymástól különböztetni. Sőt, ugy tetszik, maga a városháza harangja is megszólalt; ismerjük hangjáról! Igen barátim, ez a városháza, a mely igy beszélget bele az éjbe. Csodálatosan, csodálatos ércz nyelv és emberi kar által; s ha tudnátok, hogy maga Marat az, a ki ott húzza a kötelet. Marat harangoz; Robespierre pedig mélyen, láthatatlanul rejtőzik a legközelebbi negyven óra alatt; és némely embernek van szive, némelyiknek pedig mintha egyáltalában nem volna, sőt még az őrültség sem képes nekik adni.

Micsoda küzdő zűrzavar, a mint az eredmény lassanként kiválik, s kétes óra, kín és sötét küzdelem közt, megszűli a maga bizonyosságát, hogy az soha többé eltörölhető ne legyen. A teljhatalmú delegátusok, mindenik sectióból három, mindössze száznegyvennégyen, összegyültek a városházánál éjfél körül. Mandat százada, mely ott volt felállitva, nem zárta el előttük az utat: nem „a sectiók központi bizottsága-e ők," a kik rendesen itt üléseznek, bár az éjjel a szokottnál nagyobb számban? Ott vannak együtt; vezetőjük a zűrzavar, határozatlanság és

*) Aug. 24-én 1572-ben.

a nyelveknek kerepelése. Gyors hirnökök lótnak futnak; a hir fekete udvaronczokról, veres svájcziakról suttog, s Mandatról és az ő századjáról, a melyek támadni fognak. Nem jobb volna-e elhalasztani a fölkelést? Igen, halaszszuk el. Hallga, mi az? Saint-Antoine hatalmas lármajelt ád, a maga felelősségére! — Barátim, a fölkelést többé nem halaszthatjátok el, hanem fel kell szitanotok, s élnetek vagy halnotok azzal együtt.

Azért tehát gyorsan: ez a tényleges régi hatóság az uralkodó választó nép teljhatalmú megbizottjai előtt tegye le hivatalát, s ez az új száznegyvennégy vegye azt fel. Akartok, nem akartok, érdemes régi hivatalnokok, nektek mennetek kell. Sőt nem boldogság-e az sok városi hivatalnokra nézve, hogy tisztára moshatja kezét ettől az ügytől; és ott ülhet paralysálva, beszámitás alá nem esve, mig az esemény megszületik, vagy épen haza mehet éjszakai nyugalomra?*) A régiek közül csak kettőt, vagy legfölebb hármat tartunk meg: Pétion polgármestert, a ki jelenleg a Tuileriesben sétál; Manuel ügyészt, és Danton helyettesügyészt, láthatatlan Atlasát az egész mozgalomnak. És igy a mi száznegyvennégy tagú testületünkkel, a melyben ott vannak a vészharang Huguenin, egy Billaud, Chaumette; Tallien szerkesztő, Fabre d'Églantine, Sergent, Panise, egy szóval a vagy emelkedő vagy már kiemelkedett elemek,

*) A sectiók okmányai; városházi okmányok. (Hist. Parl. *ubi supra.*)

összes virága a korlátlan patriotismusnak: nem teremtettünk-e, mintegy varázslás által egy egészen új hatóságot, a mely kész cselekedni a korlátlan mód szerint, s egyszerűen kimondja magáról, hogy „forradalmi helyzetben van." — Most tehát mindenek előtt hivassuk ide Mandat parancsnokot, azzal a nála levő polgármesteri rendelettel együtt; nemkülönben az új hatósági tagok beszéljenek azokkal a századokkal, a melyeknek kötelességük lett volna támadni; a lármaharang hadd szóljon olyan hangosan a hogy tud; s mindent összefoglalva: előre, ti száz negyvennégy ember; visszavonulás nincs számotokra sehol.

Ne képzeld, olvasó, a te petyhüdt képzelet-világodban, hogy a felkelés könnyű. A felkelés nehéz: minden ember bizonytalanságban van még legközelebbi szomszédja felől is, s teljes bizonytalanságban távolabb eső szomszédjai felől, hogy micsoda erő van vele s micsoda erő van ellene: csak a felől bizonyos, hogy bukás esetén az ő egyéni osztaléka az akasztófa! Nyolcszáz ezer fő, s azok mindenikében külön felfogása ezen bizonytalanságoknak, külön elmélete az ahoz szabott cselekvésnek: s ily temérdek bizonytalanságból fejlik elé minden pillanatban a bizonyosság, a kikerülhetetlen szükségképi eredmény, a mely soha többé el nem törölhető, alakulván mind teljesebben: — s vezet téged is vagy a polgári koszorú vagy a gyalázat gödre felé.

Ha az olvasó Asmodi repülő képességével birna, s eltűntetve minden tetőt, s felülről ki-

tárva minden titkos szobácskát, lenézne a Nôtre Dame tornyáról: minő Párizs terűlne el előtte! Hallaná a mint a magas hang nyöszörög vagy hevesen kiáltoz, a mély hang dörmög, kételyeket fejez ki; a bátorság igyekszik magát feltüzelni kétségbeesett életmegvetéssé; a gyávaság hallgatva reszket zárt ajtók mögött; — s köröskörül az ostoba egykedvüség nyugodtan hortyog; mert ebből a fajból nagy mennyiség, ágyderekán elnyujtózva, mindig aluszik. Oh azoknak az ott zúgócsengő vészharangoknak, s ennek a hortyogó egykedvüségnek hangja közt mekkora hanglétrája van a reszketésnek, felindulásnak, kétségbeesésnek: és mindezek fölött csupán csak a kétely, veszély, atropos és nox!

Az egyik sectio részéről a harczosok kivonulnak, s hallják hogy a legközelebbi sectio nem mozdul: s erre ők is visszavonulnak. Saint-Antoine, a folyam innenső partján, nem bizonyos Saint-Marceau felől a túlsó parton. Az a mi nyugodtan biztos, csak az egykedvűség hortyogása, s az a hatszáz marseillei, a kik tudják, hogyan kell meghalni. Mandat, bár kétszer volt idézve a városházára, nem jött el. Hirnökök futkosnak szakadatlanul, eszeveszett sietségben, s a vészhir mindent sugdosó szava. Théroigne és egy csomó meg nem bizott hazafi kémlelődni indulnak, homályosan fel-felvillanva messze, szanaszét, mint a fáradt éji madarak. A nemzetőrök közül mintegy három ezeren követték Mandat-t és az ő *généraleját*; a többiek közül mindenik követi saját elméletét a bizonytalanságok felől: azt az elméletet, hogy talán jó volna

inkább Saint-Antoinenal tartani, s más megszámlálhatatlan elméletet, hogy például ilyen esetben a legegészségesebb dolog volna az *alvás*. És így a dobok pörögnek őrülten, s a lármaharangok búgnak. Maga Saint-Antoine is csak előáll meg visszavonul; Santerre parancsnok, ott náluk, nem hiheti, hogy a marseilleiak és Saint-Marceau hajlandók volnának menni. Te lusta, nagy hangú sörtömlő, a te hangos torkoddal és tökfejeddel, hát ideje van most annak, hogy gyáván ingadozzál? Az elsassi Westermann torkon ragadja őt, kivont karddal: mire a tökfejű hisz. Ilyen módon telik el lassan az éj, izgalom, bizonytalanság és lármaharang zúgása közt; az emberek kedélyállapota az ideges lázig emelkedve, és még sincs téve semmi.

Azonban Mandat a harmadik hivásra csakugyan megjelenik; minden kiséret nélkül jön; s elbámul, midőn a hatóságot *ujnak* találja. Rögtön kérdőre vonják azon polgármesteri rendelet felől, hogy az erőszakot erőszakkal verje vissza; azon strategiai terv felől, hogy Saint-Antoinet kétfele vágja: a kérdésekre felel ugy a hogy tud; amazok ugy gondolják, hogy jó lenne ezt a stratégiai nemzetőr-parancsnokot az Abbaye börtönbe küldeni, s majd hadi törvényszék határozzon fölötte. Fájdalom, odakint egy hadi törvényszék tolong és lökdösődik, de ez nem törvénykönyv, hanem a kezdetleges ököljog szerint itél; felizgatva valamennyi a lázas dühig; kegyetlenek mint a félelem, vakok mint az éj; ez a haditörvényszék az és nem más, a mely a szegény Mandat-t őreinek kezéből kitépi; le-

veri, meggyilkolja ott, a városháza lépcsőin, oda nézzetek, ti új előljárók; te felkelés állapotában levő nép! Vért ontottatok, a vérontásért számolni kell; — fájdalom, az ilyen lázas lélekállapotban még több vér is folyt: mert ezekkel is úgy áll a dolog, mint a tigrissel: csak el kell kezdenie.

A kémkedő patriotismus tizenhét egyént fogott el a Champs Élyséen; a fél-homályban bujkálók a fél-homályban bujkálókat. Te tizenhét ember, ti nektek pisztolyaitok és tőreitek vannak? Ezek is azok közül az átkozott „hamis őrjáratok" közül valók, a kik nemzetellenes szándékkal, fosztogatva járnak, keresve hogy mit kémlelhetnek ki, mit rombolhatnak el. A tizenhét embert a legközelebbi őrházba viszik; tizenegy közülök hátsó lépcsőkön megmenekül. „Hogyan történik ez?" Théroigne kardosan, pisztolyokkal és kisérettel a főbejárásnál megjelenik; bevádolja az áruló szemethunyást; magának követeli és lefoglalja a többi hatot, hogy a nép igazságszolgáltatásával ne játszék senki. A hat közül még más kettő megmenekül az ököljog törvényszékének dulakodása és lármája közt; az ott maradt négy boldogtalant lemészárolják, mint a hogy Mandat-t lemészárolták. Ezek közül kettő volt-testőr; egy feslett életü abbé; egy royalista röpirat-iró, Sulleau, a kit mi nevéről ismerünk, tehetséges szerkesztő, s mindenféle munkákban elmés ember. Szegény Sulleau, az ő „*Apostolok cselekedetei*" és eleven, falragasz-hirlapjai (mert tehetséges ember volt) *finist* kapnak ilyen módon, és a játszi tréfa hir-

telen rettenetes komolyságban végződik! Ilyen dolgok jelentik augusztus tizedikének hajnalát, 1792-ben.

Vagy gondoljunk arra, minő éjszakája volt a szegény nemzetgyülésnek, mely ott ült „megfogyatkozott számban", próbálva tanácskozni, reszketve és fázva egyszerre mind a harminczkét azimuth felé mutatva, mint a delejtű szokott, midőn villannyal terhes a levegő! Ha a felkelés megtörténik? Ha megtörténik és megbukik? Azon esetben, fájdalom, nem rohanhatnak-e ránk a fekete ruhás udvaronczok puskáikkal, a veres ruhás svájcziak szuronyaikkal, megmámorositva a győzelem által, azt kérdezve tőlünk: Te meg nem határozható, lyukat kapott, önmagadat megbolonditó, önmagadat elpusztító törvényhozó-gyülés, mit keresel te itt, hogy még *el nem sülyedtél?* — Vagy képzeljük a szegény nemzetőröket, a mint ott tanyáznak „hevenyészett sátorokban", vagy hadi rendben állanak, hol egyik, hol másik lábukra támaszkodva, a fárasztó éjszakán keresztül; és az új háromszinű hatóság rendeli ezt, az öreg parancsnok Mandat, rendeli azt. Manuel ügyész azt parancsolta, hogy az ágyúkat távolitsák el a Pont-Neufről, és senki sem merte az engedelmességet megtagadni neki. Tehát valóban úgy van-e, hogy a régi törzs, mely oly régóta el volt ítélve, csakugyan végleg feloszlattatott ezen órákban, s nem Mandat többé a parancsnokunk, hanem Santerre? Igen, barátim: ezentúl Santerre, — Mandat bizonyára nem többé! A századok, melyeknek kötelességük lett volna támadni, most már semmiről sem bizo-

nyosak, csak arról, hogy fáznak, éhesek, kimerültek a virrasztásban; hogy szomorú dolog volna franczia testvéreket mészárolni, s még szomorúbb azok által lemészároltatni. A Tuileries körén kivül s azon belől egyaránt a keserű bizonytalanság érzete emészti ezeket az embereket: egyedül a veres svájcziak állanak szilárdan. Ezeket, tisztjeik, egy-egy korty pálinka által felfrissitik, ezt a nemzetőrök, miután jobban oda vannak, semhogy rajtuk a pálinka segithetne, visszautasitják.

Lajos király az alatt ledőlt, hogy egy parányit szunynyadjon; midőn ujra megjelent, parókájáról le volt hullva a hajpor egyik oldalon.*) Az öreg Maillé tábornagynak s a fekete ruhás uraknak azon mértékben nő bátorságuk, a mint a felkelés ügye nem akar boldogulni; most már egy tréfás mondás jár szájra köztük: „*Le tocsin ne rend pas*", a vészharang, mint egy elapadt fejős tehén, nem ad. Különben nem jó volna-e hadi törvényt hirdetni ki? Nem igen lehet; miután ugy látszik, hogy Pétion polgármester már eltünt. Másfelől, a mi ideiglenes parancsnokunk, miután a szegény Mandat oda van a Hôtel-de-Villen, panaszkodik, hogy ez a sok fekete ruhás udvaroncz csak zavarja a szolgálatot, s szálka a nemzetőrök szemében. Mire királyné ő felsége nyomatékosan feleli, hogy ezek mindenben szót fogadnak, mindent elszenvednek, és hogy megbizható emberek.

És igy a sárga lámpavilág ilyen jelenet fölött

*) Roederer, *ubi supra.*

alszik ki a királyi palotában, a reggel szürkületében. A tolongás, lökdösődés és zürzavar jelenete fölött, a mely egyszersmind zárjelenet is, miután a dolognak mindjárt vége lesz. Roederer és az árnyék-miniszterek könyökükkel csinálnak maguknak útat a tömegben; tanácskoznak az oldalszobákban ő felségével vagy ő felségeikkel. Erzsébet nővér a királynét az ablakhoz vonja: „kedvesem, nézd milyen gyönyörü napfelkölte," egészen a jakobinusok temploma fölött s abban az irányban! Minő szerencse, hogy a vészharang nem adott! Azonban Mandat csak nem tér vissza; Pétion oda van: sok függ ingadozva a láthatatlan mérlegen. Öt óra körül a kertből bizonyos nemű hang hallatszik, mint mikor az örömkiáltás hirtelen üvöltéssé változik át, s a *Vive le Roi Vive la Nation*ban végződik. „Mon Dieu!" kiált fel ijedten egyik árnyék-miniszter, „mit keres ez oda lent?" Mert a király az, a ki Maillé tábornagygyal lement, hogy a csapatok felett szemlét tartson, s a legközelebbi sorok *így* fogadják. A királyné könyzáporban tör ki. Mégis, midőn az oldal-teremből kilép, szemei szárazak és nyugodtak, sőt tekintete vidám. „Az osztrák ajak, — mondja Peltier — és a sas orr, mely teljesebb a rendesnél, arczkifejezésének olyan méltóságot kölcsönöztek, melyről azoknak, a kik nem látták őt ezekben a pillanatokban, nem lehet fogalmuk sem." Oh Teréziának leánya, te!

Lajos király belép, lihegve a fáradtságtól; különben pedig az ő régi, közönyös arczával. Most bizonyára minden remények közt a legör-

vendetesebb az volna, hogy ha a vészharang csakugyan nem adott vala.

VII. FEJEZET.

A svájciak.

Boldogtalan felebarátim, a vészharang ád, adott! Nézzetek oda, micsoda tengerárja az a dárdáknak és lőfegyvereknek, a mely az első napsugarak fényénél csillogva ömlik a távol keletről; — megmérhetetlen; az éjnek szülötte! Ők jönnek ott, az ádáz hadi nép; Saint-Antoine a folyam innenső partján; Saint-Marceau a másikon, a barna arczú marseilleiek legelől, zümmögés és kegyetlen morgolódás közt, a mely messze elhallatszik, csillogva nyomulnak előre, mint mondók, tenger-áradathoz hasonlitva, mintha Luna és annak befolyása szivta volna fel őket a vizek mélységeiből; nincs az a király, sem Kanut sem Lajos, a ki őket képes volna visszatériteni. A nézőknek messze elterülő melléfolyamai ömölnek erre és amarra, fegyvertelenül, de nem némán; s amazok, az aczéllal fegyverzett sereg megy előre. Igaz, hogy az uj parancsnok Santerre a városházán foglalt széket; s ott megpihen az ő fele uton levő házában. De az elsassi Westermann csillogó kardjával nem pihen; sem a sectiók, sem a marseilleiek, sem Demoiselle Théroigne, hanem nyomulnak előre folytonosan.

S hol vannak most Mandat századai, a melyeknek támadniok kellene? Egyetlen egy század sem mozdul meg közülök! vagy ha igen,

helytelen irányban indulnak el, ki az utból; tisztjeik őrülnek, hogy még ezt is teszik. Mind ez ideig bizonytalan, vajjon a Pont-Neufön lévő század csak látszólag is próbált-e ellenállani vagy nem: annyi tény, hogy a barna arczú marseilleiek s a nyomukban haladó Saint-Marceau átmennek minden akadály nélkül, átmennek, most már biztos reményben Saint-Antoine és a többiek felől; hullámozva nyomulnak a Tuileries felé, a mely jöttüknek czélpontja. A Tuileries, ezek zajára, mintegy feleletképen, mozogni kezd; a veres svájcziak lőportartóik után néznek, a fekete ruhás udvaronczok előveszik puskáikat, ví-tőreiket s egyéb szúró eszközeiket, némelyek épen egy-egy vaslapátot: mindenki a maga harczfegyverét.

Képzelhetjük, hogy ilyen körülmények közt Roederer syndicus milyen kényelmesen érezte magát! Tehát a jóságos ég semmiféle menekülő közép utat nem nyit egy szegény syndicus számára, a ki két külön utat akar közvetiteni? Csak legalább ő felsége abba egyeznék bele, hogy által menjen a törvényhozók gyülésternébe. Azonban a király, s mindenek felett a királyné ő felsége ebbe nem egyezhet bele. Hogy a királyné a javaslatra „*fi donc*"-kal felelt volna, vagy épen azt mondta volna, hogy előbb fogják őt a falhoz szegezni: ebben kevés a valószinüség. Az is irva áll, hogy a királynak egy pisztolyt nyujtott át, azt mondván: ha valaha, ugy most van az ideje, hogy megmutassa mire képes. Közvetlen szemtanúk nem látták azt a jelenetet s igy mi sem látjuk. Azok csak azt látták, hogy

Marie-Antoinette királynői és nyugodt vala: hogy nem vitatkozott, nem czivakodék a kérlelhetetlennel, hanem mint Caesar a kapitoliumban, összevoná magán palástját, a mint az illik királynőkhöz s Ádám fiaihoz általában. De te, oh Lajos, micsoda anyagból vagy te általában? Hát semmi ható erő nincs benned, a midőn életről és koronáról van szó? A leggyámoltalanabb kergetett őz nem hal meg így. A legtunyább vagy-e minden halandók közt, vagy a leglágyabb lelkű? A legszerencsétlenebb sorsú vagy te.

Az ár halad előre; Roederer syndicusnak s minden embernek szorult helyzete még szorultabbá válik. Az udvarban levő fegyveres nemzetőrök zajos lármát ütnek; messze mindenfelé csak végnélküli zavart beszéd hallatszik. Ki ád tanácsot? S az áradat most már itt van, közel. Hirnökök és futárok gyorsan szót váltanak a külső kapukon keresztül; alkudozni kezdenek, nyereg módjára megülvén a kőfalakat. Roederer syndicus kimegy és bejön. A tüzérek kérdik tőle: tüzeljünk-e a népre? A király miniszterei pedig azt kérdik: vajjon betörnek-e a király házába? Roederer syndicus nehéz játszmát kénytelen végig játszani. A tüzérekhez beszédet tart, ékesszólással és tűzzel; olyan tűzzel, minővel az az ember képes, a ki kénytelen hideget és meleget fúni ki száján egyszerre. Hideget és meleget, oh Roederer? Mi emberek nem tehetjük azt, hogy éljünk és *meg is haljunk* ugyanakkor. A tüzérek, feleletképen elhajítják kanóczbotjukat. Gondold meg ezt a feleletet oh Lajos király, és ti király miniszterei; s fogadjátok el a szegény syndicus-

nak biztos középutját, mely a Salle de Manègebe vezet. Lajos király kezeit térdein nyugtatva, előre hajlott testtel ül; egy ideig, merően néz Roederer syndicusra, azután vállain át hátra nézve, azt mondja a királynénak: *Marchons!* És azután mennek: Lajos király, a királyné, Erzsébet nőtestvér, a két királyi gyermek és a nevelőnők: velök együtt Roederer syndicus és a département hivatalnokai, a nemzetőrök két sorfala közt. A lőfegyverekkel ellátott férfiak, a szilárd, veres ruhás svájcziak szomorúan, szemrehányólag néznek: azonban csak ezeket a szavakat hallják Roederer syndicustól: „A király a gyülésterembe megy, nyissatok utat!“ Nyolczat vert valamennyi órán, nehány pillanattal ez előtt: a király elhagyta a Tuileriest — örökre.

Oh ti hű svájcziak, ti lovagias fekete ruhás férfiak, minő ügyért akarjátok ti magatokat feláldozni, akarnak feláldozni benneteket! Nézzetek ki a nyugoti ablakokon, megtalálhatjátok a mint Lajos király nyugodtan halad utján s a szegény kis királyi herczeg „játszva rugdalja a lehullott leveleket!“ A feuillantsok erkélyén lármás sokaság gomolyog vele párhuzamban; s azok közt egy igen lármás ember valami hosszú rúddal: vajjon nem fogják-e ezek elállani a külső lépcsőt és a terembe vezető hátulsó bejáratot, midőn amazok oda érnek? A királyi testőrök nem mehetnek tovább, mint az ott levő alsó lépcsőig. De nézd, a törvényhozóktól küldöttség jő ki; azt a hosszú rudas embert ékesszólással lecsendesitik: a gyülésterem őrei csatlakoznak

a királyi testőrökhöz, s igy valamennyien békén mehetnek ezen szorult helyzetben; a külső lépcső szabad, vagy legalább járható. Nézd, a király felmegy a lépcsőn; egy kék gránátos kiemeli a szegény kis királyi herczeget a tolongásból, a királyi család bement. A királyi család, a királyság örökre eltünt szemeitek elől. — És ti? Ott állva hagyva a felkelés ásitozó mélységei és földrengései közepett, út nélkül, parancs nélkül: ha ti elvesztek, halálotok kegyetlenebb lesz, mint a puszta vértanuké; az olyan vértanuké lesz az, a kiknek ügyök sincs, a miért elvesznek! A fekete ruhás udvaronczok legnagyobb részben eltünnek, olyan utakon, a minőkön tudnak. A szegény svájcziak nem tudják, hogy most mit cselekedjenek: csak egyetlen kötelesség világos előttök, az hogy megálljanak helyükön, s azt be is fogják tölteni.

Azonban a csillogó aczéláradat megérkezett; ott csapkodja most, ellenállhatlanul, hangosan zúgva, messze elterülve, a kastély korlátjait és keleti udvarait —; betör, betölti a Carrousel udvarát, a barna arczú marseilleiek legelől. Azt mondjátok, hogy Lajos király átment a nemzetgyülés termébe! Jól van, de mit ér az, mig a nemzetgyülés ki nem mondja rá a trónvesztést? A mi helyünk ott van abban az ő kastélyában vagy erősségében: addig tehát ott kell maradnunk. Gondoljátok meg, ti rettenthetlen svájcziak, vajjon jó lesz-e, ha ádáz öldöklés kezdődik, s testvérek darabokra vagdalják egymást, egy kőépület kedviért? — Szegény svájcziak! nem tudják mit cselekedjenek: a déli ablakok-

ból némelyek töltényeket szórnak le, a barátság jeléül; a keleti külső lépcsőn, s bent a hosszú folyósókon és tornáczokon szilárd sort képezve állanak, békésen, mindamellett nem akarnak megmozdulni. Westermann elsassi német nyelven szól hozzájok; a marseilleiek heves provencei nyelven s arczjátékkal magyaráznak nekik; megsiketitő hangzavar magyaráz és fenyegetődzik, végetlenül, köröskörül. A svájcziak szilárdan, békésen, mind a mellett mozdulatlanul állanak; veres gránit révgát abban a roppant, csapkodó aczéltengerben.

Ki változtathatja meg a kikerülhetetlen eredményt, midőn a marseilleiek és az egész Franczia ország az egyik részen vannak, s a gránit svájcziak a másikon? Az arczjáték mind hevesebbé lesz; a marseilleiek kardjukat csörgetik; jelentve, hogy készek cselekedni is; a svájcziak homloka is elborul, s ujjok a puska sárkányát keresi. S egyszerre csak, menydörgésével túlkiáltva az egész zajongó poklot ott lent, három marseillei ágyú megszólal a Carrouselen, egy rosszul czélzó tüzér által elsütve golyói búgva repülnek el a tető fölött! Rajta tehát ti svájcziak, *tüzeljetek!* És a svájcziak tüzelni kezdenek, soronként, csoportonként, egyre ropogó tüzeléssel: a marseillesiek közül nem kevesen, s „egy magas ember, a ki lármásabb volt valamennyinél," hallgatagon feküsznek, leteritve a kövezetre: — sok marseillei, a hosszú, poros utazás után *itt* állapodott meg. A Carrousel megtisztult; a fekete áradat visszavonult; „egyes szaladók egész a Saint-

Antoineig futottak, mielőtt megállottak volna. A tüzérek eltüntek s ágyuikat kanóczbot nélkül ott hagyták, melyeket a svájcziak elfoglalnak.

Képzelhetjük micsoda sorlövés volt ez, rettenetesen elhangozva Párizs négy sarkáig, s keresztül minden sziven mint Bellona korbácsának csattogása! A barna arczú marseilleiek, abban a pillanatban összeszedve mgukat, fekete ördögökké lettek, a kik tudják, hogyan kell meghalni. A brestiek sem maradnak hátra, sem az elsassi Westermann. Demoiselle Théroigne, Théorigne Sibyllává lett: Boszú, *Victoire ou la mort!* A hazafiak minden nemű, nagy vagy kicsiny lőfegyveréből: a feuillantsok erkélyéről és minden erkélyről s a felkelők messze kiterjedt néptengerének minden pontjáról veresen lobogó forgószél kezd el orditni feleletül. Még a kék nemzetőrök, kik a kertben harczrendben állanak, sem tehetnek róla, hogy puskáik az *idegen* gyilkosok sorai közé tüzelnek. Mert van valami egymás iránti rokonszenv a lőfegyverekben, az emberek összehalmozott tömegében; sőt maga az emberi nem, egész tömegében nem hasonlit-e a hangzó húrokhoz, a melyek közt csodálatos végetlen összhang és egység van; ha egy húrt megüttök, valamennyi elkezd hangzani, a sférák zenéjének lágyságával, s az őrültség megsiketitő orditásával. A lovascsendőrség eszeveszetten vágtat; rájok tüzelnek egyszerűen mint futó valamikre; s azok még jobban vágtatnak a Pont Royalon keresztül, vagy a jó ég tudja merre. Párizs agyveleje, mely itt a központban

agyvelőlázt kapott, megveszekedett; gyulladásba jött, a hogy mondják.

És nézd, a felkelők tüzelése nem csillapszik, sem a svájcziak belülről jövő sortüzelése. Sőt ez utóbbiak, a mint láttuk, ágyút is foglaltak el, s most a másik oldalról még más hármat keritenek magukhoz, azonban, fájdalom, kanóczbot nélkül, s az aczél-koha nem felel meg a czélnak, bár megpróbáják.*) Hiszen ha esetleg megfelelt volna! A néző hazafiaknak balsejtelmeik vannak; egyik legkülönösebb néző hazafi azt hiszi, hogy a svájcziak, ha parancsnokuk volna, győznének. Olyan ember, a ki képes itélni az ilyen dolgokban; a neve Napoleon Bounaparte.** S a folyam másik partján nézők állnak bámészkodva, közöttük nők s a szellemdús Dr. Moore is Glasgowból; dübörögve ágyúk haladnak el mellettök; megállanak a Pont Royalon; onnan ömlesztik vastartammukat a Tuileriesre, s minden új lövegszórásnál a nézők és az asszonyok „örömkiáltásban törnek ki és tapsolnak."***) Az ördögök városa ez! A félreeső utczákon az emberek reggeli kávéjokat iszszák; járnak dolgaik után; olykor-olykor egy pillanatra megállanak, mint a lomha visszhang egy-egy dörgést hangosabban mond ki. És itt? A marseilleiek sebesülve hullanak el; azonban Barbaroux orvosokat hoz oda; Barbaroux ott van, a közel-

*) Deux Amis, VIII. 179—88.

**) Hist. Parl. XVII. 56. Las Cases etc.

***) Moore, Journal during a Residence in France (Dublin 1793.) I. 26.

ben, intézi a dolgokat, bár csak kéz alatt és titokban. A marseilleiek, itt is, ott is, halálra sebezve esnek el, puskájukat valmelyik társuknak hagyományozzák; megmondják, hogy melyik zsebjökben vannak a töltények, és ezt mormogva halnak meg: „Állj boszút értem, állj boszút hazádért!“ Bresti szövetkezett tisztekre, a kik ott vágtatnak el veres kabátban, rálövöldöznek, svájcziaknak tartván őket. S most egyszerre a Carrousel lángba borult. Igazi Pandemonium ez a Párizs! De hiszen, mint mondók, a szegény város lázrohamokban és rángatódzásokban szenved: s ez a válságos állapot mintegy félóra hosszat tartottt.

De mi ez, a mely a Manège hátsó bejáratától jöve, a törvényhozó-gyülés jelvényeivel, keresztül akar törni a kiáltozás és halálos jajgatáson? A Tuileriek és a svájcziak felé halad: egy irott rendelet ő felségétől, hogy a tüzelést hagyják abba! Oh ti boldogtalan svájcziak, mért nem jött olyan rendelet, mely az elkezdést tiltotta volna meg! A svájcziak szivesen abba hagyták a tüzelést: de ki fogja az őrült felkelőket rávenni, hogy azt hagyják abba? A Felkeléshez nem lehet beszélni, sem az, ezer fejével, nem képes hallani. A halottak és haldoklók százával feküsznek köröskörül; vérző sebeikkel hordják őket az utczákon keresztül, hogy számukra segélyről gondoskodjanak. Látásuk, mint valamely fúriák fáklyája, őrültséget gerjeszt. A hazafias Párizs ordít, mint a kölykeitől megfosztott medve. Rajta ti hazafiak; boszúra fel! Győzelem vagy halál! Embereket lehet látni, a kik, kezükben egyszerű

sétabottal rohannak oda.*) A réműlet és a düh urai a pillanatnak.

A svájcziak, kivülről nyomatva, belülről paralyzálva, abban hagyták a lövöldözést, de az ő lövetésük nem maradt abba. Mit tegyenek? A pillanat kétségbeejtő. Menekülniök kell, vagy rögtöni halál vár reájok: de hogyan s hová? Egy részük kifut a Rue de l'Echellen, s teljesen — „*en entier*," megsemmisittetik. Egy második csoport, a másik oldalon a kertbe rohan, s „kemény puskatűz közt futva keresztül" esdekelve a nemzetgyülés termébe menekül, s ott szánalmat és menedéket talál a hátulsó padokban. A harmadik és legnagyobb, háromszáz főből álló oszlopot képezve megindul a Champs Elysées felé; oh csak elérhetnők Courbevoyet, a hol több svájczi is van. Jaj ti nektek! olyan puskatűz közt „az oszlop csakhamar széttöredezik a vélemények különbözősége folytán" szétszórt darabokká erre és arra: hogy megmeneküljenek búvhelyeken át, hogy utczáról utczára harczolva essenek el. A tüzelés és öldöklés nem szünik meg; nem fog még jó darab ideig. A vendéglők veres ruhás kapusaira rálövöldöznek, akár születésüknél fogva legyenek azok *svájcziak*, akár nevöknél fogva. Sőt magukra a tűzoltókra is rálövöldöznek, a kik oltják a füstölgő Carrouselt és ott dolgoznak rajta: mert hát miért ne égjen el az a Carrousel? Egynehány svájczi,

*) Hist. Parl. *ubi supra;* Rapport du Capitaine des canonniers, Rapport du Commandant etc. (u. o. XVII. 300—18.).

magánlakásokban talál menedéket; tapasztalják, hogy mégis csak van könyörület az emberek szivében. A derék marseilleiek, kik az imént oly bőszültek voltak, könyörületesek s az emberek megmentésében fáradoznak. Gorsas journalista keményen pöröl egy dühös népcsoporttal. Clemence, a borkereskedő, a nemzetgyülés szine elé tör, egy megmentett svájczit vezetve, felindulással mondja el, hogy miként mentette meg ezt bajok és veszedelmek közt, s hogy ezentúl el is fogja tartani, miután magának nincs gyermeke, s ájulva rogy a szegény svájczira, a képviselők tapsai közt. Azonban legnagyobb részüket lemészárolják, sőt szétdarabolják. Ötvenet (némelyek azt mondják, nyolczvanat) nemzetőrök kisértek fogolyképen a városházára; a bőszült nép ezeket áttörve, rajtok esett a Place-de-Grèven, s legyilkolja őket az utolsó emberig. „*O peuple*, irigylés tárgya a világegyetemnek!“ Igen, a nép, őrült gallus megveszekedtében.

Bizonyára a mészárlások történetében kevés van ennél kinosabb eset. Minő eltörölhetetlen veres csík ez, — oly szomorúan fel-felvillantva az emlékezetben —, ezé a szegény veres ruhás svájczi oszlopé, „a mely darabokra szakadt, a vélemények zűrzavarában“, szétszóródva a sötétségbe és a halálba! Tisztelet ti nekek, derék férfiak; tiszteletteljes szánalom, hosszú időkön keresztül! Ti nem voltatok vértanúk, és mégis csaknem többek voltatok annál. Nem volt királytok ez a Lajos; s elhagyott benneteket, mint egy rongy és karókirály: ti csak el voltatok neki adva haszontalan 5 garasért naponként; mégis ti

dolgoztatok béretekért, megtartottátok kicsinybe vett szavatokat. A munka, a mi most rátok nézett, az volt, hogy meghaljatok; és ti megtettétek azt. Tisztelet ti néktek, rokonok; s a régi német *Biederkeit* és *Tapferkeit,* a mely *derékség* és *hűség,* legyen az svájczi vagy szász, ne hiányozzék egy korban sem! Nem gyáva fattyak, tiszta vérből származott férfiak voltak ezek az emberek: a Sempachnál és Murtennél harczolt férfiak gyermekei, a kik térdeltek, de nem te előtted, Burgundia! Az utazó, a mint Lucernen keresztül megy, ne sajnálja a kitérést s nézze meg azok hires oroszlán-emlékét, nem csupán Thorwaldsen kedvéért. Az élő kősziklából kifaragott alak ott nyugszik a csendes tó vizei mellett; a pásztorok tánczának zenéje távolról hangozva bölcsődalt zeng neki; a gránithegyek némán őrködnek körüskörül; s az emlék, bár lelketlen, mégis beszél.

VIII. FEJEZET.

A darabokra tört alkotmány.

Igy lőn augusztus tizedike megnyerve és elveszitve. A patriotismus halottait ezrével és ezrével számitja, oly öldöklő volt a svájcziak tüzelése az ablakokból; azonban utoljára mintegy tizenkét százra szállitja le számukat. Nem gyermekjáték volt az; — s ma sem az! Az öldöklésnek, rombolásnak és égetésnek délután két óráig nem lett vége; s mindaddig az elszabadult őrültekháza nem zárta be ismét kapuit.

Hogy az őrjöngő sansculottismus áradata hogyan rohant keresztül a Tuileriek minden termén és folyósóján, telhetetlenül a boszúállásban; a cselédek hogyan mészároltattak, vágattak le, s Dame Campan látta megvillanni egy marseillei kardját feje fölött, azonban a barnaarczú azt mondá neki, „*Va-t-en*, Eredj innét“ — s ellökte magától sértetlenül;*) a pinczében hogyan törték össze a boros palaczkokat, s hogy ütötték be a boros hordók fenekét s itták ki azok tartalmát; s fel egész a padlásszobákig minden ablak hogyan szórta ki a drága királyi butorokat, az aranyozott keretü tükrök és atlasz-függönyök együtt repültek az ágyak tollával és az emberek holttesteivel, ugy, hogy a Tuileriek bizony nem hasonlitott többé a föld paradicsom-kertjéhez: — mind ezeket az, a kinek kedve van hozzá, bőven megtalálhatja Mercierben, a keserü Montgaillardban, vagy a *Deux Amis* Beaulieujében. Száznyolczvan svájczinak teste hever ott rakásba hányva; mezitelenül, el nem takaritva a második napig. A patriotismus veres kabátjukat rongyokra tépve, s azokat szuronyok hegyére tüzve hordozza magával: az iszonyatos, mezitelen testek ott feküsznek a nap és a csillagok fénye alatt; kivánesian seregelnek oda mindkét nemből, hogy nézzék őket. „De mi ne nézzünk oda. Száz talyigánál több, holtakkal megrakva, halad a Sainte-Madelaine-temető felé; megkönnyezve, megsiratva; mert mindnyájuknak voltak rokonaik, anyáik, ha itt nem,

*) Campan II. f. 21.

másutt. Ebben az esetben egyike azon mészárlásoknak, melyekről „dicsőséges győzelem“ név alatt szoktunk olvasni, ott történt meg a házak küszöbe előtt.

Azonban a barna arczú marseilleiek mégis leverték a királyi kastély zsarnokát. Az le van verve, mélyen; s aligha fog felkelni ismét. Minő pillanat volt az a magas törvényhozó-gyülésre nézve, midőn az ország felszentelt uraikodója oda belépett, ilyen körülmények között; s a grénátos, ki a kis királyi herczeget kivéve a tolongás közül, letette azt a gyülésterem asztalára! Olyan pillanat, a melyet ékesszólással kellett enyhiteni valamennyire, várva, hogy mit fog hozni a következő: Lajos csak egy pár szót szólott: „Azért jött ide, hogy egy nagy bün elkövetését megakadályozza; sehol sem érzi magát nagyobb biztonságban, mint itt.“ Vergniaud elnök röviden, semmit sem mondó ékesszólással felel valamit „az alkotmányos hatalmak védelméről,“ arról, hogy helyünkön haljunk meg.*) És igy Lajos király leült, előbb ide, azután amoda, miután nehézség támadt, az alkotmány nem engedvén meg, hogy addig vitatkozzunk, a mig a király jelen van; végre elfoglalja családjával együtt a *loge du logographot*, egy hirlaptudósitó páholyát, a mely kivül van a bűvös alkotmányos körön, attól léczrostély által elválasztva. Egy ilyen *logographe*-páholyra, mely mintegy tiz négyszöglábnyi, egy kis szobácskával hátul a bejáratnál, van most a messzeterjedő Francziaország királya szoritva: itt ülhetnek

*) Moniteur, Séance du 10. Août, 1792.

most, ő és az övéi, kimerült lélekkel, a világ szemei előtt, vagy visszavonulhatnak időközönként kis szobácskájukba, tizenhat órán keresztül. A törvényhozó-gyülésnek ilyen különös pillanatot kellett megérnie.

S ismét, minő pillanat volt az a másik, nehány perczczel később, midőn a három marseillei ágyú elkezdett dörögni, és a svájcziak sortüzelése és az egyetemes durrogás, mint a végitélet recsegése, ropogni kezdett! A tisztelt követek felugráltak, egy-egy eltévedt golyó gyászdalt énekelve még itt is, besüvölt ablakdarabokkal, csörömpölés mellett. „Ne mozdulj; itt a mi helyünk; haljunk meg itt!“ S ott ülnek, mint kőből kifaragott törvényhozók. De hát nem lehetne-e *logographe*-páholyt belülről kitörni? Rontsátok le a léczezetet, a mely elválasztja azt a bűvös alkotmányos körtől. A szolgák nekiesnek a rostélynak, törik, tépik; ő felsége segit nekik belülről: a rostély enged, le van rontva: a király és a törvényhozók ismét egyesültek a térben, ismeretlen végzet lebegvén mindkettőjük felett.

A fegyverek ropogása egyre tart; egyik lihegő, ijedt arczú hirnök a másik után fut be: a király kiadja rendeletét a svájcziakhoz. Rettenetes mennydörgés volt az, de — a mint tudjuk — annak is vége lett. Lélekzet-vesztett hirnökök, menekülő svájcziak, feladó hazafiak, reszketés, végre tánczkeringés! — Négy óra előtt sok minden következett be és múlt el.

Jöttek és el is távoztak az uj municipalis előljárók, három lobogóval, melyeken a *Liberté*,

Égalité és *Patrie* diszelgett, s éljenek felhangzása közt. Vergniaud, a ki, mint elnök, pár órával előbb az alkotmányos hatalomért való meghalásról beszélt, mint bizottsági előadó azt inditványozá, hogy az uralkodó hatalmát *függeszszék fel;* hogy egy *nemzeti konvent* jöjjön össze azonnal, a mely megmondja, mit kell tovább cselekedni! Derékul megirt inditvány, melyet e szerint az elnöknek készen kellett tartania zsebében? Egy elnöknek ilyen esetekben sokat kell készen tartania, és még se készen; s Janusfővel néznie előre és hátra egyszerre.

Lajos király mindezeket végig hallgatja, és éjfél után visszavonul „három kis szobába a felső emeleten," mig Luxembourgot elkészitik számára, s „nemzeti őrizetet" adnak mellé. Jobban meg lenne őrizve, csak már egyszer a braunschweigi herczeg itt volna! Vagy fájdalom, akkor talán még úgy se lenne? Ti boldogtalan, koronátoktól megfosztott fők! Másnap reggel tömegek gyülekeztek oda, hogy csak egy pillanatra is lássák őket három felső szobáikban. Montgaillard azt mondja, hogy a fenséges foglyok derült, sőt épen vidám arczot mutattak; hogy a királyné és Lamballe herczegnő, ki az éjjel csatlakozott hozzá, kinéztek a nyitott ablakon, „hajukról port ráztak az alant álló népre és nevettek."*) Keserű, mindent eltorzítni szerető ember ez a Montgaillard.

A mi pedig a többit illeti, képzelhetjük, hogy a törvényhozó-gyülés, s mindenek felett

*) Montgaillard, II. 135—167.

hogy az uj elöljáróság nem pihennek. Az elöljáróságtól és a törvényhozó-gyülésből hirnökök, gyors tudósitások mennek szét Francziaország minden részébe, diadalról szólva, de a mely kesergő siralom által van mérsékelve, minthogy tizenkétszázan elestek. Francziaország mérsékelt örömkiáltást hallat feleletül; augusztus tizedike olyan nap, a minő julius tizennegyedike volt, csakhogy véresebb és nagyobb. Az udvar összeesküdt? Szegény udvar: az udvar legyőzetett, s viselnie kell mind a kárt, mind a gúnyt. Hogyan dőlnek le most a királyok szobrai mind! Maga az ércz-Henrik is, bár egykor kokárdát viselt, csengve hull le a Pont-Neufről, a hol a *Patrie en Danger* lobog. Még inkább lebukik tizennegyedik Lajos a Place Vendômeról, sőt össze is törik estében. A kiváncsiak észrevehetik, hogy lova patkójára ez van irva: „12. Aout 1692;" egy század és egy nap.

Augusztus tizedikén péntek volt. A hétnek még nincs vége, midőn már a mi régi hazafias miniszteriumunk, a mi abból összeszedhető, vissza van hiva: a pontos Roland, a genfi Clavière, s ezekhez a nehézkes Monge, a mathematicus, valamikor kőfaragó, s igazságügyi miniszterül Danton, ki — a mint maga mondja egy nagyszabásu szónoki figurával — „a hazafiak ágyúi által ütött résen át vezettetett ide." Ezek törvényhozó bizottságok alá rendelve, kénytelenek uralkodni a hajótöröttek felett, ugy ben levő régi törvényhozó-testülettel s egy ily a hogy tudnak; elég zűrzavarral: egy elmerülőeleven új törvényhatósággal. Azonban nemzeti

konvent fog összejönni, és majd *akkor!* Addig is azonban állittassék fel haladék nélkül egy új esküdtszék és bűnügyi törvényszék Párizsban, a mely tartson vizsgálatot a tizediki vétkek és összeesküvések felett. Az orleansi legfőbb itélőszék messze van és lassan dolgozik: de az ezerkétszáz hazafi vére, akármi történjék is egyéb vérrel, itéletet követel. Reszkessetek ti bünösök és összeesküvők: Danton az igazságügy minisztere! A győzelem után Robespierre is ott ül az új előljáróság közt; felkelési „rögtönzött előljáróság" ez, a mely magát a Commune főtanácsának nevezi.

Lajos és családja most már három nap óta hallgatja a törvényhozók vitatkozásait a *logographe* páholyában, éjjelre visszavonulva felső kis szobáikba. Luxembourg és a nemzeti őrizet még nem készültek el: sőt a mi több, ugy látszik, hogy Luxembourgnak fölötte sok pinczéje és kijárata van; egyetlen hatóság sem vállalhatja magára, hogy a feleit őrködjék. Az erős Templebörtön, igaz, hogy nem oly diszes, de sokkal biztosabb. Azért a Templebe velök! Hétfőn, augusztus 13-ik napján, Lajos, és szerencsétlen, méltóságától megfosztott családja. Pétion polgármester hintajában ide vitetnek; egész Párizs az utczán van, hogy lássa őket. A mint a Place Vendômeon keresztül mennek, tizennegyedik Lajos szobrát ott látják összetörve, a földön fekve. Pétion attól fél, hogy a királyné tekintetéből gúnyt olvashatnak ki s ez kihivást eredményez; a királyné lesüti szemeit és nem néz sehova sem. A „tolongás roppant nagy," de máskülönben csendes: imitt és amott egy-egy *Vive*

la Nation kiáltás hallatszik, de a tömeg legnagyobb részt hallgatagon bámul. A franczia királyság eltünik a Temple kapuin belől; ezek a vén, rovátkos tornyok, mint valamely rovátkos koppantó vagy *bonsoir*, befödik azt; ezekből a tornyokból küldettek máglyára, ötszáz évvel ez előtt, a szegény Molay Jakab és az ő templáriusai, a franczia királyság által. Ilyenek a végzet fordulatai itt alant. Az idegen követek, s köztük az angol Lord Gower is, valamennyien útleveleket kértek, s méltatlankodással eltelve sietnek haza, mindenik saját országába.

Igy tehát az alkotmánynak vége van? Vége örökre, sőt még annál is tovább. A világegyetemnek ama csodája semmivé lett az első, két évre összehivott parliament, teleömölve vizzel, csak azt várja, mig a convent összejön, s azután elsülyed a feneketlen mélybe. Képzelhetjük hallgatag dühét a régi alkotmánypártiaknak, alkotmány-csinálóknak, leszoritott feuillantsoknak: azoknak az embereknek, kik azt hitték, hogy az alkotmány járni fog, Lafayette a helyzet magaslatára emelkedik, hadseregének élén. A törvényhozógyülés megbizottjai sietnek hozzá és a hadsereghez, az északi határon, hogy örömüket jelentsék és szónokoljanak; ő megparancsolja a sedani hatóságnak, hogy ezeket a biztosokat fogják el és tartsák szoros őrizet alatt mint lázadókat, mig majd ő tovább rendelkezik. A sedani hatóság engedelmeskedik.

A sedani hatóság igen, de hát Lafayette seregének katonái? Lafayette seregének katonáiban, mint minden katonában, egy neme lakik a homályos érzésnek, hogy ők maguk is sans-

culottok, bőrövekkel ellátva; hogy az augusztus tizediki győzelem az ő győzelmük is. Azért nem kelnek fel, hogy Lafayettet Párizsba kövessék, hanem felkelnek hogy őt *küldjék* el! Tizennyolczadikán, a legközelebbi szombaton, Lafayette, két vagy három boszankodó törzstiszttel, kik közt ott van a régi alkotmánypárti de Lameth Sándor is, miután seregét olyan a milyen rendben hagyta, gyorsan átlovagol a határon, Hollandia felé. Fájdalom, gyorsan odalovagol az osztrákok körmei közé! Ő, a ki már oly régóta ott ingadoz és lebeg a láthatár szélén, végre leszállt az olmützi börtönökbe, s ez a történet nem tud róla többé. Adieu, te két világrész hőse: igen vékony, de compact, becsülésre méltó férfiú! A fogságnak hosszú, nehéz éjszakáján keresztül egyéb zűrzavarokon, diadalokon és változásokon, te meg fogod állani helyedet, „erős horgonyt találván a washingtoni formulában;" s hős és tökéletes jellem maradsz, habár csak egy eszmédé is. A sedani hatóság megbánja dolgát és tiltakozik, a katonák *Vive la Nation!* kiáltanak. Dumouriez Polymetis azt veszi észre Mauldenál levő táborában, hogy fővezérré nevezték ki.

S mindezek után, oh braunschweigi herczeg, micsoda „hadi büntetést" érdemel ez a Párizs most már? Előre hát, ti jól begyakorlott, büntetni jövő katonák, a ti ágyús-szekereitekkel és csörömpölő tábori üstjeitekkel. Előre, magas, lovagias királya Poroszországnak, ti hetyke emigránsok s te had-isten, Broglie, „némi vigaszául az emberi nemnek," a melynek bizonyára szüksége van egy kis vigasztalásra.

A II. KÖTET TARTALMA

II. RÉSZ.

AZ ALKOTMÁNY.

I. KÖNYV.

A dárdák ünnepélye.

		Oldal
I. fejezet:	A Tuileriesben	3
II. „	A Salle de Manégeban	10
III. „	A mustrálás	32
IV. „	Journalismus	43
V. „	A clubok	51
VI. „	Je le jure	58
VII. „	Jelek és csodák	64
VIII. „	Ünnepélyes szerződés és szövetség	69
IX. „	Szimbólumok	79
X. „	Az emberi nem	82
XI. „	Mint az aranykorban	91
XII. „	Zaj és füst	101

II. KÖNYV.

Nancy.

I. fejezet:	Bouillé	114
II. „	Fizetés-hátralék és arisztokraták	117
III. „	Bouillé Metzben	128
IV. „	Hátralékok Nancyban	134
V. „	Malseigne biztos	142
VI. „	Bouillé Nancyban	148

III. KÖNYV.

A Tuileriek.

		Oldal
I. fejezet:	Epimenides	163
II. „	A virrasztó	171
III. „	Karddal a kézben	181
IV. „	Futni vagy nem futni	191
V. „	A tőrök napja	204
VI. „	Mirabeau	215
VII. „	Mirabeau halála	222

IV. KÖNYV.

Varennes.

I. fejezet:	A husvét Saint-Cloudban	237
II. „	A husvét Párisban	244
III. „	Fersen gróf	249
IV. „	Szilárdság	261
V. „	Az uj berline	267
VI. „	Drouet, a kiszolgált dragonyos	274
VII. „	A sarkantyuzás éjszakája	280
VIII. „	A visszatérés	294
IX. „	A sortüz	299

V. KÖNYV.

Az első parlament.

I. fejezet:	Grande Acceptation	309
II. „	A törvény könyve	322
III. „	Avignon	336
IV. „	Nincs czukor	349
V. „	Királyok és emigránsok	354
VI. „	A brigandok és Jalès	371
VII. „	Az alkotmány nem akar járni	377
VIII. „	A jakobinusok	385
IX. „	Roland miniszter	392
X. „	Pétion-National-Pique	399
XI. „	Az állam feje	402
XII. „	A fekete nadrág processziója	409

VI. KÖNYV.

A marseilleiek.

		Oldal
I. fejezet:	Végrehajtó hatalom, amely nem működik	419
II. „	Induljunk	431
III. „	Egy kis vigasztalás az emberiség számára	435
IV. „	A földalatti munka	443
V. „	Ebédnél	447
VI. „	Az éjféli harangszó	454
VII. „	A svájciak	460
VIII. „	A darabokra tört alkotmány	480

OSZK
ORSZ. SZÉCHÉNYI KÖNYVTÁR

OSTWALD

FELTALÁLÓK, FELFEDEZŐK, NAGY EMBEREK

FORDITOTTA:
KÓSA MIKLÓS

Nagyszerű probléma megoldását keresi ez a könyv. — Ostwald, a ma legnagyobb természettudósainak egyike, — a zseni, az emberiség számára feltaláló, felfedező nagy ember élettanát adja. — Az a kiinduló pontja, hogy **a nagy ember életkérdése a társadalomnak,** tehát kutatni kell, miként lehet felismerni, mint tud a legjobban dolgozni, mit kell tenni az államnak a támogatására. — Plátó régi álma, **a zseni tenyésztése,** új, természettudománnyal megalapozott életre ébred Ostwald könyvében.

STRINDBERG

TÖRTÉNELMI MINIATÜRÖK

FORDITOTTA: BÁLINT LAJOS.

Korok, emberarcok, világnézetek formálódnak előttünk históriai képekké. — Apró, finom vonások, meg nem tört tüzü szinek müvészetével alkotja meg Strindberg — Mózes, Szokrátesz, Jézus, Pilátus, Luther, Nagy Péter, Voltaire, Nagy Frigyes alakját. — Történelmi képek, de Strindberg sohasem a kosztümök, hanem a lelkek festője benne. — **Komoly történelemirás novella-formában.**

MAETERLINCK

A SZEGÉNYEK KINCSE

FORDITOTTA BÖLÖNI GYÖRGY

A Nobel-dij koszorúja a legfrissebb diadala Maeterlincknek, a nagy drámairónak és mély filozófusnak. És talán inkább a filozófiai művei, mint a drámái juttatták el az irói dicsőségének ehhez az ormához: **az ilyen finom, mély és szellemes filozófiai munkái, mint A szegények kincse.** Az aprók, gyámoltalanok, a szenvedők vagyonáról, a lélek kincseiről van szó ebben a könyvben. **Mindazok számára van ennek a könyvnek mondanivalója, kiket megbántott az élet.**

SPENCER

A HALADÁS

FORDITOTTA: SZABÓ LÁSZLÓ

AZ ANGOL NEMZET legnagyobb filozófusa ebben a könyvben a közvetlen élet legközelebb eső problémáival foglalkozik. Ide tartozik a haladás problémája is; napjainknak legérdekesebb és legaktuálisabb problémája. Három mesterileg megirt essayben kapunk feleletet arra a kérdésre, hogy mi a haladás törvénye és hogy mint érvényesül a törvény, a vallás, az illem és divat történetében.

ANATOLE FRANCE

A fehér kövön

FORDITOTTA CZÓBEL ERNŐ.

Három nagy kultura találkozik ebben a könyvben. Az antik világ, a mai társadalom és a jövő utópiája. A ma legfinomabb írójának a csodálatos tudása és szellemessége tekint itt vissza a görög-római időkbe, a kereszténység kezdő ideibe, hogy rajtuk mérje egy elkövetkező társadalom lehetőségét és boldog berendezését. A legszellemesebb társadalmi utópia.

OSZK
Országos Széchényi Könyvtár

